ISSN 0131-2561

6

ВІТЧИЗНА

Проза
Поезія
Критика
Публіцистика
Мистецтво
Гумор

'91

М. Бідняк (Канада).
Ікони

ВІТЧИЗНА 6

ЧЕРВЕНЬ 1991

Літературно-художній та громадсько-політичний місячник
Засновник Спілка письменників України
Київ • видавництво «Радянський письменник» ВИДАЄТЬСЯ З 1933 РОКУ

У номері

Канада — українська сторона

Канада — це як друга Україна. Наче має бути ще десь третя і четверта. Коли зараз там фіксовано десь коло мільйона наших земляків (приблизно стільки їх у Казахстані чи Молдові, а чим вони славні і що ми знаємо про них?!), коли там є українські кафедри і школи, театри і газети, коли отой мільйон канадоукраїнців спромагається на такий розголос, що його чути далеко (донедавна, коли хтось розмовляв у столиці України по-українському, то його перепитували, щиро здивувавшись: «Ви таки з Канади?!»), то все це означає, що ми не зовсім пропадемо в світі.

Дивлюсь на стареньку книжечку, видану у Вінніпезі 1927 року. Книжечка зветься «Пісні емігрантів про Старий і Новий край (пісні про Канаду і Австро-Угорщину)». Зібрав Теодор Федик й інші.

Хто дістанесь до Канади,
Добре му тут жити,
Бо тут нема дармоїдів,
Щоб на них робити.
Бо Канада, то вільний край,
Так ся називає.
Чи хто бідний, чи багатий,
То одну честь має...

З честю всюди неоднаково. Багатий має більше честі і в Канаді. Згадую собі одну розмову з українсько-канадським мільйонером, який лаяв своїх українських земляків, котрих він вважав нездалими до справжньої роботи. Все вихваляв японців та англосаксів. Та все ж навіть нащадки Івана Дідуха (дивись новелу «Камінний хрест» В. Стефаника і фільм Леоніда Осики за цією новелою) спромоглися стати людьми. Пам'ятаю, як у завірюсі десь у поїздці по Манітобі блиснула неоном назва фірми «Дідухмоторс». Я собі подумав над продовженням фільму про Івана Дідуха чи його роду в канадських преріях, та машина ковтала ненаситно відстані — інші назви та інші краї були попереду. Але ж «Дідухмоторс» цвяхом у пам'яті зафіксувався.

Українська література прописувалась у Канаді по-різному. Шевченко і Франко були в кожній хаті, хто портретом під рушниками, хто книжкою. А за ними і Леся. Один з кращих пам'ятників їй у парку в Торонто, де викарбувано слова для тих, хто думає про відродження рідного народу:

Хто визволить кого, в неволю візьме.
Хто визволиться сам, той вільний буде.

В Монреалі жив Дмитро Донцов, а в Торонто довелося бути мені гостем будинку престарілих (у нас так сказали б!), чи будинку сеньйорів, де добував свої похилі літа Улас Самчук. Петро Кравчук може багато розповісти про канадський період життя Мирослава Ірчана. Чи повертався б автор «Підземної Галичини» на Червону Україну, коли б знав, що його розстріляють разом з Лесем Курбасом у 1937 році!

Джорж Рига водив нас з Юрієм Іллєнком якимись припортовими приміщеннями, щоб нарешті потрапити до театру, де всі у нього були знайомі. Там недавно йшла його п'єса. Зараз вже його немає. У нас вийшла його книжка в перекладі з англійської, звалась «Збирачі каміння». Він належав до тої когорти, яка вже писала англійською, хоч

сам і прекрасно розмовляв рідною. Багато вже таких, які пишуть англійською, але українську душу важко десь подіти, вона пробивається крізь асфальт узвичаєності. Бувають такі родини, коли бабуся з онукою розмовляють по-українському, а середнє покоління (батьки отої онуки) української не знає. Бабуся несе досвід тисячолітнього українського кореня, внучку мови навчили в школі, а середнє покоління випало з естафети. Бідує з англійською...

В тонких, прозорих акварелях Ліди Палій шукаю те, що і сам знаю, зате, коли воно зафіксоване людиною в Торонто, стає воно особливим і виразним:

«...В імлі плавними обрисами
статуя Хмельницького.
Він розгублено шукав напрямку,
куди б звернути булаву...»

Історична та політична рентгенограма гетьманового метання, виявляється, може бути висловлена так просто і звично. Ліда Палій багато писала про українське мистецтво, добре знає сучасне українське кіно, вірші її делікатні і ніжні, написані павиним пером. Вона була серед гостей «Золотого гомону», а в Канаді старається, аби більше письменників з Києва та Львова звучали на світових обширах.

З українців Польщі, які омолоджують зараз канадську Україну, бо все прибувають та прибувають молодими когортами, запам'ятався мені Марко Стех — письменник і режисер і його молодий театр, який ставив Мрожека.

У молоді велике зацікавлення Україною, яка поступово пробуджується. Засновується кіногрупа «Гомін степів», Романа Багрій пише про нові напрямки і старі проблеми в українському кіномистецтві. Данило Струк видає Українську Енциклопедію англійською мовою. Юрко Луговий, котрий разом зі Славком Новицьким зробили були славнозвісний фільм про Голодомор-33, зараз працює над картиною про переслідування українського племені як «австріяків» в часи першої світової війни. Виходять книжки Петра Григоренка і Данила Шумука, які дуже були б потрібні і тут. Наприклад, думаючи про кримсько-татарські проблеми, ми не можемо забути українського генерала-дисидента, який був хрещеним батьком українсько-татарського порозуміння в брежнєвську та постбрежнєвську добу... Юрій Стефаник, тодішній голова українських письменників у діаспорі, син Василя Стефаника, був тяжко хворий. Це було напровесні 1985 року, ми зустрілися з ним в пору Шевченківських свят, і не мине й місяця, як його вже не буде серед живих. Він хотів наче висповідатись, хоча я ніколи не був схожий на священика. Просто для Юрія Васильовича в моїй особі були якості небуденні і зрозумілі для всіх — я був «звідти», «з Краю», з України, в оцьому і всі мої позитиви, вартніші, ніж в митрополита. Та ще я був «звідти», «з Краю», з української літератури, з шістдесятників, до яких він прихилився серцем. Отож він розповідав мені, як в часи війни вони, українські патріоти, йшли на Схід будити східняків. Десь було це чи у Васильковi, чи у Фастові, не дуже-то вони добудилися земляків своїх на Великій Україні, зате німці їх усіх поарештовували.

— Лежимо ми в якомусь сараї, руки зв'язані, все горить навколо, бомблять, а я плачу, що такі ми чужі і недохідливі один до одного. Східняки на нас незрозумілими очима дивляться, коли я їм про волю і Україну кажу... Та будьте ви там всі ким хочте, хоча б і червоними, тільки не москалізуйтесь. Українцями будьте!

Ця заповідь Юрія Стефаника, це його останнє слово бринить у моїй душі. З Едмонтона, де багато українських патріотів, де існує славнозвісний Канадський інститут українських студій, очолюваний Богданом Кравченком, де видають публіцистику Миколи Хвильового і щоденники Володимира Винниченка, з Едмонтона і Ванкувера, з Торонто і Монреаля лунає до нас голос наших земляків, дуже стривожений, але вже і обнадійливий:

— Українцями будьте!

ІВАН ДРАЧ

ЯР СЛАВУТИЧ

Спадкова кров

На поле — плуг, на воду — лодь,
Простуй, рости з добою;
Земельну сить, озерну плодь —
Підбий рукою бою!

На споконвічну темінь хащ
Керуй сокири лезо,
Прадавню пущу розхаращ —
Нехай синіє плесо!

В тобі уходницьких дідів
Спадкова кров співає.
Для тебе стриму й поготів
На преріях немає.

Ти горду стать землі й води
Поклав до ніг, орачу!
Я чую твій навал ходи,
Твою звитягу бачу!

1967

Д. Чубові

Лежать скелети без голів,
Німують, білені вітрами.
Чий вік дочасно відлетів,
Не ставши гробом під хрестами?

Чиє життя сплатило дань
Суворим будням вічних прерій?
Чий крик сполохав глухомань
На цій землі зеленоперій?

Чия несповнена жада
Пригод і простору погасла?
Чиїх то ребер кість тверда
У даль зове — як поклик гасла?

Навкруг ніхто не відповість.
Лиш обрій бризкає вітрами.
Звели скелети білу кість —
На дикий захід митні брами!

1967

ТРОЄ

Балада

На низькодоли впав туман,
Встає прерійний пахіт.
Ідуть і Джон, і Жан, і Иван —
Долають дикий захід.

Позаду гордий Едмонтон
І Форт Меклавд позаду.
І нагло Жан, Іван і Джон
Спиняються на раду.

«Гадаю, годі!» — мовить Жан.
І Джон говорить: «Годі!»

Яр Славутич нар. 1918 р. в с. Благодатному на північній Херсонщині. Закінчив Запорізький педінститут 1940 р., вчився у УВУ (1945—1946) та в Пенсільванському університеті. Викладав укр. мову у Військовій школі мов, Монтерей (1955—1960), професор слов'янських мов і літератур Альбертського університету з 1960 р.

Та звикло хмуриться Іван:
«Невже рости незгоді?»

«Нудьга гнітила,— каже Джон. —
Я прагнув зриву, звади
І через десять перепон
Таки добивсь Канади.

Поклав я сотню індіян,
Не пожалівши дробу...»
«І я,— додав глумливо Жан,—
Півсотні вбив на пробу.

Та годі! Ліпше в Монреаль
Вертаймося на пиво.
І стріне нас, немов на баль,
Не 'дна мамзель щасливо!..»

ДІДИ

Вони сидять, задумані всевіди,
На прастарій, обвітреній колоді.
Ведуть розмови про колишні біди,
Про все, що стало на віку в пригоді.

Діди гуторять. Добре відробили,
Відмандрували по широтах прерій.
Лунає спогад, подарунок милий,
В якім не чутно вигуків істерій.

Минув їх вік. І, вузлуваті руки
Поклавши важко на сухі коліна,
Вони раюють, як сини і внуки
Долають поле... Великодня зміна!

Дідам жадані спогади про біди.
Діди байдужі на нові принади.
Сидять діди, задумані всевіди,—
Як на могилах давні скитські баби.

Мирнам, 1967

ШЕВЧЕНКО В ВІННІПЕЗІ

А. Дарагановї

Чоло — як сонце! З-під навислих брів
Зорить поет на простір Манітоби,
На злет ланів, на вуличні оздоби,
На українських добрих трударів.

Ще мить — і встане. І вогонь, що грів
Серця мільйонам, потече з утроби —
Як життєдайні ліки на хвороби
Братів, сестер, батьків і матерів.

Хвала тому, хто красне рідне слово
Леліє в серці чисто і святково
І, наче скарб, синам передає!

Конайте, виродки! Варшавське шмаття,
Багно Москви,— нехай же вас поб'є,
Як божий бич, Тарасове прокляття!

Вінніпег, 29 червня 1961 р.

ОЛЕГ ЗУЄВСЬКИЙ

межа надії

●

Чи не буде знову недомови
Там, де в ніч майнула черга днів?
Бачу, як звелись питально брови
І цвіте ваш погляд при вогні,

Що похмурий захід розгортає
Прапором над полем. Тут межа
Нашої надії з мертвим краєм,
Де шляхи незійдені лежать.

І одну там згадано відраду
Усміхом прудкої черги днів,
Що при палахтінні листопаду
В нашім слові — міт їх прояснів.

1948

КОЛЬОРИ

Чи порцеляни лагідні всміхання
Японкою, що квіти зрить колишні,
У наш садок приносили від рання
Біляве сонце молодої вишні?

А світла зелень, як збігала в ниви
І ждала плоду щедрою вагою,
Лиш образом, упізнаним з тобою,
Вернула літо і вседайні зливи,

Що з ними й праця нам плекала в сходах
Для днів чужих достиглі повороти
І розсвітів освячені пишноти
Будили наш неіснувальний подих,

Немов для серпня вже. Отак і ми це
У заграві вечірній доостанку
Дорогою зустріли смаглолицю
На скакунові бистрім індіанку.

1952

САМСОН

Нехай твоїх не розгадали слів,
Бо найсолодше не росте в мертвоті:
В тобі самому, у твоїй дивноті,
Що сила є, весь чар її розцвів,

Як мед, наношений в живого лева
Бджільми обачними. І хай тоді
Її зрадливих скронь вінки бліді
Тебе зневолюють, і хай рожева

Зоря остання з нею погаса —
Її любов'ю, що не знала міри,
Напоєний ти в день своєї віри,
Почуєш грім, що вишлють небеса,

І гомоном розваленого храму
Йому відмовиш: це вона в тобі

[illegible] Зуєвський нар. 1920 р. в [illegible] Миргородського по- [illegible] на Полтавщині. В 1936— [illegible] студентом Харків- [illegible] технікуму та Інституту [illegible] журналістики, пра- цював [illegible] роботі. Вірші почав [illegible] 1936 р. З [illegible] у Німеччині, [illegible] до Америки [illegible] у [illegible] університе- [illegible] у США (Фордгам, [illegible] професор [illegible] університету.

Зросла, як ранку далі голубі,
З тобою смерть зустрінувши ту саму.

1951

З тобою ми зустрінемося там,
Де ще цвітуть жоржини пишнолиці.
А стоптаним, розметеним слідам,
Куди ступали полохливі птиці,
Не гріх довіритись — бажання мрійне...
Там наша грота змову береже
І лагоду, як убрання лелійне,
Плекає давню. Зляканим вужем
Найменший присмерк, хоч похмурить небо,
Втече відразу, а твоя поява
І прокид барв, обернених до тебе,
Зігріють ранок і свічадо ставу.
Тоді не вчуєм посміху чужих,
Не вчуєм сліз, що рвуть одежу з клену,
І райдуга, сказавши: грім затих,
Опуститься на сіть-траву зелену.
Чи зрине згадка і для нас не та,
Як навесні, коли скресала крига,
І в ній постане тільки самота,
Відкладена, немов недобра книга?
Я ж хороню сьогодні кожен цвіт,
Найменші карби, мов твої дарунки,
І вірую: осяйний змови спліт,
Неначе дзвін, що розіллявся лунко,
Розбудить давнього розстання міт.

1947

Тут немає шляху для вас:
Золотим переплетом — острах.
Перші сяйва гордих окрас
Відмовляють рушати просто.

Наче всі без кінця чужі
Кожну відстань навкіл згортають
І стоять на глухій межі
Вартові од чужого краю.

Хто ж віднайде в душі у вас
Краплю щирості, хоч незриму?
З болем стрінувши світ, ураз
Ви ступаєте в безвість — мимо.

1947

Автори цього номера — українські літератори Канади — попрохали увесь гонорар, належний їм за публікації в цьому номері, перерахувати на рахунок Львівського обласного фонду культури на спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку у Львові.

СЯЙВО ВІЧНОСТІ

ОЛЕКСАНДРА ЧЕРНЕНКО

ЗИМА

Яким словам довірити провину,
Що тягарем лягає на хребті
І проорала ранами людину?
Дивись! Твій Бог розп'ятий на хресті!

А небо заплітає в коси білі
Свою фіалками зарослу вись,
Розвішує її в земному тілі,
Щоб вибілити біль тих діл колись,

Що в себе дивляться несамовиті
Відчаю чорним полотном очей,
І жертвою любові притулити
Скорботи світу до своїх грудей.

ПІВОНІЯ

Півонія кров'ю сповнилась
моєю, чи сонця, чи неба, чи світу,
чи вгору підноситься жила
землі, щоб заглянути в око зеніту?

Щоб злитися з світла безтінням
хвилину життя навесні хоч одну
та з істини спити прозріння
вогненне, спаливши нарешті вину.

Крізь сяйного гребеня пальці
розчесана червінь у кожній пелюстці,
що звуком танцює у вальсі,
єднає спіралями простори в хустці.

Гаптує на ній так, майстерна,
округлої форми свій вид, як земля,
чи крапля води, чи ці зерна
гірчиці, що царством стає їх маля.

РАЙНЕР МАРІЯ РІЛЬКЕ

Парафрази

Ich kreise um Gott, um den uralten Turm,
und ich kreise jahrtausend lang;
und ich weiss noch nicht, bin ich ein Falke, ein Sturm,
oder ein grosser Gesang.

Я живу і не знаю, чи я є цей спів,—
Цей величний, що творить всі речі?
Бо речей тих, що вид їх весь прахом присів,
Десь порожнява топить в утечі.

І не будуть,— ніколи вони не були,
Тільки мить одну в зору появі.
То дозволь понад них без докору й хули
Жити вільно в окриленій славі.

Щоб мій спів був як зову душевного зрив
На льоту, наче сокіл свобідний,
І як грім, що до неба високо приплив,—
Кіл зростанням сягає край рідний.

Олександра Черненко (псевдонім О. Лисяк-Рудницької) нар. у Пьотркові в Польщі. Закінчила Коломийську державну гімназію, вивчала медицину у Львівському університеті, у Медичній академії у Данціґу та університеті Карла Франца у Граці. Прибула до Канади 1948 р. Отримала магістерський ступінь зі славістики в Альбертському університеті.

Вколо Бога кружлять, прастарої вежі,
Як давно вже кружляв споконвіку.
Я про це лиш не знав, не пройшовши межі,
Бо пізнання не випив ще ліку.

Ось ця туга, щоб жити розливами вод
І без дому руїнного часу,
Де зустріне мій мовчки самотній синод
Сяйва вічності іконостасу.

УСМІХ

Його усміх уста крилами витер,
Тобі птаха живі простори дати,
Тоді сонця з імли вилущи вітер,
Нехай світлі несе з дарами шати!

Його усміх лице водами вимив,
Тобі море в долонь збанок улити,
Тоді пісні з тишин вилови ритми,
Нехай лине струмком радості жити!

Його усміх в очах квітами виріс,
Тебе в стиглу любов саду закрити,
Тоді світла з джерел виплекай ірис,
Нехай блисне вінком вічності зшитий!

ТРАВЕНЬ

Був знову травень. В теплу постіль ночі
Лягав утомлений жагою день.
Погасли в тьмі його зелені очі,
Затихли звуки весняних пісень.

На вулиці безлюдній тільки тиша
Тулилася до заспаних будов
І до замріяних дерев, що нишком
На хідники її стрясали знов.

Високих ліхтарів пожовкле світло
Німим цілунком липло довкруги,
Обвішувало чорний шовк повітря
Намистами бурштинів дорогих.

Котилися вони мені під ноги,
Аж поки весь зазолотився шлях,
І, в зоряні сягаючи пороги,
Він високо розплився в небесах.

А ніч ця полотном завіси темним
Прикрила людських масок узірці,—
Нещирих усмішок привіти чемні,
В очах застиглі холодом рубці.

І, звільнена від всіх примар немилих,
Я далі містом радісно ішла.
Був знову травень. Тиші дивну силу
І повінь втіх весна мені несла.

Едмонтон

БОРИС ОЛЕКСАНДРІВ

ПОЕТ НА СОЛОВКАХ

...пригадаю Дніпро і вмру.
Є. Плужник

Ще день-два, може, три — і ось тут закопають мене,
У одвічнім снігу, в цій холодній північній пустелі.
Рідний край, дальній спомин востаннє в очах спалахне
І розіб'ється вщент, як літак, налетівши на скелі.

Знаю: смерті проваль неспромога ніде обійти —
Темні ями очиць від колиски чатують і стежать.
Та по волі чиїй крізь хуртечі я мусив пройти,
Щоб померти отут? Мої кості сюди не належать!

Білі ночі пливуть, як привиддя з полярної тьми,
І північна зоря холодіє на вістрях багнетів.
Дніпре, батьку наш Дніпре, до вічного неба грими,
Чорне море збуди — Біле море ховає поетів!

Замерзають слова, відпадають крижано в сніги,
Замерзає душа — в цій пустелі нема порятунку.
І прощально горять крізь туман золоті береги,
Сині хвилі Дніпра, що у серці видзвонюють лунко...

1933

Матерям

Це остання хлібина, остання...
Очі горем налиті вщерть.
Батько й діти не їли зрання.
Це остання хлібина, остання...
Після неї — голодна смерть.

Плаче й крає, мов соломинку.
Пильно дивиться дітвора.
— Тату, їжте ось цю шкуринку,
Майте жалю до нас краплинку —
Умирати вже вам пора...

Взяв шкуринку дідусь і плаче.
І стареча рука тремтить...
Сиве око, сліпе, незряче,
Але серце його козаче
Б'ється рівно і хоче жить...

Стали кожному крихти в горлі,
Спазми в горлі. Немає слів.
А над хатою — клекіт орлій,
А на вигоні — трупи чорні,
Там, де саваном сніг білів.

Нам радощів немішаних зажити
В земному існуванні не дано.

М. Орест

Поводься так, неначе все як слід:
Здобутки, втрати, радощі, печалі —
Збирай в одно, в душі на самий спід
Згортай, складай — надалі і подалі.

Борис Олександрів нар. 1921 р. в м. Ружині на Житомирщині. До війни вчився в Київському педагогічному інституті. Перший вірш надрукував у житомирській газеті «Червоне Полісся» (1939 р.). 1941 – 1943 рр. вчителював і займався журналістикою. З 1944 в еміграції: у Польщі, Чехословаччині та Австрії. 1948 р. переїхав у Канаду, де живе постійно в Торонто. 1951 – 1961 рр. був головним редактором журналу «Молода Україна», у шістдесятих роках закінчив бібліотечний та славістичний відділ Оттавського університету, працював директором бібліотеки в окрузі Вагн. Крім поезій та художніх перекладів, видавав гумор під псевдонімом Свирид Лоначка.

Сьогодні жар, а завтра — тільки дим.
Сьогодні лід, а завтра — тільки води.
Віщує небо місяцем рудим
Теплінь і дощ, погоди і негоди.

Чому і як — нам знати не дано.
Сплелося все в химернім візерунку.
Роки чи дні — хіба не все одно? —
Вони дрібні в останньому рахунку.

Чи, може, десь знайдеться проминально?
Живеш — гаразд. Помреш — загине слід.
Поводься так, неначе все як слід.
Поводься так, неначе все нормально.

ІВАН КОВАЛІВ

КОНТИНЕНТ

Цей сірий континент! Тебе він не лякає,
ти вибрав вже його для правнуків своїх.
Між зорями одна зоря північна сяє,
і путь одна жахтить в морозах осяйних.

Не півдня розкоші, не окциденту плідність,
не сходу буряність, що нею ми росли,
морозна тривкість скель, їх твердь тисячолітня
тебе здавила тут, і тут ти поселивсь.

Тут буйний шквал морський, вверх заворожить північ,
на камені здригнуться шатра для осель,
і мінералами розкуті ниви сівні
промчать понад копалень. Тож понад усе

ти полюбив свій плід на скелі в гострій тиші
і полюбив чужий, іскристий світотруд.
Під сосон кранами, що північчю колишуть,
тут очі ти замкнеш — кришталі зір примкнуть.

Господь різьбив твоє чоло прекрасне —
в уста усмішку вклав, немов жасмин;
крізь синь очей, навіки непогасна,
віджевріла шляхетність всіх моїх годин.
Бо ти була моя душа крилата,
і, мов весна, незаймана пройшла.
Не поцілунком я тебе печатав
і не різцем торкавсь твого чола.

Життя бурує, кличе — мов орел —
шмагає вихором прибій пориву й крові:
ходи, у кого серце б'є здорове,
і пий із радості п'янких джерел!

На все, що глянеш, молодістю дхне,—
мужніє в серці сміливість несита
і палить душу Бог вітрами літа,
дощами студить і сталить вогнем.

1942

Іван Ковалів нар. 1916 р. в Підкамені, що біля Рогатина, в родині священика, сина письменника Степана Ковалева. Середню освіту закінчив в академічній гімназії у Львові. Одночасно вчився в Музичному інституті ім. М. Лисенка. Доповнював вищу музичну освіту у Відні. Виступав із власними скрипковими концертами, викладав музикознавство у Львові, працював у Львівській опері, друкувався у журн. «Наші дні». Прибувши до Канади 1948 р., грав у симфонічному оркестрі Ванкувера. Переселившись до Торонто, заснував там Музичний інститут ім. М. Лисенка (1953), який сам очолив. У прозовому жанрі виступав ще у Львові, в еміграції друкував поезії, прозу, статті.

♦

Розбрівся травень на три милі,
у полі врунюються вівса
і світ, весною очманілий,
мов сяйний ранок, вгору звівся.
Гне вітер зелень верболозів,
ви ж, хмари, овиду не хмарте,
адже життя, ясне й погоже,
єдиносправжню має вартість.

СТЕФАНІЯ ГУРКО

СЕНС ІСНУВАННЯ

Динамітом почувань
зрушити гори байдужості,
Свердлом думок
просвердлити скелі невідомого,
Засвітити світло знання
в темних тунелях підсвідомості,
Відкрити нові простори душі
для доріг пізнання,
Прокласти сталеві рейки волі
для швидкобіжного поїзда життя,
що мчить у безмежжя вічності.

МОДЕРНІСТ

Він сидів на ослінчику
продавав своє божевілля
оправлене в дешеві рамці
розвішене на мурі
метушливої вулиці
Божевілля чорне
з червоною смужкою
Божевілля червоне
з фіолетовим трикутником
божевілля фіолетове
з білою плямою
божевілля біле
покраяне червоно-чорними діагоналями
божевілля кольорове
що вибухало протуберанцями
сліпило очі
стрясало мозок
антипод божевільної сироватки
Люди проходили мимо
дехто
впізнавши себе
поспішно відвертав голову
дехто з подивом
дививсь на митця
як дивляться на людину
що відчайдушно
вміє ризикнути
показати світові
своє оголене «я»
Він сидів на ослінчику
задивлений у прірву своєї душі
В його очах
вовтузилися форми

Стефанія Гурко (дівоче прізвище [illegible]) нар. [illegible] р. в с. Ямниці на Станіславщині. Закінчила гімназію в Станиславі 1943 р., опісля — педагогічні курси в Коломиї. Вчителювала в Яблуниці біля Ворохти. Була студенткою в Сорбонні (1946—1948 рр.). 1948 р. виїхала до Австралії. Переїхала до Канади 1956 р. Працювала в бібліотеці з [illegible] р. Друкувала вірші з 1962 р. За п'єсу «Ох, ці діти» відзначена на конкурсі 1963 р.

нового юродства
чекали моменту
чекали фарби
чекали пензля
щоб воплотитися
на пелені полотна
Митець терпеливо ждав
він певен
що знайдеться хтось
хто заплатить дорого
за ліки
на своє власне божевілля

ІРИНА МАКАРИК

ПРИСТРАСТЬ

Це мене ведуть до того пекла —
в табір людожерців —
скорчі мозку: Дахау.
Це я дивлюся на великий гриб,
моя Хіросімо,
це я дивлюся на безглуздя галакосту,
на рани твоїх нелюдських сиріт.
Це мене закопують
в кістяну землю
Бабиного Яру.
Це я голодом засліплена
роздираю свою подобу.
Це мене вивозять на Сибір
за красу чистої думки.
Це я без братів
за братів сумую,
це я, бездітна,
за своїх дітей страждаю.

ПУСТИНЯ

В сухих хвилинах березневого дня
постимо постом смутку й нужди
в чистилищі між порами року
ні ясність сонячного дня
ні свіжість несподіваної зливи
ні лютість снігової буревії
нічого
тільки безвість думок про безвісність.

КАТАКОМБИ

Була тиша померлих століть,
хоронена плісню і мурами,
була тиша мовчазних мучеників,
відділена філігранними маками
від живих душ.
Була тиша — свята, смертельно-спокійна.

Гроби відкрито, таємниці зраджено,
тиша зронена.
Отець у чорній беретці
провадить гурт овець,
а на їх питання
живий порох святих
відповідає — тишею.

Ірина Макарик нар. 1951 р. в Торонто. Вивчала літературу в Торонтському університеті.

ЛЕСЯ БРИЗГУН-ШАНТА

Леся Бризгун-Шанта нар. у Західній Україні. По війні переїхала до Канади. Живе в Торонто, пише прозу в основному для дітей.

ГАЛОЧКА

Осінь 1985 року вдалася напрочуд гарна, тепла. Надворі ясно, сонячно, вітерець легенький повіває, а листя аж переливається веселкою кольорів.

Але в кімнаті, де тепер перебуває Галочка, все біле, біле, неначе сніжком присипане. Білі стіни, біле ліжко, білий коцик та простирало. Навіть маленька лампа на білому нічному столику — і та зовсім біла.

Мама Галини, пані Петренко, підійшла ближче.

— Ну, як там, Галочко? — запитала вона, усміхаючись. — Як там рука, спина? Робили щось з ними? Болить?

П'ятнадцятилітня Галочка хотіла піднятися з-поміж білих подушок та простирал, але спина із багатьма металевими припонами та рука з двома десятками різної величини гвинтиків так заболіла, що вона й не поворухнулася, тільки шепотом відповіла:

— Болить, дуже болить! Трохи боюсь, що вже не зможу грати. Але я не здамся!.. Хоч хто знає, чи операція вдасться. — І Галочка скривилася і ось-ось заплаче.

— Почекай, почекай,— перебила мама. — Може, навпаки, все буде гаразд. Не можна зразу спускати носа. Завтра операція, а тоді кілька тижнів, ну, може, місяців, ніколи не знати, терапевтична руханка, плавання... Я вірю, що в кінці весни ти вже будеш грати.

— Буду? — ледве чутно прошепотіла Галочка.

В кімнаті раптом стало зовсім тихо. Мовчала мама, мовчала Галочка. Бо що ж тут говорити? Ще чотири місяці тому Галочка грала в теніс, брала участь у середньошкільному провінційному чемпіонаті і вигравала.

І треба ж було їй полізти на драбину... Впала, зломила руку, потрощила (та ні, правду кажучи, тільки побила) спину, але болить, наче потрощена. Зразу пішла до шпиталю, дістала першу допомогу. Але рука зрослася неправильно, навіть їсти нею не може, не те що ракетку в ній тримати. Невпинно болить. А спина? Не може ще добре стояти, та лікар каже, що це тимчасово, що пройде. І от...

Лікарі рішили повторити операцію руки. Та чи поправлять, чи вдасться операція? А Галочці вже так мало було до щасливого кінця — тільки два змагання залишилося виграти...

Пані Петренко витягла з торбинки маленьке пуделко і відкрила його. Перед Галоччиними очима повис на золотому ланцюжку маленький медальйон.

— Це мій медальйон, Галочко. Він приносить щастя та опіку тим, хто його носить. Я дістала його від мами, як була ще малою дівчинкою. Він в нашій родині вже давно. Твій прадід його дістав на Сибірі, коли був на засланні. Я давно хотіла тобі його дати, та все якось не було нагоди. Але тепер, думаю, настав відповідний час.

Галочка широко відкрила очі і мимоволі простягнула ліву руку до медальйона.

Мама обернула медальйон до світла, і він заблищав золотом. З одного боку показалася гравюра матері божої на ясно-блакитному, радше голубому тлі. Щитики медальйона обведені прекрасним взором, налютованим, зі скрученого дротика у вигляді колечка з густими променями.

А обличчя матері божої зображене різнобарвною емаллю. Голуба, жовто-червона емаль, мов сонце на блакитному небі, виблискувала у повній гармонії з золотим тлом щитиків, подекуди вже обтертих.

Другий бік медальйона був оздоблений рослинним орнаментом і мав також вирізьблену голову та погруддя, мабуть, якогось святого, бо навколо голови блистів ореол. Насподі під погруддям було щось написане.

Мама дала Галочці в руку медальйон.

— Тепер він твій,— сказала вона. — Тобі на щастя. Ти можеш з ним робити що хочеш, але надіюся, що ти його не загубиш.

— О, ні, ні! Я буду його берегти, як своє власне око! — сказала Галочка і почала уважно розглядати обидві сторони медальйона.

— Мамусю, це неможливо! — крикнула вона здивовано. — Чи ти знала, що там написано рік 1037? Що ж це за рік?

Галочка задумалась. Вона була відмінницею на курсах українознавства ім. Сковороди. А історію знала на «А плюс». Не раз і не два хвалив її вчитель історії, пан Агирєв. А все-таки, що ж це за рік? Може, пригадаю? А-а-а, може, це доба князя Ярослава Мудрого, Володимира Великого, хрещення Руси-України? Галочка ще раз подивилася на медальйон, а тоді перевела повний запиту погляд на маму.

— А чому ти назвала цей медальйон щасливим?

— Бо так назвав його твій прадід, як передавав його твоєму дідові. Виглядає, що цей медальйон приносив щастя й охороняв всіх, хто його носив. Так принаймні казав мені мій тато, твій дід. Твій прадід дістав його на засланні від в'язня українця-сибіряка. Він спас йому життя.

— Як же він спас йому життя? — запитала з нетерпінням Галочка.

— На жаль, не знаю, Галочко. Але так цей медальйон попав до нашої родини.

Галочка знову подивилася на маму.

— Ти справді думаєш, що цей медальйон приносить щастя та опікується тими, хто його носить?

Мама усміхнулась.

— Надіюся, Галочко, що так. Тому ти його й дістала сьогодні від мене.

В цю хвилину до кімнати ввійшла медсестра. Мама встала, взяла плащ і тихо сказала:

— Помолімся, Галочко, щоб завтра все вийшло гаразд. Мені вже, мабуть, треба йти.

Вона взяла Галочку за ліву руку і міцно стиснула її.

— Добраніч! Мама й тато чекатимуть завтра на тебе після операції.

Серденько у Галочки стиснулося, коли вона помахом руки прощалася з мамою.

Медсестра подала їй маленьку пілюлю і трохи води.

— Випий, зразу заснеш. А завтра скоро промине, немов водою змиє... І буде по операції! Рука буде в порядку, і ти будеш радіти. А там знову змагання... Побачиш!

— Надіюся,— сказала Галочка тихенько.

Медсестра загасила світло й прихилила двері.

Галочка залишилась сама, зовсім сама, з думками, повними сумніву і страху, та з малим медальйоном, міцно стиснутим у долоні.

Це вже вдруге вона тут, але цим разом вона чогось боїться. Так хочеться знову грати в теніс. Вона мусить грати! І то скоро, бо може втратити місце, яке з такою напругою здобула. Стільки років тренування, праці, строгого фізичного режиму, посвяти. Ні! Цього ніяк не можна втрачати! Мріяла ж — вправлятися, вправлятися і ще раз вправлятися, щоб дістатись в ряди олімпійської дружини. На всіх програмах буде написано: «Українка (обов'язково українка!) Галя Петренко». Всюди-всюди. Власне, тому вона й хотіла попасти на Олімпіаду!

Але чи вдасться операція? Ах, та операція! Мабуть, вона її проспить. А шкода. Цікаво, як це все буде виглядати? А що, як їй дадуть забагато пілюль до спання? Ні, чому якраз з нею мали б зробити помилку? Треба вірити! Так, але боліти буде напевно. Всі в школі так казали.

З коридора пробивалося трохи світла, та її кімната була темна й таємнича, і Галочці захотілося покликати медсестру. Але вона згадала, що тато казав: «Будь відважною!»

Отож вона буде відважною. Нема чого думати про операцію. І так нічого не придумаєш. Краще вже приглядатися на медальйон. Він нібито щастя приносить...

Галочка засвітила малу білу лампу коло ліжка і відкрила долоню. Так, це дуже старий медальйон. І, мабуть, багатьом він приносив щастя, поки попав у руки мого прадіда,— подумала Галочка. — Рік 1037.

Галочці захотілося спати. Вона лягла вигідніше на подушку і вже сонними очима ще раз глянула на медальйон.

Скільки рук тримало цей медальйон? У скількох людей побував він? Скільком допоміг? Чи й вони були такі зажурені, як вона ось тепер? Чи й вони стискали його так міцно, як вона це робить сьогодні?

Галочка ніжно доторкнулась пальцями до образу матері божої на медальйоні.

Хто ж були вони? Чого боялися? Яка небезпека їх чекала? Може, між ними була така дівчинка, як Галочка? Може...

І повіки Галочки поволі, цілком поволі закривалися.

МИРОСЛАВ

Галочка ледь-ледь відкрила очі. Ніби з довгого, важкого сну. Її голова була тяжка, повіки падали, хотілося спокійно лежати, хотілося ще далі спати.

— Ну, як там? — озвалася мама. Та Галочка ані не поворухнулася.

— Нічого, нічого, не журіться. Вона ще під наркозом. Ось почекайте ще трошки, і вона до вас усміхнеться,— перебила медсестра, беручи Галочку легко за руку.

І дійсно, за хвилину Галочка закліпала пару разів очима, і все прояснилося.

— О, мамо, а ти вже тут? — заговорила вона тихим ще голосом, підіймаючи голову, щоб краще бачити.

— Так, вже давно. І тато є. От бачиш, і все пройшло. Лікар казав нам, що операція вдалася. Отож скоро підеш додому. — І мама схилилася над Галочкою.

— О, ні! Галочка поки що мусить лишитися в шпиталі. Щодня будуть вправи, купелі, лікарські оглядини. Ще найменше місяць. А тоді можете її забрати,— усміхнулася медсестра, обертаючись до батьків Галочки.

— Ти у мене відважна,— сказав тато з гордістю.

Галочка тихо засміялася.

— Вчора я зовсім не була відважна. Я навіть боялася, і тільки медальйон додав мені сили. Та знаєш, тату, мені снився чудовий сон про медальйон. Розкажу, як повернуся додому. Але де мій медальйон?

— Твій медальйон? Ось він. — І медсестра дала його в здорову руку Галочки.

Галочка з любов'ю стиснула його і, усміхаючись, обернулася до мами:

— Я все пригадала про 1037 рік. Це рік, коли князь Ярослав Мудрий поборов печенігів. Вони йшли через Переяслав на Київ і по дорозі нищили нашу землю. Ярослав Мудрий просив помочі у матері божої, щоб їх побороти й вигнати з-під Києва. Поміч прийшла, і в подяку князь Ярослав Мудрий на місці бою побудував Собор Софії — премудрості божої. А в день посвячення Собору ревно молився перед іконою Успення матері божої і урочисто та святково віддав себе та ввесь наш народ під її опіку.

— Звідки ж ти це все знаєш? — здивовано перебив її тато.

Та Галочка немов і не чула його слів, продовжувала далі:

— Так, так, пан Агирєв часто на курсах українознавства говорив, що київські князі вживали на своїх печатках ікону матері божої або молитви до неї. А десь між 1829—1894 роками знайдено в Україні золоті, бронзові та мідяні ланцюжки (т. зв. іконка на шию) та медальйони божої матері

з тієї доби, круглої та чотирикутної форми. Невже ж і сій медальйон такий старий? — І Галочка подивилася здивовано на батьків.

— Але такі самі медальйони вже давав вибивати і князь Володимир Великий того року, коли запровадив віру Христову в Україні, тобто 988 року,— сказала мама.

— Ну, так, але мій медальйон має ясно напечатаний 1037 рік. Як гарно, що я маю такий цінний медальйон,— радісно зауважила Галочка.

Дні в шпиталі проминали поволі. Галочка ходила на вправи, купелі, оглядала шпиталь, багато розмовляла з іншими хворими, читала, дивилася на телебачення. Час від часу приходили шкільні товариші й товаришки. Навіть її минулорічний учитель завітав.

Одного разу, проходжуючись по коридору шпиталю, вона побачила, як привезли молодого юнака. Його руки й голова були перев'язані якимись шматами чи рушниками, подекуди закривавленими. Одяг був не тутешній, і сам він виглядав якось інакше. Майже вмлівав, очі опущені вниз, ніби повний безнадії або дуже хворий.

— Хто він такий? — запитала Галочка тих, що везли юнака.

— А-а, якийсь Майросло М-м-ев-д-дмід, здається. Кажуть, впав у воду чи втікав із совєтського корабля. Наші його взяли на поліцію і повернули на совєтський корабель. Нема чого втікати. Дурний. Такі, як він, тільки псують наші відносини із Совєтським Союзом.

— Але чому він закривавлений? — запитала знервовано Галочка.

— Ах, він нібито впав сходами вниз з корабля, коли його другий раз передавали совєтам, і тому так побився.

— Обидві руки криваві? Це щось не те! — знову перебила Галочка. — Ви або не знаєте, або не говорите правду.

— Дитино, він впав і побився. Так нам сказали на кораблі. Все інше не важливе. Через те його, мабуть, напхали медикаментами. Ми його веземо на перегляд. Наш лікар хоче ствердити, чого він такий охлялий,— зовсім байдуже сказав санітар, посуваючи візочок з юнаком далі коридором.

— Майросло?.. Мирослав! М-м-ев-д-дмід? Медвідь! Це ж українське прізвище. Втікав з корабля. Хотів дістатися на волю! І не вдалося!..

А за візочком крокували два совєтські моряки в повних одностроях та ще й зі зброєю в руках.

Аж тепер їх побачила Галочка. Серце защеміло. І не втече вже... Вони ж доглядають, як ангели-хоронителі. Не випустять з рук ні на хвилину. А може... може... — І раптом Галочка підбігла до юнака і, оглядаючись, щоб моряки не побачили, всунула йому в безвладно опущені руки свій медальйон щастя.

Юнак підняв голову і здивовано та з недовір'ям глянув на Галочку.

— Мирославе, не трать надію! Ось цей медальйон приносить щастя. Бережи його! Він тобі допоможе знайти вимріяну волю,— зашепотіла вона швидко-швидко і міцно стиснула його руку.

— Ти нам в дорозі! — заговорив санітар, не розуміючи, чого шпитальний пацієнт хоче від безвладного юнака-чужинця. — Не бачиш, що він тяжко поранений?

— Мирославе, це мати божа! Медальйон старовинний, ще з часів Ярослава Мудрого. Він, князь Ярослав, всіх нас віддав під її опіку,— незважаючи на санітарів, продовжувала Галочка. — Віра наша віки пройшла і далі йтиме з нами. В найтяжчих часах нас хоронитиме... — І сльози заблищали в очах Галочки. — Дорогий, молися до неї.

— Дякую, незнайомко! Дякую,— ледве чутно промовив поранений юнак. — Моя мама розказувала мені про матір божу. Я ще був маленький. Я вірю... Я вірю... Ми всі віримо,— і він, скрививши від болю вуста, ледьледь усміхнувся.

— О, Галочко, а я тебе всюди шукаю. Що ти тут робиш? — з полегшею відітхнула мама. І, не чекаючи відповіді, взяла Галочку за здорову руку і потягнула до кімнати лікаря.

— Пересвітлення кажуть, що все в порядку з рукою. Весною будеш

грати в теніс. І вже завтра можеш їхати додому,— заявила вона схвильовано.

— Мамочко,— перебила її нетерпляче Галочка. — Ти не будеш гніватися на мене, якщо я тобі скажу, що я твій медальйон віддала?

— Ти віддала медальйон? Медальйон щастя? Старовинний?.. Кому?.. — І мама від несподіванки аж зупинилася.

— Юнакові з України. Ось він там... Мирославові Медведеві. — І Галочка показала рукою в напрямі візочка з пораненим Мирославом, що шукав волі, два рази пробував, але йому не вдалося. Та він ще її знайде. Віра йому допоможе! Віра в божу матір та в божу волю!

ЛІДА ПАЛІЙ

Ліда Палій нар. у Західній Україні. Після перебування в Німеччині приїхала з батьками до Канади 1948 р. Скінчила студії антропології в Торонтському університеті та комерційного мистецтва в Онтарійському мистецькому коледжі. Тепер працює графіком.

СТАНЦІЯ "СОН-ДИТИНСТВО"

Ржаво порипує підвагоння, старим годинником цокають колеса, час іде навпаки, кіноплівка закладена у зворотному напрямі.

Мої долоні липнуть до холодних шиб. За вікном іде коловоротом сльозами розмазаний світ, валяться, мов доміно, телеграфічні стовпи, перевертаються старі домики передмістя, каруселею крутиться Високий Замок.

Я вже не думаю, тільки відчуваю. Я один суцільний біль, і радість очікування.

«Співпасажире із Словаччини, спасибі за довір'я. У тебе свої сльози — у мене мої. Їдь далі у свою засмучену батьківщину, а мене зостав саму з моїм Містом...»

Поїзд зупиняється у великій миляній баньці.

Станція «Сон-дитинство».

Львів змалів, одні каштани виросли.

Моїх вулиць ніхто не перебудував за останніх двадцять років, вони самі повужчали, а то й позміняли напрям, ніяк не хочуть шикуватися, як у моїх снах. Доми поприсідали, позбігалися докупи, вони чавлять трамваї, гротесково сплющують їх і видовжують, мов у карнавальному дзеркалі.

А в трамваях радісно. Вони похитуються, клекочуть. Вони мене знають, я тут місцева.

— *Ну, хто ще без білета?* (І завжди це львівське «ну»).

Коло мене жінка з китицею квітів. Тону в запаху васильків, духмяному ароматі дитинства — євшан-зілля. Як жорстоко, що не дозволили поїхати в село на васильки, на резеду, на матіолу!

Коло старої порохової башти на Валах у безвітряний сонячний день гупають каштани. Вони падають з-під розчепірених пожовклих пальців листя і м'яко розколюються. У білій вологій колисці блискучі магагоневі овочі.

Пам'ятаю холодно відчутий дотик каштана в самій середині дитячої долоні. Збирала їх тоді в коробку, а вони за ніч трагічно старілися, втрачали полиск і морщилися.

●

Під собором сидять сірі, згорнуті в клубки жебраки. Опецькуваті ангелики на бароккових балюстрадах відвертають кам'яні очі в небо. На їхніх тілах зелені лишаї, а на крутих стінах з овальними заглибленнями недомиті дощами жовті й попелясті плями.

У храмі св. Юра правиться служба божа, однак у мене почуття, що церква порожня, що десь риплять двері, що хтось забив дошками вікна — спустілий замок на високій скелі, де тільки духи залишилися.

А може, враження таке тільки тому, що день білий і прісний...

●

Круг незграбної ратуші будівлі дихають середньовіччям та італійським ренесансом. Сопуть доми з громіздкими підпорами й склепіннями, дзвенять ряди слоїків на полицях старої аптеки, де в півсутінку, начеб алхімічні знаряддя: колби, реторти й ступки. Під окриленим левом дожів позіхає надщерблений портал дому венецького консула, підмитий віками, немов солоною водою Адріатичного моря. У домі Корнякта, в ритмічному танці світел і тіней, беруться за руки граціозні ренесансові колонади.

На Ринку, у цвіту палаючої канни, купаються сонцем і вітрами вибілені неокласичні статуї на фонтанах. У синіх тінях нависли чорними павуками оздобні ліхтарі дев'ятнадцятого століття.

При вході до ратуші два леви вигідно обперлися на щити і вигріваються до сонця, мов старі коти.

●

Приємно, коли на вулиці водії вантажних авт лаються — по-українському.

●

Успенська церква виповнена старими молитвами і запахом паленого ялівцю. На головах вірних сонячні плями, фільтровані кольоровими вітражами. Теплий чад, холодне каміння під колінами і шепотіння.

— *Свят, свят, свят...*

Усе якось на місці, усе немов без змін...

У чорному подвір'ї церкви дзвонять спогади. Майорять прозорі дівчатка в накрохмалених білих сукенках, з квітами у волоссі і свічками в руках і раптом збігаються в одну групку на пожовклому фото в моєму альбомі.

●

Ходжу по сонячних прямокутниках на блискучому паркеті музею з одного століття у друге.

Варвара Лонгиш сумовито споглядає з портрета — розпещена панночка з вологими очима й важкими повіками. У ній щось рембрандтське. Пишний Костянтин Корнякт не залишає сумніву, що він багатий і задоволений. Зворушлива галерея міщан мого міста мальована з чуттям і любов'ю.

В інших залах героїчні, стерильні суперілюстрації усміхнених колгоспниць, червоноармійців і Леніна з простягнутою рукою.

А на подвір'ї під цегляним муром общерблена примітивна статуя, знята десь з роздоріжжя. Христос сидить, обперши свою завелику, терном укоронувану голову на праву долоню, і журиться.

●

При вулиці Рибацькій, сьогодні Рильського, кам'яниця з довгим балконом на другому поверсі. На тім балконі з абсурдними металевими

гірляндами я колись училася ходити, і звідти світ видавався так безмежно великим!

У людей бувають на горищах старі скрині з поламаними іграшками, зошитами, записаними наївними віршиками, із засушеними фіалками. У мене цього немає. Є тільки сходи, що пахнуть пліснявою, і понуре подвір'я за відхиленим вікном у стилі «ар нуво». На цім подвір'ї колись трагічно згинуло моє пухнате біле котеня.

На тротуарі перед брамою ті самі нерівні плити, на яких ми, бувало, з маленькою Фрідою рисували крейдою «класи»: три квадрати один за одним, потім два рядом, один і знову пара, а потім щойно «небо». Фріда мала великі карі очі і підстрижене волосся чубком. Була подібна до Анни Франк.

Немає кого питати про Фріду, і пощо? Щоб почути, що забрали її, як усіх інших?

Сходжу з трамвая в темну ніч, у чорні печери вулиць. Пересуваюся по вузькому тротуару Руської вулиці. Віє тишею, а тоді будівлі змовляються проти мене. Мені тривожно; дрижу. Повз мене снуються сірі двовимірні люди. Вони могли б іти через мене, бо я тінь, бо я ніщо.

Щойно, коли болюче спотикаюсь об круглий бруковий камінь на Ринку, пробуджуюся зі сну, що цього разу не був сном. Я є.

Хтось мене підхоплює, хтось зовсім тривимірний. Він усміхається рядом білих зубів, і я перестаю дрижати.

— *Куди вам так спішно?*

— *Додому.*

— *Куди додому?*

— *Додому, додому, додому.*

І я біжу. А в готелевій кімнаті приходить смуток. Де ж у мене дім? Я дома тут і там, не дома ні тут, ні там. Мене доля покинула десь у півдороги над Атлантійським океаном.

Висока стеля і оздобні канделябри, реалістична картина половини минулого століття, якийсь лісок, річка. Пахне Австро-Угорщиною... Внизу музика, тягучі романси. Я знову не засну.

У Тернополі за силуетами будинків, по тім боці озера, овальний помідор сонця повільно грузне в сметану туману.

На палубі невеличкого корабля цибає босоніж засмаглий хлопчина і продає квитки. Він відгортає від очей жмут жовтого волосся і дивиться на захід.

— *Буде дощ.*

І знову колише поїзд. Збруч, що колись гострим вістрям врізувався в наш чорнозем, мигнув незначним синім мазком.

За вікном налягають олив'яні хмари, гнітять оголені пожниві поля, втомлені сірі села. Одинокі плями кольору й тепла в цій безнадійній монохромності — це недоречні склянки чаю на підвіконні.

Стає сумно, і ми з синьооким хлопцем з Харківщини впиваємося степовими піснями і причащаємося соняшниковим насінням.

Недалеко від рейок дідусь пасе корову. Одну він береже, а друга стоїть коміть головою у ставку, мов на картині Шагала.

На станції у Жмеринці тріпочуть білими голубами хустини. Жінки простягають руки:

— *Купіть яблук!*

У тих руках і в тих зелених яблуках Україна. І хочеться закупити всі овочі, усю Жмеринку.

●

Ракета, що мчить на південь Дніпром,— клубок швидкості і рокоту. Все інше — непорушність, незмінність віків. На високому правому березі хутори, солом'яні стріхи і розхристані вітряки. Чорними рисками на срібному плесі човни, а в них застигли в одній позі рибалки.

У кабіні на стелі миготять, переплітаються відблиски хвиль. Але мені немовби хто дав знечулюючий укол у саме серце. Дзбан повний ущерть, більше вражень не увіллєш.

●

У Каневі на могилі посезонно пусто. Тиша, і запах переспілого лісу, і ще якийсь шепіт голосів живих, мертвих і ненароджених.

Унизу, на тлі темно-синьої води, повногруді жінки продають сушену рибу й овочі. Сидять вони, символи землі-матері, степові богині плодючості, і хочеться їм покласти голову на груди й заплакати.

Купую натомість загорнені в газету сливки за 20 копійок.

●

До Києва слід в'їжджати Дніпром при сході сонця. Тоді створюється бажання падати навколішки перед позолоченими зеленими горами, перед мерехтливими банями церков, перед історією та просити дозволу ступити на берег.

●

По вузьких темних сходах св. Софії танцюють скоморохи. Тільки на хорах, куди вже не впускають туристів, відчуваю велич собору. Тут я з моїми предками, тут Марія Оранта, розвівши руки, хоронить мене від усякого лиха.

А внизу порожнеча, холодне обдряпане каміння з так дуже знищеними фресками, човгання сотень ніг і монотонний голос:

— *А вот видите перед собою картину, сделанную с цветных камушков. Это называется мозаикой.*

У Лаврі, в печерах, теж холодно й стерильно. Хочеться свічок і запаху кадила — а тут електричні лампочки і чужі туристи, що шукають сенсації. Закам'янілі мумії монахів мовчать.

А може, я вже перевтомлена і втратила здатність переживати?

●

З каламутного людського річища на Хрещатику легко втекти на Володимирську гору. Там поміж квітами на лавках дідусі грають у шахи. Великі кокарди метеликами у волоссі дівчаток, сонце в обличчях дітей, що вміють ще гратися. На асфальтовій доріжці нарисовані крейдою «класи».

З гори вигляд на статую св. Володимира, на Дніпро, на піщаний лівий берег. Думаю, який Київ чудовий, і боюся, що це знову тільки сновиддя.

Хотілось би бачити це кучеряве місто зимою, коли дерева стають безлисті і фіалкові, коли на пам'ятниках, на банях церков білі мітри. Ішла б тоді у парк, гріючи руки в муфті, і слухала б білосніжну тишу.

●

Зустрічаю людей, ЛЮДЕЙ і маленьких людей. Бачу їх на вулицях, в автобусах, в їхніх помешканнях. Живуть вони і в малих, тісних кімнатах, де вже діти звикли виготовляти шкільні задачі при гостях, і у великих домах на передмісті. Живуть і думають люди різно.

От в одній кімнаті в Києві по стіні з гуцульських кахлів мандрують жовті і зелені ловці та олені, їдуть воїни, стоять пишно одягнені пани або райські птиці гніздяться в квітах.

Тут люди мріють про самотню колибу в Карпатах, про свободу, яка відчувається тільки в горах.

Гей ви, хлопці, ба й молодці,
Візьміть мене на топорці.
Несіть мене в Чорногору...

А от покої з картинами іншої доби, ніжною порцеляною й важкими котарами. На софі сидить старенька сива дама з цуциком на колінах. Створюється враження, наче їй ніхто не сказав, що царя вбили, і вона живе так, закутана в свої сни.

У студії, серед монументальних скульптур і кам'яного пилу, з якоюсь надзвичайною прихильністю пригощають чудовою кавою-еспресо на дерев'яній скринечці.

В іншому домі півсутінь і затишок, хоч об вікна б'є дощ і стара крислата яблуня дряпає об шибки костистими пальцями. Тут модерні картини на стінах і книжки під саму стелю. Пахне старим папером і мудрістю, і так легко говориться про нéзагнуздану творчість.

Люди, з якими подружила, усі надзвичайні. Вони сяють доброзичливістю, вони сердечні, щирі і якісь рідні. У них щось із степової безкрайності, неприборканості. Вони пригощають, обдаровують, і мені соромно за свої вже порожні руки.

Через людей розпливається час, немає ні дня, ні ночі.

Залишаю кімнату, де циганська музика з патефона виповнює всі закутки, де при світлі свічок білі коліщатка чашок з недопитим вином. З балкона видно гору над Дніпром, на ній рівним намистом нанизані світла. Мружу очі, і світла стають різдвяними цяцьками, що променіють і радісно скачуть по чорній горі.

І тоді чую гул — гора кличе. Це вже не дитинство відгукується, як у Львові,— це щось більш одвічне.

Красо моя, Вкраїночко моя!
Ну що мені робити — я не знаю!
То прилечу, то знову відлітаю,
А день за днем і гасне, і сія...

У темряві хтось коло мене рецитує Вінграновського. У нас суголосся думки.

А потім, коли виходжу на вулицю, згори, з балкона, падають під ноги важкі кудлаті айстри...

В імлі плавкими обрисами статуя Хмельницького. Він розгублено шукає напрямку, куди б звернути булаву.

Софійська дзвіниця розпливається в білості, немов на акварелі, початій знизу й недокінченій.

Сіє осіння мжичка і разом з нею приходить ніч. Жовте блискуче листя тополі липне до чорного бруку. Вдивляюся в ці дивні візерунки. Відтворюється негативний образ, бачу чорне на білому: піковий туз. У ворожбі ця карта означає смуток. Нагадується строкато одягнута циганка, що волочилася в парку Шевченка й прокляла мене за те, що я не дозволила собі поворожити.

Важко повірити, що ще тиждень тому було літо, що були душні ночі, що я бігла у тьмі м'якесеньким піском до води Дніпра. А згодом цей пісок лип до мокрого волосся, до уст, а я лежала горілиць і дивилась, як гойдався в небі Чумацький Шлях, слухала корабельні гудки, що йшли кудись у вічність, думала про те, що це священний Дніпро, і щось у мені вмирало...

Тепер від Володимирської гірки пливе в'яло-солодкий запах осені. Ходимо так Києвом — я і моя тінь.

1968

ГЛОРІЯ КУПЧЕНКО-ФРОЛЯК

Глорія Купченко-Фроляк нар. в Альберті. Вчилася в університеті міста Едмонтона. Видала кілька книжок прози, поезії та драматургії. Написала кілька сценаріїв фільмів та телепостановок.

РІЧКА МІРТЛ

Коли не рахувати весняних боліт, річка Міртл була єдиним водостоком на віддалі десяти миль від Вітмана. Кожної весни після ще однієї зими великих снігопадів поверхня води в нашій річці піднімалася. Струмок ставав тоді дикий, свавільний, вихлинав води через пасовиська та левади. В місцях, де замшіле побережжя було низьке, Міртл виходила з берегів, розгалужувалася, затоплювала розташовані низько луки. Дзюркотливі потічки посувалися, відступали, тоді знову посувалися, мов грайливі пальці. По дорозі заливали кожну яму, кожну улоговину, кожний слід копита. Дітей не можна було втримати від тих мініатюрних ставків. Після шести зимових місяців, коли доводилося носити довгі підштанці, що кусали ноги, грубі нитяні панчохи, важкі черевики й снігівці, було чистою насолодою хлюпатися босоніж у тих крижано-холодних калюжах з їхнім трав'яним дном.

Ніхто з нас ніколи не казав: «Ех, і люблю я цю річку Міртл!» Все ж ми всі її любили. Літом ми, бувало, казали: «Мамо, а чи можна піти нам поплавати до річки Міртл?» Або весною: «Нині хтось казав, що вода в річці Міртл дуже глибока. Чи можемо піти перевірити, чи воно насправді так?» Або взимку, коли ми вже були підлітками: «Ми йдемо поковзатися на річку Міртл. До побачення! І просимо, мамо, не чекати на нас!»

У перші дні вересня 1939 р. пан Томас, учитель середніх класів у нашій школі, повідомив нас про дві важливі події: перше, що Великобританія оголосила війну Німеччині; друге стосувалося до Біллі Зайчука, який десь пропав.

Зайчук жив з повдовілою матір'ю та п'ятнадцятилітнім братом Френкі на четвертині землі, відразу на захід від містечка. Ми з подругами були розхвильовані тією вісткою, бо ми всі любили Біллі. З його темним волоссям і волошковими очима, від погляду яких бігали за шкірою мурашки,— але не від страху, а радше від хвилювання,— ми вважали його найвродливішим хлопцем у всій околиці. Того дня, коли ми дізналися про зникнення Біллі, хтось пожартував собі, нібито товста Марія Андрус схопила його й замкнула в своїй спальні. Всі знали, що Марія дуріла за Біллі, але й знали, що вона не мала найменших шансів. Попередньої весни Біллі зустрів на весіллі в Белліс іншу дівчину й до нестями закохався в неї. Вона називалася Оленка Коваль, була блондинкою, природною блондинкою. Ми з подругами вважали, що Оленці дуже пощастило.

По дорозі зі школи декілька з нас провели Біллевого брата Френкі додому, й він розказав нам, що сталося.

Перед кількома днями Біллі пішов увечері пройтися до головного шляху, та й не повернувся. Того вечора Френкі з матір'ю подоїли корів, покінчили поратися біля господарства, та коли Біллі не повернувся до півночі, вони почали журитися. Але, як казала пані Зайчук, ніде не було скель, з яких він міг би впасти, не міг також потрапити в автомобільну аварію, бо не мав авта.

Впродовж наступного дня пані Зайчук і Френкі передумали різні жахливі можливості випадків і всі відкинули. Вони вважали, що Біллі

Переклад Ліди Палій.
Із збірки «Green Tomato Jears».

був надто розсудливий, щоб зробити якусь дурницю. Все ж таки він не повертався додому. Нарешті Параска Зайчук післала Френкі до ліжка, бо він падав з ніг від праці на господарстві, яку мусив виконувати не тільки за себе, а й за Біллі.

Лежачи в ліжку, Френкі чув, як мати робила собі чай на кухні. Він знав, що вона сиділа за кухонним столом, втупивши очі в ніч. Чув, як за кожним разом, коли гарчав пес, вона зривалася на ноги, виходила надвір і кликала в пітьму: «Біллі, Біллі, то ти?» Ні, то не був Біллі.

Однієї ночі, десь за тиждень після зникнення Біллі, пані Зайчук призналася Френкі, що вона заснула, схиливши голову на кухонний стіл. Прокинулася, коли запіяв півень. Перемерзла й перелякана, побігла сходами нагору, молячи Бога, щоб це Біллі пройшов нишком мимо неї. Однак ліжко Біллі на піддашші було порожнє. Його маленька спальня з єдиним вікном, що виходило на пасовисько, видалася їй тієї ночі охайнішою, ніж звичайно; його мала збірка шкільних книжок стояла вирівняним рядочком на підвіконні, його єдине темно-синє вбрання висіло на гачку на стіні, а парадні чорні черевики були вичищені й старанно покладені один біля одного на підлозі коло ліжка.

Два чи три тижні після зникнення Біллі пан Томас, відмітивши кожноденну відсутність Френкі в школі, розпитував учнів, що вони чули про Біллі та чи говорили з Френкі. Ми нічого не чули про Біллі, але знали, що Френкі лишався вдома, щоб помагати матері біля ферми. А коли пан Томас пересадив Франсіс Кравчук до Френкової лавки, ми усвідомили, що Френкі не повернеться назад до школи.

Тим часом Френкі ходив з ферми на ферму в околиці й розпитував, чи хто-небудь не бачив його брата. Згодом він почав розвідувати й у містечку. Хоч Френкі був дуже несміливим, він заповзявся розпитувати кожного зустрічного, чи той не знав що-небудь про його пропалого брата або чи міг би йому порадити, де його шукати. Він заходив до елеватора з зерном, до млина, до аптеки, до крамниці залізних товарів і навіть до резиденції отців василіан. Врешті він пішов до гаража механіка Джона Юрчука. Біллі дуже любив авта й часто туди заходив, щоб приглядатися, як Джон працював.

«Чи був у вас недавно Біллі, а може, він присів тут з кимсь до авта?»

«Та де там! Я не бачив Біллі вже кілька тижнів, відколи він заходив сюди поглянути, що тут діється». Побачивши розчарування на лиці Френкі, Джон додав: «Я певний, що нема чого журитися. Біллі напевно погнав до Едмонтона й незабаром повернеться додому. Піди поговори з Джеком Мартіном. Він має заготівлю худоби на заріз отам через дорогу. Він знає все, що діється, всюди пхає носа».

Френкі побачив Мартіна, коли він укріплював зламану жердину в одній із коров'ячих загород. Френкі так нервував, що випалив все зашвидко.

«Що ти казав?» — спитав Мартін.

«Я казав,— повторив Френкі,— що мій брат Біллі пропав, а мама справді журиться, а я вже всіх тут розпитував, і ніхто нічого не знає, а Джон Юрчук казав, що, може, ви мені допоможете, бо він казав, що ви знаєте, що тут діється».

«То Джон таке говорить? Га? Я маю для Джона несподіванку, я нічого про це не знаю! Я не бачив твого брата від осені, коли він приводив сюди пару телят». Очі Джека, блискучі, як лакована шкура, одідичені від матері з племені Крі, пом'якшали. «Ну, так, я знав твого брата ще від часу, як він пішки під стіл ходив. Гарний був хлопчина, вдався в матір. Я залицявся до твоєї мами, чи вона тобі про те казала? Я звав її «Білою перлиною». Але твоя бабуня не хотіла мати індіанина своїм зятем. У всякому разі, не журися, хлопче, Біллі, напевно, засвербіло у штанях, і він кудись погнався». Джекові очі спалахнули: «Як з тією війною щось вийде, я відразу зголошуся до війська і adios, amigos! Я не буду тут все життя чистити свиняче гівно і коров'ячий гній. Якщо, розуміється, військо прийме старого сорокадвохлітнього хлопа». Він змовк на хвилину. «В усякому разі, скажи

своїй мамі, що Біллі за день-два буде вдома, повір мені! А тепер забирайся, я маю роботу».

Кожного вечора пані Зайчук уважно вислуховувала все, що Френкі розповідав. Кожна заувага, кожний відгук, які Френкі приносив від людей з міста, здавалися їй важливими. Френкі силувався пригадати щось доброго й переповісти матері, іноді по два-три рази.

Вдень Френкі продовжував свої мандрівки містом. Розпитував у молочарні, в шпиталі й у всіх крамницях. Одного дня перед поверненням додому він зайшов до більярдного локалю Френка Мазура. В одному куті цього приміщення було голярське крісло — фактично міська голярня. Френкі стояв у дверях і ставив те саме запитання кожному, хто входив: «Я шукаю свого брата Біллі, може, ви його бачили, може, знаєте, де він?» Він розпитував кількох молодих мужчин, що грали в більярд, але, за винятком одного, який давніше зустрічав його брата, Біллі ніхто навіть і не знав.

Знеохочений, Френкі вийшов надвір і став на сходах більярдного закладу, не знаючи, що робити далі. Він був свідомий того, що йому слід іти додому, допомагати матері в господарстві. Повіяв холодний північний вітер, роздмухуючи шматки паперу та сміття по тротуару. Осоружна купка тих покидьків нагромаджувалася з тихим шерехом під східцями, на яких Френкі стояв. Він підняв комір свого жакета й пішов згорблено проти вітру. Йому хотілося де-небудь присісти й заплакати. Але він був надто переляканий і нещасний, щоб навіть плакати. Проходячи мимо кооперативу, він став у дверях, щоб обтерти об рукав носа й запнути жакет під саму шию. На другому боці дороги Ролф Еллефсон помпував бензин до авта. Нагло Френкі сяйнула думка, що ця бензоколонка є також автобусною станцією. Може, Біллі виїхав автобусом? Може, він повернеться додому автобусом? В цю хвилину Френкі був певний, що Біллі приїде вечірнім автобусом, вийде убраний у новий костюм, і, напевно, матиме гостинці для нього й мами.

Френкі знав, що мамі доведеться самій робити все на господарстві, коли він тут залишиться, одначе він був такий певний, що Біллі приїде цим автобусом, що попри все вирішив чекати.

Він перейшов на другий бік дороги і став у захистку дверей депо, тремтячи від холоду й хвилювання. По деякому часі Ролф Еллефсон висунув крізь двері свою біляву голову.

«Ходи досередини, Френкі. Тут тобі буде краще чекати, ніж надворі. Автобус не приїде швидше тільки тому, що ти стоїш на порозі».

Френкі відмовився, заперечуючи вперто головою. Коли ж автобус «Грейгавнду» завернув з дороги й освітив фарами головну вулицю, Френкі стукотів зубами від хвилювання й холоду. Автобус став зі скреготом перед бензоколонкою. Відчинилися двері, вискочив водій і допоміг зійти двом старшим жінкам, яких Френкі досі не бачив. Тоді вийшов старий Риб'як, коваль-пенсіонер. Водій знову вскочив досередини й зачинив двері автобуса. Френкі стояв мов укопаний і дивився вслід за трьома старшими пасажирами, які віддалялися вулицею, аж доки їх не проковтнула пітьма. Автобус від'їхав з голосним скреготом бігів. Френкі здавалося, що, коли він буде вперто вдивлятися, один із пасажирів якимось чудом виявиться його братом.

Еллефсон покликав Френкі до почекальні «Зайди досередини, Френкі, сядь собі. Я невдовзі буду їхати в твій бік до Томи Мельника за батеріями для його ваговоза. Як тільки Арні прийде, щоб замінити мене, поїдемо». Френкі зайшов досередини, примружуючи очі від сліпучого блиску єдиної електричної лампочки, що висіла під стелею. Ролф поглянув на нього. «Знаєш що, Френкі? Я підвезу тебе під самі двері. Це мені по дорозі. Добре?»

Впродовж кількох наступних тижнів Френкі ходив на міську автобусну станцію. Люди, яких він раніше розпитував про брата, почали переходити на другий бік вулиці, щоб не дивитися в його сумні сині очі. Френкі заспокоювало те, що він мав свою рутину, йому здавалося, що він

справді шукає брата, що робить щось корисне. Коли він сказав матері, що йому радили повідомити поліцію, це її схвилювало й перелякало. Зголошення поліції для неї означало б край всім її надіям, було б визнанням, що Біллі справді пропав і може ніколи не повернутися.

Щоб підтримати себе на дусі в своїх щоденних чотиримилевих мандрівках від дому до міста, Френкі уявляв, що Біллі живе в Едмонтоні, шикарний в новому костюмі, мчить вулицею Джаспер у спортивному авті або заїдає морозивом в «Амерікен Дейрі Ланч». Іншим разом він фантазував, що його брат живе на великій фермі десь біля Калгарі. В уяві бачив свого стрункого темноволосого брата, як він їде верхи безкраїми преріями на золотавому коні «паламіно» на тлі маєстатичних Скелистих гір, які Френкі знав тільки з фотографії.

Пані Зайчук чекала на Френкі кожного дня, коли він повертався зі своєї чергової мандрівки до міста. Він бачив здалеку її маленьку постать, що стояла на ганку їхнього немальованого, покритого дошками дому, і йому ставало прикро. Звертаючи на довгу доріжку, що провадила до хати, він сповільнював ходу, не маючи охоти дивитися матері в очі та щоб не бачити їхню чимраз більш занехаяну хату.

Під Різдво Френкі припинив свої щоденні мандрівки до міста. Кожного ранку вони з матір'ю прокидалися на світанку й невпинно працювали цілий день. Навіть коли Френкі здавалося, що вони скінчили всю роботу, мати завжди пригадувала ще щось, що треба було зробити. Параска не сідала більше до столу, тільки стояла на кухні біля печі, гріючи свої порепані руки, й пила горнятками чай.

Тільки одне не змінилося в неї. Вона далі ходила кожної неділі до церкви. Мельники, що жили на другому боці дороги, завжди брали її з собою своїм новим ваговозом «фордом». Коли мати поверталася з церкви, була кілька годин повна надій і навіть бадьора. Вона пекла тоді для Френкі печиво до чаю або тістечка з вівсяних пластівців. Вони сідали разом до столу, й вона розповідала йому про те, кого бачила в церкві та що той чи інший казав, але все тільки стосовно до Біллі. Вона також казала Френкі, що кожної неділі світила свічку за щасливе повернення Біллі.

Десь перед днем св. Валентина мати призналася Френкі, що вона молиться за повернення Біллі живим чи мертвим. Вона сказала також, що не може більше витримувати цієї непевності щодо його долі.

«Якби я знала, що він у гробі, то могла б думати про нього там і молитися за його душу. А так я ж нічого не знаю». Тон її голосу був такий діловий і готовий на все, що Френкі злякався. Він вибіг надвір і став під дахом повітки з господарським знаряддям. Коли він там стояв і тремтів від холоду, нагадав собі те Різдво, коли йому було вісім років. Біллі дістав тоді на святий вечір перламутровий кишеньковий ножик та іграшку йо-йо. Цей ножик зачарував тоді Френкі, він хотів також мати такий. Він плакав, хоч мати пояснювала йому, що він ще замалий; не допомогло й те, що вона пообіцяла дістати йому такий ножик, коли він буде в віці Біллі. Вранці перламутровий ножик лежав у Френкі на подушці. Біллі подарував його Френкі з умовою, що він дозволить Біллі час від часу брати той ножик. Це був секрет між ними. Тієї ночі Френкі розплакався в повітці, вперше відтоді, як пропав брат. Оплакуючи Біллі, він плакав і за маму, і за себе. Френкі любив свого єдиного брата, а тепер, може, запізно було йому про це сказати. Він стояв коло повітки дуже довго. Коли мати знайшла його, він перемерз до кісток. Тієї ночі була в нього така гарячка, що перемочив потом усю постіль. Мати сиділа біля нього цілу ніч, прикладаючи до чола викручену в холодній воді хустку. Він усвідомив тоді, що мати його також любить.

Параска колись любила хвалитися, що «якби й світ валився», вона ніколи не пропустить щорічного шевченківського святкування в місті. Але цього березня, напередодні концерту, Параска заявила, що вона не була в настрої йти. На додаток до жахливої журби за Біллі їй боліло горло, а на губі з'явилася болячка. Але насправді більше, ніж біль горла, ніж болячка на устах та холодна погода, непокоїв її сон, який бачила попередньої ночі.

Коли ж розповідала Френкі про той сон, уся тремтіла, а гусяча шкіра виступала в неї на руках і ногах.

За годину перед концертом заїхали ваговозом Паращині сусіди Том і Віра Мельники і так її заохочували і намовляли, що в Параски не було просто виходу, тільки вхопити плащ і їхати з ними на концерт. Як тільки вона втиснулася до шоферської кабіни, відразу почала розповідати про свій сон.

«Віро, ти знаєш, які дивні бувають сни, ніби правдиві, але й неправдиві. Я уві сні годувала наших свиней. Це ніби була наша куча, але й не наша, наче якась велика зелена печера. Я годувала свиней, як це звичайно роблю, аж раптом, зовсім несподівано, вони — ці свині — кинулися на мене. Я знала цілком певно, що вони до мене допадуться, в мене не було найменшого сумніву, тож я обернулася й почала втікати. Бігме, Віро, це було жахливо! Я лякаюся навіть тепер, коли тобі про те оповідаю. Ці свині не були свині, це були люди, погані, страшні люди з викривленими обличчями. Вони верещали й показували пальцями на мене. Я так перелякалася, що збудилася, а моя постіль була мокра, і від неї йшов запах поту. Це був один жах!»

Параска затрусилася, як тільки згадала про свій сон. Віра Мельник взяла Паращині порепані руки в свої мозолисті долоні й почала натирати й гріти їй пальці. Параска нахилилася до подруги й шепнула: «Чи пам'ятаєш, Віро? Вночі перед смертю мого батька мені також снилися свині».

Вестибюль Українського народного дому був переповнений. Люди гукали один до одного, тупали, обтрясаючи з чобіт сніг, хукали в заціплені долоні, щоб їх зігріти. Попри холод і сніжну заметіль, зібралося багато народу.

Параска й Мельники, йдучи до своїх місць, були в половині тьмяного проходу між рядами крісел, коли з пітьми виринула Софія Гевко, щоб перехопити Параску. Це була огрядна жінка зі страхітливим, перманентно накрученим волоссям, пофарбованим у смолясто-чорний колір.

«Я мушу поговорити з вами, Параско. То дуже важне!»

Софія була така схвильована тим, що хотіла сказати, що спершу було важко її зрозуміти.

«Параско, я саме дістала листа від кузинки Нетті. Ви її раз зустрічали, вона з іншого кореня родини. Та ви не повірите, що вона написала! Я дістала цей лист у середу — я часто листів не пишу. А може, пам'ятаєте Ольгу Кузик, що вийшла заміж за того бешкетника Джова Коваля у Беліссі? Ну, то знаєте, що в них є дочка?»

Параска знала, що в Ковалів була дуже гарна дочка. Це була та дуже гарна дівчина, яку Біллі зустрів на весіллі останньої весни.

«Ну, от,— Софія була така схвильована, що бризкала слиною на Паращине розпашіле обличчя. — Отож, у всякому разі, ця їхня Оленка зникла, пропала в той самий час, що й Біллі. Ольга казала всім, що Оленка живе в Вінніпезі в свого жонатого брата. Брехня! Все була брехня! Ольга брехала, бо її змусив до того Джов. Він певний, що Оленка завагітніла та й поїхала до Едмонтона робити аборт. Ну, що, Параско, я сказала б, що тут для вас відповідь».

Тріумфуючи, що саме вона принесла цю приголомшливу вістку, Софія зникла, докинувши тільки, що все це аж смердить.

Параска наосліп дійшла до свого місця. Коли сіла, її уста рухалися в тихій молитві подяки матері божій. Вона відчула приплив радості. Її Біллі, її працьовитий, покірний і вродливий син був живий і здоровий. Хвала Богу! Він поїхав кудись із тією дівчиною.

Всю ніч, перекидаючися в ліжку з боку на бік, Параска була то щаслива, то лиха, то знову щаслива. Лиха на свого улюбленого сина через те, що він так нерозсудливо вчинив, утікши з якимсь дівчам, яке ледве знав, утікши з якоюсь наївною малою істотою, яку зустрів на весіллі. Як він міг завдати їй і Френкі таких пекельних мук? Над досвітком, одначе, вона вже не була лиха. Вона мала вже досить болю. Вранці, вийшовши

з кухонних дверей, щоб вилляти помиї, Параска почула запах весняного вітру «шінук» і щойно тоді помітила, що сніг кругом хати почав танути. Цей ранок здався їй якимсь чудесним. Вона постояла хвилинку на ганку, не зважаючи на те, що сніг танув на даху і вода капала їй на голову й на плечі.

Пізніше, прибираючи стіл до снідання, Параска розглянулася навколо. Її маленька проста кухня здалася їй чепурною, й навіть свист чайника звучав, як музика. Вона й не пам'ятала, чи коли-небудь була така щаслива.

Мішаючи кашу на снідання для Френкі, Параска раптово застигла в русі. Вона нарешті усвідомила, що на тридцять восьмому році життя стала бабунею. Вона була переконана, що Біллі приїде на Великдень, а може, й раніше. Він на тому весіллі зробив ту наївну дівчину вагітною. Параска обраховувала в голові. То весілля було на початку червня. Це, мабуть, тоді й сталося. Чим більше вона роздумувала, тим більше в її уяві почало все вкладатися на своє місце: його зміни в настрої, роздратування нею, адже ж до того часу він був таким добрим, просто ідеальним сином! Все стало тепер ясним.

Сидячи під час снідання проти ясноокого Френкі, вона вперше усвідомила, який він худорлявий та блідий. У спонтанному напливі щастя й любові Параска простягнула понад стіл руку і, вхопивши його долоню в свою, стиснула її так цупко, що Френкі аж запротестував. Повернувшися додому попереднього вечора, вона збудила Френкі, щоб сказати йому новину. Вони обоє плакали в відпруженні й радості. Цього ранку Френкі не говорив багато, але вона бачила, що він був так само щасливий, як і вона. Всміхаючися до нього через стіл, вона почала прибирати посуд, повна енергії, як колись. Її малий Френкі став дядьком, але вона вирішила йому ще цього не казати. «Бідний Френкі»,— думала вона й дивилася вслід йому, аж поки він не зник за стодолою. Вона мусить роздобути трохи грошей, щоб купити лампу до радіоприймача. Френкі пережив таку жахливу зиму, що заслужив на направлене радіо.

Того ранку Параска почала наводити весняні порядки в хаті. Хата була досить занедбана, а ті двоє молодят могли з'явитися кожної хвилини. Вона не хотіла засоромити свого Біллі. Параска приготувала довжелезний список обов'язків для себе й для Френкі. Френкі зробив порядок в повітці, висушив і порозвішував знаряддя, точно так, як залишив його Біллі. Тоді вивіз геть зі стайні купу старого, перегнилого гною. Параска шкребла підлогу, аж дошки стали майже такі білі, як нафтове мило, яке вона вживала. Помила оцтом і водою вікна зсередини й ззовні, продезинфікувала смердючий виходок за хатою, насипавши туди багато вапна, а тоді вичистила щіткою сидження. Потім вивітрила пухові подушки, ковдри та цінний килим, який прикрашував стіну в гостинній.

Працюючи, вона робила плани на наступний день. Треба піти до крамниці Дольського та купити вапняної фарби в кредит. А тоді вона випере й накрохмалить фіранки, але тільки коли вже стіни будуть помальовані. А як все буде чистеньке, вона почне думати про виправу для дитини. Сама думка про те приспішувала биття її серця.

Пораючися біля хати, Параска в своїй уяві розмовляла з Біллі, картала його за нерозважну поведінку та за те, що не послухав її порад. Як вона терпіла тоді, коли зламала дерев'яну ложку на його спині за те, що брехав їй! Це було в серпні минулого року, коли він сказав їй, що відвідував приятеля, а насправді підсів до когось, що їхав до Белліс, щоб там зустріти ту дівчину, Оленку Коваль. Оленка була ще дитиною. Її батьки навіть не були католиками, а батько був картяр і пияка. Оце родинонька! Параска була люта, коли дізналася, що Біллі витратив їхні важко зароблені гроші, які вона йому дала на автобусний квиток, щоб купити торбинку тій дівчині. Коли вона насіла на нього, Біллі поглянув на неї своїми холодними синіми очима і признався, що витратив сім доларів на торбинку з червоної лакованої шкіри. Сім доларів! Параска ніколи не

витратила стільки грошей навіть на недільну сукню. Молоді люди бувають такі дурні! Дурні й безвідповідальні!

Перша субота в квітні була чудова. Четверо хлопців гралися на березі річки Міртл. Вони подалися туди, щоб перевірити глибину ями, в якій літом плавали. Ковзаючи по мокрому листю, яке покривало береги, вони гукали та кричали один до одного, аж поки не дійшли до того місця, де лежала колода, майже занурена в воду, з якої вони іноді стрибали. Приписуючися перед хлопцями, Ігор Грушка видряпався на колоду й удавав, що буде стрибати в воду. Раптом він побачив щось у воді. Коли ступив уважно далі по колоді, об'єкт у воді захитався й злегка обернувся. Коли він пильніше придивився, побачив синій светр. Він нагло кинувся назад і мало не впав з колоди в воду. У светрі була обліплена листям опуклість. То було рам'я, що ліниво колихалося у воді.

Згодом він оповідав, що відразу знав, що це було. Всі чотири хлопці знали. Що іншого могло бути на віддалі п'яти хвилин ходу від хати Зайчуків?

Коли хлопці видряпалися на стрімкий берег річки, наступив другий шок. На відстані якихось трьох метрів від них лежало друге тіло. Воно було майже все покрите листям, гіллям і кусками брудного льоду. Хлопці потім казали, що вони знали, хто була ця дівчина, бо вгледіли з-під листя її червону спідницю й червону торбинку. Згодом вони не могли погодитися, котрий з них відважився підняти брудну, повну жуків, пляшку, що лежала в стіп дівчини. Це була пляшка з-під горілки, тільки що плин у ній не був горілкою, а стрихніном.

Всі чотири хлопці видряпалися на мокрий берег і летіли, наче за ними гналося сто чортів. Вони мчали через пасовисько Стахняка, коли побачили Зайчуків.

Параска та Френкі направляли дротяну загорожу, яка розділяла їх від ферми Стахняка. Заскочені зустріччю з Зайчуками, хлопці застигли на місці. Вони знову хотіли втікати, але Параска, пізнавши синових шкільних товаришів, покликала їх до себе.

«Хлопці, ходіть сюди! Ходіть і привітайтеся з Френкі!»

Френкі, побачивши товаришів, кинув усе, перескочив огорожу й безладно побіг до них. Параска тільки стояла на місці, всміхалася й чекала, щоб вони підійшли до неї.

М. Бідняк. Зима в полях

ВАСИЛЬ ЗАХАРЧЕНКО

ШІСТНАДЦЯТЬ ГЕОРГІЇВСЬКИХ КАВАЛЕРІВ

УКРАЇНСЬКИЙ РЕКВІЄМ

С конца 1929-го начинается знаменитая золотая лихорадка, только лихорадит не тех, кто золото ищет, а тех, из кого его трясут. Особенность нового «золотого» потока в том, что этих своих кроликов ГПУ, собственно, ни в чем не винит и готово не посылать их в страну ГУЛАГ, а только хочет отнять у них золото по праву сильного.

А. Солженицын. Архипелаг ГУЛАГ.

Батько й син добре вже впріли в клуні, коли їх було покликано снідати. Молотили жито. Сполоснувши в хаті руки, господар Северин Кошеленко здер з голови запилюженого картуза, пригладив чорні, без сивинки вуса, перехрестився на образи, сів за стіл. Коло батька вмостився на лаві й Михайло. Смаглюваті молотники розчервонілися натщесерце біля ціпа й зголодніли, і коли мати та Ольга поставили череп'яний полумисок гарячого супу й макітерку вареників із сиром, Михайло аж приехнув:

— Ех-х, доведеться ще й за столом упріти!

— Підпасіть трохи коня, а на обід уже поспіє борщ і каша з мнясом,— сказала мати.

— Схвачується вітер. Можна сьогодні потроху віяти,— озвався господар.

— А ми, тату, саме й збиралися,— докинула Ольга.

— Та не смикайте самі лантухів. Ми з Михайлом переносимо.

До сімейної розмови прислухалися святі з покутя й сірий Сталін, якого Михайло приліпив збоку, на причілковій стіні, вирізавши з газети. Северин якось придивився знічев'я до портрета, сказав:

«А він одних літ зі мною буде».

«Тільки вуса в тебе бравіші»,— посміхнулася жінка.

«Правда ваша, тату, йому п'ятдесят мине в грудні»,— потвердив Михайло.

«Одначе вмитись йому до наших тата»,— сказала Ольга, стрельнувши синіми усмішливими очима.

Северин уже був потягся до вареників, а за ним і син, коли це завалував надворі пес. Мати глянула у вікно, й м'яке її, добре обличчя враз скам'яніло.

— Хто там? — спитав Северин і собі повернувся до вікна й побачив, як переступали перелаз два міліціонери і якийсь високий у шкірянці й такому ж шкіряному картузі та галіфе, наганюра в твердій кобурі б'ється по нозі. За ними з-за чорних дубків виходив голова сільради

Багладій. Построгішали срібний Ісус Христос і золота Мати Божа на покуті, і лише сірий Сталін дивився так само спокійно й, здавалось, посміхався в цупкі хазяйські вуса.

— Чого це їх несе лиха година?.. — спитала мати, зводячись зі стільця, приставленого до столу. — Наче ж усе дочиста сплатили їм. І тверде завдання, і мняке. І недоїмки, і страховку. До самої сорочки дошпіртались уже. Якої ще їм трясці треба?..

— А душа ж іще при тобі,— сказав Северин і поклав виделку, витер вуса, ждав, поки вступлять до хати чужі. Чув, як схолонули йому щоки. Хоч і не було за ним ніякої провини, але ж сильний завжди знайде, до чого причепитися. Ця ледача босота давно вже вовком дивиться на його лад у господарстві. А се літо давонули твердим завданням, як за «воєнного комунізму». Дехто з господарів спробував був у новому ярмі покрутити своєю припористою шиєю, а чи й справді снаги не стало сплатити. Загриміли в допр. Сім'ї ж ураз розкуркулили, вивезли на сибірські холода. Уся пшеничка ляснула в Северина на це тверде завдання, тільки й вистачило посіяти озимину. А тепер, може, й по останнє жито пруться...

Першим переступив поріг той хрін хромовий, увесь рипучий і блискучий, хоч дивись у нього, як у дзеркало. За ним усунулися з гвинтівками в руках міліціонери й Багладій. Хромовий поздоровкався, міліціонери похмуро мовчали, тріщилися спідлоба на господарів. Багладій теж промовчав, бо ще з перших днів головування взяв за звичай дуже не розздоровкуватися з односельцями.

— Сідайте в нашій хаті,— запросив Северин.

Хромовий і Багладій сіли. Міліціонери не рухалися, стояли, стискаючи в руках гвинтівки.

— Ви будете Кошеленко Северин Петрович? — спитав Хромовий, начитуючи з папірця, якого вийняв з бокової кишені. Цей чужий був ще молодий, гарно поголений, так що ситі щоки аж вилискувались йому, певно, одноліток Севериновому старшому Петрові, який жив уже відділено, своєю сім'єю, і ця молодість Хромового трохи заспокоїла Северина.

— Повний георгіївський кавалер? — продовжував допоминатися чужий.

Северинові стало парко.

— Та був такий гріх... — вимовив давучким голосом.

— Чого ж гріх, Северине Петровичу? Ви геройськи воювали, видать. Заслужили.

— Та то просто так... Як для виставки... Комусь треба було дати для поднятія серед солдатів бойового духу, а може, про панське око. На нас же панії всякі приїжджали дивитись, а я тоді був показний хлопець, як ось мій Михайло... А щоб я там старався або вислужувався... — бурмотів Северин, силкуючись одгетькатися від тих Георгіїв, бо то була п о л і т и к а, і хай їй усяка всячина. Після того, як у дев'ятнадцятому році якийсь червоний командир, шастаючи в Миколи Репала по нишпірках, натрапив на його Георгії (й причепився, що, мов, знаю, старорежимна мордо, твою душу мать, що в тебе на умі: царя виглядаєш?! Самодержцю служив вєрою і правдою, а на нас дивишся косо? Нічєво, сабля вострая в рабочекрестьянской армії, виправить тобі зрєніє в сторону мировой революції!) і мало не зніс шаблею мужикові голову, після того всі шістнадцять телелинських повних георгіївських кавалерів поховали ті Георгії так, що тепер їх ніяка собака не знайде, і боялися навіть із собою наодинці згадувати про таке колись горде своє звання.

— Короче гря, Северине Петровичу, ваші хрестики, ваші Георгії немєдлєнно нада здати! — Хромовий гостро глянув на Кошеленка. Чорні очі депеушника примружені, сторожкі, неприязні, і треба дивитися в них, не відводити зору, бо не повірить.

— Які хрестики? Побійтеся Бога! — проказав Северин. — Я давно вже забув і думати про них. Ще в громадянську один командир мало не розстріляв мене за них,— прибрехав несподівано для себе.

— То й де ж вони тепер?

— Та в нього ж. Забрав, анахтемський син!.. — видихнув Северин.

— Так-таки й забрав?

— Бреше й цей,— озвався Багладій. — Вони всі тобі, товаришу Якуша, один і той же тин городитимуть. Я ж казав.

— Ну, жизнь, невозможна без пістолєта! Чули, що ото ваш голова каже? — спитав товариш Якуша. — Кому я повинен вірити: вам чи вашій власті?

— Та що ж це таке, Бо-оженьку! — вигукнула жінка. — Цей христопродавець оббріхує людей, а ви йому вірите? Ни-иконе! — звернулась вона до Багладія. — Де ж твоя в Бога совість?

— Мовчи, Маріє,— урвав її Северин. — Без тебе розберемось.

— Розумно! Це, жінко, чоловіча розмова, не встрявайте,— сказав Якуша. — Ну, то де ваші хрестики?

— Я ж уже пояснив, під війну...

— Командир забрав? Оце вже не нада! Ех, Северине Петровичу, у вашому віці й отак обманювати Совєтську власть. Що ж, не хочете добровільно, зробимо обшук. Тільки вже як найдемо, ой, не заздрю вам. Приступайте, товаріщі. Усе до рубчика отут перещупайте. Хоч і хату догори долівкою переверніть, а щоб хрестики мені були. Отак, Северине Петровичу!

Міліціонери, поставивши гвинтівки в кочергах, пішли по нишпірках. Один шаснув до скрині, а другий заторохтів у миснику.

— І ти, товаришу Багладій, помагай, бо роботи в нас сьогодні до бісової мами,— розпорядивсь Якуша.

Багладій знехотя устав з лави, взявся шарудіти в подушках, потім заліз за стіл, простяг руки до покутя, мало не розбив лампадку, позаглядав за іконами. Один міліціонер примусив усіх роззутися й трусив чобітьми та черевиками, облапотів по-мавпячи бистрими й чіпкими руками Северина і Михайла, а жінкам звелів повивертати кишені. Другий усе длубався в скрині, викидаючи на піл злежане полотно, пронафталінену одежу, натрапив у прискринку на золотий хрестик і дві обручки.

— Давай сюди,— наказав Якуша.

Міліціонер поклав золото перед депеушником. Той повертів у руках обручки й хрестик із червоного золота, сховав до кишені:

— Ето ми реквізіруєм.

— По якому праву? — спитав Северин.

— По праву глибокої нужди государства,— сказав Якуша.

— То хрестик моїх покійних мами,— зойкнула Марія. — Не смієте брати! Це ж грабіж!

— Сміємо, жінко,— засміявся депеушник і зиркнув на зблідлу Ольгу. — Ми й вашу чорнявку візьмемо, як схочемо. Підеш за мене?

— Хай за тебе ірдинська відьма йде! — відрізала Ольга.

— Ого! Та у вас, Кошеленки, куркульський душок, я бачу.

У хаті вже все було перегайноване, наче тут казилася нечиста сила. Нападники перейшли до сіней, у комірчину. Незабаром вернулися, обтрушуючись од борошна.

— Дурне діло, товаришу Якуша,— сказав сердитий Багладій. — Голку в сіні шукаємо.

Якуша звівся з лави, розпорядивсь:

— Одягайтеся, Северине Петровичу, та йдіть до сільради. Посидимо разом, покопаємось у вашій пам'яті. Чи, може, таки зараз признаєтесь?

— Мені признаватися ні в чому.

— Тоді одягайтеся й ждіть нас у сільраді. Так хто там у нас слєдующий? Репало?

І вони пішли.

— Ой, що ж воно бу-уде? — заплакала Марія.

А Северинові одне на думці: «До Репала... Значить, політика... Невже всіх кавалерів накриють? За ті царські нагороди чіпляються...»

Слідом за матір'ю й Ольга заголосила:

— Ой таточку, ой ріднесенькі-і, що ж ми роби-итимемо без вас?.. Віддайте їм те, що требують, хай вони подавляться!

Северин гримнув на них:

— Завели вже! Занишкніть! Не вашого курячого ума діло! Віддайте. Їм тільки цього й треба... Тільки покажи їм хоч краєчок ордена, і двору не переступиш, бахне в политицю — й уся балачка. А так побалакаємо та, може, й розійдемося полюбовно.

— А як битимуть, тату?.. Вони, кажуть, так людей там катують... Руки дверми причиняють... — сказав Михайло пересохлими губами.

— Де ти чув?

— Балакають люди.

— І хай собі балакають, а ти мовчи і мову забудь. Не сидіть тут сиднем, провійте хоч намолот, поки я вернусь.

Ішов до сільради, а на думці одне: «До Репала, значить... Не випадково. Політика...» Ще більше утвердився в тому, як тільки побачив у сільраді двох кавалерів Олексія Сердегу й Степана Гарагулю. Сиділи й кадили в дві цигарки так, що вже вікна сивіли. Северинові й руки опустилися.

— О! Проходь, Северине, до гурту, чого там застряв у одвірках? — озвався сутулий, носатий Гарагуля. — Проходь. Гуртом, воно, знаєш, і батька легше бити. Легше, знаєш...

— Батька не батька, а нам можуть дати ковді,— промовив з-за диму сивий увесь Сердега, труснувши густою бородою.

Северин сів на лаву, зітхнув.

— Трусили? — спитав Гарагуля. — Ну да, трусили?

— Трусили. Як чорт суху грушу. У хаті наче Мамаєве військо перейшло. Наші з Марією обручки взяли й хрестик.

— Та й у нас відняли сережки,— сказав Сердега. — Стара здуру познімала. Може б, з вух таки ж не вирвали живосилом. А так підмели.

— До Репала пішли,— сказав Северин.

— А то до кого ж, до кого ж. Усіх нас притягнуть сюди. Усіх шістнадцять. Це вже ясно. Облава якась на кавалерів. Облава, та ще й крепка. — Гарагуля мав звичку одну й ту ж фразу повторювати двічі, наче розмовляв сам із собою.

— Що ж вони від нас хочуть? — спитав Северин.

— От і ми тут сидимо з Олексієм, толкуємо. Ага, толкуємо і доходимо розумом, що це, брат, політика. Ой, хлопці, політика, та ще й глибока.

— Та й мені зразу шибнуло, як отой з маузерякою, хрін хромовий, спитав за Георгії,— сказав Северин.

— Можуть отак звести докупи всіх і шльопнути... — стишив голос Сердега, поглядаючи на двері порожнього кабінету голови сільради.

— Так уже й шльопнуть. Прямо отак і шльопнуть. За що? За що, дозволь спитати? — забалакав Гарагуля із Сердегою і сам із собою.

— А за те, що служили вірою і правдою царю й Отечеству, згинуло б воно навіки слідом за царем,— скипів Сердега.

— Я що, просив тих хрестів? Просив, питаю? Мені сказали воюй та ще й приказали, я й воював як треба,— з обуренням прогув хрипким голосом Гарагуля. — Як треба воював, брат.

Увійшов одутлощокий посильний сільради Панас Шурхало в благенькій сірячині, в облізлій кролячій шапці, бликнув очима на кавалерів:

— Начадили. Хоч би хворточку хто догадався відхилити.

Підійшов до вікна, одчинив кватирку. Дихнуло свіженьким повітрям, приправленим терпкуватістю опалого листя.

— А мо, не треба, Панасе? Не треба, га? А то ще в'язи протягне,— покрутив сухою шиєю Гарагуля. — Їй-право, може протягти.

— Тріщить тобі надворі? Зима? Не бійся, всього не витягне, поки я віником вас не витурю отуди під кленки.

— Ох-хо-хох, начальник для блох,— сказав Сердега. — Злякалися.

— Нічого, ще злякаєтеся й сострахнетеся,— загадково промовив Шурхало.

— А що, може, щось знаєш, чого нас оце тут дислокують? Мо, щось прочув, га? — допоминався Гарагуля.

— Ждіть жданого. Скажуть і покажуть, де раки зимують.

Аж ось і Репало вступив до сільради, важкоплечий, нашорошено звів на кавалерів рудувато-сиві щіточки брів, посміхнувся в сиві вуса:

— Скажи ти! І ви тут?

— Тут, Миколо, достеменно тут. Скоро всі сюди злізуться, як раки... Тьху ти! Чортів Шурхало з раками,— прогув Гарагуля.

— Плюйся, плюйся,— озвавсь Шурхало. — Я сказав те, що сказав. Не відплюєшся.

— І капосний же ти чоловік,— скипів Сердега. — З чого ти радієш? З горя людського?

Репало, спираючись на палюгу, прокульгав до лави й сів. Був скалічений ще на японській війні.

— Требували у вас Георгії? — спитав.

— Требували, Миколо. Аякже, требували,— сказав Гарагуля.

— Ой, хлопці, щось воно затівається недобре,— покрутив широкими в'язами Репало.

— А я думаю, Миколо, вони хочуть призначити нам пенсію, як за царя-батюшки було,— підморгнув Северинові Сердега. — Хто зможе пред'явити свої Георгії, тому й увалять повну кишеню червінців.

— Я свої Георгії викинув, хоч хай тепер і тищу положать,— сказав Репало. — Після случая з тим бусурменом.

— Та й ми ж повикидали,— прогув Гарагуля. — Натурально повикидали.

— І правильно зробили,— Репало вийняв люльку й кисет, почав натоптувати люльку тютюном. — Хай їм грець, всяким Георгіям, як за них з тебе зчісують голову шаблюкою, мов капустину. Якби моя Катерина тоді не впала на коліна перед тим зарізякою в червоному галіхві, рішили б. Уже тягли за хату, в садок. Червоноштанний і шаблю витяг. Їй-богу. І цей такий же, бачу, ненависний, як та червона с..... Маузером у зуби мені оце тикав.

Дрібно кришений самосад просипався Репалові на коліна. Северин глянув, тремтять у чоловіка руки.

— Ну й слава Богу,— сказав Северин. — Хоч ти, Миколо, й натерпівся тоді, так тепер же нам нічого не зроблять. Нема, й усе. Не держимо, бо царські нагороди нам до сідниці. Потрясе наганюрою та й відпустить.

— Правда твоя, Северине,— підтакнув Сердега.

— І які ж ви праведні та смиренні, як я подивлюся на вас,— озвався Шурхало. — Думаєте, що ми вже забули, як ви хизувалися тими хрестами на святки? Не до сідниці ви їх тоді приколювали! І грошики вам царська казна відвалювала хіба ж такі! Хватить, пожили, порозкошували.

У голосі Шурхала давилась образа, заздрість і злість.

— Позаздрив, Панасе? Так, поза-аздрив,— промовив Гарагуля. — Ми що, з твоєї кишені одержували ті гроші? Давав цар, так, мабуть, і було за що. За подвиги давав.

— Та цур йому, тому цареві, Степане,— збивав Гарагулю Репало. — Забудь і згадувати.

— А чого ж воно попрікає? Понюхало б того, що нам судилося,— обурювався Гарагуля. — Попрікає, еге. Понюхав би.

— Нічшого, понюхаєте ось шше й не такого,— прошипів Шурхало й вийшов із сільради, бахнувши дверима.

— Ну от! І на бісового батька ти його зачіпаєш? — сказав Репало. — Піде та ще донесе, про що ми тут балакаємо.

— А що ми такого запрещонного балакаємо? Ми нічого такого собі не позволяємо,— озвався Северин.

— Позволяємо чи не позволяємо, а донощикові кільця в писок не вправиш. Набреше, сучий син, до смерті не виправдаєшся,— сказав Репало.

— О, я думаю, виправдуватися нам уже не довго зосталося,— зітхнув

Сердега. — Зберуть оце всіх гамузом, виведуть отуди до провалля...

— Та за віщо ж?.. — обурювався ще дужче Гарагуля. — За віщо?

— Політика,— сказав Сердега. — Політическье наше діло, а воно не любить тих, у кого язик свербить побалакати. Здумав бряжчати царськими хрестами. Тепер ордени он пішли зовсім другі й зовсім за другі діла.

— Отож я й кажу, прикусіть собі язика і відхрещуйтеся обома руками від тих Георгіїв. А ти, Степане, з геройством своїм вискакуєш. Геройством за кого? За царя-а?... — притишено говорив Репало, оглядаючись на двері, за якими зник Шурхало. — Та вони нас у порошок зітруть.

— О-от іменно! Цокнули ж під ту завірюху царя з усіма царятами, а тепер, може, й до його георгіївських кавалерів дійшла черга? — уже аж клекотів Сердега. — Раніше нас не встигли, то тепер при цьому ось, вусатому...

Увійшов і ще один кавалер, цей не за японську, а за імперіалістичну, Павло Сомко, зовсім молодий, можна сказати, мужик.

— Ого! — сяйнув міцною білозубою усмішкою. — Та й накидали ж нас сюди під саму зав'язку.

— Проходь до гурту, Павле, проходь,— запрошував Гарагуля. — Гуртом воно й батька легше бити. Легше, кажу.

І Северинові стало відлягати од серця. Справді, гуртом воно легше. Що вони їм усім шістнадцяти зроблять? Це ж таки вже ціла маса.

— Ой, хлопці, не надійтеся. Не легше,— віщував Сердега. — Групове діло витанцьовується. Пришиють яку-небудь організацію...

— Що мені шити? Як пришиють, так і відпорять,— обурився Сомко з ходу, і красиве смагле обличчя його зчервоніло. — Я три годи вошей прогодував у окопах, воював чесно, так мені ще й шити щось будуть?

— Во, во! І цей тії ж самої. Чесно він воював,— не вгавав Сердега. — А за кого, позвольте спитати, воював? За ца-ря-а! Під командою яких командирів? Царських.

— А тоді других не було,— гонористо стріпнув головою Сомко.

— Ой, Павле. Молодий ти ще та зелений, хоч і повний кавалер. Сиди краще тихенько й не вилітай із тими чесно прогодованими окопними вошами, бо як учепляться, то й нам усім непереливки буде,— застеріг Репало.

Під обід потяглись кавалери один за одним: Перепеляка, Борозенець, Одородько, Палаш, Климківський, Віщур, Посадний, Супрунець, Королевич, Нещерет. Видно було, що той Хромовий притомився з обшуками. Останнім причовгав найстаріший серед них Сергій Тимофійович Вилетний. Перегнутий удвоє в поясі, спираючись на дві грушеві ковіньки, важко переступив він поріг і закашлявся від тютюнового диму. Запалими карими очима на сірому, вимученому хворобою обличчі глянув спідлоба на цей орден кавалерів і сказав:

— Коли б ми й зібралися отако гуртом. А що воно, хлопці, за така нагальна справа? Чи не здумали нові властя нам пензію пожалувати, як цар-батюшка жалував?

— Тю-у на вас, Сергію Тимохвійовичу! — аж підскочив Репало. — Вони що? Не трусили у вас?

— Ні-і. Сказали, одягайтесь, дядьку, й катайте в сільраду, там уже сидять усі кавалери, і пішли собі.

— І в мене нічого не трусили,— сказав Королевич. — А хіба що?..

— І мені тільки загадали, щоб ішов зразу ж, та й годі,— сказав і Віщур.

— А що, браття,— раптом ожив Сердега. — Може, справді яка допомога?

— Балакай. А чого ж вони мені все догори дном перевернули в хаті? Чого перевернули? — допоминався Гарагуля.

— А може, так ото. Полякати хотіли. Пошуткували,— не відступав уже Сердега. — Начальство, знаєш, любить побісититися з жиру.

— Ой, мужики,— покрутив широкими в'язами Репало,— по наші душі прийшли вони.

— Так у вас трусили? — спитав Вилетний. Він усе ще стояв, не хотів сідати, бо потім уставати йому ціла мука, поки розімнеться.

— Та натурально,— сказав Северин. — У мене й у сінях, і в коморі шарили, де хоч.

— Так-так-так,— поскубував ріденькі сиві вуса Вилетний. — Тоді тут діло сурйозне, хлопці.

— Політичеське,— сказав Репало,— нічого й сумніватися. Мене ж уже тягли на страту раз, то я вже чую всією шкурою. А ви — пензія. Дев'ять грамів свинцю в потилицю всадять, ото й уся вам пензія.

— Діло сурйо-озне,— поскубував вуса Вилетний. — І що вони шукали?

— Та все ж не що, як наші Георгії,— пояснив Сердега.

— Ага-га,— криво посміхнувся Вилетний. — А я, дурний, думав... Дванадцять років учать і просвіщають, а я все темний, як ірдинське болото, ходю.

І сиділи, курили, і думали, аж голови тріщали. І виходили надвір, під палахкучі клени, щоб трохи остудити гарячі голови. І знову збивалися до гурту, думали вголос і мовчки. Минула обідня пора, вже й їсти похотіли, дехто, кому ближче, поривався додому пообідати, але таких відговорювали всі авулом, що, мов, краще таки діждатись, поки прийдуть т і, бо щоб не вийшло на гірше, коли з'являться, а нас половина нема, розбрелися. Не треба дражнити гусей, треба ладком, то, може, воно й перемелеться ще.

Хромовий, Багладій і міліціонери прийшли не скоро. Від них несло сивухою, Хромовий ступав, похитуючись. Мовчки минули кавалерів, зачинилися в кабінеті. Про щось там бубоніли, зрідка чувся сміх, веселий вигук Хромового: «Ну, жизнь, невозможна без пістолєта!» Потім Багладій прочинив двері, сказав:

— Давай, по одному заходь. Хто перший? Сердега?

Не минуло й двох, може, хвилин, як уже й випустили Сердегу. Далі зайшов Гарагуля.

— Ну, що там? — питали Сердегу.

— Та ж сама пісня. Требують Георгії, і все.

— Ну, навіщо вони їм?

— А вещественні доказательства проти нас. Я так думаю,— пояснив Сердега.

— Держіться, хлопці. Може, й пронесе. А хто здасть, тому клямка,— сказав Вилетний.

— Здасть! Та ми ж повикидали їх,— сказав Репало.

— А я ж про що? Ясне діло — повикидали,— дався на згоду Вилетний.

Коли зайшов Северин, його зустріли насмішкуваті посоловілі очі Хромового.

— Ну, що, кавалер, надумався? — п'яно повернув він язиком.

— Що мені думати? — здвигнув плечима Северин.

— А оце вже не нада.

— Що не нада?

— Ти все ще не знаєш? Хрести давай, роз... в душу... мать! — трахнув кулаком по чорному столу Хромовий.

— Я ж казав, забрали їх у мене.

— Забрали в нього. Ні в кого не забрали, а в нього забрали. Нічого, рачки, у зубах мені принесеш, старий пес! Пойняв? Вон з-перед глаз моїх!

Северин з опущеним серцем позадкував до дверей.

— Жди з усіма там. Не здумай додому втекти,— попередив Багладій.

— Чого він на тебе? — спитав Репало.

— А чорти його батька знають,— сказав Северин, відчуваючи, як на нього насувається небезпека з-за отих облуплених сільрадівських дверей.

— Ой, хлопці, не дражніть його. Відповідайте ладком,— звернувся Сердега до тих, хто ще мав зайти за ті двері.

З кабінету вивалились міліціонери із Шурхалом, поплуганилися надвір.

А в кабінеті з кожним новим кавалером усе голоснішала розмова, аж поки не бабахнув там постріл і звідти не вилетів, заточуючись, Сомко.

— Слєдующій! — зіпонув у відчинені двері Хромовий.

Постукав грушевими ковіньками Вилетний. Гомоніли тихо й довше, ніж з іншими.

Сомко стояв під стіною такий же білий, як і стіна, пробував зліпити цигарку. Сердега взяв у нього з рук шматок газети, сипнув свого самосаду, скрутив цигарку. Сомко, прикурюючи, схлипнув грудьми, важко затягся.

— Ти йому шось накриво стригнув? — підступив Репало.

— А чого ж воно виламується, як г...но на вилах? — сказав Сомко. — Гнида депеушна.

— Та ти при своїм умі? — у Репала аж в'язи упріли. — Зразу ж умовкни, бо ти нас усіх підведеш під дев'ять грамів свинцю.

Коли там побалакали з останнім кавалером, вийшов до них Хромовий з маузером у руці, похитуючись, п'яно обвів усіх осоловілими очима, спитав:

— Ну, що, дядьки? Погралися в кота й мишки? Може, хватить?!

Кавалери мовчали. Хромовий потряс перед ними маузером:

— Предлагаю немедлєнно здать стариє царськіє награди, іменуємиє Георгіївськими хрестами! Понятне предложеніє?

— А як у нас їх уже нема, товаришу добрий? — озвався Репало. — Увійдіть у наше положеніє.

— Увійдемо, увійдемо. Підводи готові? — спитав Хромовий Багладія.

— За підводами послано.

— Думайте, дядьки. Хто надумається, скажете. Бо в районі не дам і минути на розмишлєнія! — пригрозив Хромовий і зачинився в кабінеті.

Збігло ще трохи часу. Надворі похмарило. Кавалери не надумались. Подали дві підводи. Дядьки всідалися хоч і тісненько, але статечно. Біля них приліпилися міліціонери напохваті. У передній угніздився ще й Хромовий. І вийшло, що вони тепер усі заарештовані. Повезли дядьків. Северин сидів на другому возі. Неспішно проїхали П'ятою сотнею, звернули на Восьму. По дорозі їм траплялися люди, дехто проходив мовчки, опустивши очі, хтось гукнув співчутливо: «Куди це вас, хлопці?!» А як хто, то й посміхався кривенько, не приховуючи своєї зловтіхи.

Кавалерам у селі заздрили колись, ще за царя, бо вони одержували щороку з царської казни по 120 карбованців жалування за свої Георгіївські хрести: золотий з бантом і золотий без банта, срібний з бантом і срібний без банта. Односельці вважали, що це кавалерам на дурничку пливе в руки таке багатство. І хоч від тих тихих часів збігло багато літ, отруєних пороховим чадом братовбивчої війни, каральними продовольчими загонами, коли всіх було порівняно в статках і нестатках, заздрість до кавалерів жевріла в душах телелинчан і досі, і не вистачало тільки наглого вітру, щоб вона бурхонула з новою силою. Правда, вітер уже зривався, вже ходили по дворах кавалерів комнезамівці, вже тикав наганом у зуби їм Никін Багладій, доводячи тверде завдання та погрожуючи тюрмою і розкуркуленням. Уже йшли чутки про якісь колгоспи, куди заганяють усіх живосилом.

Проїхали Восьмою сотнею і видобулися за своє козацьке село, за свої Телелинці, піднялися на пагорб, до шеренги сірих вітряків, і вони прощально замахали кавалерам крильми. Були серед них вітряки і Гарагулі, і Репала, і Сердеги. Ті стояли з укляклими в набурмосеному небі крильми, нудилися на шамкому вітрі без роботи... Северин оглянувся на село, що процвітало осінніми садками, й занило його серце. Звідси, згори, знайшов серед солом'яних дахів і свою оселю, і червоні дубки побачив перед клунею і перелазом. Десь там Марія з Ольгою віють жито на вигоні, а Михайло, мабуть, молотить у клуні в одноціп. І виглядають батька із сільради... Між Северином і домівкою гострими шаблями стали ці червоні дубки, нагло затулили йому дорогу назад... Кавалери сиділи

принишклі, поблимували очима з-під картузів на своє село та на врунисту озимину, що пішла зразу за вітряками.

«Що ж це за таке прокляте життя у нас? Що ж вони роблять з нами? — гірко думав Северин. — За дванадцять років тільки й було якихось літ шість, може, коли дали були коротеньку передишку. А тепер знову всякі покидьки, всякі п'янички й ледарі, всяке н і щ о пішло в ріст, почало вилазити на голову. І не скажи йому слова накриво, ні прямо, все одно воно буде праве, бо в нього, недоумка, один розговор: контр-ра, к ногтю, і всьо! І газети ж он згори, із самої Москви та з Харкова, натуркують: души куркуля, обкладай, як вовка, середняка твердими завданнями. То хвалили справжніх, культурних господарів, а тепер вони всі знову, як і за громадянської війни, раптом стали куркулями та середняками. Якийсь пройда ще тоді, в революцію, поділив нас, селян, на оці квадрати й методично лупить по них важкою артилерією... Ой, не буде нам життя, не буде...»

Кавалерів провозили саме повз Гарагулину озимину. А далі йшла свіжа Северинова рілля, за нею теж озимина. Так і чергувалося зелене з чорним по всіх наділах. Траплялися між ними й латки з незібраною кукурудзою, перестояним соняшником, невиорані стерні.

— Комнезамівці знову чухаються до білих мух,— озвався Сердега.

— А їм тепер не до врожаю,— сказав Репало. — На людей куркульське лико плетуть.

— О, ці наплетуть. Ага, ще й яке сплетуть,— прогув Гарагуля.

— Так думав, до Пречистої зіб'ю жито. Пропало діло,— сказав Северин.

— Та, може ж, вони нас довго не маринуватимуть,— промовив Сомко. — У мене теж роботи по горло. І жито ще не починав молотити, і соняшник не вибитий. Тільки б оце саме паритись од темна до темна...

— Ага, розкажи отому Хромовому, він тобі посочуствує,— посміхнувся Северин.

Через якихось дві години прикотили вони в містечко, уже в ранніх намерках минули базарну площу, величавий собор із золотими хрестами і звернули до похмурої споруди з напівпідвалами, із загратованими вікнами.

— Вигружайсь! — крикнув Хромовий.

Міліціонери вже стояли коло возів із гвинтівками напереваги. Розчинились двері. Вийшов високий вайлуватий міліціонер, глянув на прибулих приціпливо, мов баришник, сірими підпухлими очима.

— Куди їх?

— Униз. У меншу,— сказав Хромовий.

— У-усіх?..

— Усіх.

— Так там же набито... Може, в більшу?

— Виконуй, що сказано! Пойняв?

— Про мене,— здвигнув плечима вайло. — Ану, мужики, за мною — аррш!

Пройшли маленьким коридором і стали спускатися в підвал. Попереду задзеленчали ключами, зі скрипом одчинилися двері. У вічі різко вдарило електричне світло. З дверей валонув дим, мов з пожежі, так було там накурено.

— Заході! — штовхали позаду міліціонери.

А попереду, вже з камери чулося верескливе жіноче:

— Куди ти прешся, кугут, на руку наступив, падло!

— Та нас що, із жінками?.. — здивувався Репало.

— Авжеж, щоб не скучно було вночі,— гигикнув вайло. — Ворушись! Живо!

Кавалери й незчулись, як їх уже заштовхано в камеру, і за ними гримнули двері, відділивши од усього світу. Два яруси нар попід стінами камери були забиті блідими, давно не голеними людьми. У вузькому проході між нарами лежали й сиділи чоловіки й жінки. Стриміли люде

й під нарами, бо там такі низькі були щілини, що можна було туди не лягти, а хіба що встромитися. Кавалери збились гуртом біля дверей і смердючої параші так, що ні повернутись, ні рукою ворухнути.

— Ану, посуньтесь трохи,— попросив Сомко.

— Куди лі-ізеш, козьол! — зашипів на Сомка миршавий типок у драній тільняшці й засмальцьованому чорному кашкеті із морським крабом.

— Сам ти козьол,— сказав Сомко. — Прибери кочерги, ну!

— Льоша! — гукнув типок у тільняшці. — Потолкуй з цією крестьянською мелкобуржуазною масою.

З верхніх нар звівся мордатий заспаний Льоша, вайло, більше за того, що запакував їх оце в камеру, у Льоші на всі груди витатуюваний двоголовий орел і царська корона.

— Пропусти, Кеша, його до мене,— хрипко озвався мордатий.

— От що, хлопці,— неспішно сказав Гарагуля. — Якщо ви нащот того, щоб пику розквасити, то ми це швидко й з охотою. З охотою, ага. Давайте краще полюбовно. Полюбовно.

— Ах, носатенький. Іди, золотце, до мене. Ми з тобою полюбовно,— озвалась молода білява особа в городському пом'ятому вбранні. Вона сиділа коло нар на підлозі.

— Ти б, дочко, вибирала слова, коли балакаєш із старшим,— сказав Гарагуля. — Вибирала б, коли із старшим.

— Ах, папашенька, та ти зану-уда. А закурити в тебе найдеться?

— Найдеться, тільки давайте по-людськи, пустіть хоч стати на обидві ноги.

— Кеша,— скомандував згори Льоша,— подожми костилі.

Потроху втрамбувалися. Хто вже й сів упритул з цими камерниками, та більше стояло, правда, вже просторіше. Кавалери вгощали камерників самосадом.

— За що ж вас, мужики-крестьяни? — спитав Льоша.

— Кавалери ми,— пояснив Репало, ховаючи спорожнілого кисета.

— Кавалери?

— Георгіївські кавалери.

З нижньої полиці звелася кучмата голова літнього вже чоловіка.

— То ви політичеські? — простогнав він.

— Та політичне діло, ой, політичне, чоловіче добрий, по саму тюремну зав'язку,— устряв у розмову Гарагуля. — По саму зав'язку.

— Що ж вони від вас хочуть? — знову простогнав кучматий.

— А щоб здали свої ордени,— сказав Репало.

— Ясно. Вещественні доказательства.

— О! А я що торочу! — вихопився Сердега. — Саме цього їм і не вистачає.

— Не давайте, мужики,— порадив кучматий. — Інакше вишак.

— А що це таке? — спитав Репало.

— Вишак? У розход пустять.

— А вас теж за Георгії? — спитав Сердега. — Ви теж кавалер?

— Х-ха!.. Кавалер. З мене золото викачують.

— Я-ак?

— А так. До революції я держав магазин. А тепер вони згребли мене, й давай їм золото. Не вірять, що в мене його й подивитись нема. Б'ють немилосердно. Ось уже місяць держать. Вибивають душу й усе.

— Отаке лихо,— поспівчував Репало.

— Тут нас аж п'ятеро таких.

— І всіх за золото? — спитав Сердега.

— За нього, за драгоценний метал,— простогнав кучматий. — Дайте закурити.

Дали. Закурив, закашлявся, почав кров'ю харкати.

— Повідбивали печінки,— сказав, здишуючись.

— От і в нас нема Георгіїв,— сказав Репало. — Повикидали ще в громадянську.

«А вміє брехати,— подумав Северин про Репала. — У мене, мабуть, не виходить так складно, того Хромовий і озвірів у сільраді».

У камері було парко, як у лазні. Кавалери поскидали свої кобеняки й піджаки, тепер наче аж попросторішало. Але всім сісти таки не вистачило місця. Половина стояла. На вечерю дали їм немащену пшоняну кашу з оселедцем. Северин насильно ковтнув, давлячись, дві ложки й не зміг більше їсти. Потім вивели їх на оправку. Усіх, і чоловіків, і жінок, загнали в один туалет без перегородок, і кавалери соромилися при жінках справляти нужду.

— Ти не огинайся, дядя, бо зараз поженуть назад,— сказав Северинові той, у тільняшці.

Жінки ж не звертали на чоловіків ніякісінької уваги.

Ніч була жахлива. Електрична лампа виїдала очі. Кавалери спали по черзі. Північчі одні стояли на ногах, а другі сидячи куняли. Потім з трудом помінялися місцями, бо тих, що сиділи, довго не можна було розколошкати. Северин шарпав-шарпав Репала, а він тільки мурчить та губами плямкає, в'язиста шия його зробилася мотузяна, зовсім не держить голови. Аж перед світом добудився Северин, сів, і на плечі йому, на голову наче хто чавунну плиту поклав. Він і сніданння проспав. Розштовхали його аж удень іти на допит. Двоє тим часом уже вернулися. Жалілись на побої. У Сомка лілово здулася верхня губа, і як він забалакав, то всі побачили на місці його красивих білих зубів велику закривавлену щілину, і слова тепер у нього вилітали з рота із присвистом, так що не зразу й збереш, про що він говорить.

— Ну, скоро там, Кошеленко! — крикнув наглядач.

Северин звівся, важко, перемагаючи біль, повів замлілою шиєю, почав проштовхуватися до дверей.

— Повертайся! Спиш до обіду,— лаявся наглядач.

— Сплю. Куди мені спішити,— озвався Северин і пішов коридором, мимо камер, східцями нагору, вдихнув на повні груди свіжого повітря з одчинених надвір дверей, і аж у голові йому задзвеніло.

Перед дверима кабінету слідчого ходив учорашній вайло, потирав кисть лівої руки. Він причіпливо бликнув на Северина набряклими очима й одвернувся. Наглядач штовхнув двері поперед Северина, і він увійшов до кабінету. Хромовий сидів за червоним столом. На червоному столі лежав чорний маузер.

— Чого там монявся? — роздратовано спитав Хромовий у наглядача.

— Спати довго люблять.

— Спати? Зараз розбудимо.

Наглядач вийшов. Хромовий звів на Северина важкі чорні очі:

— Ну, надумав за ніч?

— Що надумав?

Хромовий зірвався зі стільця, посунув на Северина із зціпленими кулаками:

— Ти, контр-ра! Довго мене мучитимеш!!!

Северин одсахнувся до дверей і собі зціпив кулаки, проговорив гарячим голосом:

— Тільки попробуй торкнися...

Хромовий криво посміхнувсь, знову сів за стіл, підсунув до себе маузер:

— Ну, ладно. Охолонь... От жизнь, совсем невозможна без пістолета! Бачу, недаром тобі начіпляли колись тих хрестів. За які подвиги?

— У розвідці служив. Японських «язиків» тягали. Ну, і всякі другі були діла. Що старе згадувати.

— Поважаю хоробрих людей. А от незгово-орчивих... Краще давай, Кошеленко, по-харошому. Викладай свої хрести й мотай у свої Телелинці, щоб і очі мої тебе не бачили більш ніколи.

«Обманом хоче підійти... А там до стіни — й дев'ять грамів у потилицю... Ні, не на дурнів напав...»

— Смішна в нас розмова виходить. Я вам кажу українською мовою, що Георгіїв забрав у війну червоний командир, а ви...

Важкий удар по шиї звалив його з ніг. Падаючи, він побачив над собою вайла, що держав у лівій руці товчений валянок.

— Не смій, гад! — крикнув Северин і копнув вайла по нозі носком чобота.

— А-ай, с-сволоч!.. — зашипів той і замахнувся валянком.

«Лівша»,— подумав Северин. Свинцевий удар упав на груди. Северин схопився руками за груди, перекинувся на живіт, затулив голову. Удари один за одного страшніші падали на спину, на спину, на плечі, на спину. Северин качався по підлозі, кричав од болю і з жахом розумів, що його вбивають...

— Стій, Могиря! — наказав Хромовий. — Зведи його.

Вайло швиргонув валянок під стіну, і той важко гупнув об підлогу. Міліціонер поміг Северинові стати на ноги. Стеля, загратоване вікно, червоний стіл і Хромовий ішли обертом, і вайло підставив йому стілець. Северин сів і застогнав.

— Що?.. — глузливо посміхнувся Хромовий. — Болить? Хо-хо, це ще, Кошеленко, квіточки. Ну що? Порозумнішали ми?

— Я вже сказав... Де ж я вам їх візьму, як нема?

— Ну, що ж. Мало тобі квіточок? Могиря, сипни йому ще ягідок з пригорщу.

Могиря спроквола нахилився, взяв під стіною валянок у ліву руку, він таки був лівшою, підступив до Северина.

— Останній раз питаю,— процідив Хромовий.

— Я сказав...

— Останній раз у твоєму житті, сука! Ти понімаєш? Не поніма він, Могиря. Розтолкуй.

Перший удар під груди звалив його зі стільця й забив дух. І ще він чув, як по правому боку вдарили, і втратив свідомість. Опритомнів од холоду. На нього лили воду.

— Ожив? Ну, геро-ой! Тягни його в камеру. Подумай, Кошеленко, до завтра. Чуєш? До завтра. Не довше. Давайте там мені Сердегу!

Лівша взяв Северина за плечі й звів на рівні. Плив світ перед очима, і бані собору за вікном стрімко падали, і дзвіниця летіла сторчголов, і там дзвонилося весь час, мов на сполох. Могиря обняв Северина за плечі, щоб помогти йому йти, але Северин вивільнивсь і, долаючи біль, хапаючись руками за стіну, за одвірки, вийшов сам.

— Го-ордий. Мало ти йому врізав, Могиря,— пожалкував Хромовий.

Северин оглянувся до Хромового, ловлячи його вилощене обличчя, втупився поглядом у чорну ненависть очей, видушив:

— Уби-ивця...

— Но-но, хромай,— штовхнув лівша Северина в плечі й тут же підхопив його за комір.

— Пусти, катюга! — Северин вивільнився знову й пішов, заточуючись, східцями в підвал.

У камері він посунувся по чиїхось тілах, упав тим, що стояли, під ноги. Його поклали коло нар, дали напитись води. Боліло все тіло, робилося млосно, і боліла душа. Час від часу він западав у небуття, в якусь червону каламуть, що підбивалась під саме горло давучким клубком. Краєм свідомості він уловлював, як когось виводили з камери, когось заводили, і всі кидалися до нього, вкладали на цементній підлозі, підмостивши кобеняки, розпитували.

— Б'є, паразит, валянком, а у валянку щось важке... — розказував хтось, постогнуючи.

— Пісок туди насипають, душогуби. Щоб синяків не було.

— Ач, бандитське поріддя. Ще й ховається. Від кого ж ти ховаєшся, коли ти хазяїн над усіма нами?

— Помовч, Олексію, миру скільки кругом, ще донесуть.

— До могили сирої мене вже донесуть, Сергію Тимохвійовичу.

— Не падай духом. Перележиш, віддишешся.

— Так вони ж і завтра палачествуватимуть.

Укинули заюшеного кров'ю Гарагулю. У нього була розбита голова.

— Наганом ударив,— жалівся Гарагуля. — Ударив, значить, наганом. Ударив. З усієї сили ударив.

Северин виринав з безпам'ятства. Мить він чітко бачив Гарагулю, як його вкладали прямо коло білявої молодої горожанки і як вона зволоженою хусточкою витирала йому кров з лоба й запалих сірих щік... А потім пливло Северинові перед очима червоне, червоне, червоне, воно просочувалось у його тіло, пекло, спирало дух. Ввижалися червоні осінні дубки на його садибі, коло клуні й перелазу, червоний стіл з чорним маузером у кабінеті того катюги Хромового, кавалерист у червоному галіфе із закривавленою шаблею, запечена кров на обличчі Гарагулі. Северин душився цим червоним, його млоїло від червоного й пекло. Опритомнюючи, він нахвалявся: «Хіба не вернуся додому, всі до одного повирубую ті червоні дубки, витлумлю гадське поріддя з корінням!..»

Уже під вечір повели Вилетного. Останнім його взяли. Сергій Тимофійович з болем звівся з підлоги й знову склався вдвоє, почовгав до дверей, спираючись на свої вишмугляні до лиску ковіньки.

— Ой, чує моя душа, не вернеться він звідти.

— Рішать чоловіка. Отой Лівша їхній раз садоне по спині валянком у хворе місце і підкує на віки вічні.

— Та вже тільки такий Лівша прицільний. То-очно, гад, попадає в найболючіше місце.

— Невже ж у них ніякої жалості нема?

— Велика дірка в них на місці жалості. При мені увійшов їхній начальник з депеу та як закричить на нашого Хромового: «Ви що, не вмієте їм пасть розімкнути? Учити вас, чи що?» Ну, вони ж тоді й узялися за мене. Той ззаду, значить, валянком глушить, а цей спереду перейма кулаком у зуби.

— А мене наганом ударив,— час від часу озивався Гарагуля. — Ударив, кажу, наганом у тім'я. Ударив, еге. З усієї сили вдарив.

Северин помітив, що Гарагуля тепер повторював кожну фразу вже не двічі, а безконечно, наче після того удару маузером йому було збито якісь гальма в голові.

Вилетного привели дуже скоро. Він був живий, здоровий, держався на своїх грушевих ковіньках і посміхався.

— Не били?!

— Баста, хлопці! — сказав Вилетний, як за ним зачинилися двері. — Випускають нас.

— Та ну?!!

— Їм золото й срібло наше потрібне.

— Яке золото? Яке срібло? — спитав Репало.

— Та з наших же Георгіїв! Золотий з бантом і золотий без банта. Срібний з бантом і срібний без банта.

— Золото? Срібло? А Георгії?

— Та на бісового батька їм здалися ті царські ордени! — засміявся Вилетний. — Я як увійшов, він мені й каже: «І ото вам старістю, на костурах хочеться отут пропадати пропадом?» — «Хіба ж я своєю волею сюди попав?» — кажу. — «А то чиєю ж? Давайте свої хрести й ідіть хоч на всі чотири сторони». Я й задумався, хлопці. Що це він таке каже? Шуткує чи на спит бере? Та й питаю навпомацки: «І не посадили б нас за ті ордени?..» — «За ваші Георгії? Оце ви називаєте орденами?» — «Ну да,— кажу. — Це ж діло політичеське. Ми так і розсудили. Од царя нагорода нам вийшла. Вещественні тепер доказательства на нашу бідну голову». Він як почув мої слова, то так розреготався, наче його сім чортів залоскотало. «Овечі голови! — каже. — Плювали ми на ваші Георгії з нашої високої пролетарської гордості. Молодому государству трудящихся золото й срібло позаріз нужно! Воно ваші хрести під прес пустить — і вся політика!» Я тоді й кажу: «Якщо така крайня нужда в нашого

государства, то ми всі зараз же, з дорогою душею оддамо. Тільки випустіть нас, ради Бога». На тому й розійшлися полюбовно.

— Та ви що-о?.. За всіх нас розписалися?! А коли це хитрість? Обман? — обурився Репало.

— Ну, мужики,— озвався Кеша. — Та він у вас су-ука. Пр-родав вас із потрохами, а ви розвісили вуха, слухаєте. Бийте суку!

— Злякався валянка, старий пердун? — навис уже над Вилетним Сомко, засвистів у свою страшну щілину.

— Ми, значить, віддувалися своїми боками, а ти продав на корню всіх нас? — звівся з підлоги Сердега. — Смерті у вічі побоявся глянути? Казочки нам розказуєш, цап сивобородий!

— Козьол! — крикнув з верхніх нар Льоша. — Ми від таких мокроє мєсто оставляєм!

Хтось уже схопив Вилетного за бороду.

— А заждіть! — гукнув Северин, прориваючись до пам'яті крізь нудотну червону каламуть. — Мені той катюга теж щось таке казав. Оддай, мов, свої хрести і мотай у свої Телелинці, щоб і очі мої тебе не бачили.

— І мені казав,— озвався Гарагуля. — Ну, да, казав. Точно, казав. Отак і сказав.

— Та й мені щось таке впомку,— потвердив Одородько. — Тільки ж ми всі вперлись, як воли: політика, хоч ти кричи, хоч так реви.

— А по якому такому праву ми їм оддаватимемо те, що кров'ю своєю заслужили! — обурився Сомко.

— От-от, тобі мало тієї крові, так ти ще й сьогодні її проливай,— сказав Вилетний.

— Та хай беруть! Хай вони пожеруть те золото, а сріблом закусять і подавляться.

— А на бантах повішаються!

— Думають, що забагатіють розбоєм.

— Значить, і з вас качають золото? — звів кучмату голову літній чоловік з нижніх нар, простогнав: — Оддавайте, мужики, й не роздумуйте, коли воно є у вас, бо із живих не злізуть. Мене ось уже місяць кімсять.

— А й справді, браття,— сказав Сердега. — Стукай, хай випуска. Віддамо їм наші Георгії.

Загрюкали в двері. Глянув у вовчок наглядач.

— Чого товчешся?

— Клич начальника.

— Сидіть. Начальника їм клич. Начальник сам, як треба буде, покличе. Чи, може, ще мало всипали? Добавки просите?

— Клич, дурна голово, начальник спасибі тобі скаже. У нас поважне діло. Неотлагательне,— сказав Вилетний.

Прийшов Хромовий. Став у відчинених дверях, розставив ноги в блискучих чоботях. Маузер на поясі. Руки в боки.

— Чого звали?

— Відпускайте нас. Віддаємо вам Георгії,— сказав Вилетний.

— Усі згодні?

— Усі до одного!

— Хорошо! Зараз діло к ночі. Переночуєте, кавалери, а завтра із самого утра катнемо в Телелинці. Тільки щоб без обману,— сказав Хромовий.

— Та що ж нам, оце всю ніч ще душитись отут? Пустіть, ми хоч у заїжджому дворі перемуляємось до ранку.

— Ну, жизнь, невозмо-ожна без пістолєта! Вас, дядьки, пусти, а ви до завтра й передумаєте, і тоді що? Все починай спочатку? — посміхнувсь Хромовий. — Ні! У нас кулаки теж не казьонні. Спокойної ночі!

Гримнули двері, заскреготав засув.

— Гад хромовий,— вилаявся Сомко. — Покалічив, ще й не випускає. Задушив би своїми руками й не здригнувся...

— Прикуси язика, Павле.

— Ні-ічим! Викришив усі зуби,— з присвистом сказав Сомко.

Северин думав про те, що завтра відкопає під дубом за клунею банку з Георгіями, а там ще й п'ятнадцять золотих рублів лежить. Заметуть усе... Вогнем пекло йому поперек і правий бік. Він згадав, щ о з ним робили вдень там, нагорі... Було гірко від безсилля й приниження. Від неможливості помститися. Накочувалося щось таке страшне, що не хотілося жити...

— Людочки! — раптом жалібно зойкнув Репало. — А мені ж нічого віддавати...

— Чого це вам нічого віддавати? — просвистів Сомко. — Не крутіть, дядьку. Як усім, так уже всім.

— Та нема їх у мене, хлопці. Нема, хоч бери та малюй! Я їх тоді, як той чорт червоний в гражданську зносив з мене за них голову, узяв з переляку й викинув у річку.

— Справді?! Ну, дурна голово, кращого ти не міг придумати? — сказав Вилетний.

— А чого б же я їх державі? Щоб ще хто наткнувся з начальства та знову шаблюкою до карка. Це ж політика...

— Хватить! Політика, політика. Ти нам усім і забив баки тією політикою. Ми наче подуріли,— присікувався тепер до Репала Сердега, забувши, що сам же найбільше й розпинався за цю прокляту п о л і т и к у.

— 'Кий же біс знав, що їм з них золото потрібне?

— Що ж мені тепер робити, людочки? — питав Репало. — Мене ж не випустять.

— А ти не признавайся наперед, що нема. Хай везуть додому, потім скажеш. Може ж, вони нажеруться наших та відчепляться від тебе,— порадив Сергій Тимофійович.

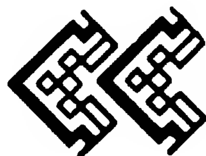
— Не відчепляться,— сказав з нижньої полиці кучматий.

— Це ще й легко обійшлося нам, братці,— промовив, посміхаючись, Гарагуля. — Їй-право, легко. Скажи ти, як легко. Ага, зовсім легко...

Л е г к о... Троє після того допиту похиріли-похиріли на волі та до Різдва й сконали. Сомко ходив щербатий, страшно свистів, як щось хотів сказати, бо в нього й ще випало кілька зубів від удару, правда, він більше тепер відмовчувався в людському гурті. Багатьом кавалерам від в а л я н к а Лівші ломило ночами поперек і спину на переміну погоди, та ще й сам Лівша часто являвся їм у снах, і вони своїми жаскими нелюдськими криками будили рідних. Сердега плакався, що йому день і ніч дзвониться в голові, як на пожежу, і він погано чує світ. Репала ж у той день, коли всі здали свої Георгії, а він признавсь, що в нього їх нема й подивитись, повезли знову в район, і відтоді по ньому запалась усяка чутка.

Гарагуля снував селом, усе посміхався, якось дивно оглядаючись на ходу, і казав кожному зустрічному й перестрічному: «Ви знаєте, ще й легко обійшлось нам. Ага, легко. От тільки голо-овочка болить. Боже ж, болить. Як же й боли-ить...» І все посміхавсь та оглядався сторожко по боках.

А Северин жалівся на поперек, і під грудьми йому пекло й не переставало. «Печінки повідбивали,— плакала Марія перед дітьми. — Убили батька нашого, ой, убили, іроди проклятущі». За зиму Северин дуже схуд, зробився блідий і сивий-сивісінький. Була то вже тінь Северинова, а не чоловік. Короткоминуща тінь.

Другого дня Ісакій пішов до Русикону, щоб звідти рушити в Александрію.

Провівши гостя і попрощавшись біля Іванового каменя, Іван та Сава не поспішили у монастир, а сіли тут, на ще холодній з ночі, вологій тверді й занурилися в свої думки. На сході розгорявся афонський ясногарячий день, а поки що було так добре й свіжо, як на Русі посеред літа. Пахла трава, кущі, якісь незнані квіти і мармуровий дорожній порох...

— Дощику б! — зітхнув Іван, згадавши давні пахощі у Вишні після зливи.

— Еге... Вже треба... — тихо озвався Сава. — Гречку геть підпалило...

— Й жито... — сказав Іван.

— Води в ставках поменшало...

— І річка геть зміліла...

— Біда!..

Замовкли знову. Кожен з них бачив іншу гречку, і жито, й річку, й спеку, проте єднались схожістю тих рис свого дитинства.

— Ти звідкіля? — спитав Іван, згадавши, що він не знає й досі, з яких країв брат Сава.

— З-під Києва.

— А я із Вишні.

— Знаю.

— Хіба я тобі казав?

— А підпис на посланнях «Чернець Іван із Вишні».

— Ти знаєш, де це?

— Біля Перемишля. Я там бував.

— У Вишні?

— Так.

Закінчення. Початок див. «Вітчизна», 1991, № 5.

— Яка ж вона?
Брат Сава лише знизав плечима.
— Містечко як містечко... Коли б я знав!
— Ти ж кажеш...
— Додумався вже після того. Аж на Дніпрі, у Вишеньках.
Іван зітхнув. Останній рік йому зробилось тяжче пригадувати своє дитинство, свій рідний край. Якщо раніше він бачив їх виразно, то нині за туманом, удалині.
— Не знаєш, коли Ісакій вернеться?
Іван розвів руками.
— А що? — спитав навдовзі, відчувши в тій цікавості глибинний смисл.
— Набридло сидіти тут.
— Ти ж душу свою спасаєш, а не сидиш.
— Рятую скорше душу,— всміхнувся Сава. — Дуже її хотілось вийняти ксьондзам і шляхті!
— Зловлять і вдовольняться.
— Може, забули вже. Чотири роки все-таки. До унії люд заганяють, втискують, як у кошару череду.
— Ти прагнеш стати на перешкоді?
— Хтозна. Гадаю, там козацтво не примирилось...
— Воля до себе вабить, наче весняне сонце,— тихо сказав Іван. — А в нас так довго, брате, зима й зима.
— Погрітись хочу.
— Маєш якісь утішні вісті?
— На жаль, нема.
— Чого ж надумав?
— Тоскно мені тут скніти, Йване. Я серцем чую — буде нова гроза!
— Козак Мамай...
— Що, що?
Іван всміхнувся.
— Вибач. Я зву тебе так подумки.
— Незле, незле... — примружив очі Сава, мов приміряючись до Мамая. — Спасибі!
— За віщо?
— Добрий був чоловік.
— Був?
— Де б узявся, якби не був!
— Козак Мамай — душа правдива...
— Істинно!.. Тому й немає сили сидіти тут,— махнув рукою Сава.
— А я, виходить...
— Зброя твоя разить, Іване, і звідсіля. Тобі Ісакій не говорив нічого про Рогозу?
— Казав, що вмер.
— Щось натякав посланець Гедеонів на каяття і смерть в сум'ятті духу...
Іван здвигнув плечима. Не стане ж він розказувати чужі байки. Та й, щиро мовлячи, коли те навіть правда, не мав утіхи з того, що спричинився до смерті передчасної людини, християнина, нехай і заблукалого між двох церков.
— Відступник не може вмерти з миром,— сказав невдовзі. — Совість його замучує, вганяє в гріб.
— А є такі, що й розквітають, пишні, як павичі.
— То тільки зверху, зовні. А що в душі в них діється, те знає Бог.
— Чи сатана.
— Воістину.
Сонце вже піднялось над морем та островами. Хвиля, що б'є при сході в берег, була сьогодні рахманна, тиха — на теплий день. Тут, власне, всі дні теплі, коли рівняти їх до своїх... Які ж тепер у нього свої, чужі? Він русич-українець чи афоніт? А може, просто господній раб?.. Ні, він не раб!

Раби не мають думки, свого народу, краю! В них є одне — господар; він затуляє собою все, що знаменує волю і смисл життя.

— Зажду його до Спаса... А ні, то сам,— подумав Сава вголос.

— Ти мовиш про Ісакія?

— Еге. Удвох зручніше. Та й він мене прикрив би своїм ієродияконством і грамотами від Балабана та патріарха александрійського,— всміхнувся Сава гірко. — На рідній моїй землі!..

Щось буркнув, згодом глянув на гору, ледь пойняту рожевим сяйвом, і встав.

— Спізнилися вже на заутреню,— сказав Іван.

— Зате прийдемо в трапезну раніше від Леона! — гукнув на всю околію Козак Мамай.

Хтозна-чому брат Сава весь час стояв перед очима, як по сніданку Іван засів за переписування своїх послань для «Книжки». Ісакій міг затриматися в Александрії на рік і два, а міг прийти й за місяць. Тут недалеко морем. Як є попутний човен чи корабель. Не буде ж він, посол єпископа,— ба навіть, власне, митрополита! — сидіти й ждати його писань... А тут цей Сава крутиться і заважає... Що він від нього хоче? Нащо, десь сидячи у власній келії і роблячи щось на потребу монастиря, він, наче біс-спокусник, спиняє тут біг пера папером і навертає думки до каменя побіля шляху та до розмови, що там була. Розмова як розмова... Такі трапляються хай не щодня, та все ж не так і рідко. Старі ченці, мужі поважні, знані й досвідчені в людськім житті, у вирі... Ні, все не те!..

Прогнав думки про Саву і зосередився лиш на письмі. Послання це було ще свіже в пам'яті, між ними не стояло нічого ще новішого, оскільки він відтоді і не писав. Єпископи забрали в нього усю снагу, здоров'я. Він став зерном, що віддало всього себе паросткові й поволі в'яне, сохне.

Робота йшла не споро, проте надійно, вправно. Рядки лягали рівні, охайні, зовні лагідні, а за думками рвійні й непримиренні. Важко було повірити, що сам писав, що ці слова огне́нні народжувалися в його душі й вихоплювалися на біле поле аркушів. Було самому моторошно читати їх, а що вже їм, єпископам та іже з ними грішним! Сумління їхнє, притлумлене, але не вбите зовсім, од слів оцих розпростувало жорсткі, прим'яті крила і било ними в душу. Один того не витримав... Гординя — гріх, Іване, забудь про те, що мовив тобі Ісакій. Може, митрополит Михайло і не читав твого послання, може, його звела в могилу якась хвороба...

Зробив іще зусилля і відігнав і ці думки. Не пишеш — переписуєш, і дбай про те єдино, щоб не зробити помилки, не пропустити якогось слова. Кожне тут необхідне, кожне, немов цеглина в мурі, тримає всю будову — стіну чи храм... У цьому порівнянні щось є живе... Його послання, отже... Стіна чи храм?.. Хотілося б, щоб то був храм, та, мабуть, вони стіна. Стіна супроти унії, загибелі свого народу, краху мільйонів душ!.. І книга ця, що він укласти має, перегородить, як частокіл, шлях силі темній, ворожій у дитинець духу, в замок краси та гідності, який стоїть беззахисний на роздоріжжі!..

Сава з'явився знову. Може, те спричинила думка про перехрестя кількох доріг?.. З'явився тінню, спогадом. Немов хотів сказати щось, підпомогти... Покликати і запитати?.. Сам прибіжить. Не знає ж він про книжку і не підозрює, що друг його труждається в поті чола, не випускаючи пера із рук... А й справді, чого це він так поспішає? В Александрію і з неї шлях неблизький. Хай не такий, як на Вкраїну, та все ж, та все ж... До Спаса... Стій! Може, у Спасі суть? Брат Сава сказав, що ждати буде лише до Спаса... Отже, ти хочеш з ним послати книжку? Ти поспішаєш, бо часу обмаль? Сава, коли сказав, то як відрізав!.. Добре. Він принесе рукопис до Гедеона... Хто знає хто, хто знає чий... Ісакій сам вручив би і розказав би... Дивись, ще й сам надрукував би... Він зух такий, що може все!.. А згодиться на це єпископ? Хіба не він був серед тих найперших, що починали унію? Хай потім збіг, одумався... Та ворон, кажуть, воронові очей клювать не стане... Пан Балабан!.. Єпископ сам, зріс у сім'ї єпископа...

Вечірній дзвін покликав на молитву й на трапезу. Сьогодні був один із трьох на тиждень днів, коли ченці вечеряли.

Поклав перо й підвівся. Хоч не хотілося лишати милу працю, та все ж ішов. І Богу помолитися, і тіло підживити. У нього ще трудів, трудів!..

Із Савою вони зустрілися лише під трапезною, вже по вечері. Мовчки пішли пліч-о-пліч.

Впали на землю й море сутінки і прохолода.

— Душний був день,— озвався перший Сава.

Іван кивнув. По правді, він не помітив, сидячи за добрим ділом в келії. Та знав, що Сава каже те, що було. На нього можна спертися у будь-якому ділі... І передати книжку, і попросити...

— Знаєш, що я робив оце весь день? — спитав зненацька Саву.

— Читав, напевно, святе письмо.

— Ні. Переписував послання до єпископів.

Спинившись, Сава глянув на нього з подивом:

— Ти ж чув, як кажуть, із перших уст, що вже воно давно мандрує по Україні!

— Із тих же вуст почув я вчора й інше: пораду скласти книгу моїх послань і передати на Русь із ним.

— Це добре?

— Хочуть надрукувати й пустити в світ.

— Тоді трудись! — зрадів за нього Сава. І посмутнів: — От жаль, що я не можу тобі нічим допомогти.

— Хто знає, брате Саво...

— Писака з мене кепський.

— Переписати я в силі й сам...

— Щось можу тобі зробити корисне у цьому ділі? — подався весь до нього Сава.

— Звичайно.

— Що?

— Занести книгу мою на Русь, до Львова. Оскільки йтимеш...

— Славно! — розцвів брат Сава. — Тільки ж ти поспішайся, щоб вчасно зміг я вийти й прийти до Львова ще до зими.

— Стараюся.

— Підкину тобі свічок побільше. Сиди й пиши!

— Спасибі. А ще казав: не можеш підпомогти...

— І їсти буду тобі приносити чи присилати,— запалювався все дужче Сава.

— Слухай,— спинив Іван товариша,— я так не встигну переписати.

— А то ж чому?

— Загониш мене у гріб,— всміхнувся. — Із тебе був би добрячий пан...

— Не буде! — промовив різко Сава.

— Чому? Добудеш волю для України, візьмеш собі якийсь маєток...

— Воля — одна для всіх.

— А як земля?

— Всім порівну.

— Ого!

— Я, братику, читав твої послання,— всміхнувся Сава. — Знаю, яка мерзота — жити з чужого поту.

— А до послань?

— Догадувався.

— І шляхту бив навздогад?

— Ні. Тут я мав упевненість,— рубонув рукою Сава. — Суть вороги!

Йшли далі мовчки. Стали помилуватись місяцем, що виплив з моря за островами.

— Панікадило,— сказав Іван, указуючи на жовтий круг.

— Діжа,— озвався Сава. — Колись удома...

Далі він не сказав. А може, лише собі, забувши, що він не сам.

З ченцями так буває. Пости, молитви, довга самотина все змішують у їхніх душах, роблять непевним час і простір.

— Як виривались з табору на Солониці, кляли її на чому світ стоїть,— сказав тим часом Сава, що перенісся подумки в часи повстання. — Викотилася на чисте небо й світить!..

— Така була господня воля.

— Хочеш сказати цим, що Бог стояв за шляхтою і помагав їй творити зло? — озвався Сава жорстко.

— Богові я не суддя...

Козак Мамай сердито плюнув у вже загуслі сутінки і рушив далі. Згодом, неподалік від келії, він зупинився знову й заговорив:

— Коли Господь на Солониці був проти нас, тоді він був за шляхту і Жолкевського... Чому?

Іван знизав плечима:

— Так, може, він випробовував...

— Та скільки можна мучити один народ?! — гукнув спересердя.

Іван узяв його за руку, щоб вгамувати, втишити. Та Сава рвучко випручався і, окрутнувшись, пішов назад. Не може він змиритися з недолею свого народу, живе тим болем, думає лише про це. Афон і той не в силі його зцілити, вилікувати.

Послухав шерех моря й пішов до праці, в келію. Хоча б той гнівний Сава діждався Спаса й краю його трудів над «Книжкою»!..

Переписавши краще із своїх послань, Іван узявся зводити докупи все, що мав у хаті-келії. Знайшов старі рукописи, перечитав, поправив їх де треба й замислився над рядом їхнім. «Книжиця», яку приніс Ісакій, могла в пригоді стати лише частково. Назву поставить схожу, «Книжка». Напише, як годиться, переднє слово, óглав по тому дасть і звернеться до прочитателів його послань...

Він став складати оглав. На аркуші, який пізніше ввійде до «Книжки», поволі вивів напівуставом: «1. Викриття диявола-миродержця... 2. Писання до князя Василя і всіх православних християн... 3. Порада, як очиститься церква Христова... 4. Писання до всіх, хто в Лядській землі живе... 5. Писання до єпископів, які втекли від православія...»

Спинив перо. Вже половина! В «Книжиці», яка лежить он, видрукуваній, всіх десять глав. Напевно, стільки й треба? Чому? Хто знає. Можливо, це магічне якесь число? Чи канонічне. Десять, скажімо, заповідей — і десять глав... У нього стільки не набереться. Дещо колись послав на Україну, не залишивши собі ні списку, ані чернетки... Ось ще одне послання, яке назвав «Коротке оповіщення про латинські принади...» І все. А далі якісь шматки, окрушини. Почав колись, не дописав. Покинув чи щось йому завадило... А втім, тут дещо путнє. Наприклад, «Про єретиків». Запишемо під місцем сьомим... А восьмим буде ось ця «Загадка філософам латинським». Коротка, правда, вельми... Та кажуть мудро в його народі: «З малої іскри великий вогонь буває». Ця «іскорка» ксьондзам та уніатам як хрін у ніс! Почхають!..

Узяв останні аркуші, стер порох з них і прочитав: «Шлях пізнання...» Це шість чернечих заповідей, шість віх до правди вічної. Вони також боротимуться з унією, бо кличуть до смирення і простоти, а не до скринь, наповнених грошима і коштовностями!..

З цією буде дев'ять. Де ж він тепер добуде главу десяту? Спас на порозі. Сава вже кожен день допитується. Вже склав сакви, в Леона взяв папір, який засвідчує, що він не Сава, а Феодул, чернець афонський, що йде збирати милостиню на монастир. Це для поляків. Туркам, чи Сава він, чи Феодул, немає діла. Шляхта ж, казав Ісакій, ще пам'ятає забойцю в рясі Саву й дивується, куди він зник... А може, щоб він не ждав, як кінь осідланий, щось перекласти? Притчу якусь, пригоду з життя великомучеників. Читав таку недавно в болгарській книзі... Оце вона... Про смерть архієпископа охрідського Варлаама і чудеса, які творив він і після смерті, мертвим.

Підсунув оглав і написав числом десятим: «Новина, або Вість про знайдення тіла Варлаама, архієпископа Охрідського города, в городі Веліс убитого і в річку Вардар кинутого».

Поклав перо й заплющив очі. Книжка вже, власне, є. Лишилося переднє слово й слово до прочитателів. Це, як-то мовиться, в його руках. За ці роки багато він передумав і про своє писання, і про людей, які читають, слухають його добуті з серця, із книги совісті, палкі слова. Він бачив їх перед собою, коли писав, і через те,— хоча й не смів собі признатися в тому,— не збайдужів, не обламав коріння, що зв'язує його із Руссю, не перетлів у схимника-анахорета, що знає лиш молитву і прагне тільки вічності ошую чи одесную Господа. Людина не в народі — пропаща сила, квітка, яка не стане плодом. Може, тому останнім часом йому так часто сниться уже напівзабутий, та все ще рідний, милий Підгірний край...

Зітхнув, розплющив очі і взяв перо.

Брат Сава, чи Феодул за грамотою отця Леона, не зміг діждатись Спаса. Ходив, знічев'я ніби, у Русикон і там знайшов попутника, який не міг чекати чи не хотів. Вже Сава й сам ледь стримувався, а тут така рахуба!..

Геть ошалілий, ввечері вбіг до Івана в келію і крикнув, мов латиняни пішли на приступ замку-монастиря:

— Раненько йду!

— Так скоро?

— Із Русикону взавтра руша на Україну чернець-козак.

— Також із наливайківців?

— Та ще який,— всміхнувся. — Орел!

— І ти нівроку, братику.

— Спасибі на добрім слові,— гречно приклав до серця руку. І раптом звів докупи брови: — Як тут твоя робота книжна? Готова?

— Так. На ранок приготую.

— Дивись же, щоб до сходу сонця!

— Буде.

Брат Сава дивився в темний закут біля дверей, неначе там щось бачив давнє, близьке йому...

— В сестри було три донечки... то їх пани — жовнірам!..

І в келії запала тиша. Довга й важка, мов камінь. Чулися удари моря в берег і шкряботіння гілки в шибку...

— Ось що діється, брате, в ім'я господнє! — гнівно промовив Сава. — Вони карають схизму і горді тим.

— Ти все ж не уподібнюйся... Жорстокість, нетерпимість винищують не тільки тих, на кого вони спрямовані, а й тих, хто взяв їх на озброєння.

— Іване, ти давно не був у світі, на Україні. Там добрим вже немає місця, сміються з них.

— В народі?

— Серед панства.

— Якого?

— Всі однакові! Свої, чужі. Не встигне в шляхту вибитися, як уже копилить губу і зневажає своїх батьків та мову їхню й віру!

— Це, Саво, лиш квіточки,— сказав Іван. — А ягідки ще попереду. Поляки вкупі з папою не спиняться на півдорозі, вигублять ще й мову й пам'ять нашу. Без цього їм не вдержати нас у руках, не проковтнути — надто великий шмат.

— Подавляться! Орда, Литва не проковтнула, і ці, дасть Бог...

— У них пащека більша й густіші зуби.

— Виб'ємо!

Іван всміхнувся:

— Мали б ми кілька тисяч таких, як ти, то не потрібні були б мої послання...

— Кепкуєш?

— Ні,— сказав Іван серйозно. — Послання вчать, утверджують у правді й справедливості, а ти вже й так мов криця.

— Я взяв, Іване, в душу й твої слова,— не скоро мовив Сава. — Побувши тут з тобою, я став таким. Ненавидіти — замало, треба ще й розуміти.

— Істинно.

І знову змовкли. Сава немов згадав, що взавтра їде, запоспішав:

— Ну, ти закінчуй книгу, а я побіг. Ще є діла. О! — зупинився. — Маю тебе спитати... Згадав-таки! Кому віддати книгу? У Львові...

Запитання це заскочило його зненацька, й Іван не міг відповісти. За працею він геть забув про Балабана і сумніви стосовно до нього.

— Вранці тобі скажу,— знайшов розумний вихід.

— Не знаєш ще, чи таємниця?

— Перше... Вагаюся, щось не дає мені прийняти певне рішення...

— Ще маєш ніч. На працю і на думання.

Сказав і вийшов, не попрощавшись. Добре йому тепер! Весь мов стріла, що лине в ціль. Упевненість і шлях ясний — це половина діла у будь-чому.

До сходу сонця книжка була готова. Безсонна ніч розбурхала Іванові душу. Ще раз перечитав переднє слово, оглав та перемову із прочитателем, зітхнув, склав рівно аркуші і загорнув у полотнину. З Богом! Нехай тобі, дитино, щастить у світі розбрату і боротьби добра із злом! Як надрукують, станеш ти всюдисуща, вічна і нездоланна. Чудо, що сотворив у Львові й Острозі Іван, син Федорів, дає книжкам безсмертя. Вони стають невловними для супостатів і вірними помічниками для тих, хто прагне істини й премудрих знань.

Взяв згорток, дмухнув на свічку й вийшов. Кому ж послати «Книжку», своє дитя? За ніч не зміг наважитися. З одного боку в нього Ісакій та Гедеон, а з другого — ставропігійське братство і Юрій Рогатинець, один з його найбільших проводирів. Юрко той кличе його давно до Львова, на проповідника в Успенській братській церкві, і гнівається, що він не йде...

Присів на вогку лавку, що під платаном, Сава сюдою йтиме, іншого шляху до брами йому нема. Єпископ швидше видрукує... Якщо захоче. Він же знайде у «Книжці» терен на власний лоб. Хоч Гедеон не в унії, та все ж маєтки має і точить піт із підданців, як всі пани. Теж м'якоспал, і куроїд, і жонолюб, і злотогріб!.. А братство — спілка бідних, ремісників, безправних хлопів. Де ж він знайде відгомону і розуміння більше, ніж серед них, своїх братів по духу і по народу!..

— Здрастуй,— з'явився Сава з сутінків.

— Присядь,— вказав на лавку йому Іван. — Як личить перед дорогою.

Сава не зняв сакви. Сів на краєчку лавки, немов боявся на ній затриматися на довгий час.

— Пакунок де? — спитав, якимось чудом не вгледівши його в руках Іванових.

Іван подав, і Сава запхав його в передню сумку, на саме дно.

— У Львові зайдеш в Успенське братство і віддаси Юркові Рогатинцю до власних рук,— сказав Іван і сам зітхнув з полегкістю.

— Гаразд,— підвівся Сава. — Вже буду йти... Прощатимемося?

— Я проведу.

Вони пішли доріжкою до брами, що виводить на шлях у світ з обителі. Іван позаду трохи, бо Сава ледве стримував свою ходу.

— Щасливої тобі дороги, Саво,— гукнув із вежі воротар. — Вертайся, як щось не так!

Махнувши йому рукою, Сава наддав ходи. Невдовзі згадав, що він іде не сам, і зачекав Івана.

— Пробач. Спішу!

— Я розумію. Мабуть, давай прощатися.

Як обнялись і попрощались за добрим давнім звичаєм, Іван змахнув з щоки сльозу й сказав:

— Чи то ж побачимося?..

— Недовідомі путі господні, як каже мій друг Іван із Вишні,—

всміхнувся Сава, радий, що може йти, що вже його ніщо не втримує в монастирі. — Прощай, мій друже!

— З Богом!

І Сава рушив. Мало не бігцем. Накульгуючи на ліву ногу. Ніби підбитий птах. Нескорений у жадобі неба й лету!..

В келії, куди Іван вернувся, як сирота, без Сави і без «Книжки», було вже зовсім видно. І перше, що побачив він на вікні,— забута книга Скарги. Зібрався вже узяти, та раптом сон обрушився на нього хмарним небом, звалив на ліжко й важко наліг, притис, знетямив... Солодкий сон...

Прокинувся він аж надвечір. Виспаний і геть голодний. В трапезну було ще рано, в келії харчів не мав, і він скоріше вийшов на вільний світ. Надворі є пожива очам, думкам, весь світ не зосереджується на кусні хліба. Виснажився, видать, над «Книжкою».

Погладив лист платана і сів на лавку. Все-таки зробив він нині правильно. Відчув душею, розумом чи Бог йому на те вказав, що посилати «Книжку» слід не єпископу, а братству, Рогатинцю. Нехай таку, та в добрі руки!..

Ударив дзвін. Ченці пішли на службу в храм. І він за ними.

Ввечері, при світлі свічки з Савиного запасу, чернець Іван із Вишні, зітхнувши тяжко, взявся читати книгу Скарги про єдність церкви божої. Цю єдність Скарга мислить як поклоніння всіх православних папі, як визнання його главенства, зверхності над усіма, хто вірує в Христа. Не братства Скарга прагне, не миру між двома церквами, а лиш покори старшому, як величає він католицьку церкву. Суть унії в оцій покорі, а не в єднанні. Папа, католицизм не поступаються ані на йоту; всім жертвує лиш греко-руська церква. Їй залишають поки що лише слов'янську мову для книг, відправ. Надовго? На скільки скаже папа та єзуїти, його найбільш завзяті і люті пси. До унії ведеться русь не для тучніння, а на заклання. Поки що її ведуть, погейкуючи й погладжуючи по жирній, гарній шиї, а потім, як припнуть надійно, влуплять по голові обухом — і вся тобі любов та єдність! Де ж бо на світі цьому бачено, щоб дужчий і нахабніший вважав за рівню слабшого, не обідрав його, як липку, і не зробив своїм рабом!.. Ловець ти хитрий, Скарго, але дурний. Жалієшся на православних, що попалили твої давнішні книги. А хто палив? Не відаєш? Бо знаєш сам, що русь шанує книгу, що в неї не підніметься рука на слово, писане чи надруковане. І на брехливе, як це твоє. У цьому наше щастя, а може, й лихо. Скарга не завагається спалити все, що стане на заваді йому та шляхті, папі та королеві! Тому й когось підозрює, бо міряє всіх по собі. Цей єзуїт пройде по трупах, нищачи ógнем і мéчем схизму, і зупинити його, ослабити — святе й потрібне діло. Жаль, що Леон з Ісакієм цього не зрозуміли і не дали йому одразу книжки. Сьогодні б він, замість якогось дріб'язку та притчі про Варлаама, послав би в «Книжці» на Україну писання проти Скарги.

Найбільше зло від Скаржиного трактату «Про ряд і єдність костьолу божого...» не в тій неправді, що греко-руська церква зрадила колись єдину церкву і відійшла від папи й католицизму (брехню цю видно здалеку!), а в тім, що він, цей єзуїт, у передмові звертається до короля, спонукуючи його своєю владою сприяти ополяченню і покатоличенню всього народу руського. Для цього він, син сатани, підказує і несхибний засіб: аби ніхто з русинів, що не зреклися своєї віри, не мав ніяких у державі прав. Як хочеш добре жити, переметнися в католицизм або принаймні до уніатів, цього чистилища зрадливих душ. Якщо король послухається поради злої Скаржиної, багато бід і крові зазнає Русь!.. Не терпиться ксьондзам і шляхті, хочеться скоріше все прибрати до власних рук, упокорити, втоптати люд, беззахисний перед тиранством, в грязь небуття!..

Підсунув чистий аркуш і взяв перо. Згадав друзяку Саву, що під іменням Феодул, раб божий, ішов на Україну і ніс в саквах його дитину-книгу й накреслив швидко назву свого послання — відповіді на книгу Скарги:

«Короткослівна відповідь Феодула, що скитствує на святій Афонській

горі, проти безбожного, брехливого, наклепницького і нинішнього віку поганського, а не євангельськи мудрого писання Петра Скарги про так звані ряд та єдність костьолу божого під єдиним пастирем і про грецьке та руське від тієї єдності відступництво».

Згадав слова з Євангелія, що можуть стати йому ключем до твору, і написав. По тому ще додав з Павла-апостола й почав писати споро, звертаючись до прочитальників його трудів.

Не чув уже ні шуму й гулу моря, ні скрику на платані нічної пташки, ні вранішнього гучного дзвону, що кликав до молитви. Писав!..

Ісакій приніс печальну звістку: в Александрії на день воздвиження чесного хреста помер Мелетій Пігас, благочестивий муж, патріарх і воїн за православну віру. У монастирській церкві відслужено за упокій. Ченці молились ревно і вийшли всі із храму в скорботі щирій вельми.

Іван удвох з Ісакієм всіх переждали. Мовчки вони стояли довго біля амвона, неначе тут була труна з небіжчиком, а потім, осінивши себе хрестом, теж вибралися на божий світ. По службі за усопшого довкіл усе здавалося ще веселішим, кращим, ціннішим ніби...

— Царствує уже отець Мелетій,— зітхнув Ісакій. — Знати б, як у раю!..

— Ніхто ще звідти не повернувся й листа на землю не передав,— сказав Іван.

— Така, напевно, господня воля... Добре, що ти не мучився над цим трактатом Скарги. Тепер преосвященному вже не потрібна відповідь...

— Я прочитав і написав.

— Мелетію?

— Ні. Православним, що на Русі.

— Знайшлось про що?

— Ісакію, в ній є аж дві загрози. Одна — що ніби наша церква вертається на Україні в лоно колись єдиної, католицької. А друга — заклик до короля прискорити її повернення, її влиття у католицьку його ім'ям і владою. Хреста їм мало, треба вогню й меча!

— А й справді... — пошкріб Ісакій тім'я. — Я ж проглядав...

— Забув, що маєш діло із єзуїтом. Він не дихне, як не збрехне. І все підступно, хитро, вдягаючи овечу шкуру.

Вони спинилися на кручі, звідки було далеко видно, й замилувались морем, залитим сонцем, синявою небес. Тонкий, високий, чорний ієродиякон Ісакій і невеличкий, сивий увесь Іван, якого на Вкраїні вважають справжнім велетом.

— Мелетій перед смертю про тебе згадував,— сказав Ісакій тихо. — Просив, щоб ти таки вернувся на рідну землю...

— Дякую за добре слово.

— Може, підеш зі мною?

— Ще не пора.

— Коли ж вона настане? — спитав Ісакій глухо. — Ти смертний теж. Це скільки вже тобі?

— Лиш п'ятдесят.

— Вже п'ятдесят! Зацвів оно, як вишня.

— Бо з Вишні родом,— з усміхом сказав Іван,— вишневий.

Він рушив перший стежкою. За ним Ісакій.

— Треба тобі подумати,— озвався той за спиною, десь іззгори. Він вищий мало не вдвоє і міг йому віщáти, як з небесі.

— Вже стільки літ немає думи тяжчої.

— І що ж тебе тут держить?

— Бог не велить.

— Ат, не мороч! — махнув Ісакій довгою, як прут, рукою.

— А ще —надмірна шана віруючих. Якщо і ти, і Сава казали правду...

— Шана — достойна річ.

— А проклятому з амвона?

— Ти про дурну анафему, якій піддав тебе Кирило в Луцьку? То сміхота!

— Це як для кого... Він знав, що діяв. Не первина.
— Він, мовлять, уже плохий.
По правді кажучи, Іванові такі розмови були тяжкі і неприємні. Мов сіль на рану. Справді, настане час, і він, про все забувши і все, що тут, покинувши, подасться на Вкраїну, бо як біблійний вітер душа людська. І вже тоді не буде ні сумнівів, ні каяття. Звершиться воля божа... Чи воля смислу всього життя...
— Недужий вже отець Кирило,— своєї вів Ісакій. — Ледь устає.
— Ти знаєш, Сава пішов на Русь,— перемінив Іван розмову.
— Мужній він чоловік,— сказав Ісакій. — Зловлять, то не минути йому петлі чи пáлі.
— Такий страшний?
— Він був близький до Наливайка.
— Сам не казав мені того.
— Не любить він похвалятися.
— Свята душа...
Примовкли. Кожен згадував свої стосунки з Савою і потерпав за те, чи щасно йому ведеться на Україні.
— Давно пішов? — спитав Ісакій врешті.
— Та ще торік.
— Вернусь, то, може, стрінемося. Не знаєш, він у Львові буде?
— Напевно.
— Має якесь там діло? Може б, я допоміг.
— Навряд. А втім...
— Ти щось, Іване, недоговорюєш,— нахмурив Ісакій вигорілі на сонці брови. — Може, остерігаєшся?
— Та ні... Хоча, по правді кажучи, чи маю право втручатися в нелéгку долю Савину? — сказав Іван.
— Я ж друг йому.
— Тепер на Україні не розбереш, де друзі, де вороги...
— З гори цієї — справді,— підколупнув. — А там ясніше.
— Хтозна. Три віри вже в однім народі, три церкви, три непримиренних табори, яких весь час нацьковують один супроти одного й сміються нишком з дурнів. Поляки — всі католики. А нас зробили блазнями, що крутяться між трьох церков!..
— Ми ж боремося за свій народ,— сказав Ісакій глухо.
— З народом теж.
— Не втямлю...
— Із братствами ведете прю, чим тішите диявола та єзуїтів.
— Вони також, повір мені, не янголи. Красовський, Рогатинець та іже з ними — пальця в рот не клади.
— Всі роззявляки з пальцем чужим у роті давно вже, брате, в унії,— сказав Іван. — Кусючі ще брикаються. А ви із Гедеоном полякам помагаєте накинути на них аркан.
— Ми? — здивувався щиро ієродиякон. — Та ми!..
— За владу боретеся, ставропігію братства не визнаєте!
— Що ти на цім Афоні знаєш про ті діла? — обýрився уже Ісакій. — Прийшов би сам та подивився!
— На що? — спитав похмуро. — На розбрат ваш? На ваше загравання з властями предержащими?
— Ні, на життя!
— Як буде божа воля, візьму й прийду,— не скоро сказав Іван.
Вони були вже біля платана, й Ісакій сів на лавку, бо ще з дороги не відпочив.
— До речі, де рукопис твоєї «Книжки»? — озвався він невдовзі спокійним, мирним голосом. — Я, власне, зайшов за ним, зробивши чималий гак.
— Вже там.
— Де?
— На Русі.

— У Львові, в Гедеона?

— Ні, в Рогатинця.

Тиша, яка запала, була важка, неначе перед грозою. Чулися удари моря в берег, що, як здалось Іванові, все дужчали і наростали.

— Тут був хтось із них? — нарешті спитав Ісакій. — Може, сам пан Юрко?

— Ні.

— Як же ти передав?

— Із Савою.

— Не міг мене зождати? Чи не схотів?

Іван розвів руками.

— Єпископ твій... — почав був.

Ісакій не дав йому домовити:

— Не мій, а наш! Ти ж знаєш, що він екзарх, замісто митрополита, який подався в унію!

— То ж то й воно,— зітхнув Іван. — Як кажуть, знайся кінь із конем, а віл з волом.

— Який ти віл! Ти огир! — гукнув Ісакій. — Твóри твої огненні — як божий гнів!..

— Волом я народився і вмру волом,— сказав Іван, сідаючи. — Волам найважче жити, і гріх мені їх кидати, ставать конем...

— Поляки хай вибрикують, панують, владарюють, а нам — в ярмі? — підвівся Ісакій рвучко.

— З народом у печалі і в радості, як Бог пошле.

І стало знову тихо. Ісакій думав, хмурячись. Іван жалів сердешного і вболівав.

— Даремно ти віддав рукопис братчикам,— сказав Ісакій жорстко, дійшовши, певно, рішення. — На весну мали б книгу. А так... — Він глянув із погордою, в якій була й краплина жалю, на ченчика Івана з Вишні і кинув, ніби вдарив: — Прощай!

Пішов, посмикуючись, неначе щось його в душі судомило.

Іван хотів гукнути, перепросити, та не посмів.

Шуміло море, гупало йому у скроні хвилею, тремтіла твердь гори святої... З неба лилось проміння сонця, мов теплий дощ... Де ж істина? Єдина, всеосяжна і мила всім?..

Закрив лице долонями і так застиг.

Два місяці був у дорозі, а все йому шуміло, билося об камінь кручі море. Брат Княгиницький звістив листовно, що «Книжка» його не видрукувана, хоча й минуло вже аж чотири роки, відколи Сава її приніс до Львова. Ісакій правду мовив. А може, й сам доклав до того руку, аби та мова та стала правдою? Вже надто він був лихий, почувши, що не діждався його повернення з Александрії і передав рукопис «Книжки» братчикам. Чув, що вони змирилися межи собою — братство і Балабан. Може, ще не цілуються, та вже принаймні не тішать ворога своєю прею. Покликали його на Русь. І Юрій, і Гедеон прислали йому листи, благаючи прибути якнайшвидше. А тут ще «Книжка»... Голос йому вночі почувся і повелів рушати в путь. Відтоді він просто з глузду з'їхав, став сам не свій. Бажання, що роками стримувалося в його душі, перелилося враз через край, все затопило, вергло в нестримний вир, і він, укинувши в сакви рукописи та півхлібини, побіг, як сарна, з монастиря...

І ось він вже проходить молдавську землю. Скоро його земля!.. Верства чи дві... А може, три... Хлібá повсюди зжаті. Збирають он виноград... Як добре, що він прийде в Угорники, де жде на нього Іов, до холодів! Іван-Єзекіїл, прийнявши схиму, став братом Йовом, Іовом. В Угорниках, неподалік від своєї Тисьмениці, він заснував новий, на кшталт афонських, монастир і тут тепер спасається...

Не спостеріг, як перейшов межу Русі. Почувши рідну мову, заплакав слізьми радості й так брів поволі вулицею, не бачачи уже довкруг нічого...

— Чого ви, діду, плачете? — спитав дитячий голос.

Він схлипнув і наддав ходи, бо через буйні сльози не міг дитині відповісти. Здавалось, разом, дружно, як навесні мороз і сніг, спливав із нього тужливий біль за рідним, милим краєм, що нашаровувався впродовж років у серці...

Вже за селом чи хутором — не роздивився — сів на узбіччі в квіти й суху траву і витер сльози. Господи, невже він вдома?! Довга ж була його дорога, круг завдовжки більш як два десятки сирітських літ на чужині!.. Цим шляхом колись ішов у грецьку землю. Весело, бо уникав загрози од ворогів, бо ще не знав, що йде на чверть століття з цього життя.

Забув, як звати квітку, що голубіла в осіннім сонці поряд. Петрів батіг?.. А може, й ні... Цю кузочку також забув... Повзе собі, не відаючи, що він прийшов і плаче на груди рідній своїй землі... Пташок нема, повідлітали... Як він колись... Самі ворони важко перелітають з поля на інше поле... Чорні, як єзуїти...

Це порівняння стямило його одразу. Гарна довкіл земля, та не його, не тих, хто тут живе із діда й прадіда!.. Річ Посполита... Шляхта злетілась вóронами на підупалу в ярмі ординськім нещасну Русь і виїдає очі, душу її викльовує!..

Згадав, чого прийшов з Афону, і швидко встав. Не випало нам, безталанним, радуватися своїй землі, що має волю й долю! Допоки єзуїти, лихі брати по унії, вважатимуть нас за колоди, з яких вони збудують добру хату і частокіл од ворогів, Русі не знати радості. Раб не буває щасним. А ми, хоч не в кайданах, також раби. Духовні! Зламають душу — тіло саме впаде й звиватиметься, немов черв'як, у поросі.

Хоч як боліли ноги,— ледь не весь час долав дорогу пішки,— ступив на шлях і рушив далі. Посох, афонський, буковий, впирався в землю руську і помагав старому русичу, що силу свою лишив на схилах гори Святої, скинути тягар вигнання й чужини.

Невдовзі йшов розмашисто, як молодий. Коли мета висока, в людини десь береться сила, споро веде її.

Це дерево він пам'ятав! Дуб... Як він виріс!.. Це ж, певно, все змінилось, переінакшилось!.. Дерева, люди, села і городи́. Хто був старий, давно помер, хто народився — тепер у повній силі... Він дідом став... Ніхто його вже не впізнає на цій землі... А є кому? Кирило... До Луцька й до Острога він не піде. На всяк випадок. Буде тут, під крилом у братства та Гедеона... У Вишню, звісно, сходить. Хоч, кажуть, там уже нема нікого з його рідні, та все, та все ж... І вітри повертають на круги своя... Часто йому Господь являв цю мудрість там, на горі. І ось він тут, де розпочався його життєвий суворий круг... Повітря яке п'янке!.. Бадьоре, чисте, знане з дитячих літ. Достатньо йому заплющить очі, і він уже чується малим хлоп'ям на березі своєї річки Вишні...

Коли б не так боліли ноги й німіла спина... Трудно вернути час. Ні, неможливо! Кожен прожитий день стає минулим, пройденим, як сажні шляху... Має за п'ятдесят, і менше вже йому повік не буде... Один як перст на всьому світі, гілка, яка не дасть ні плоду, ні молодого пагона... Усохне — й жодна сльоза не впаде з рідних сумних очей!..

Про це він думав і на Афоні, а тут відчув ще глибше свою конечність. Може, хоч ті його послання... Ат, перебродить унія, іщезне, як щезає дим, чи переможе — і всі його писання утратять смисл. Те буде — чи не буде — в прийдешні дні, а нині вони потрібні вельми, їх ждуть, їх переписують і роздають із рук у руки вірним, достойним людям. Чом же не надрукують? Про те йому ніхто на гору не сповістив. Мовчать усі. Лиш Іов сказав, що діло стоїть на місці. Може, він і не відає причини, а може, теж не захотів назвати. Завтра чи післязавтра вони побачаться, і він про все дізнається.

Зиркнув на став ліворуч від дороги й подивувався його воді — червоній, неначе кров. Заходить сонце! Вечір... Час десь шукать притулку й окрайця хліба. Вирвався з Афону, геть забувши, що треба в дорозі їсти. Мабуть, Леон вділив би грошей... А раптом ні? Боявся, що образить його відмовою, тому й промовчав, не попросив.

Невдовзі вгледів хутір біля села й звернув до нього. Жінка,— напевно, господиня,— його побачила ще віддаля і рушила йому назустріч. Вклякла біля воріт, прочинених наполовину, не знаючи, де діти руки. Може, були брудні, а може, порепані від праці в полі та на городі...

Він підійшов, хвилюючись, і мовив:

— Слава Богу!

— Навіки слава,— відповіла, вклоняючись.

— Чи можна тут заночувати? — спитав химерно якось, уживши «тут», де треба було б «у вас». А раптом вона вдова!..

— Ой, прóшу, прóшу, отче! — заметушилась жінка і пропустила його вперед. — Ось скоро приїде з поля чоловік, вечерять сядем... Здалеку?

— Аж із Афону.

— Певно, це десь далеко?

— Дуже.

— Ще вранці вийшли, певно, і йшли цілий день?

— Два місяці.

— Ой леле!..

На подвір'ї вовтузилися чистенькі діти. Хлопчики по років десь до семи. Злякавшись його, притихли. І він їх мовчки благословив, чим вельми втішив жінку. Вона схопила якусь ганчірку, витерла ослона, що стояв під хатою, і запросила сісти.

— А може, ви пішли б до хати,— враз спохватилася,— та відпочили?

— Дякую,— сів на ослін. — Водиці...

— Зараз, зараз,— схопила вона цеберку й метнулась до колодязя.

Вода була солодка... Як молоко. Холодне, з льоху... Світла вода дитинства!..

Сльози йому заслали очі, скотились тепло в бороду.

— Ми чимось вас образили? — злякалась господиня.

— Ні, ні! Пробачте... Я півжиття не був удома...

— То ви тутешні?

— З Вишні.

— З якої?

— Що за Самбором, аж за Дністром.

— Котра Судова Вишня?

— Ви там були? — стенувся.

— Ні. Пан колись балакав, що їздив туди на суд.

Замовкли. Іван не знав, як вестися: одвик від спілкування з людьми в мирý. Хотілося йому погладити отих хлоп'ят, що стежили за ним з-під брів, незрушно, по-філософському, та він не знав, чи так годиться діяти. І господиня теж почувалась ніяково. Напевно, їй не часто доводилося приймати в себе таких гостей...

— А он і наш господар! — зраділа вона появі хури, що повернула з шляху до них у двір.

Хлоп'ята вмить зірвалися і подались стрічати батька. Жінка, перепросивши, пішла також, бо відчинити мала важкі ворота.

А він, Іван із Вишні, що вже була від нього геть недалеко,— порівняно з відстанню, яку пройшов,— сидів і роздивлявся селянський двір. Було тут все знайоме і незнайоме чи призабуте. Справді, він півжиття не бачив свого народу в побуті, в природнім середовищі, на споконвічній його землі...

— Добридень вам! — вклонився йому господар.

Іван підвівся й мовчки благословив. Руки не дав для поцілунку, хоча тим міг образити ні за що чоловіка. Для нього він, цей чоловік у білому простому одязі, сьогодні був народом, який він палко так захищав посланнями з гори Афон і до якого прагнув сам повернутися, замкнувши круг свого життя.

У хаті, куди його ввели невдовзі, ясніло чистотою та добрим давнім затишком. Для нього все здавалося давнім у цій землі: лави, миски, вовняні коци і рушники на образах...

— Сідайте, прошу,— вивів його господар з муки упізнавання себе самого, першого свого життя. — Не тут, не тут — на покуті!..

— Ченцям годиться скраю,— спокійно сказав Іван і, осінивши себе

хрестом, присів до столу, вставленого наїдками. Простими та поживними, які і в їхній хаті були колись.

— Що Бог послав... Беріть печеню, отче,— припрошував його господар.

— Пісного б...

— Ось якраз зварила юшку,— втрутилась господиня. — Гриби та риба сушені.

— Давно, давно не їв такої... — сьорбав забутий харч. — Самі варили?

Глянув він на господарів і зашарівся. Все тут самі роблять, бо ж не пани.

— Ви їжте,— порушила незручну тишу жінка. — Беріть ось рибу свіжу... А це узвар... З грушок сухих сьогорічних...

Кивав і їв, ковтаючи зрадливі сльози.

В стодолі, куди пішов він спати,— хоч як його просили лягти на ліжку в хаті,— не міг очей склепити чи не до ранку. Слухав осінній вечір, співи дівчат та хлопців... Певно, на колодках... Чи десь на греблі... Лунко проїхав віз... Процокотів якийсь квапливий вершник... Крикнув, немов у дзвін ударив, півень, і по селу, по хуторах гукнули інші... Ніби афонські дзвони. Спершу озвався Прот, по тому Зограф, Павло та Ватопед... Як нині всі вони далеко!.. Перевернулося його життя, неначе Великий Віз у світанковім небі... Він на Русі, удома він!.. Довкіл не греки й турки, а свій народ!..

Від радості йому спирало груди. І тільки десь на дні душі щось муляло. Він знав цей стан, охоплював його тверезим розумом і визначав щоразу, у чому суть прихованої тривоги. Цього разу теж. Окинувши подумки прожитий день, а надто вечір у хаті, збагнув, що мучить його сумління, точніше страх і сором за втрату товариськості, тієї диво-єдності, яка була у нього колись з людьми, з народом. Нині, в господі цих привітних і нелукавих, простих людей, він був немовби скутий, не знав, про що розказувати і що питати. Господи, не допусти, щоб свято його повернення на рідну землю стало йому бідою виявлення втрати першосуті, себе самого, вічного свого єства!..

В Угорники, де ждав на нього Іов, прийшов уже по Здвиженню[1] як стало жовкнуть листя.

Ще здалеку побачив церкву й купку довкола неї келій. Звиклому до улаштованих старих афонських монастирів, цей монастир здавався тихим скитом. Він, правда, знав, що Іов тут недавно, що тут була раніше сама лиш церква архістратига Михаїла, та все ж душа йому боліла, дивлячись на цю убогість. Як-то сердезі Іову, що звик до Ватопеду!..

А ось і він! Стоїть і пильно стежить за пілігримом, неначе жде. А може, він упізнав?.. Постарів, схуд... Замучив себе постами...

Мовчки пішов назустріч. Очі тільки колишні, ще молоді...

Обняв і тричі поцілував.

— Ласкаво просимо в наш монастир! — сказав щасливий Іов. — Сам Бог мені благовістив: все йди та йди. Виходжу — аж ти!..

Іван не в змозі був говорити. Його душили сльози і сила геть покинула, бо мав її лише для того, аби дійти.

Брат Іов збагнув, що з ним, підтримав його легенько й повів до себе в келію.

— Ну, й молодець, ну, й молодець... — підхвалював. — Одважився-таки, прийшов!

У келії поклав його на ліжко і сам роззув. Пішов кудись, вернувся, прикрив його рядниною...

Іван безсило стежив за метушнею Іова, й душа його виповнювалася найбільшим благом — радістю за щиру дружбу. Сльози...

— Плач, плач,— помітив Іов і зрозумів. — Сльзами сходить туга, яка в тобі зібралася за всі літа...

---

[1] Релігійне свято, 13 вересня за старим стилем.

— Я вже й не сподівався... — сказав Іван. — Гадав, умру в дорозі, в чужій землі...
— Він добрий, він не допустив.
— Хто?
— Бог. Тепер ти станеш дужим, мов Ахіллес.
— Еге, еге,— всміхнувся на те Іван. — От тільки в того велетня, здається, був якийсь ганжок... П'ята, чи що?
— Жартуєш — отже, не доконала тебе дорога! — весело гукнув ігумен. І враз притих. — У кожного є слабина, якась п'ята вразлива... Не потерпай! Ти будеш тут між друзів. Єпископ уже розпитував, чи ще нема...
— А братчики ставропігійські львівські?
— Вони також. Як їхав днями з Дерманя, то заїздив. Юрка й Івана бачив...
— Іван — Красовський?
— Звісно.
— А що вони про «Книжку» кажуть? Оту, мою?
Брат Іов здвигнув плечима.
— Досі сам не збагну... Ісакій сокрушався, що ти довірив братству, а не йому.
— А де він зараз?
— У Дермані, архімандритом. Друкує книги. Їздив підпомагати. Дуже вже він просив...
Іван відчув, що в нього болить п'ята.
Ввійшов послушник з тацею, з якої підіймалася пахуча пара.
Їли вони неквапно. Правда, ігумен Іов лиш удавав, що призволяється з ним нарівні, а сам тихенько стежив за кожним рухом гостя, немов боявся, що це мана, яка розтануть може, не полишивши й сліду.
— Не чув про Саву нашого? — спитав Іван.
— Хіба він тут?
— Принаймні не повернувся у монастир. Оскільки «Книжка» в братчиків, то він дійшов щасливо...
— Це він приносив?
— Сава.
— Чому ж мене ніхто про нього не сповістив! — скрушався Іов.
— Мабуть, він знаний був як Феодул...
— Не розумію.
— Саві було чого остерігатись влади...
— А-а! Дуже жаль. Я міг би його пригріти в монастирі.
— Між нами, він пішов на Русь не ради свого спасіння,— сказав Іван, протягуючи слова. — І гріється, коли живий, десь біля інших вогнищ...
— Чернець?!
— Ісусів воїн.
— А як же постриг, клятва?
— Він певен, що боротися за віру треба не тільки в храмах божих. Молитвою, мов, меч ворожий не переб'єш...
Брат Іов лише розвів руками.
— Хто знає,— мовив згодом. — Змішалося усе на світі...
— Будуть мене шукати сам Феодул чи хтось від нього, вислухай і сповісти їм, де обретаюсь. Добре?
— Гадаєш, Сава взнає про твій прихід? Чи, може, ти йому писав?
— І рада б душа у рай, як мовиться. Куди писати?
— Правда...
Коли послушник забрав зі столу посуд і мовчки, як тінь, вийшов, Іван спитав:
— Не ходиш сам до трапезної? Несуть сюди?
— Ні,— усміхнувся Іов. — Це раз, заради тебе.
— Пробач.
— Згадав, напевно, що я з багатих? Нині усе моє, що при мені.
— Хто паном тут, в Угорниках? — звернув Іван на інший шлях.
— Сам Балабан.
— Єпископ?

— Так.
— І не боїться, що в царство боже не попаде? Ісус сказав, що швидше верблюд пройде у вушко голки, аніж багатий в царство небесне.
— Він знає теж Євангеліє... «Не ми, то хто? — вигукує. — Поляки?»
— Зух! Петра він цим не вмовить — не пустить в рай.
— А сан його єпископський?
— Пусте! Тим паче що він немало узяв гріхів на душу в борні із братством.
— Нині мир, благодать! — всміхнувся Іов.
— Справді? Чи удають?
— По-всякому. Хоч ворогів не тішать, і то вже щось.
— Цього замало, Іове,— зітхнув Іван. І посміхнувся приязно: — Ніяк не звикну, що ти вже Іов... Схиму давно прийняв?
— Не дуже.
— І як тобі живеться тут, у пу́стині?
— Хіба це пустинь,— сумно промовив Іов. — Село, церковиця, Оти́ня поряд!
— Гори ж неподалік...
— Я вже про це подумую. Тут, за чотири поприща[2], є в мене хижка в лісі, всамітнююсь, буває, в ній...
— Якщо я тут зостануся, хотів би мати прихисток у глушині,— сказав Іван. — А може, й сховок...
— Проповіді творити вільно.
— Проти католицизму та ополячення?
— Ну-у, ці навряд...
— Тож-то й воно! Прийшов на Русь боротися, а не товкти святу водицю в ступі. А на того, хто став на прю, ополчуються ворожі сили.
— Істинно. Будь обережний.
— В проповіді, в писанні слова правди?
— Розумних меж не переходь...
— А де вони — розумні? — скипів Іван. — Ті, що, як мур, тримають нас у неволі? Чи ті, що, наче сіті, загонять нас до унії?
— Не треба дражнити псів.
— А як вони кусаються? А як вони всуціль скажені?
— Різні є й серед них.
— Від того нам не легше. Нас хоче зжити з світу, перемолоти на польську товч скажена шляхта. Добра ж, якщо вона насправді є, не може перешкодити. Та й не бажає, певно, бо кожному своя сорочка до тіла ближча.
— Буду шукати місця в горах,— зітхнув покірно Іов. — Для нас обох.
— Злякався?
— Нічого я вже не боюсь.
— Чому ж тоді не йдеш у проповідники, а скнієш тут?
— У кожного своя дорога, брате, і зброя теж,— сказав спокійно Іов. — І схимник, що приваблює до себе віруючих, чудує їх своїм життям смиренним і невибагливим, теж помагає вистояти супроти знад.
— Напевно... І все ж цього недосить. Якби не зрада підла митрополита з єпископатом, то, може, ми могли б іти спокійно твоїм шляхом. А так... Коли дме вітер, на місці важко встояти, потрібно йти супроти нього!
— Те саме каже Домна,— всміхнувся Іов. І пояснив: — Є тут у нас ігуменя, шалена баба. В Устянському монастирі.
— Цікаво...
— В неї твої послання — наче святе письмо.
— Смієшся?
— Заздрю.
— Схимникам це почуття — великий гріх.
— По-доброму...
— Хіба що так! — всміхнувся. — А ця стари́ця Домна ще молода?

[2] Давня міра довжини. Те, що й гони.

— У прийми, може, здумав, в її дівичий монастир?

— Ні, Іове,— озвався сумно. — Старість напосідається, рука тремтить, готова випустити щомить перо, а нікому все передати...

— Маєш якісь скарби приховані? Віддай, як люди, на монастир.

— Мої скарби — моя душа.

— Це боже. І людям до неї зась.

— Хто знає, брате Іове,— зітхнув Іван. — Ми боремося за долю внуків, правнуків...

— Став марнославним?

— В іншому суть цих думок. Корисним хочу бути для тих людей... Служити їм... Щоб потім, догибаючи, нас всіх за вбогі душі не прокляли!..

— Чернець, а мислиш про земне.

— Та ні. Про душі мислю тих, що прийдуть на зміну нам, про їхню пам'ять...

— Хочеш, щоб і тебе вони згадали вдячним і добрим словом?

— Хочу.

— А це не гріх?

— Ми згадуємо Христа, його апостолів, святих отців, які жили пізніше, князів своїх — й нема нікому у тім гріха.

— З тобою важко дискутувати.

— Бо я простий. І правда завжди проста.

— Ти мовиш тільки правду?

— До того прагну.

— Нащо? Щоб не грішити? — примружив очі Іов.

— Лжа ображає гідність мою людську, принижує.

— І як же ти гадаєш жити тут, на Русі?

— Не знаю,— щиро сказав Іван. І похопився: — Ти ж бо мені про Домну не відповів.

— Їй років сорок. Добре? Чи застара для учениці?

— Хтозна... Коли б вона...

— Почує, що ти у нас, в Угорниках, враз прибіжить!

— Це недалеко?

— Відстань для Домни в цьому ділі не має значення!

— Вона тобі не до вподоби? — вловив Іван насмішку в його словах.

— Та ні... — сховав під вії очі Іов. — Із Львівським братством мало не цілується, а так нівроку...

— З братством у церкви ж мир?

Ігумен посидів трохи мовчки, тоді підвівся важко і мовив:

— Ти з дороги, відпочивай. А я піду.

— Куди? Твоя ж це келія? Мені б...

— Ти гість. Добраніч!

Вийшов, і в келії одразу стало порожньо. Оселя без господаря — неначе шапка без голови.

Постіль була убога. І зовсім свіжа, ніби брат Іов знав, що гість сьогодні з'явиться. А може, він, як полюбляв у Ватопезі, ночує десь на сіні, а тут тримає ліжко лиш для зими й негоди?

Роздягся, ліг. І досі, хоча три дні на Україні, не може заспокоїтися, прийти до тями. Щодня щасливі зустрічі з людьми, землею рідною. Сьогодні ж особливо — він бачився і розмовляв із Княгиницьким!.. Від мандрів він давно одвик. Найдалі, куди ходив,— Карея, а тут, а тут... Лиш здумає, то голова йде обертом і завмирає серце. А може, це афонський сон?.. Не дай Господь, прокинеться і вгледить звичну келію!..

Хоч натомився, заснуть не міг. Проходив ще раз, подумки, дорогу від Коломиї і пив, як воду із студениці, ці милі серцю спогади. Для нього кожен пагорб і кожен гай — немов рідня, з якою розлучився і стрівся знову. Господи, невже почув його молитви й послав йому таке велике щастя хоч перед смертю!..

Сльози здавили горло, й мусив себе узяти в руки. Негоже розслаблятися ченцеві, мужеві, якому вже далеко за п'ятдесят. І горе, й радість личить йому приймать спокійно й не суєтитись серцем, оскільки все на цій землі

минуще і тимчасове. Влітку була гора Афонська, а нині — рідні гори втішають зір... Що буде завтра? Хтозна...

В келії поволі стало темно... Чи він прикрив повіки, стрічаючи заблуклий сон... Та стариця, що так шанує його письмо... Ну, як же її на ймення? А-а, Домна... Домнікія...

Зітхнувши, здався на милість сну.

За тиждень, як і казав ігумен, вона була в Угорниках.

Ходили з Іовом у ліс шукати місця для усамітнення і поверталися, стомлені, як до воріт обителі під'їхав віз з черницею, що возсідала на сіні, засланому рядном.

— Це Домна! — пошепки промовив Іов і взяв його за руку, немов злякався. — Бачиш, чутки про тебе уже пішли попереду...

Черниця їх помітила і, злізши з воза, ждала, тереблячи губами квітку а чи травинку. Вона була у зграбній рясі, хоч невисока, але струнка.

— По душечку твою, Іване,— озвався скрушно Іов.

Іван не встиг спитати, чому він так гадає, бо підійшли.

— Паніматко, слава Богу! — вклонився Іов чемно.

— Навіки слава!..

Домна не зводила очей із гостя. Синіх...

— Брат Іоанн,— представив його ігумен.

— З Вишні? — спитала глухо.

— Нині з гори Афон...

Не встиг Іван розкрити рота, щоб привітатися, як Домна різко пішла на нього, схопила руку й поцілувала.

— Сéстро!.. — почав був він, але затнувся, вгледівши її лице. Десь ніби бачив його колись... Його чи дуже схоже...

— Вас, отче, ждуть у Львові, в Успенськім братстві,— сказала Домна, випроставшись.

Цей голос теж йому знайомий. Якийсь такий...

— Спочину трохи в Іова й піду до Львова,— мовив.

— Не треба йти. Ось є повіз. Я їду якраз туди,— сказала Домна твердо.

— Сам Бог її тобі послав, Іване! — озвався Іов не без лукавства.

Домна відчула те й нахмурила ще гарні русі брови.

— Не Бог, а Юрій Рогатинець,— відбила вона удар.

— Це все одно... для декого... — не здався Іов.

— Декому,— всміхнулась Домна зверхньо,— при сивині вже треба жити глуздом таки своїм, а не позиченим у Гедеона.

Брат Іов зблід. Цій жінці пальця в рот не клади!

Негадано Іван дав згоду їхати.

— Піду візьму свої сакви... — всміхнувся. — А ви тут поворкуйте...

І поки йшов до келії, і поки там збирав свої пожитки вбогі та йшов назад, не міг позбутись думки, що Домну цю він десь стрічав. Ім'я, щоправда, муляло. З таким ім'ям не знав жінок... А втім, ім'я ж узяте разом з чернечим чином!.. Виходить, він цю жінку знав у миру?..

Брат Іов стояв сумний. Чи з Домною поглибив прю, чи жаль йому було прощатися із давнім добрим другом, з яким він не наговорився за всі ці дні, прожиті вкупі. Обнявши, мовив:

— Поки ти там блукатимеш, я підшукаю у горах місце для нас з тобою. Тільки там щось не так, вертай сюди, в Угорники, а звідси тебе до мене в пущу Дмитро, мій небіж, проведе.

— Гаразд! Спасибі тобі за все,— вклонився йому Іван.

Домнікія уже була на возі й терпляче ждала, стежачи за ним очима. Синіми...

— Чого йому сюди вертатись, Іове! — не втерпіла-таки вона. — Сидіти, як ти, в норі?

— Я денно й нощно о тім молю всевишнього, щоб він послав нам захист від супостатів,— промимрив Іов.

— Гляди ж, на тім не надірвися! — в очі сміялась Домна.

— Я «Октаїх» у Дермані з Ісакієм надрукував,— виправдувавс невміло Іов.

— Справді? Тоді тобі вже можна й не йти до пущі душу сво спасати — спасенний є!

Іван всміхнувся Іову й заліз на віз. Не знав, де сісти: поряд а ч навпроти? Раптом збагнув, що мусить її торкатися, як сяде поря і спаленів.

— Отут, отут умощуйтесь,— поміг йому візниця, що був з селян, а з ченців. — Зручніш до мене спиною.

Як рушили, відчув, що й так йому не буде спокою, бо раз у р стрічався з її очима. Вже ладен був стрибнути з воза...

— Гарно там, на Афоні? — спитала Домна.

— Гарно... Каміння, ліс усякий, внизу вода...

— І в нас це є, на Дністрі. Ви не бували в Усті?

— Ні.

— Справжній рай!..

Цей голос й очі сині, як льон у цвіті... Може, саму спитати? Ні, ні Жахнувшись свого бажання вивідати її життя до постригу, прити заплющив очі. Та це не рятувало: він чув її всім тілом, як чують небезпе або грозу. Пригадував, що з ним бувало таке колись, ще до Афон в Луцьку чи то в Острозі... Таки у Луцьку... Досить було тій дівон ввійти, як він вже бачив її, не дивлячись, як він увесь ставав очим й вухами й радів її присутності... А може, Домна?.. Господи, спаси йо і заступи!.. Того не може статися. Де Луцьк, а де те Устя, в якому вон спасається!..

Розплющив очі й стрівся з її блакитним поглядом. Таким, як той, ш вкрав у нього колись Кирило...

— Добре вам на Русі? — спитала раптом.

— Дома!..

— Ми з сестрами, що знають грамоту, послання ваші попереписув ли і роздали по інших селах, монастирях.

— Спасибі.

— Вам вдячні бути маємо! — гукнула палко. І в цьому спалах побачив теж ту луцьку свою зорю.

Заплющив знову очі й, отерплий весь, почав молитись подумки. Кол це Бог послав її, звів їхні плаї ще раз, то задля чого? В чому тут вищи смисл? Це ж сіль на рану!.. Давню, та ще болючу й досі... А може, л людський боритель жінкою його надумав збити з путі спасіння й вічност Можливо, Домна ця — сатана? Чи сатана нашіптує йому про схожість з тією і спокушає, душу йому бентежить спогадами?..

Ледь-ледь розплющив очі. В щілинки бачив: Домна також притихл дивиться кудись у поле... Викапана! Лиш постаріла вельми і вматеріла.

Лячно сховався в мушлю своїх повік. А що вона? Впізнала чи н впізнала? Він теж тоді був не таким. А може, вона давно вже знає, ки справді є чернець Іван із Вишні? Ісакій міг сказати. Та й Іов... Бож праведний!..

Він заметався внутрішньо, як звір у клітці, аж застогнав.

— Вам, отче, зле? — почула вона той стогін. І тим його ще біль розхвилювала. — Десь можем стати і відпочити...

— Ні. Їдьмо, їдьмо! — затрепетав, злякавшись, що на спочинку ві може залишитися віч-на-віч із нею.

Уже минули Галич, а він сидів із заплющеними очима і ждав, немо ударів, її запитань. Можна було відважитись і розпитати її про Луцьк, т він не смів, боявся. На тім Афоні він геть одвик від справ таких, ві товариства лукавих дочок Єви. Що знав, забув...

— Там є жіночі монастирі?

— Де?

— На Афоні.

— Що ви!

— Чому?

— Спокуса... — мовив те, що на думку спало, бо істини і сам не знав.

Почулося чи справді вона хихикнула, і це його утвердило на думці тій, що без лукавого не обійшлося.

Згорнувся весь, немов їжак, і виставив довкруг голки молитви та доброчесності.

В Уневі, куди вони приїхали посеред ночі і де на них, на диво, давно чекали, швиденько шаснув у монастир, у келію, у ліжко і накрився там з головою.

Заснуть не зміг. Біс сумніву кружляв над ним, виносив із забуття картини давноминулого і дня, що тільки канув. Йому весь час стояла перед очима стариця Домна, її лице, постава, рухи, що накладалися на милий давній спомин, який проніс через літа як муку свою солодку й одвічний біль. Вже каявся, що не спитав, не впевнився, чи це вона. І водночас ганебно, тихенько радувався, що не піддався звабі, оскільки та могла походити від сатани. До Львова ще далеко, ще, може, все з'ясується саме собою. Власне, і сам не знав, чого хотів: правдешності своїх підозр чи спростування. З луцького його життя, з тодішнього його самого зосталось зовсім мало. Ще менше, ніж у Домни з її краси та молодості, з її цноти... Лихий би її забрав! Із неї все й заварилося!.. Не тільки з неї. Це вже було краплиною, що, впавши, переповнила велику чашу його терпіння. До того друг Кирило та іже з ним обурювали його не раз жорстокістю і марнославством. Господи, яких це коштувало йому страждань!..

Зітхнувши, ліг зручніше й став згадувати свою недавню зустріч із рідним краєм... Домна, то літня, то ще юна, раз по раз затуляла йому ті милі видива, аж поки все змішалося і щезло в сні...

Уранці чернець Іван із Вишні був пошанований відвідинами архімандрита монастиря Ісаії, небожа Гедеонового і, як вважає Іов, його наступника, попри відречення, що дав він братству львівському.

— Радий вас привітати, отче, тут, на Русі! — ввійшов він рвійно, молодо. — То ось який ви, Давид афонський, що побиває і католицьких зміїв, і голіафів унії!

Він обійняв Івана і, мов ікону, благоговійно поцілував. Ще не старий, високий, дужий, впевнений.

— Спасибі вам за ночівлю,— сказав Іван, який не знав, що мовити.

— Пусте, пусте,— махнув рукою архімандрит. — Домнікія мені писала, що ви до Львова їдете, на поклик братства.

— Істинно.

— А Іов Княгиницький хіба не кликав вас на Вкраїну?

— Кликав. Від нього я.

Ісаія чомусь зітхнув полегшено.

— Як ваша книжка, вийшла?

— Ще ні.

— Чому? — нахмурив брови.

— Хтозна...

Ісаія замовк і став ходити сюди-туди по келії. Нарешті, зупинившись навпроти гостя, мовив:

— А ми її давно вже надрукували б! У нас аж дві друкарні.

— У кого це? — спитав Іван, згадавши про Ісакія.

— У Балабанів.

Біс сумніву,— той самий, вечоровий, а може, й інший,— шепнув йому про помилку, яку зробив, віддавши «Книжку» братству, та він його прогнав рішуче. Добрі всі на словах, а як до діла...

— Отче, ходімо в трапезну та перекусимо, чим Бог послав, і будем з Богом їхати,— сказав Ісаія.

— І ви? — зрадів Іван, що буде хтось між ним і старицею Домнікією.

— Не відпускати ж вас самотою.

— Тобто?

— Втекла вночі Домнікія,— сказав не без лукавства архімандрит. — Переказала, що занедужала, та й накивала п'ятами. І ранку не дочекала-ся...

Він смакував утечу Домни, немов пліткар з міського ринку, але Іван уже його не слухав. Вона! Вона! Впізнала його в личині ченця афонського і старця, сивого, мов ковила, згадала їхню молодість і не посміла, так, як і він, признатися! Втекла від серця власного, від того, що колись було. А може, від спокуси? А може, теж подумала, що він — це біс в його подобі? Як же все переплуталося, перемішалося в них у житті!..

Мов хвиля, найшов на нього великий жаль. Гамуючи його і сльози, що проступали, немов вода крізь білий сніг, він рушив за Ісаією. Надворі вже згадав, що в келії забув сакви. Вернувся, взяв і в сінях, де його ніхто не бачив, заплакав гірко. Господи, за віщо ти караєш своїх людей, беззахисних перед тобою і власним серцем!..

Архімандрит Ісаія уже його не відпускав од себе. Їхали вони в колясі, а не на возі, вимощеному пахучим сіном, на подушках. І мова їхня була м'яка, гойдлива, як подушки. Ой, правду, мабуть, йому повідав Іов, що цей небіж єпископський зламає слово, дане у скруті братству, і вчепиться, неначе вовк у карк коневі, в єпископію!.. Тим часом же запрошує його до себе у монастир, коли йому у Львові не поведеться добре. Каркає? Чи знає певно? Тут же казан киплячий пристрастей, борні, лукавства!.. Тихо лише на Афоні...

Як тільки в'їхали у браму Львова, Ісаія оголосив, що повезе одразу до Гедеона, який давно чекає і перепитує, чи не прибув чернець Іван з Афону.

Хоча така принука і не сподобалася Іванові, він не посмів противитися. Та й, власне, мало значить, куди піде він спершу: до братства чи до Гедеона. А побувати мусить і там, і там. Прийшов на Русь не грати в піжмурки, а словом і ділами боротися за свій народ.

Оскільки був з Ісаією, ввійшов у дім єпископа без перешкод. Ще й кланялися йому ченці, пахолки, яких було немало. Ісаія тримався тут як родич-спадкоємець, і так його стрічали в палатах преосвященного.

Єпископа вони знайшли в робочій кімнаті, де він займався справами, приймав людей. І зараз у передпокої їх товпилося душ п'ять чи шість, здебільшого якісь попи.

Преосвященний всміхнувсь небожеві й подав худу, жовтаву руку для поцілунку.

— Хто це? — спитав, повівши оком у бік Івана.

— Отче, це афоніт, якого всі ми ждали із нетерпінням,— врочисто мовив архімандрит. — Чернець Іван!

— А-а, Вишенський,— зрадів єпископ. Кивнув йому, щоб підійшов, і величаво благословив. — Дар божий маєш, сину мій. Влюди його і в руки нечестиві не предавай.

— Ми щойно з Унева,— сказав Ісаія, напевно, натякаючи, що в братстві гість іще не був.

— Читав твоє послання до тих отців єпископів, що утекли від православ'я... Добре!.. От тільки я не зміг збагнути, нащо тобі було приплутувати до цього діла ремісників. Вони нам тут як кістка в горлі!..

— Отче,— втрутився поквапом Ісаія. — Він був далеко звідси й цього не знав...

— Вернувся ти назовсім чи тільки так? — спитав єпископ гостя.

— Хотілося б, щоб назавжди...

— Розумно. Нам треба свіжі сили, такі, як ти,— схвалив єпископ приязно. І знов згадав послання: — Писатимеш не навмання, не у пітьмі блукаючи, як на Афоні, а при свічках, якими станемо для тебе ми з Ісаією.

— Я, отче...

Не дав сказати й слова. Дивлячись кудись у себе, наче їх тут при ньому вже не було, вив далі нитку думки:

— Пишете, що вам спаде на розум, а слово — воно як острий двосічний меч, і без премудрої перестороги пастирської в'язвитись можуть і праведні, а не лише безумні наші вороги. Без нагляду ми не даємо дітям до рук ножів. Те саме й з острим словом...

— Мені вже, отче, за п'ятдесят,— сказав Іван, вловивши мить, коли преосвященний згубив кінець свого напоучання.

— Дозвольте сісти, отче,— втрутився у розмову архімандрит. — Ми ж як-не-як з дороги.
— А, прошу, прошу! Вибачте... Хворію часто... Добре було б, Ісаіє, щоб ти лишив свій монастир ігуменові, а сам пожив тут, при мені...
— Та з радістю!
— Отець Іван тобі підпомагав би,— глянув єпископ на прибульця. — Згоден служить мені?
Заскочений запитанням тим зненацька, Іван не зміг одразу відповісти.
— Я, отче,— мовив згодом, у повній тиші,— уже служу.
— Кому? — звів Гедеон кущасті сиві брови.
— Богові. І правді.
— Це не заважає служить мені,— ледь-ледь всміхнувся Гедеон. — Я теж служу їм... Будеш триматись нас, возвисимо, одержиш сан, достойний твоїх писань і святогорця.
— Хіба того, що в мене є, не досить?
— Ти вінчаний на патріарха?
— Та що ви, ваше преосвященство...
— А ні, то як же тобі не прагнути зробитись ним! — прорік повчально Гедеон. — Всі, сину, хочуть більшого, беруть, як є така нагода.
— Не всі.
— О! Хто, наприклад?
— Найперший — я.
Єпископ звів на Івана очі, в яких полискував осінній холод, і мовив, як на сповіді:
— Отцям духовним казать неправду — великий гріх.
— Немає в цьому мого гріха.
— Ну, добре,— перезирнувся з архімандритом Гедеон. — Допустимо, що ми тобі повірили... Тоді скажи, мов на духу, так само нелукаво; що б ти зробив, якби я вмер, а братство тобі звеліло б стати, як нині я, єпископом?
Іван всміхнувся подумки і відповів:
— Сказав би їм, що в них уже є єпископ.
— Хто? — подались до нього обидва Балабани.
— Ісаія, архімандрит із Уневського монастиря.
Вони й роти порозззявляли. А трохи згодом преосвященний, зиркнувши на Ісаію, спитав у святогорця:
— А що за те хотів би мати?
— Спокій.
— Сиріч спокійну старість? В достатку й шані...
— Як же мені до того прагнути, що маю вже? — спитав Іван і тим ще дужче подивував.
— Ти на Афоні розбагатів? — спитав єпископ. — Може, якийсь вельможний грішник тобі свої маєтки заповів?
— Ні.
— Мов тоді, за віщо так возлюбив Ісаію, що ладен поступитися...
— Чим? — запитав, удаючи здивованого.
— Ну-у, кафедрою єпископською...
— А-а! Він до неї прагне, як пес голодний до ковбаси, а я байдужий... Хочеш єпископію? — спитав уже в Ісаії.
Той ще не встиг розкрити рота, як Гедеон спитав у гостя:
— Вельми кортить тобі це знати?
— Я знаю...
— Ти читаєш чужі думки?
— Всякий про те балакає, що на умі...
— Де він, наш славний гість! — ввійшов Ісакій. — Вибачте,— вклонився спершу єпископові, а потім і наслідникові. — Я стільки літ його не зрів!..
Обняв, притис до себе й поцілував. Так, наче він не кидав його у гніві біля платана.
— Сам Бог мені звелів учора мчати до вас у Львів,— радів Ісакій зустрічі. — Я всю дорогу думав, з чого воно, аж це Іван приїхав!..

— Угомонись,— сказав єпископ. — Мислимо тут о ділах та долі Русі — вітчизни нашої...

— Ти хочеш стать єпископом? — спитав Іван Ісакія.

Той розгубився. Глянув на Гедеона, немов школяр, що заслужив покари, та сподівається на милість божу.

— Кожен... хіба я що... — залепетав.

— Ісакію, то брат Іван пожартував,— сказав єпископ хмуро. — Сідай. А то стирчиш дзвіницею...

Ісакій сів, так наче й справді його побили.

— Жарти у тебе... — блиснув він на Івана оком.

— То що ти взнав? — спитав єпископ.

— Мало,— зітхнув Ісакій. — Тільки, що не друкована.

— А де рукопис?

— Хтозна.

Іван наставив вуха, відчувши, що розмова до нього стосується і, може, навіть для нього тут затіяна.

— Коли б була, ти зміг би надрукувати її у себе, в Дермані?

— Звичайно.

— Папір там є?

— Лишився...

— Це ми про «Книжку» твою, Іване, мовимо,— сказав єпископ. — Братчики щось там її...

Іван сидів і думав, навіщо він єпископові та іже з ним. Бояться його суперництва? Навряд. Занадто вони вже впевнені й гоноровиті, щоб низько так упасти... Напевно, просто хочуть його відтрутити від братства й люду львівського, зробить своїм, покірним їхній волі. А може, прагнуть теж житія, як брат Леон? Найбільша прикрість можних — потреба в життєписцях, у неможливості самим себе вславляти, в нестачі іскри божої на ці діла. З сумлінням клопоту в них не було б!..

— То що ти скажеш йому на те? — долинув, ніби здалеку, глас Гедеонів.

— Кому? — спитав.

— Ісакієві. Передаси в його друкарню «Книжку»?

— А де я її візьму?

— В друкарні братській. Скільки їй там лежати!

— Думатиму... — сказав Іван, збагнувши, що «Книжка» — це наживка, а крицевий міцний гачок за нею прихований десь до пори.

Йому зробилось сумно і нецікаво у товаристві цих достойників. Чим же вони різняться від уніатських чи католицьких? Хрестяться не так, як ті? Та й годі? Цього замало для пастирів народу, що принесений в офіру лжі, насильству та нетерпимості. Куди ж вони, такі отці духовні, вестимуть люд, що прагне правди й волі? Чим захистять од зловорожих замірів спалити міст, який єднає народ з його минулим? І що поставлять на охороні наших нещасних душ, розтерзаних у злих спокусах та міжусобицях?..

— Ти що, заснув? — поторсав його Ісакій.

— Здорожився, напевно, вельми,— сказав Ісаія і позіхнув. — Ще вчора був в Угорниках...

Єпископа вже не було в кімнаті. Дива! Замислився і не помітив, як той пішов.

— Ви побесідуйте, а я звелю підготувати для всіх покої,— устав Ісаія і рушив легко й пружно до дверей. Як ситий кіт.

— Ти пішки йшов з Афону? — спитав Ісакій приязно.

— На виїзд, слава Богу, ще не розжився,— сказав Іван.

— Хіба то зле? Для того коні й створені.

— Не в конях суть. Людина кінна, мовиться, вже не товариш пішому.

— Он ти куди... Коли я з Дерманя сюди приїхав кіньми, то я вже пішому тобі не друг?

— Схоже на те...

— Ну, знаєш! — обурився Ісакій вельми і замахав худими й довгими

руками, які, щоправда, вже не були такі кістляві, як на Афоні. — Ми служимо одному ділу, віру свою рятуємо і свій народ, а ти шукаєш ганджу в мені, в Ісаії та в Гедеоні, аби потішити свою проникливість у людські душі!

— Висловився? — спитав Іван спокійно, хоч сам не був уже спокійним. — Діло у нас трудне́ і дуже небезпечне. Не так для нас, як для народу.

— Це правда...

— Чом же єпископ наш і досі живе одним — як подолати братства?

— Ти що, у нас же!..

— Знаю,— спинив Іван. — Про людське око мир. Та досить півдня побуть з небожем, як зрозумієш, чим дише дядько. Скажеш, я неправий?

Ісакій змовчав. Певно, йому також помулювала подвійна гра.

— Католики та уніати знають, що той, хто більше дбає за гонор свій, аніж за спільне діло, прийде до них по допомогу і скаже «амен» замість свого «амінь». Це вже було. Князі у міжусобицях звертались часто-густо до ворогів і тим украй ослабили Велику Русь. Я в Луцьку ще про це читав у хроніках старих часів.

— Ми ж не князі,— сказав Ісакій тихо.

— Єпископ — князь, оскільки у нас немає іншого.

— Острозький же...

Іван махнув рукою:

— Який він князь! Лиш титул та маєтності. А де його князівство, його земля?

Ісакій посміхнувся.

— В нас князем нині Юрій,— сказав він через губу. — Все, все в його руках!.. Князь Юрій Рогатинський! Звучить?

— Кепкуєш, насміхаєшся,— зітхнув Іван. — А він народом обраний і «править» вкупі з іншими, не так, як князь...

— Сідельник!.. — скривився тяжко дерманський архімандрит. — Із грязі в князі...

— Мислиш, що Гедеон од нього ліпший? Не з тої ж глини зліплений?

— В єпископа шляхетський рід.

— А де вона взялася, ота його шляхетність? — спитав Іван.

— За вірну службу...

— Ворогові! — підсік Іван. — Тим, хто тепер нас розпинає унією і вже народ розполовинив на два ворожі табори, в яких не тільки віри, а й мови, власне, різні.

— Готово! — забіг Ісаія на пружних своїх ногах. Його аж підносило, аж не давало на місці встояти передчуття уже близької влади. — Спочиньте, вмийтесь, братіє, і — на обід! Ти, отче,— звернувся до Івана,— бував хоч раз на трапезі в преосвященних?

— Ні.

— О! Тоді ти будеш вражений!

— Вже й так...

— Ні, ні, цього не уявити!

Ісакій смикнув його за полу ряси:

— Годі тобі розхвалювати. Ми ж бо голодні.

— Прошу! — вклонився світським жевжиком архімандрит.

У келії,— сиріч світлиці! — куди ввели Івана, стояли вже його сакви, *полишені ним у колясі. Ліжко було широке й пишне. Великий стіл, дві* шафи, одна з яких набита щільно книгами. Високий глек з водою, рушник і миска... Крісло...

В таких покоях він ще не жив. Пройшовся сюди-туди світлицею, оглянув різьблену химерну стелю, вікна, в які лилося потоком світло, і зупинився... Ніщо на цьому світі так не дається, треба за все платити!..

Взявши сакви на плечі, рушив був до дверей, але у них наткнувся на всюдисущого отця Ісаію.

— Сакви полиш, ніхто їх тут не вкраде! — гукнув, регочучи, архімандрит. Не давши й слова мовити, забрав, жбурнув до столу. — Нині

ти будеш, отче Йване, окрасою і дому, й учти! Може, щось прочитаєш вголос із найсвіжіших своїх послань? Ісакію! — гукнув у двері, ніби й крізь дошки бачив. — Йди-но мерщій сюди! Наш гість читатиме на учті вголос!.. Славно!..

Удвох вони взяли його під руки і повели.

Аж через тиждень вирвався Іван з єпископського полону. І, щоб не впасти знову в оту неволю приязні й зичливості на панський лад, пішов шукать Красовського та Рогатинця. Звичайно ж, мав на оці Успенську церкву й Ринок, де легко міг дізнатись про них. Та й, власне, Руська вулиця повідати йому могла про ліпших своїх синів.

Ішов знайомим містом і вже не міг сказати, яке воно: те, що було, чи дуже перемінене. За двадцять з гаком років мінялись давні вулиці і пам'ять теж. Щеміло серце, сльози йому стискали горло, та він усе бродив по місту й не поспішав урвати зустріч з молодістю. І тільки страх, що тут його надибають,— чи й розшукають! — Ісакій та Ісаія, примусив зупинити якогось літнього ремісника і розпитать. Красовський жив геть поряд, і він, чернець Іван із Вишні, афонський старчик і пілігрим, як кажуть німці, переступив іще один поріг у Львові.

Красовський зустрів його, мов брата рідного, і так зрадів, що не знаходив місця. Забрав сакви, підсунув крісло...

— Як ви до нас добрались, отче? З Афону пішки?

— З дому отця єпископа,— сказав Іван і збавив запал братчика.

— Від Гедеона? — насторожився найперший братський старшина.

— Із Унева привіз мене Ісаія і тиждень з двору не випускав.

— Все ж випустив? — повів бровами, рівними, немов шнурочки.

— Я втік.

— Аж так! — всміхнувся пан старшина полегшено. — Й до мене зразу?

— Майже.

— Десь ще були? — знов спохмурнів.

Іван стенув плечима, не розуміючи, чому господар так допевняється про путь його по Львову.

— Ні. Побродив, позгадував...

— Бували тут раніше?

— Авжеж. Я родом з Вишні.

— З Судової?

— Еге.

— Чого ж це ми сидимо? Ви ж, певно, і голодні, і стомлені? — заметушився знов старшина. Здавалося, що він чогось боїться, можливо навіть, його запитань. — Гей, хто там є? — гукнув по-панськи.

— Прошу не турбуватися,— спинив Іван. — Наїдений і відпочилий. З Афону я уже давно. В Угорниках змив з ніг дорожній порох...

— В Іова?

— То друг мій давній.

— Знаю,— повів бровами.

— Як тут ваш брат Юрко? — спитав Іван про Рогатинця.

— Брат? — аж стенувсь Красовський. — І зовсім він...

— Хіба ви не побратані в ставропігії?

— Та як сказати... — м'явся. — І так, і ні...

— Ви щось недоговорюєте? — спитав Іван, дратуючись, оскільки він звик прямо висловлювати свої думки.

Красовський зашарівся і мовив тихо:

— В сварці ми з паном Юрієм...

— За що?

— Ат... хтозна-що... Побуцялися, як два цапи...

— То помиріться.

— Пробував,— зітхнув Красовський. — Юрій не йде на те. Ославив єретиком!..

Іван відчув у серці туман жури. Та радість, з якою він ішов шукати братчиків, взялась смагою, зшерхла.

— Гаразд,— озвався глухо. — Я спробую вас помирити.

— Буду довіку вдячний!

— Можна мені лишити у вас сакви?

— Звичайно! Ви вже йдете? — схопився з місця. — Прошу мені зробити ласку — пожити в мене!

— Ліпше в монастирі... — скривився. — Та вже нехай.

— Той Юрій!.. — почав було Красовський, але затнувся. Весело провів його аж до дверей на вулицю і показав, де мешкає його недавній найліпший друг, а нині ворог. Тішився надією на скорий мир чи згодою ченця пожити в нього, на зло тому сідельникові?

Идучи, Іван скрушався. Братчики, що потрясали не тільки всю Галичину, а й цілу Україну непослухом попам і владі, встряли в якусь свару й, мов діти, раділи кожній змозі зробити зле противникові! Вони його покликали аж із Афону, самі ж тим часом чубляться та гоноруюють. Думав, не наговоряться вони з Красовським нині, а все звелось до сварки із Рогатинцем... Господи, всели у душі злагоду цим двом борцям за віру і за народ! Хіба не досить розбрату на цій землі, нещасній впродовж століть! Гадалося ввійти у спілку мудрих, єдинодумців, спраглих слова правди й стати плече в плече. А тут дрібні усобиці — на горе краю Руського і на потіху злим ворогам!..

Пан Юрій був зовні стриманий і мовчазний. Не кинувся з ним обійматись чи якось ще висловлювати свою велику радість. Сидів важкий, нахмурений, мов хворий птах.

— Сідайте, прошу,— мовив. — Я занедужав трохи... Та це пусте. То ось який ти, отче!.. — всміхнувся. — Правду кажучи, я уявляв тебе плечистим богатирем...

— Не в тілі суть, а в голові,— сказав Іван, сідаючи. — Принаймні в наших, Юрію, душевних справах...

— Істинно,— примружив вирлуваті блискучі очі. — Тільки колись казали приповідку: «Хоч і трудно тілу без голови, та голові зле без плечей».

— Так, так,— погодився із тим Іван і використав нагоду: — Суть двоєдині... Тіло і голова... У дружбі також єдність дуби ламає...

Юрій щось запідозрив. З шумом втягнув повітря в груди і запитав:

— Наслухався про нашу прю?

— Красовський просить миру. Я був у нього.

— Що він казав про мене? — кинувся.

— Все тільки добре.

В тиші, яка запала, чути було, як важко й часто дихає господар дому.

— Мав би до мене йти,— озвався він невдоволено. — Й почути щиру правду.

— Іван сказав, що посварились за казна-що...

— От бачиш! — гукнув господар. — Потій для нього — тьху! Вчепився, щоб я не мав з ним діла, бо уніат.

— А й справді...

— Потій — то чоловік! Коли б його нам прихилить до себе, то ми скрутили б роги всім уніатам!

— Юрку,— почав Іван розважно, як тільки міг,— чи ти забув, мій голубе, що Потій цей лизав патинки папі й найперший вліз до унії?

— Він завагався нині.

— То тільки гра. Я знав його замолоду... Та й що йому від братства вашого перепаде?

— Не все ж у цьому...

— Потієві, як і Кирилу, золото стоїть в очах.

— Ти, певно, мовиш таке зозла.

— Зло залишив при постризі, в монастирі.

— Бог з ним, із Потієм,— не скоро мовив Юрій. — Хіба немає в нас інших справ!

— А з миром як?

— І мир зажде. Цей пан Іван!.. — скривився. І, спохватившись,

сказав привітно: — Добре, що ти почув наш поклик і повернувся у рідний край. За це тобі низький уклін!

— З поклонами теж зачекати можна,— віддав тією ж мірою йому Іван. — Я йшов сюди з Афону не ради них.

— Похвально,— сказав «князь» Юрій. Справді, в його неквапних рухах, у тоні бесіди, самоповазі й певності було щось княже. Навіть уся обстава хати так виглядала, що кожному робилось ясно — влада!

— Ви впевнювали мене в листах, що я потрібен більше на цій землі,— взяв віжки бесіди Іван до рук. — Як мислите мою потрібність?

— Діло це непросте,— поважно мовив Юрій. — В Успенській церкві будеш за проповідника. Платню, звичайно, матимеш...

— Суть не в платні,— спинив Іван. — Навіщо вона мені? В нас є ще, слава Богу, монастирі.

— Як хочеш.

— Казання мої писатиму я, звісно, сам?

— А хто ж іще! — здвигнув плечима Юрій. — Хіба що... я дивитимусь вряди-годи...

— Навіщо?

— Ти Русь не знаєш, отче. Не та вже Русь!

— Я знаю душу нашу.

— Й душа не та.

— А може, ви, старшини, перемінилися за ці роки, відколи владу маєте над посполитством? — різко спитав Іван.

— Не знаю,— розвів руками Юрій. — Важкий це хрест.

Іван притих. Погідність «князя» Юрія його спинила краще від будьяких гарячих слів.

— Послання мої з Афону,— буркнув,— лягали вам на серце, а нині...

— Ти не гнівайся,— торкнувся Юрій його руки. — З Афону ти від себе мовив людям...

— А тут? — нахмурившись, спитав Іван.

— Від нас усіх.

— Від імені всього народу?

— Ні, від старшин ставропігії. Ти будеш, отче, речником і дзвоном, що спрямовуватиме наш руський люд.

— Я, отже, дзвоном, речником? — спитав Іван похмуро. — А дзвонарем? Хто смикатимете за мотузок?

«Князь» Юрій не відповів. Сидів натомленим старим орлом, і сум заліг у чорних його очах.

— Чотири роки тому я передав у Львівське братство книгу своїх послань,— помовчавши, сказав Іван.

— Я знаю,— озвався Юрій тихо. — Читав її.

— Єпископ...

— Хотів її надрукувати? Просив, щоб ти йому віддав? — всміхнувся.

— Так.

— Все слова!

— Рукопис я навмисне вам передав, а ви — чотири роки!..

Помовчавши якусь часину, Юрій признався щиро:

— Отче, ніхто її не надрукує: колюча вельми!

— В списках мої послання ходять по всій Русі.

— То в списках! Хтось десь узяв і нишком переписав... А тут — друкарня. Видамо, а нас — луп, луп по голові!

— Ви ж видаєте інші...

— То ж «інші», а це твоя, ченця Івана з Вишні, що знаний всім — і нашим, і ворогам — як лютий ворог унії, і шляхти, й папи римського, і короля!..

— Навіщо ви мене сюди покликали? — спитав Іван. — Що буду я казати людям у церкві?

— А проповідувати в містах усім дозволено.

— Усе?

— Ну-у... Слово не горобець: як вилетіло, то вже його не зловиш...

робиться зразу, а помалу, роками. Тим більше, це все трудно для Мілоша, що він в чужій стороні і російської мови не знає, а ще до всього того, становище російської школи зараз стоїть на курячій лапці, і хоч школи відкриті, але воно й тепер є недобрі вісті: в Казані була закрита гімназія, в Москві закрили університет... і хто його ще знає, чи одкриють, чи, може, і в других містах закриють. Є багато таких, що хотять учиться, але вони не зорганізовані і, яко академісти, смирні, а ті, що смуту вносять, розпаскудились політиканством і стали на одним пункті, як усі божевільні, та й не уміють зійти з пункту свого божевілля. Тепер треба життя творить, а вони привикли тільки критикувать, критикувать же легше, ніж працювать. Через таке загальне становище трудно і місце знайти. Коли життя увійде в свою колію, ні гімназія і університет не помістять всих тих учнів, які за довгий час забастовок застряли на одним місці і закривають вхід другим. Прийдеться багато нових шкіл одкривать, бо люди родяться і ростуть, а шкіл нема більше, як було, а від застою підбільшується число учнів. Нечуване діло: в Московському університеті 8 тисяч студентів!!! У гімназії ж маси не прийнято, бо нема місця.

Коли ті причини, які загатили натуральну ходу учебного діла, пройдуть, то все буде краще і для учителів буде багато шансів. Предмет це широкий і всього його в листі не висловиш. Тепер, кажуть, великий поспіх мають курси французького й німецького язиків. Я цього не знаю. Треба діло ізучить, придивитись. В Єлисаветі теж, здається, є такі курси.

Я тут запитав декого, але ще не маю відомостей. Що там у Макєєва [46] сказали?

Як же ви поживаєте, мої любі? Не сумуйте і не журіться — і все згодом буде добре. Як здоров'я моїх малих діток — Юрка, Андрійка і Івана? Пиши, що там у нас на хуторі. Взагалі все пишіть. Якось веселіше, коли від вас листи відбираєш!

Будьте здорові!

Цілую вас, мої милі. Мама цілує також всих.

Любящі вас С. і Ів. Тобілевичі.

XXI

11.X. 1906 р. Харків

Люба моя, кохана донечко Ярино!

Листа твого вчора одібрав, а сьогодні, зараз, одписую. Дивуюся тому, що ти не одібрала мого листа, якого я послав до тебе, оце буде днів 7—8, а може, вже одібрала. Не думай, моя люба, що я варвар і буду гніватись ні з сього ні з того за те, що судьба складає для тебе нелегке життя... Навпаки, коли б я мав спроможність, то сам вступив би в боротьбу з обставинами життя, щоб помогти кожному з вас вийти побідниками надо всіма трудностями і зажить більш-менш обезпечено, краще. Скільки можу, стільки в цім напрямку я і помагаю, а решта залежить від вас самих, від власної енергії і вміння. І тут знову я не ставлю вам у вину, коли хто помиляється і не так щось зробе; помилятись для чоловіка натурально, із помилок чоловік виходе побідником і стає на певніший шлях, ніж той, яким він раніше йшов. Так і у твоїм з Мілошем житті ідуть натуральні помилки, які завжди ведуть за собою в кінці кінців ясні дні. Я бачив ці помилки, але що можна зробити з тим, що натурально? Нічого! Перша помилка — тобі відома яка. Друга пішла за першою натурально і потягла за собою інші. Так воно буває раз у раз, але добре все те, що добре кінчається. Цілком розділяю той план, про який ти пишеш, дай Боже тільки, щоб цей план нехибно був виконаний, що цілком залежить від упругості волі Мілоша і від тої могучої піддержки, яку він повинен мати від тебе для нехибності своєї волі. Перш всього в житті треба мати ясну мету, до якої ідеш, потім строго й нехибно держатися тієї стежки, яка веде до цієї мети. Не то — два роки, а коли, для того щоб досягнуть мети, треба чотири роки, то й тоді чоловік не повинен смущатися і падать духом, а навпаки, уперто, сміло і нехибно бороти всі трудності на шляху до мети! Мета ваша — сотворить сім'ю, шлях — наука і право зайнять добру позицію, а через те не треба утішать ні себе, ні близьких своїх укороченням строків, потрібних для осягнення мети. Якби ви раніше мені ясно все сказали, то менше б часу потеряли, бо я б вас морально піддержав добрим в цім напрямку совітом. Тепер я бачу, що ви рішили так, як і я б порадив,— і радуюсь! Що для Мілоша значить буть учителем французького чи німецького язика? Нічого! Учився чоловік, учився — і на тобі! Звичайно, що математик — це є учений, а учений не пропаде; учитель французького язика так собі, щось легенькe і дуже мало дає шансів, то й для чого тоді терять стільки часу на математику, коли замінить її французьким язиком? Воно коли язик, то треба буть справжнім філологом, щоб можна було читать язик не в гімназії російській, а в французькій чи німецькій або і в університеті... Одне слово, я цілком поділяю всі твої думки, які ти висловила в листі, і від щирого серця бажаю, щоб так сталося, як удвох вирішили. У тебе не може буть думки, навіть ти не маєш права думать, що мене буде отягощать то твоє перебування в моїй — батьківській хаті. Викинь ці думки з голови! Я рад, що є приют, і щасливий, що зумів заснувать таке гніздо, де кожному є пристановище від бур житейських, я щасливий, що досягнув тої мети, яка положена була в основу мого життя і праці, мені дає моральне нравствене задоволення думка, що ви усі можете заховатись під моїми крилами і пересидіть хуртовину.

Дай Боже, щоб я побачив вас щасливими, здоровими і забезпеченими у своїх власних гніздах, а поки що будьте щасливі і довольні у старім батьківськім гнізді.

Не журіться, будьте бодрі і енергійні, то всі хмари пролетять — і ясне сонечко кращого життя скоро-скоро засяє над вашими головами!

Да благословить вас Бог, як і я благословляю!

Мама цілує вас усіх чотирьох. Будьте здорові!

Любящий вас батько — дід Іван Тобілевич.

XXII

29.III.1907 р. Ялта

Любі мої, кохані діти Юрко, Мілош, Наташа і Ярина з дітками малими!

— То дивлячись який ловець.
— Напевно...
— Хоч круть, хоч верть, виходить?
— Ми ж крутимося вже стільки літ! — розвів руками Юрій. — І, слава Богу, живі, здорові.
— Тяжко?
— І не питай!
— То, може, втекти усім народом?
— Куди? — звів брови Юрій.
— Аж за Дніпро, на вільні землі.
— Шляхта дістане й там.
— А запорожці нáщо?
Юрій схилив орлину голову й надовго вкляк. Запала мертва тиша, яку Іван також не смів порушити.
— Зоставити все ворогам! І землю споконвічну, й могили предків! — мовив нарешті Юрій гірко. — І йти самим світ за очі!.. А це не гріх смертельний, не боягузтво, отчику?
— У волі нема гріха.
— Ціною втечі воля від неволі гірша, отче. Це зрада теж. Достойніше піти на смерть, аніж віддати недругам свій рідний край!
Такий, буремний, Юрій Іванові був до душі, й він не продовжив диспуту. Тим паче, сам засумнівався в істинності своїх порад щодо втечі з полону Речі Посполитої та єзуїтів. Може, панам-ляхам якраз того й треба?..
— Гадаєте, ми зможем тут уберегтися, вистояти? — спитав зичливо.
— Зможемо. Якщо захопим владу по магістратах.
— Силою, гвалтовно?
— Ні. Перебираючи до себе ниті влади, за кроком крок,— промовив Юрій шепотом.
— Це зрада теж,— зітхнув Іван.
— Чому? — подався до нього Юрій.
— Влада, яку ти ділиш з дужчим, роз'їсть тебе, знекровить. Добробут твій, який прийде із владою, їй завдяки, скує, мов криця, волю душі твоєї, змусить обачним бути, гречним до ворогів. Ти все життя боятимешся втратить те, що маєш і що здобув, підспівуватимеш у всьому тим, від кого те залежатиме, і пропадеш для рідного свого народу чи навіть станеш ворогом!
— То що ж, нехай усюди сидять ляхи? — спитав похмуро Юрій. — Хай влада буде в їхніх лише руках?
— Не знаю... — щиро сказав Іван. — Коли б я знав!..
— Хоч круть, хоч верть... — всміхнувся гірко Юрій. А потім, стисши міцний кулак ремісника, промовив жорстко, круто: — Боротимемося, чим Бог пошле, допоки сили стане. Коли й не переможемо, то хоч не сором буде перед нащадками!
Він стомлено торкнувся чола рукою.
Іван підвівся.
— Маєш уже де жити? — спитав тим часом Юрій.
— Красовський дав притулок,— сказав Іван. — А потім, як зостанусь, піду в якийсь монастир.
— Ти й досі ще вагаєшся?
— Старий я вже, аби своїми вчинками смішить людей.
— Ну, думай.
— Хотів просити... «Книжку» мою, ласкаві будьте, верніть мені,— сказав Іван сором'язливо.
— Хочеш віддати т и м?
— Не відаю...
— Звелю знайти. Приходь узавтра вранці... Й не забувай, прошу тебе, як ждали всі ченця Івана з Вишні, весь львівський люд трудящий!
— Ми не знайомі.
— Знає тебе народ!

— Я вже піду...
— Ходи здоровий, отче,— заплющив очі Юрій.
На другий день, коли Іван з'явився у нього в домі, Юрій прибив його трьома словами:
— «Книжка» пропала десь.
— Тож як? — жахнувся. — Вкрадена?
— Узяв хтось із друкарні переписати — й досі не повернув.
— Забрати треба!
— В кого? Три роки вже...
Стояв отерплий, слухав, як б'ється в берег море — у голові. «Князь» Юрій щось говорив, питав його...
Вклонився і мовчки вийшов. Вулиця, холодна й мокра, тяму йому вернула, а «Книжку» ні. Де буде він її шукати і як знайде в мурашнику, що зветься Львовом!.. Всує... Будинків сотні, тисячі у них людей!.. У нього є рукописи-першооснова, та, щоб їх знову переписати, потрібен час. І немалий... Коли б йому сховатись в якому-небудь монастирі... А потім? «Книжку» все-таки віддати в Дермань? Юрій он каже — й там лише слова... Слова! Слова!.. Хіба друкарні дерманській чи ще якійсь, що є у Балабанів, не страшно магістрату та короля? Одним всі миром мазані!.. Скрізь суєта...
Недавно ще йому таке цікаве й миле місто зробилось темним, сірим. Може, то через те, що він проходив саме повз Чорну Кам'яницю... Чи на душі було у нього чорно... Він так старався, «Книжку» для них уклав і власноручно переписав, вони ж її покинули напризволяще, мов непотріб, сміття!.. Гадав, що буде вона мечем огненним на ворогів народу й віри рідної, а пастирі велеречиві його трудами знехтували, оскільки надто гострі! Хіба то зле, як гострий меч? Тупим повинен бути?.. Хитрують, видно, братчики... Єпископ теж... Всі крутяться, всі прагнуть благ найперш для себе! Волі — також собі. Щось там дістанеться і для людей, зі столу крихти... Он як живуть старшини братства!.. Чим не пани? А мали б жити бідно, так, як усі. Тоді б і книга совісті була чистіша, ліпша. Й не захищав би Юрій митрополита Потія, бо ворог є і ним вовіки лишиться!..
Не згледівся, коли прийшов до дому, в якому жив. Постояв трохи, слухаючи не місто, власну душу, в якій було сум'яття, непевнота і відчинив міцні дубові двері.
В сінях його зустрів господар.
— Ну? — запитав. — Із «Книжкою» а чи без книжки?
— Щезла...
Іван Красовський не зміг знайти потрібних слів. Лише розвів руками. Мов вибачаючись за всіх причетних.
— Може, ще розшукаєм... — мовив десь за хвилину-другу. — Не голка ж...
— Дай-то Боже! — сказав Іван. — Візьму я, мабуть, свої сакви...
— Навіщо? Йдеш у монастир Онуфріївський?
Іван здвигнув плечима.
— Не знаю ще...
— То будеш нам проповідувати в Успенській церкві? Як ви з Юрком домовилися?
— Ніяк. Сказав, що ще подумаю.
— То й думав би, тут живучи.
— Провідать хочу рідні свої місця.
— Судову Вишню? Дати тобі коня?
— Ні. Пішки звик. Надійніше і без мороки.
— Добре. Візьми хоч грошей.
Вийняв з торбинки кілька талярів і дав йому.
— Спасибі. Це я прийму, якщо від серця щирого...
— Не сумнівайтесь, отче! — зрадів Красовський: все-таки хоч чимось та відшкодував утрату «Книжки». І стишив голос: — Є там хтось із рідні?
— Навряд. А втім... Недовідомі путі господні!
— Істинно.

Зайшовши до кімнати, Іван узяв свої пожитки, легко завдав собі їх на плече.

— Прощайте!

— Ходіть здорові, отче! Коли назад?

— Бог знає...

— Ми ждатимемо у Львові вас!

Красовський провів його аж до порога, обняв і тричі поцілував.

Надворі тихо сіявся дрібний холодний осінній дощ. Бруківка була у жовтих плямах з опалого цієї ночі листя... Десь недалеко важко брела зима, з якою він, чернець Іван, розніжений у теплім краї, боявся нагло стрітися у чистім полі.

Скинув із себе страх, як він навчився замолоду, і борзо рушив до тих воріт, де починався Перемишлянський великий шлях.

Ішов три дні. Лиш на четвертий уранці з гори над річкою побачив рідне своє містечко. В тумані, в мряці — ніби в гірких сльозах. І власні сльози застували йому знайому з давніх-давен картину, яку носив по світі як свій найбільший нетлінний скарб. А що його з учора палив вогонь простуди чи ще якогось гандж у в його старому тілі, то Вишня розпливалася удалині, немов була несправжня, не наяву, а маревом, химерним сном.

Стояв і, важко дихаючи, вгамовував зшаліле серце, сльози свої висушував то рукавом, що сам був вогкий, то волею, яку збирав докупи, немов розбитий в друзки глек. О господи! Невже він знову в своїх пенатах, на тій землі, яку сходив дитиною і юнаком, з якої рушив весело у білий і незнано-жорстокий світ!.. Та ж річка тече внизу, та ж церква, будинки ті ж у го́роді й хати довкруг... Свята хвилина зустрічі із твердю, з берегом плавця в житейськім морі, де повно бур!..

Сновидою ступив униз по вогкій, слизькій дорозі. Ставив важкі, звологлі чоботи так обережно, ніби шлях був скляний. Роздвоювався на кожнім кроці: мусив собі під ноги зиркати, і жаль було втрачати з поля зору весь краєвид, що йшов йому назустріч, вирізьблюючись із сірого глевкого тла. Це стомлювало і завдавало мук його душі. Здавалося, що миле, рідне видиво готове щезнуть, зникнути, як те бувало в миті журби й щемливих спогадів на схилах гори Святої, в теплих чужих краях...

Упрівши, зупинився і рукавом холодним витер на лобі піт. Щоб не моква, в долину йшлося б легко. А так суцільна мука!.. І ще мав клопіт — хату свою не бачив, не впізнавав. З гори, з дороги видно було її. Він попрощався з нею десь саме тут, оглянувшись, коли рушав у мандри чверть віку тому... Нині ж не міг знайти у сонмі біленьких хат, садків, з яких пообпадало листя, давніх й нових дерев, що виросли за час його відсутності.

Внизу, на березі в'юнкої Вишні, що пам'ятала його малим, спинився відпочити. Гай-гай, не може річка щось пам'ятати — плине, переміняється, щомиті інша... Міст ось і то не той!.. Він теж його не привітає із прибуттям, бо є чужий...

На тому боці дещо було своє, незмінене. А може, так йому хотілось бачити, оскільки дуже важко нам повертатися до почужілих своїх країв...

Над річкою завис туман, і з нього, ледь помітні, стриміли верби... Мокрі і вже безлисті... Каркали десь там у них ворони...

Хіба таким він мислив своє повернення!.. Гадав, що буде сонце, вишневий цвіт, зелене буйство луків, глибінь небес!..

Пройшов мостом. Зустрічний, що привітавсь поштиво, був незнайомий. Виріс уже без нього. Поки він там спасався...

Берегом, попід високим валом, поволі рушив на свій куток. Чув, як дзюрчить внизу вода, минаючи каміння, віття... Хрипко співав самотній півень, який заспав... Тягло димком, що пах млинцями, салом... Все, як колись!..

Засапавшись, спинився, витер гарячий піт. Неначе він близенько жив від мосту, а нині так далеко йти... З роками, певно, довшають дороги звичні наші й коротшає наш виднокруг...

Ага! Ось хата бондаря, якого всі в них звали не на ім'я, а дивно так — Три Клепки... А то — шевця Степана, дочка якого... Гарна була дочка! Вся парубота Вишні вилась довкола неї. А взяв гвалтовно шляхтич із Городка...

Тут жив купець, що багатів із року в рік... Як видно, щось недобре з ним приключилося — домок давно не лагоджений, ледь-ледь живий. А може, купець кудись подався, а дім продав?..

Боявся повернутися і глянути на батьків двір і хату, що вже були тут зовсім поряд. Довго стояв отак, утупившись в чуже обійстя. Не сподівався когось зустріти з рідних, бо добре знав, що не зустріне,— підступи отця Кирила луцького його рідню всю виглумили чи розігнали,— просто жадав побути в хаті, де народився, землю відчуть ногами рідну, вдихнуть повітря...

Зважився і подивився. Хати там не було!.. Натомість кам'яниця, возовня, хлів, стодола... Усе чуже, не знане йому, не те, що на Афоні йому являлось ночами, в тривожних снах!.. Виходить, воно жило лише у ньому, в пам'яті його чіпкій?.. То ось чому не бачив він його з гори за річкою, не впізнавав!..

— Добридень!

— Слава Богу... Заждіть, будь ласка! — кинувся до жінки, що байдуже пройшла повз нього. — Вибачте... Хто тут живе?

— У кам'яниці? Янек. Пан Заблудовський.

— З Вишні? Не чув такого...

— З Жéшува.

— А-а...

Жінка, уклонившись, пішла собі. Оглянулася на повороті й розтанула у сірій мжичці.

Важко пішов до двору Янекового. Ні, не збирався входити — хотів лише поглянути на свій садок, на дуба й стежку в берег... Востаннє... Треба ж якось замкнути коло, вийти на круг буття... І вітри повертають на круги своя... Так, так... Вернувся, зринув із небуття, із кола, окресленого через Афон, а тут уже немає його початку!..

Він став навшпиньки і зазирнув через паркан. І сліду не лишилося від них і двору їхнього!.. Хіба криниця...

— Mamo, tam jakiś dziadek![3] — гукнув дитячий голос. — Wogóle czarny.

— Gdzie, dziecią̧tku?[4] — стривожилася у сінях мати.

— Za tynem![5]

— Teraz wyjdzię̧[6].

Іван не став чекати, сам геть пішов. Хоч ноги його не слухалися, брів навмання до річки, де запримітив довбанку, дном догори. Така була колись і в них... А може, вона і є?..

По дну не міг впізнати свого човна. Та, власне, вони тут всі однакові.

Присів на дно в дрібних подовжніх тріщинах і враз відчув, що сили не стане в нього звестися. Піт заливав йому лице, щемів в очах... Невже і справді нині він повернувсь, окресливши весь круг життя? Тут народився, звідси пішов у світ... Це місце вже не його! Він тут чужий!.. І ніде йому по-людськи вмерти!..

Закашлявся від тих думок. А може, промовив їх, прокричав? Ворони он сполошилися, закружеляли... Крýгом йде голова... Хати, дерева — крýгом... І жінка, що недавно пройшла повз нього і привіталася, пливе, пливе...

— Кажу, ходімо в хату... — долинули її слова.

Хтозна-чому злякався.

[3] — Мамо, тут дід якийсь! Весь чорний...
[4] — Де, дитино? *(Пол.)*
[5] — За тином.
[6] — Зараз вийду *(пол.)*.

— Ні, ні! Спасибі... Трохи тут перепочину й піду собі...
— Ви хворі!
— Совість усім болить...

Він звівся на рівні ноги й трудно побрів назад до мосту, на Львівський шлях. Оглянувшись, побачив жінку, мабуть, свою сусідку, що все стояла біля човна й дивилася йому вслід. Для неї він чудний чернець... Для себе теж... Тікає з дому... З дому? Нема тепер на всій землі домівки, яка була б йому своєю, рідною!..

Чалапав попід валом своєю ще, не забраною ніким стежиною і знав, що це востаннє. Чужинці влазять хитро, немов лисиці: лапку кладуть на сани, другу, а далі — геть господарів!.. Чув скавуління, дзявкіт позаду десь... А потім збоку, в замку... Аж вуха заболіли. І він, хоч як нездужав, наддав ходи.

До мосту прийшов спітнілий, мов у жнива. Сів на брусок подовжній, так, щоб обпертись спиною на ветхий стовпчик поручнів, і, часто, з шумом дихаючи, почав прощатись з Вишнею, що вже його не знала, була чужа... Звичайно, тут хтось пам'ятав про нього і навіть, може бути, читав його послання і вираховував, хто він такий, яке імення мав у миру... Ця стежка теж хранила його сліди... І вал, напевно, ще не забув... Сусідка — та впізнала б, якби сказав своє ім'я правдешнє... Іван — правдешнє, істинне! Він з ним ввійде між праведників у царство боже!..

Витер рукою піт. Чого він так дременув? Чи жінка та забрала б його до хати силою?.. А хоч би й так. Що в тому злого? Нині сидів би в хаті, грівся б... І слухав би із перших уст, як гинула його родина з його вини!.. О господи!!! Яка ж у тому його вина, що він постав за правду й постраждав?.. Не люблять правди можні, бояться правди більше, аніж вогню, потопу, мору!.. Правда — єдина сила, здатна їх сокрушити, вивести на чисту воду...

Тихо дзюрчить вода... Колись любив він слухати її чарівну музику тут, на мосту... Об стояки вдаряючись, вона співала дивну якусь мелодію, відлунюючись у настилі, в небі... Іноді він чув ту пісню-музику в морському шумі, в дзюркоті води в струмках, які збігають всюди з гори Афон... І ось він тут, він слухає звучання річки Вишні!.. Останній раз...

Відчув: гарячі сльози жаринками сповзали з очей на змерлі щоки... Може, він ще прийде, повернеться в свої пенати?.. В гості до пана Яна?.. Всує!.. Налізло їх, мов гаддя, мов сарани!.. В Угорниках всі геть ченці бездомні, такі, як він. Старці блукають краєм... А ті, що мають хату та шмат якогось поля, хіба не підданці, не суть раби?.. Всі, всі в неволі! Не згляділися, як опинились у пасинках, у підсусідках на споконвічній, рідній своїй землі!..

Зітхнувши, звівся. Слухав, як міст тремтить... А може, ноги?.. Вишня плівла в тумані, змішувалися хати й вода, садки і верби...

Гнули його донизу важкі сакви. Немовби хтось наклав каміння...

Рушив хистким мостом. Вода внизу виспівувала дзвінкий хорал... Шуміло в скронях море... І гупало в скелястий берег, в груди гори Афон...

На тому боці всюди було багно, і він узяв праворуч, у чисте поле. Спершу не міг збагнути: стернище чи лука тут, бо піт з туманом застували, а потім те не мало для нього значення. Він зрозумів, що йти не хоче на Городок, де жив нахабний шляхтич, що взяв гвалтовно й підло шевцеву доньку... Може, звернуть на Любень? Або на Рудки?.. Всюди вже повно їх — як сарани!..

Метався полем-лугом, ішов то в той, то в інший бік, звертав, спинявся витерти гарячий піт і знову йшов... У скронях билось море... Десь гуркотів камінням віз... Чи то скидали камінь на кам'яницю в рідному його дворі?..

Впав на коліна. Господи! Куди піти, де подіти душу вигнаному гвалтовно з хати рідної, з землі батьків?.. Німуєш, Боже?.. Плачеш сльозами мжички? Плачу о тім і я, чернець Іван із Вишні... Вона моя! Хоч іменем, хоч людом бідним, вимученим у злій неволі!..

Поле гойднулось, тихо вислизнуло і попливло... Заторохтів по каменю камінний віз... В тумані, в тиші... Господи!..

Прийшов до тями в келії, в монастирі. Його привіз,— напевно, Богом посланий,— якийсь любенський дядько, що саме їхав з Вишні й зустрів на луці хворого, в жару ченця. Оскільки він у мареннї гукав Ісаію-архімандрита і називав Уневський монастир, той селянин доставив бідолаху якраз сюди, не пожалівши коней і власного свого часу...

Лише на третій місяць Іван підвівся з ліжка, а на четвертий вийшов на білий світ і, мружачи від сонця очі, вдихнув весняний вітер, що пах уже корою і талим снігом. Кру́гом, як і тоді, на луці біля Вишні, йшла голова, та він уже був певен, що по хворобі. Прикро, але не знав, хто саме привіз його до Унева, й не міг нічим віддячити. Власне, у нього є лише молитва, слово, й вони знайдуть ту добру душу, знану на небесі, де всі діла записуються і зважуються на терезах...

Сніг почорнів, і в ньому дзвінко й весело текли струмки. В струмках купались промені та горобці. Граки мостили гнізда на яворах, що обступили келії, кричали, навіть билися і кружеляли в небі, яке було вже таке високе й синє, мов над Афоном. Досі там справжній рай!.. Усе цвіте, пташки співають, гніздяться, на вітті брость... Там він би хутко видужав...

Розплющив очі. Дивне твоє творіння, Господи, людська душа! Там він тужив за рідним краєм, Руссю, а тут — за теплим морем і за горою білою, що не змогла зборoти в ньому тугу за батьківщиною. Неспокій, мабуть, вічний наш тя́жкий хрест, добро і зло, першопричина радості й душевних мук...

— Вже вийшли, отче! — щиро зрадів Ісаія, що надійшов. — А я забіг провідати... Ну, слава Богу!

— Ниньки згадав Афон,— зітхнув Іван. — Там справжня уже весна...

— А чим погана наша? — розвів руками архімандрит. — А днів за двадцять-тридцять як зацвіте!..

— Там чувся ліпше...

— Хворий, тому і нудиш світом,— по-гедеонівськи нахмурив брови архімандрит. Він кілька днів як повернувсь зі Львова, де був при дядькові, що занедужав вельми, й ще дужче став «єпископствувати», сиріч уходити в цю нелегку, але почесну роль. — Молися більше, отче, і Бог зцілить.

— Молюся... Не взнали, хто мене привіз?

Ісаія зиркнув на нього гостро і відповів не без лукавства в голосі:

— Чи я не маю тут більших справ! А може, все покинути й шукати благодійника у личаках?

— Та що ви! Я...

— Воздасться на небесі! — закінчив цей короткий диспут архімандрит і перейшов на іншу тему: — Юрій і досі хворий...

— Радуєшся? — спитав не вельми гречно. Був роздратований його погордою до личаків.

— Не знаю, правду кажучи... — признався як на духу Ісаія. — Коли б вони, ті братчики, були в одне з єпископом, під зверхністю преосвященного, ціни, як мовиться, їм не було б...

— Коли б преосвященні не перебігли в унію... — почав Іван у тому ж тоні.

— Дядько мій не побіг,— не дав йому домовити архімандрит.

— Допоки...

— Він ніколи не зрадить православія!

— А хто її, ту унію, початкував? Не Гедеон з Кирилом та Іпатієм?

— Він вчасно схаменувся.

— Надтріснутий дзвін не задзвонить гучно,— сказав Іван. — Розколеться, того й гляди...

— Гріх, отче, вам,— не скоро на те озвався архімандрит. — Єпископу не довго вже топтати ряст...

— То буде інший.

— Інший не має тріщин.

— Хтозна. Чужа душа — що темний ліс...

— Якщо дурні ті братчики не будуть лізти нахрапом і пхати в сан єпископський хтозна-кого! — зірвався на крик Ісаія.

— Отак? А ви ж казали мені торік, що з братством у єпископа два роки мир і злагода,— вколов Іван.

— Ці лотри зависокосилися, взяли втямки, що вельми важать!

— Їх же обрав народ. Це ліпші люди Львова...

— Якщо вони такі вам милі, отче, то чому ж ви втекли від них? — прискалився архімандрит.

— Я не тікав. Пішов провідать Вишню...

— Втекли, втекли!

— Як хочете... — стенув плечима. — Спершу я втік од вас...

— Ні, отче,— всміхнувся хитро архімандрит. — Ви з нами. Бог утечі вашої не осінив.

— Побачимо,— сказав Іван. — Це мудре діло вельми. Ще, може, Бог тут і ні при чому...

— Хтозна-де собі були, захворіли, а привезли вас в Унев, саме в наш монастир. Хіба не божий промисел? — своєї вів Ісаія.

— Біс теж не спить.

— Такої! В нас тут свята обитель, а не корчма,— розгнівався архімандрит.

— Тепер різниці мало...

Ісаія ковтнув судомно слину й спитав охриплим голосом:

— Вам так здалось у нашім монастирі?

— Ваш — як усі.

— Афонські ліпші?

— Діло в самих ченцях, в ігуменах, архімандритах,— сказав Іван. — Ви не про віру мислите, не про спасіння, а про шкатулки золота, про гарний виїзд, шати, улесливих слуг і добрий харч. Хіба заради віри б'єтесь ви за єпископство? Ні й ні! Заради черева, життя в розкóшах, почестях!

Ісаія не зразу зміг на ті докóри відповісти. Нарешті глянув гостро і запитав:

— Ви хочете, щоб ми ходили в рам'ї! Щоб їздили на тому возі, яким вивозять у поле гній?

— Було б незле,— всміхнувшись, сказав Іван. — Гордині враз поменшало б.

— А католицькі біскупи нехай в каретах їздять і носять персні з золота та діамантів?

— Було б це тільки на шкоду їм.

— А хто за нами йшов би, хто вірив би, що благочестя з нами, а не з католиками?

— Простий народ.

— А панство? — гукнув Ісаія, мов наступили йому на ногу. — Шляхта, що православна нині, побігла б геть, бо нащо їй такі священики та ієрархи, що рам'ям муляють її сумління і кличуть до убозтва!

— Народу — море, панства — лише ставок.

— Зате у нього золото, грунти, маєтки, зброя!

— Все суєта.

— Якщо панами лишаться тільки ляхи, Русь пропаде.

— Ні. Русь скалою стане!

— Голочеревна? Немічна? — зареготав.

— Без тріщин зради панської, які її знесилюють і колять на уламки,— сказав Іван. — З панів пішло вагання, ганебні втечі в унію, католицизм і вся мерзота зради. Неправда, скажеш?

— Правда,— зітхнув Ісаія. — Як правда й те, що без своєї шляхти, без ватажків ми перетворимося в народ-слугу, у плем'я самих рабів.

— На Запорожжі немає панства, а є ж отамани, та ще які! — згадав Іван про Саву. — У Львові теж...

— Хто? Козаки? — злякався чи здивувався архімандрит.

— Красовські, Рогатинці, старшини інші братські — чим не вожді?

— Суть цехові, а в панство пнуться! — вміло підсік Ісаія.

— Бо дивляться на вас, духовних пастирів,— охолодив його Іван. —

Ви ж, ніби мавпи, раді речам блискучим, цінностям, які для вічності не варті й ламаного гроша.

— Отже, вони усі достойники, а ми в гріхах, як у реп'яхах? — похмуро спитав Ісаія.

— Всі грішні, всі!

— Один лиш ти в нас праведник?

— Я грішний теж.

— О! В чому ж твої гріхи? — лукавився.

— Коли прийду на сповідь, то розкажу,— уник Іван розставленої для нього сіті. Надто вже не хотілося йому впускати в душу цього панка в чернечій рясі.

— Дотепно,— заскалив око архімандрит. — Чужі гріхи засуджуємо, а власні переховуємо на дні душі?..

— Бог знає їх.

— А люди?

— Вони такі, що люди їх не збагнуть. Сміятимуться, як із блаженного.

Чи зрозумівши його слова, чи ще чомусь Ісаія не став докопуватись до «дна душі». Помовчав, а далі кинув приязно:

— Гуляйте, отче. Радий був вас побачити вже на ногах. Храни Господь!

Пішов собі. Високий, пружний, впевнений у власній силі. Шляхтич! А він йому про рам'я та простоту...

Іван зітхнув і рушив теж. Хоч ноги вже стомилися, не потурав. Ісаія стривожив істиною про те, що він, чернець Іван із Вишні, чудесним способом вернувся в Унев, в лоно монастиря. Якщо це божа воля, то в чому смисл його пришестя в місце, яке було лиш проміжним в його мандрівці до Львова й Вишні? Що сталось тут, окрім утечі Домни?.. Невже вона, Домнікія — причина чуда?.. Певно, не в ній вина. Його ж могли привезти до неї, в Устя... Еге, еге, в дівичий монастир!.. Там є село...

Йшов по снігу, просякнутому водою, і намагався не наступати на сміх струмків. Вони, мов діти, щирі, потічки ці, народжені весною, сонцем. Прудко кудись біжать... Куди? Для чого? Хтозна... А їм нема до того діла! Радо живуть собі... І горобці вітають весну цівканням, і ті граки, що мостять гнізда, й інше веселе птаство. Вітер і той якийсь тугий, весняний, з норовом — мов парубчак...

Ішов повз церкви, трапезну, й ченці йому вклонялися, оскільки він жив на Афоні, в святих місцях для православних. Дехто читав його послання на Україну, ще більше — чули про них від інших. Слава ця дратувала й зараз, а що буде згодом, як він устане й житиме між них!..

Відчувши втому, круто звернув назад, до келії, в якій хворів. Не знав, чи це та сама, де він торік раз ночував, чи інша. Мав острах, що не зможе її впізнать і муситиме когось питати. Нині, після хвороби, довгої, неначе чорна груднева ніч, він став якимось дивним — невпевненим у собі самому. Навіть про те, що з ним лучилося торік побіля Вишні, не мав твердої думки. Було чи ні? А може, він захворів тут, вже в Уневі?.. То знав би, хто його привіз, і згадував би в своїх молитвах не безіменно...

Входив у свій вертеп, сиріч печеру інока, весь час ждучи із неї гласу мешканця, і так зрадів, коли впізнав повішені на гак сакви, що аж всміхнувся. Житиме, як досі жив! Бездомному,— хоч і ченцеві! — трудно на цьому світі, мулько. Сьогодні з ним тут цяцькаються, шанують, навіть надто, а завтра? Не дай Господь злягти в чужій оселі, без щирих друзів поруч!!.. Ісаія йому чужий, господар, хоч і добрий, проте не друг, якому можна звірити свої думки... От Іов!.. Чи він ще там, в Угорниках, чи вже знайшов для них пустельне місце в лісах та в горах?.. Видужає, на ноги стане твердо й втече до нього! Власне, чому «втече»? Від кого? Хто може тут його тримати, втримати?.. Тут близько Львів. Ісаія вже натякнув: у тому божа воля, що він утрапив знову в ці монастирські кущі!..

Приліг на ліжко, ледве його намацавши, бо знову, як на луці, все поплило... Одужати! В дорогу, в скит до Іова!..

Затримав Юрій. Як він дізнався, де шукати втікача? По перших теплих дощиках, вже на цвітному тижні, перед Великоднем, прислав гінця, а з ним листа. Сердитого. Мов князь своєпідданцеві чи пан слузі!..

— Хворіє наш пан Юрко,— сказав гонець, помітивши, що лист ченцеві колеться.

— І досі?

— Так. Ви, отче, теж нездужали?

— Було.

— Ми всі молились Господу за здравіє ченця Івана.

— Дякую. Видать, молитва ваша була міцна,— всміхнувся гірко. — Мабуть, як лист оцей!

— Все братство наше просить прийти у Львів! Нам тяжко, й ви гарячим, мудрим словом могли б нам вельми підпомогти!

— Подумаю,— сказав Іван, щоб зупинити «похвальне слово» братчика. — Ти їдь собі, а я тут ще помислю...

— Що передати Юрію?

— Я напишу. Як він, листом.

— Бувайте!

Гонець пішов.

Іван сів до столу й перечитав уважно ще раз Рогатинцевого листа. Вітія! Пальця в рот не клади!.. Картає, ганить, шпинить за те, що він спасається, а не спасає, що так полишив нагло внадієних на нього львівських братчиків і заховався в монастирі... Ще й додає: мов біс тому виною, що він, чернець Іван, зміняв народне благо на благо власне — спокій... Оце тобі, Ісаіє, і мудрий божий промисел! Ти мовиш — воля божа, а він, пан Юрій,— що сатанинська. Нема чого, виходить, робити їм, як тільки перетягувати убогого ченця Івана сюди-туди? Вдвох на одного!..

Смішно йому було, та все ж і мулько, душу стискала суміш жалю і гніву. Зовсім він не бажав образити львів'ян, тим паче братчиків, а нібито образив тяжко... Може, Юрко зі злості й перебільшує чуття народу, спрагу його до слова, проте і частки правди для суму досить. Він же писав для них, простих людей і ради них прийшов з Афону!.. Тільки не задля рабства власного!.. Нікому він не винен й ніхто — йому. Нічого певно не обіцяв. То як же докоряти, що він порушив слово? Хіба боротись з унією та єзуїтами можливо тільки в братській Успенській церкві? А тут, а в пущі в горах, яку вже досі знайшов і втвердив Іов?.. Ловлять його у клітку, як солов'я, і хочуть, щоб він співав. Неволя — ворог пісні!.. Та й він не казнодія[7]. Провівши стільки самотніх літ, як вийде він на амвон і заговорить з людом, що жде від нього мудрості й гарячих слів? Писать — одне, а промовляти — інше. Лиш здумає про те, що він рече у церкві людям, як вже його поймає страх. Зганьбиться — і тим потішить вельми ворожі сили, шкоди завдасть собі як речникові простої правди й ділу, якому служить. Він же постане в храмі голим, без ряси із слів написаних, не тільки перед вівцями, як називають попи паству, а й перед хитро схованими вовками в овечих шкурах, що рознесуть його ганьбу по місту, як вітер жар пожежі. І що тоді?..

Перо, папір та каламар були вже тут, напоготові. Вчора, коли ходив до трапезної, хтось їх приніс. Неначе знав, що буде йому потреба, що він одержить нині листа зі Львова... Вовчики в овечих шкурах? Юрій лиш написав, а в Уневі уже це знають і... тішаться, що лист різкий, колючий і потребує відповіді у тому ж тоні!

Узяв перо, підсунув лист паперу... Й здалось йому, що хтось хихикнув. В келії, знав, не було нікого... Чи сатана, чи брат Ісаія зраділи міжусобиці, а він почув... Слід думати. Де двоє б'ються, третій там виграє. Пан Юрій його зненацька вдарив своїм листом... Хоч боляче, та він же не дитина, а воїн правди, витримає. Ні, не підставить ще й другу щоку. Теж відповість! Бо, крім змагання й герцю двох особистостей, є достеменність, істина, що потребує захисту за будь-яких обставин... А втім, він міг би і не

[7] Проповідник.

давати відповіді. Пізніше десь, у посланні мовив би йому про все, не тішачи тим ворогів... А Домна? Що скаже Домна, взнавши і зміст листа Юркового, і те, що він, чернець Іван, на нього не відповів? Подумає, що він злякався, визнав за Рогатинцем правду і заховався в пущі, яко побитий лукавий пес!..

Побачив очі Домнині, на яких виступили сльози, і так йому зробилось страшно тих синіх сліз по ньому як правдолюбцю, аж він схолов. Що Юрій! Домна повинна знати правду із перших уст!.. Оскільки Юрій хворий, напише їй, Домнікії, і, щоб ніхто не бачив того писання в Уневі, сам занесе. Ісаїні вовки чатують десь на шляху до Львова, а він віддасть із рук у руки в Усті. Домнікія ж з листом у дім єпископський не побіжить, оскільки в дружбі з братством...

Вмочив перо й замислився, з чого почати. Юрій прислав листа, а відповідь дає Домнікії, сиріч це буде уже не лист — послання... Чи те і те... Послання-лист. Послання-виправдання. Як кажуть греки, апологія...

Старанно і схвильовано почав писати звичні слова звертання:

«Чесній і благоговійній стариці Домнікії Іоан мандрівник у Бозі радуватися зичить і спасіння прагне».

Спинився, двічі перечитав, аби не вкралась помилка, і рушив споро далі:

«Пише мені пан Юрко, що це диявол мене спокусив піти в Унев; і звинувачує в попранні мною народного блага; навіть Христа пригадує, що дбав єдино про народ і водив його в пустелю не заради пустинолюбства, а через жорстоку і заздрісну владу, щоб там вільніше було засівати їх душі зерном вічності; нині ж у місті, каже, проповіді не заборонені, і слід їх умножати, а не тікати з ними хтозна-куди; він вказує мені на приклад Ісуса і закликає його наслідувати; коли ж я не послухаюся поради, обіцяє багато зла мені: люди мене зненавидять, обмовлять, добре вилають та інших лих завдадуть; пустиня, каже далі, одному лиш обіцяє спасіння, а проповідь — для багатьох.. На мову цю я міг би й не відповісти, зіставивши її з своїм сумлінням, та я зроблю це заради Бога, а не людини: оскільки він друголюбно до мене звертається, то я йому так само, друголюбно, й відповідаю, не прикрашаючись ласкавими словами, а віднайшовши істину і винісши її на суд людський, щоб всім була відома...»

Взявши стрімкий розгін,— не без вагань і спотикань,— він рушив білим полем все далі й далі. Юрій одержав мзду достойну за те, що вчив спасатися, сам не побувши і дня у шкурі схимника чи хоч послушника. За тим дісталося всім, хто вважав латинську мову вищою од мови батька-матері й тієї, що у православних книгах з давніх-давен...

І тут згадав, що пише він до Домнікії:

«Отож, пані Домнікіє, нехай же пан Юрко спершу навчиться церковного чину й тайни його, а не садовить без волі Христової на Христове місце кого йому заманеться, приказуючи: «Христос так чинив і вчив, і ти так чини і вчи». Бо з того зухвальства всі єресі в нас народилися, і церкву повітряні дýхи сплюндрували. Що не тільки ті, хто вготований на ступінь церковного і духовного чину, входити мали дверима — ні! Але й ті діролазці, найманці, злодії, розбійники, вовки, драпіжники, пси, волхви, чародії, воїни, жовніри, кровопролийці, гравці, скоморохи або машкарники, які пройшли крізь усі вади мирської злоби й природу свою споганили і котрі церкву нашу опанували й взяли собі її під люту владу, не тільки не мали ніяких заслуг чи прав посісти свої чини церковні, але й ті погналися один поперед одного за саном та маєтками, немов на кінських перегонах. Що ж бо за чин у нашій церкві нині на прийняття стану духовного? Чи не той, придивися й признай, якщо правду мовлю! Сьогодні кат, а завтра священик, сьогодні мучитель, а завтра учитель, сьогодні корчмар і танцеводець, а вранці богослов і народоводець, сьогодні вбивця, а вранці святитель і єпископ, донині офірував сатані, скільки й жив, а тепер перед вівтарем стоїть і незбагненному божеству таїнствує і жертви приносить. Питаю вас: чи не з цих і ваш хитрющий Потій, якого ти, пане Юрку, вихваляв і радив? Розгорни книги совісті й побачиш, що той,

готуючись до свого чину, не страждав, ченцем і мучеником не був, а тільки так — сьогодні єретик і каштелян, а вранці намісник Христа — іменем, а не ділом, і пастир — слави й почестей віку цього, а не стада словесних овець і майбутнього віку причасник...»

Він відпочив,— одвик писати,— випростав зімлілу спину і взяв на кпини Юрія, що полюбляв поїсти всмак і зовсім був непридатний ні для життя в пустелі, ні для спасіння в інший суворий спосіб. Потім він розповів Домнікії про ворожнечу, виниклу не так давно між двох старшин, і попросив старицю зробити все, щоб примирити Івана з Юрієм на радість львівським братчикам і на засмуту бісові. А про повернення своє до Львова, чого сердито так домагався Юрій, він написав:

«Про що мовить пан Юрко, не відаю. Чому на мене ждуть? Чи я щось позичав у кого і маю вернути борг? Не знаю нікого іншого, окрім пана Красовського, що прихистив мене в своєму домі та дещо дав на харчі; цього і пана Миколая знаю, а більше нікого. Які народні страсті і якого народу ставлять мені в вину, не розумію. Ні речей, ні осіб з народу, що від мене постраждали, не уявляю, і відповідати на те не знаю що...»

Він написав Домнікії ще кілька слів про свій відхід в пустиню,— коли так можна було назвати Унев,— попросив вже наприкінці свого послання-апології поберегти його рукопис і повернути йому колись.

Спочивши трохи, перечитав. Хай буде! Вона покаже Юрію чи перекаже, як той одужає. А він тим часом...

Серце його забилось лунко. У мандри час!.. В Угорники! А там, а там... У скит, який вже досі заклав у горах Іов!.. Чи на Афон...

Прогнав останню думку. І підписався в кінці послання до Домнікії мандрівником убогим Вишенським. Ні, не ченцем Іваном з Вишні, як те було раніше,— мандрівником! За рік пізнав смак мандрів... І присмак з тим пов'язаних розчарувань. Це як годиться. Світ не Афон, де час тече в молитвах, малих трудах та спогляданні, тут денно й нощно пристрасті, змагання, герць добра зі злом, багатства з бідністю, безправ'я з правом, хитрості із простотою, краси з потворністю, поляків з руссю. Часто сюди вриваються ординці, турки. Вічний вир боротьби!..

Не мав снаги й терпіння переписати своє послання. Хоч ніч не спав, зібрав сакви, оглянув журно келію, що прихистила його в хворобі, й поспішно вийшов.

Ранок був чарівний! Що теплий, а що ясний, безвітряний. Дерева вже стояли в брості, деякі ледь-ледь являли світові іскристий цвіт... У мандри!

Не міг піти, не сповістивши про те Ісаію і не подякувавши йому за щиросердність, сиріч гостинність.

Архімандрит не здивувався його саквам. Чи вдав, що то для нього не дивина.

— Піду я вже, Ісаіє,— неголосно сказав Іван.

— До Львова?

— Ні. В Угорники.

— Хіба тобі погано в нас?

— Спасибі. Вельми добре. Лиш велелюдно. Хочу пожити в тиші й самотині.

— Угорники — це теж не скит.

— Брат Іов мав підшукати місце у дикій пущі для нас із ним.

— А-а... Ти до Іова? — ледь-ледь всміхнувся архімандрит. — Достойний муж. І книголюб. Він тут колись наводив афонський лад.

— Це видно.

— Привіт великий Іову!

Іван вклонився мовчки і мовчки вийшов. Дивно, що про листа архімандрит нічого не запитав... Про Львів лише... В Угорниках нема, напевно, братства... Зате є Іов, брат во Христі... Чому Ісаія так усміхнувся?..

В полі, де був безмежний простір землі, небес, набрав повітря в груди і вільно, різко видихнув. А з ним — питання, сумніви. Дорога, світ,

прийдешня зустріч з другом!.. І тільки з другом?.. Маєш зайти до Устя... Маю! Зайду! Віддам Домнікії цього листа!..

Намацав його в сумі. Без нього ти не зайшов би в Устя?.. Маленький гак. П'ятнадцять верст, не більше... А там, казала Домна, як на Афоні, скелі, по них дуби, внизу вода...

Наддав ходи. Знав, що втекти не зможе від цих думок, та все ж пішов шпаркіше.

Оглянувся на монастир, на Унев й відчув на серці смуток, який бував у нього, коли прощавсь навіки. Аж поривало його вернутись, краще обдумать свій подальший шлях — без поспіху, холодно-мудрим розумом — і вже по тому... Всує! Коли дорога кличе, то треба йти! То голос божий... Божий?

І хтось — лукаво, з присвистом — захихотів...

У Галичі, на третій день мандрівки, з'явився страх. Найшов туманом сірим йому на душу, вихолодив. Боявся не відвідин монастиря та Домни в Усті, а майже неможливого — що не застане Домни!..

Долаючи те насланя і стримуючи себе самого, щоб не побігти, йшов геть уже підсохлим весняним шляхом. Жайворонки співали в небі янголами, летіли гуси, лебеді — ключ за ключем, ключ за ключем... Над обширом гаїв і піль лунав весняний поклик отих небесних вічних мандрівників, а нижче, біля землі, дзвеніло інше птаство, гула бджола на раннім, першім цвіті, бриніли густо, басом важкі джмелі... Вже на осоннях зелено росла трава і золотом зорів підбіл. В долинах рік, річок, боліт жовтіла лотать, вільхи стояли в білім рясті, який ще звався в них королісками... А над усім цим дивом світу весело і безконечно звисала синь небесна, що відбивалася в розливах вже притихлих і потепліло-лагідних весняних вод.

Ішов, спинявся, радуючись і тихо воскресаючи на цій красі. Весна афонська інша. Й земля не та. І квітів таких нема... Не зглядишся, як вже минула, як почалося літо... Господи! А тут, а тут!..

На очі йому набігли сльози. Він витер їх і, стоячи біля сосни на пагорбі, з якого видно було далеко на всі чотири сторони, благословив прихід свій у рідний край.

Поволі рушив далі. Сьогодні мав дістатись Устя. Завидна. Бо не піде ж він потемки в цей монастир. Чи Домна давно вже в ньому? Домна...

Вона стояла в нього перед очима то в скромному вбранні черниці, якій уже за сорок літ, то в одязі легкому юнки, панночки, якою він її побачив на Ринку в Луцьку вперше. Не був ще зовсім певен, що це вона, та серце не вимагало доказів, приймало вже за істину. Коли втекла тієї ночі з Унева, і розум майже впевнився в такому чуді. Справді, недовідомі путі господні!.. В Луцьку була весна. Така, як нині, рання... Зелено-жовті видолинки й заплави Стиру, в пуп'янках біленьких вишні... Біла дівоча сукня...

Швидко перехрестився і втупив погляд у небо, де, як крижини в озері, пливли хмарки. Теж білі... Свят, свят! Чи ж личать йому — геть білому! — такі юначі спогади, такі картини, виповнені чуттями!..

Погляд свій перевів на пагорби, що зеленіли удалині... Не пагорби, а так, горби, горбочки... Їх двоє... Випинаються з єдвабу першозела, якби дівочі груди...

Спинився, весь облившись потом. Згинь, сатано! Навіщо тобі ці забавки над сивим дідом-іноком? Шукай молодших, зманюй їх, спокушай дівочим чаром — може, чогось доб'єшся. Тут же глуха стіна. Літа не ті, й не та душа. Домнікія і те дівча... Яке ж бо воно було чарівне!..

Він бачив через стільки чернечих літ її так явно, барвно, що міг, здавалося, намалювати її портрет уявою, неначе пензлем. Стоїть оно поперед нього й дивиться йому в осклілу душу, мов хоче щось сказати, але не сміє...

Взявши ліворуч трохи, з шляху, щоб обминути, вгледів її і там, попереду. Всміхається йому крізь сльози... Як Домна... Боже праведний, спаси його і заступи! Не може сам здолати він сатану, що насилає на нього дивні видива із давніх літ! Ще доки жив далеко й не бачив Домни, легше йому було. Афонський спокій, море допомагали проти таких спокус. Хоч

був молодший, дужчий, біс не здолав ні разу його душі. Являлись, правда, іноді ті сині очі, та вже як тихий смуток, а не жага. Вони були що зорі в небі, чисті й недосяжні в цьому його житті... А тут, коли зустрілися... Це не вона! Не та це жінка, інша, що вельми схожа!.. Иване, ти ж бо мудрець, філософ, а не дитина... Мудрець? Тоді навіщо ти спокушаєш жінкою? Знайди щось ліпше, гідне ченця-філософа!..

І знову те бридке хихикання. Над шляхом знявся вихор. Крутнув бадиллям, курявою.

Перехрестився малим хрестом і проказав молитву, що відганяє нечисту силу: «Хай воскресне Бог і розточуться вороги його! Хай розтануть, яко розтає віск, хай щезнуть, яко щезає дим!..»

Видіння зникло. І він, помітивши ту переміну, собі на диво, пошкодував. Коли-то ще побачить!..

Чув знову співи птаства, свою ходу... Далеко десь іржали коні... Півень знічев'я крикнув дискантом... Це, може, він прогнав ману? Вночі ж лихе все діється до перших півнів...

Вгледів дубовий гай і студеницю в ньому. Звернув туди напитися, перепочити і підживитися окрайцем хліба, який йому офірували в хаті, де ночував.

Криничка була людьми доглянута. Стояв тут навіть маленький хрест із бука. А далі — ідол!.. Дерево вже почорніло і поросло де-не-де зеленобурим мохом... Старий божок!.. А може, він ввижається? Як те дівча... Нечистий же не дрімає!

Рвучко ступив до ідола й торкнув його рукою. Насправді є. Ось ніс, рот, вуса, очі... Під шапкою низенький лоб... Кумир його далеких предків!.. Добрий був чи лихий? А може, всякий? Люди й тоді грішили...

Знявши з кілка зграбненький корячок, набрав води. Ух, зуби ломить!.. Справжня жива вода...

Хліб зачерствів, і довелося його розмочувати. Не ті вже зуби... Старість...

Сидів на пні, жував неквапно. Клемзяв, як кажуть в них у Вишні... Навіщо йшов! До смерті собі спокійно згадував би свій милий двір і хату, а нині стала муром між ним і нею та кам'яниця!..

Трубили в небі лебеді. Бач, припізнились, щось їх в путі затримало. Напевно, якась біда. Чи буря... Куди летять? Чого? За тисячі суворих верст... І в них є, отже, рідний єдино край, вітчизна? Не будь-якої прагнуть вони землі, а отчої, де народилися і стали вперше на крило!.. Птахи... А що вони у тих випадках діють, коли на місці їхньому чуже гніздо?..

Пропали, зникли лебеді. За видноколом тихо розтанув слід...

Взяв корячка, напився ще і рушив далі. Сонце уже звернуло з полудня, мав поспішати.

Устя,— точніше, дівич-монастир,— побачив він іздалеку. А на підході його зустріла Домна. Не та далека, юна, у білій зграбній сукні, а нинішня — черниця Домна, Домнікія. Вона пішла з ним поряд, зміряючи свій крок з його, і він боявся глянути в той, грішний, бік. Чув цю її «присутність» усім єством, шовковий шерех ряси, пругку ходу... Так страшно йому було і солодко, що ноги ледь торкалися землі, дороги, пороху. Не здивувався б, вгледівши, що на шляху немає його слідів!..

Місцина тут і справді була подібна дуже до святогірської. Скелі, дуби по них, кущі, трава, яскраві ранні квіти... Щоб чоловічим був монастир, лишився б тут доживати віку. І вдома, і мов на Афоні!.. Що то знайшов у горах Іов? Ще краще, може, місце. Прийде — й прилипне серцем...

Йому здалось, що мовила до нього Домна. Хотів її перепитати, та не посмів. Не глянув навіть...

Церква йому явилась раптом. Ще не сама, а тільки хрест золочений й верхівка гостра бані. Між скель, дерев, на тлі блакиті неба...

Перехрестився повагом і сів на камінь. Домни вже не було. Боліли ноги, спина. Немовби то й не він недавно плив над дорожнім порохом, як херувим. Сидів натомлений старий чернець і важко й часто дихав. Палила спрага. Слухав, як десь внизу далеко шумить вода, і мимохіть облизував

пошерхлі губи. В мозку снувалась думка: як він прийде до Домни в келію і що їй скаже? Може, як він ішов із нею плече в плече останні версти? Чи як вона — у білій сукні, юна — стояла на дорозі і сходила блаватом сліз? Чи як побачив її на Ринку в Луцьку?.. Афонські сни розкаже їй?..

Намацав рурку в торбі, своє послання. Хворий той пан Юрко не знає, що відповідь йому пішла-помандрувала у протилежний од Львова бік. Ото б він здивувався! І запідозрив би недобре щось... Як сталося, що мав писати Юрію, а написав Домнікії? До Львова мав послати того листа, а ось приніс до Устя... Юрка жалів? То міг би написати м'якше, стриманіше... А-а, він хотів, щоб Домна знала правду із перших уст! І з перших рук одержала її не десь, а в Усті!..

Відчув, що паленіє. Усе довкіл взялось також рожевим тоном: сонце сідало десь за пагорбами та за гаями. Устиг-таки! Віддасть послання Домні й піде в село проситись на ніч. Люди у нас сердечні, щедрі — приймають всіх. Ні разу за всю свою мандрівку не мав біди ні з хатою, ні з куснем хліба. Й нині не пропаде. А може, є і тут, як в Уневі, притулок для пілігримів, або прочан?

Ця думка була для нього як одкровення. Просто він пілігрим. Прийшов побачити цей монастир, вклонитися його святиням. Напевно, й тут, як всюди, є щось таке, чому приходять і поклоняються. І часточку свою кладуть на храми та на святу обитель...

Спіймав себе на тому, що мислить грішно. Ніби йому лукавий тихенько так нашіптує лихі слова. Чи пиха святогірська? Теж гріх тяжкий. Не тільки ж на Афоні спастися можна! Душу свою людина носить завжди з собою — добра вона чи зла. Всі праведники не вмістяться на тій горі. Ось він її полишив. І став від того грішним? Не в місці суть, а в чоловікові, в його душі!.. Як там не є, надворі не ночуватиме. Колись він міг би о цій порі. Він був нівроку парубок! Хоч ростом і не вдався, зате крутився на одній п'яті. І був правдивий. Господи, який він був правдивий!.. Брехливий став єпископом, а він — ченцем бездомним і самотнім на рідній своїй землі...

Підвівся, взяв сакви на плечі й рушив. Рожевий тон густішав, усе довкіл суворішало, ставало важчим, грубшим. І чи від того, чи ще від чогось іншого і на душі робилось важче. Може, боритель стис її руками сумнівів, наслав журбу?..

Угледів браму, й острах пойняв його. Це ж скоро, хутко, зараз побачить Домну! Бідна, вона й не відає, що він вже в Усті, поряд... Живе собі... А він — добридень, Домно, у вашу хату!.. В келію... Йому було нелегко, а як то їй, вродливій жінці!.. Часто йому вчувались ночами то сміх, то плач малих дітей. Прокинеться — пітьма і тиша, тиша, як у могилі...

Ноги його не слухалися. Все йшли і йшли, як те бувало в молодості. Та, власне, він і не погуляв... За книгами уже тоді не бачив світу...

Стишив стрімку ходу й невдовзі присів на лавці біля верби. До брами було десь сажнів двадцять-тридцять... Черниці сновигали сюди-туди, як бджілки. Позиркували на пілігрима... Знали б, до кого йде!..

Вже сіло сонце. Вечір заходив теплий, гожий. На заході сяяв ще відблиск сонця, а на стемнілій східній частині неба зблискували уже зірки... Колись він ждав під зорями, як вийде з церкви... Господи, спаси його і заступи!..

Утер сльозу, підвівся важко з лавки й побрів до брами монастиря. Стемніло геть. Черниці вже сховалися в своїй дубовій борті... Щасливі чи нещасні?.. З добра не йдуть дівчата в монастирі... Не знав, що скаже Домні... Та й пізно вже... Геть пізно!.. У цьому ключ до істини... День проминув. Увечері негоже розтривожувати печальний спокій дівич-монастиря!..

Спинився вже під брамою. Постояв так, притиснувшись до теплих дощок спиною, що стерпла й нахолола, й дістав із суми послання. Хай буде мир, Домнікіє, твоїй душі!.. День проминув... Вже вечір, ніч...

Намацав двері,— сльози йому заслали очі,— й постукав.

— Хто там?

— Матушко, прийміть стариці Домні із Унева негайний лист!

Забрязкав засув, двері ледь прочинилися, і в чорній довгій щілині з'явилась біла, як сніг, рука.

— Давайте.

Він обережно, наче у пащу лева, тицьнув сувій з посланням і відсахнувся. Важко, мов з кладовища, рушив у темну ніч. Душа його квилила, тягла назад — пручався і вперто йшов дорогою хтозна-куди. Молився, гнав уяву, що малювала йому Домнікію, яка читає його послання, і наддав іще ходи. Піт, сльози, дощ, що хтозна-де і взявся, затьмарювали йому дорогу, і він невдовзі вгледів, що — серед поля, в темряві, яку ледь-ледь просяювали поодинокі зорі...

Відсапуючись, сів, де стояв, схопив у руки голову. Розпука-стогін зринув з його грудей і, тихнучи, розтанув у безмежжі його Русі...

В Угорники прийшов плохий і мовчазний. Келія, де він торік жив з волі Іова, була ніким не зайнята. Брат Герасим, що заступав тут Іова, провів його до неї і тихо вийшов. Потім прислав вечерю із юнаком.

— Отче,— сказав юнак-послушник,— мені звелів вас зачекати Іов.

— А де він?

— На Маняві.

— Це річка?

— Так. З Угорників туди верстов зо двадцять. На захід сонця.

— Вранці піду туди.

— Я, отче, вас проведу. Дорогу знаю, тричі вже там бував. Два дні, як звідти...

— Звідки брат Іов зміг дізнатися, коли прийду?

— Із Унева переказали.

— Йому, аж в ту пустиню?

— Ісаія прислав гінця.

— Ну й ну! — не знав Іван, обурюватися а чи радіти пильній такій увазі. — І що на те брат Іов?

— Звелів вас тут зустріти й привести в скит.

— Як кличуть?

— Дмитром. Я небіж Іова.

— А-а...

Щось його помулювало і в цій «вельможній» зустрічі, і в тому, що приставили до нього джуру-родича, і що отець Ісаія послав слідом сповісника, а може, і наглядача... Він звик до волі, навіть у монастирській келії мав чутись вільним.

— Іов там нині сам? — спитав він насторожено.

— Зі старцем Афанасієм.

— Це той гонець?

— Ні. Старець вже три місяці живе в скиту.

Іван відчув полегшення.

— То дядько твій ще з осені в пустині тій?

— Одразу, як ви поїхали, і він пішов.

— Сам?

— Так... Щоправда, місце вибрати поміг Петро, тамтешній жупник[8]. І келію він збудував.

— Христолюбивий...

— Вельми!

— А часом він не з уніатів?

— Що ви! Наш чоловік.

— Гаразд. Йди спи. Зі сходом сонця й рушимо... Здорожився я,— поскаржився,— й добу не спав...

— Добраніч!

У нього ще, на диво, стало сили благословити хлопця й дійти до ліжка.

Вранці його збудив послушник. Це вперше, мабуть, за всі літа чернецтва він сам не встав. Все тіло йому боліло, а на душі було непевно

[8] Солевар.

якось, так ніби він стояв на кладці з жердок над розлютованим гірським потоком.

— Отче, ви не туди! — гукнув Дмитро, як вийшли з монастиря. — То на Отиню та Тисьменицю!

Мовчки пішов назад. Не міг же він сказати отроку, що повернув з воріт на Устя...

— Скільки тобі вже літ? — спитав, як вийшли на вільний простір.

— Влітку сімнадцять буде.

— Мало...

Дмитро нічого не зрозумів. Дивився витріщеними очима, а потім все ж не втерпів і запитав:

— Для чого?

— Ну-у... — протяг Іван. — Шукать спасіння в пущах... Ти ж, певно, ще і не грішив?

Дмитро здвигнув плечима. Подумавши, він зашарівся й зізнався, мов на сповіді:

— Сусідську дівку раз побажав...

— То й що!

— А це гріх помислом.

Хотів йому сказати, що він в такому віці, коли не гріх грішити й ділом, та не посмів. Натомість зупинився, перехрестив хрестом великим отрока і проказав, як тільки міг, врочистіше:

— Аз одпускаю невольний гріх твій!

Хлопець аж засвітився.

Згодом, уже в густому лісі, Іван спитав:

— Що, дядько тебе зманив у пущу чи сам прийшов?

— Послання ваші.

— Де ти їх прочитав?

— Ходили в нас...

— В них сказано, що юнакам безвусим слід кидать світ і йти в ченці? — нахмурився.

— Що всім боротись треба!

— В монастирі?

— Не знаю, отче... — знітився.

— Було б цілком достатньо, щоб ти й твоя родина держались мови прадідів, своєї віри й звичаїв,— сказав Іван,— хоч мав би хлопця втверджувати в його бажанні стати навік ченцем.

— А Іов каже: ліпше в безмовній пущі.

— Маєш поживу розумові,— уник змагання з Іовом. — Обмисли сам.

Місцина, де оселився Іов, була не вельми дика. Не так далеко село, худоба паслась поряд. Щоправда, в тому є також сенс: ченці, як всі, живуть не божим духом, а людським хлібом...

Іов йому зрадів. Узяв під руку гречно й увів до кущі-келії, де за читанням Біблії сидів старий, весь висхлий уже чернець.

— Брат Афанасій. І брат Іван,— представив їх брат Іов.

Чернець кивнув і знову втупив сльозливі очі в книгу.

— Отут ми і спасаємося! — промовив Княгиницький врочисто, навіть весело.

— Учотирьох? — спитав Іван, угледівши чотири ліжка.

— Троє,— всміхнувся Іов. — Ліжко, що біля покутя, на тебе жде.

— Спасибі.

— Я знав, що ти повернешся,— торкнувся Іов його плеча. — Моливсь об тім... І Бог почув!

— Це ти, виходить, вимолив мені хворобу в Господа? — пожартував.

Та Іов сприйняв той жарт серйозно:

— Ні, я моливсь о здравії — душі та тіла... Швидко ти їх збагнув!

— Кого?

— Старійшин братських.

— Хто це тобі сказав? Я в них прожив лиш кілька днів й відбув із миром в рідну Судову Вишню, де й занедужав..

— Пробі! А гнівний лист від Рогатинця?
— Звідки тобі відомо, який той лист? — похмуро спитав Іван.
— Із Унева був чоловік і розповів.
— Що?
— Ну-у... про Юрієві філіппіки...
— Мені той лист до власних рук віддав гонець зі Львова!
— І ти його Ісаії...
— Не показав!
Брат Іов сів на ослін.
— То, може, ти у відповіді щось написав? Таке, що...
— Ні! Я відповіді до Львова ще не посилав. Вона принаймні ще не дійшла...
— Виходить, брат Ісаія стромляє носа в чужі діла... — промовив Іов журно.
— Вовки в овечій шкурі!
— Не сам же він,— озвався й Афанасій. — Хтось із ченців чи ще у Львові, з братчиків.
— То все одно.
— Це ж гріх який! — скрушався Іов.
— Стежимо один за одним, нишпоримо і цим руйнуєм єдність, що нині нам потрібна понад усе,— зітхнув Іван.
— Конкордію! — підніс тонкий і довгий палець Афанасій. — Як мовлять латиняни...
— Цього ще нам тут бракувало,— сказав Іван сердито. — Звідки в цій пущі взявся латинський дух?
— Щоб добре бити ворога, його вивчати треба,— розговорився брат Афанасій. — Так мудрі кажуть.
— Вскочиш і не зоглянешся!
— Куди?
— В папежство, в католицизм. Вони свого не випускають. Пальця лише даси — і вже готовий: в унії чи в єзуїтах!
— Вовка боятись, кажуть...
— Вовк ваш жере лошат, а ці — народ наш змучений! Латина — шлях до зради, до смерті шлях.
— Латина нині всюди, наука вся на ній стоїть,— втрутився Іов.
— Хай собі! Вона нам як отрута, бо з нею в наші душі і в наші голови йдуть не знання, а сумніви, спокуси привілеями й чужинський гонор. Вмію читать, писать латиною — і я вже інший, вищий за своїх братів по племені. Мені кивнуть, покажуть жменю талярів — і я біжу на їхній звабливий блиск, бо вже згнило коріння, яке мене держало й поїло соком істини. Ось що несе латинська мова в школах!
— Братчикам ти це казав? — спитав не скоро Іов.
— Всі тут розумні вельми! — махнув Іван рукою. — Всі вчать мене, покликавши, щоб я навчав... Розкóші погублять нас, братове. Їх даром нам ніхто не дасть — лише за службу ревну, за втечу від своєї мови, віри, самих себе!
— Ти хочеш всіх зробити анахоретами та бідняками? — всміхнувся Афанасій.
— Я хочу, щоб не продавали душу заради блага черева,— сказав Іван. — Душа безсмертна — в дітях, онуках, правнуках!.. А черево — бридота, гній.
— У тебе є онуки? — звів брови Афанасій.
Іван йому одразу не відповів. Це запитання вразило у саме серце. Справившись з тупим, холодним болем, озвався:
— Є.
— І скільки ж їх?
— Мільйон чи й більше.
— Леле!
— Народ — це я, а я — народ.
У келії запала тиша. Іов сидів, схиливши голову і втупивши в долівку

очі. Дмитро стояв, заклякши, біля дверей. Брат Афанасій з-під сивих брів вивчав прибульця.

— Душно. Піду пройдусь,— сказав Іван, не витримавши тієї тиші.

— Не заблудись. Тут ліс довкіл,— підвівся Іов. — Може, візьми Дмитра з собою?

— Ні. Сам,— сказав сердито і вийшов з хижі.

Пуща була тут справді годна до заблукання. Галявину, де Іов звів пристанище для молитов на самоті з вітцем небесним, густо обсів смерековий дрімучий ліс. Лише з одного боку, на сході, був вузький просвіт, в якому видно поля велянські та кілька крайніх біленьких хат.

Пішов навмисне в хащі. Бояться, щоб не заблукав у лісі! Чи він малий, чи недолугий? Сонце, що пробивається крізь чорну глицю, світить йому в лице. Назад ітиме — має світити ззаду. В них теж був ліс, хай не такий, та все ж для хлопців справжній... Це б нині вже в Судовій Вишні бігали його онуки... А діти вже були б дорослі... Чи в Луцьку... Чи в Острозі...

Нараз угледів білу дівочу сукню. А вище — очі сині, з яких спадали-скочувалися тремткі сльозинки...

Далі не зміг іти. Постояв, відвертаючись від того місця. Марно! Стоїть і плаче...

Рвучко пішов назад. Вслухався, чи не чути її плачу, й ступав, неначе річкою, що ледь взялася льодом...

— Там є хтось?

Він здригнувся, і видиво набрало рис Княгиницького, що стрів його у лісі, неподалік від галявини.

— Ні. Нащо, Іове, за мною ходиш? Мислиш, що я втечу?

— Боюсь,— похнюпився.

— Мене?

— За тебе... Ходять такі чутки, що шляхтич один поклявся вбити ченця Івана з Вишні... В костьолі, при народі...

— Ого!

— Ти, брате, побережись. Анафема ота тобі... Ну-у, ставить поза законами...

Іван відчув, як замість страху в ньому встає великий спротив і навіть захват. Отже, його боїться ворог! Він не даремно прожив життя, писав свої послання на рідну Русь, прийшов з Афону!

— Може, тобі вернутись варто хоча б в Угорники? Там люду більше...

— Іове! — сказав Іван, обнявши його за плечі. — Як втнуть вони таку дурницю, зробиш святого з мене, мученика за віру й волю!

— Дивний ти чоловік... Невже тобі життя не миле?

— Миле. Проте не більш від гідності. Та й мертвий я, напевно, дужчий буду, аніж живий, бо вже мене не можна буде вбити чи залякати, стоптать олжею. Мертвий належить всім, народові!

— І все ж ходімо з лісу, бо вечоріє,— озвався тихо Іов. — Я хочу бачити тебе живим.

— Ходімо! Притомився і хочу їсти,— жваво сказав Іван і рушив до галявини, де ледь виднілась келійка...

Гість,— хоч не той, якого ждали,— прибув на зламі літа й осені. З'явився він ополудні, не криючись і не сахаючись чужих очей. Прийшов спокійно, впевнено, оскільки був посланцем особи вельми можної і знаної не тільки в кожнім місті, а й у селі. Не славної, як це бува з героями, а просто всім відомої, причому з двох, як кажуть, боків. Русь православна звала його відступником і прокляла, Русь уніатська, спольщена пишалась ним як київським митрополитом і першим проповідником єднання з римським папою та католицтвом.

— Хто з вас чернець Іван? — спитав посол від Потія, ввійшовши статечно в келію, де всі чотири мешканці якраз читали Біблію з коментарем.

— А що? — підвівся Іов. — Хто ти такий?

— Мене послав до Ивана митрополит.

— Іпатій Потій?

— Істинно. То ти Іван?

— Я Іов Княгиницький.

— Чував, чував,— ледь усміхнувся отець посол, що був іще при силі та при здоров'ї — рясу аж розпирали черево й могутні груди. — В Уневі колись ти був. І в Дермані щось друкував з Ісакієм.

— Ого,— всміхнувся Іов. — Іпатій ваш всевідаючий, немов Господь!

— І в а ш,— поправив митрополичий посланець.

— Е-е, ні,— сказав рішуче Іов. — У нас екзархом Гедеон!

— Ат, чим би дитя не тішилося,— всміхнувся зверхньо уніат. І повернувсь до суті свого приїзду в далеку пущу: — Хто з вас Іван, рекомий Вишенським?

— Це я,— сказав Іван, якому вже набридла дитяча гра у піжмурки.

— Перехрестись,— оглянув недовірливо його пузань. — А може, він? — вказав на Афанасія, що схожий був на Саваофа, яким його малюють на образах.

— Не віриш, то й не треба. Не буду всує згадувати ім'я господнє.

— Добре,— зітхнув пузань. — Мене просив Іпатій поговорити з Іваном Вишенським на самоті.

Іван згадав про Рогатинця, що вів якісь таємні справи з митрополитом Потієм, і мовив твердо:

— В мене нема й не може бути від них якихось таємниць. Кажи при них!

— Ні. Велено лише віч-на-віч.

Іов кивнув Дмитрові та Афанасієві, й вони всі троє вийшли.

— Дозволь присісти.

— Прошу,— сказав Іван.

Гість сів напроти, руки — пухкі й великі — поклав на стіл.

— Ти, справді?..

— Ні, не справді!

— Ми всі тебе вважали міцним, високим...

— Вибачте! Який вже є,— розвів Іван руками.

— Ну, та гаразд,— змирився важко уніат. — Тим ліпше...

— Всім розказуватимеш, що я дрібний?

— Не знаю... Залежатиме від того, з чим поїду в Київ...

— Отже, мета твого приїзду — моя душа?

— Скоріше розум, отче, твій божий дар.

— Срібляники привіз з собою чи потім дасть митрополит?

— Навіщо ж так! — скривився. — Ми ж божі слуги...

— Служиш ти сатані,— сказав Іван похмуро. — Хто зрадив віру своїх батьків, той зрадив Бога!

— Доброго завдав удару,— всміхнувся гість. — Тепер я вірю, брате, що ти Іван. В малому тілі, отже, великий дух.

Іван промовчав. В ньому збиралась злість, обурення. І цей прийшов з обротькою, прийшов гнуздати лестощами та похвалою!

— Потій велів тобі сказати, що вельми цінить твої писання,— почав прибулець вкрадливо. — Читаєш, мовить, спиною біжить мороз...

— А він єлею хоче? Щоб по губах?

— Не в тому суть. Єлею в нас доволі. І фіміаму... Всує ти, отче, тратиш свій божий дар.

— Овва!

— Єднання вірами — єдиний шлях спинити, втихомирити ту люту заповзятість панів-ляхів, з якою прагнуть знищити не тільки православ'я, а й наш народ.

— Єдиний шлях — боротьба!

— А ми хіба не боремося? Гнучкі дерева гнуться, а негнучкі ламаються і при найменшій бурі...

— Зігнувшись, можна і не випростатися,— сказав Іван. — Відомо, що, як зрубати хочуть, то спершу гнуть. Щоб легше було сокирі.

— Преосвященний мислить о порятунку, а не о згубі. Вистоїмо і в певний час...

— Ще зрадою ніхто свого народу не врятував! Химери все, машкара!

— А що сказав колись Ісус апостолам: будьте кроткі, як голуби, а мудрі, як змії...

— Змії не тільки мудрі, а ще й підступні, жалять.

— Як необхідно...

— Певен: ні голубина лагідність, ані зміїна мудрість народ наш, віру нашу не вбережуть.

— А що? — всміхнувся криво уніат. — Усобиці й твої нападки на ієрархів?

— Розкаяння всіх уніатів-зрадців! Без посилань на птáхів та плазунів.

— Ти ж знаєш сам, що це пусте,— зітхнув покірно черевань. — Ніхто цього не зробить нині... Та й, правду кажучи, в конкордії двох рівних вір зла значно менше, як в міжусобиці.

— В конкордії двох рівних вір? — скипів Іван. — І двох народів рівних? Тоді скажи: чим поступився католицизм, уклавши з нами унію? Нічим! А що поляки втратили заради дружби з нами? Нічого теж! Яка ж це в лиха рівність? Насильство! Примус! Рабство!

Мовчали довго. Потім прибулець глянув із-під густих острішків брів і мовив:

— Якщо підемо твоїм шляхом, розчавлять нас, зімнуть, зітруть на порох.

— Чи убояться і пошанують як мужніх гордих лицарів, а не плебеїв, здатних лиш до покори й праці.

— Устами б вашими та пити мед,— сказав прибулець сумно. — Народ не може бути як та скала.

— Тоді його не стане. На зраді та відреченні в прийдешнє не заїдеш, мов на коні.

І знову стало тихо.

— Видати, я даремно сюди прибув,— сказав не скоро поважний гість. — Не буде з пива дива.

— Якого ж дива Потій твій забажав?

— Найперше миру, злагоди...

— Верніться в православіє, і буде мир.

— А друге — він запрошує тебе до себе в Київ.

— Для чого?

— Не бесíду.

— Як я йому потрібен, хай їде сам.

— Іване, він же митрополит!

— Для мене тільки зрадник святої віри! Хто його поставив нам митрополитом? Народ, чи братство, чи патріарх? Король і папа римський. А то народу нашому суть вороги!

— Вважай, що я, Іване, цього не чув,— сказав не зразу посланий митрополитом. — Тут не Афон, і маєш це не забувати... Жаль!

Він підвівся і мовчки, важко вийшов. Іван за ним. Під пагорбом біля струмка Баторсового, де той впадав у Маняву, стояв візок із незнайомим дядьком за візника і добрий кінь перебирав ногами від нетерпіння.

— Що він тобі казав? — де й взявся поряд Іов. — Чого хотів?

— Оброть хотів накинути. Митрополичу, з бляшками,— зітхнув Іван і посміхнувся. — Буде тепер мені!..

— Від Потія діждатись можна чого завгодно.

— Знаю. Та поки він, отой пузань, дойде, та поки щось надумають... — протяг Іван.

Діждався за кілька днів нового гостя. З Дерманя а чи зі Львова.

— Славно! — ввірвався він до келії. — Сидять собі, блаженствують, а ти крутись, як риба в казані!

— Ісакій! Де ти взявся? — гукнув Іван. Йому на мить здалося, що це Афон і що земляк, як завжди, зайшов його провідати, прямуючи в Александрію.

— Приїхав вас навідати, у пущі сущих! — весело змахнув руками.

По черзі всіх поцілував, хапаючи в міцні обійми, і, не спитавши, хто є Дмитро та Афанасій, звелів Іванові: — Йди, йди показуй скит свій, старий воїтелю як сатани, так і його поганих слуг!

Він просто випхав з келії Івана в світ, умкнув, завів до лісу, аби його ніхто не чув, і запитав:

— Ну, як тут? Маєш жаданий спокій?

— Маю,— сказав Іван. — Не перший ти і не останній...

— Поїхали до мене в Дермань!

— Ні. Звідти ближче буде до Львова і до Києва.

— Вже й Потій тебе знайшов?

Іван кивнув.

— Недавно був такий гладкий, патлатий.

— А-а, це ієродиякон Власій, митрополитова міцна і довга вельми десниця! І що?

— Поїхав, з чим приїхав.

— Погрожував?

— Щоб прямо — ні.

Помовчали. Йшли смерековим лісом, де пахло так грибами, мохом, глицею, що солодко було у роті.

Ісакій збив ногою гриб і запитав:

— А «Книжку» твою знайшли?

— Не знаю. Ніхто мені нічого не говорив.

— Юрко в листі своєму не написав?

— І ти про лист той відаєш?

— Чув краєм вуха...

— Краєм? І не хотів, а якось чув? — спитав Іван, бо лист той став йому мозолем на душі: хто йде, наступить.

— Власне, мене цікавить відповідь,— не спостеріг Ісакій його обурення. Чи не схотів завважити. — Ти, кажуть, гостро вельми йому дав здачі. Певно, те заслужив. Одна пригода з «Книжкою»...

— Куди ти гнеш? — спитав Іван, спинившись.

— Скажу, скажу,— відтягував Ісакій мить, задля якої, видно, він і прибув. — Не зміг я прислужитися тобі і справі «Книжкою» в своїй друкарні... Хочу надрукувати твого листа до пана Рогатинця.

Іван аж усміхнувся. Ну й люди! Ну й поріддя!..

— Тебе єпископ сюди послав? Чи уневський архімандрит Ісаія?

— Я сам.

— Ченцеві брехати гріх.

— От хрест святий!

— Тим паче присягатися, коли неправда.

— Правда.

Іван не міг повірити, та все ж не став доводити свою підозру. Натомість він сказав спокійно, як тільки міг:

— Лист мій до Юрка стосується і більш ні до кого.

— А пан Юрко — до всіх львів'ян і навіть далі!

— Отже, його шанують люди, ідуть за ним.

— У тому-то й найбільше зло!

— Не втямлю...

— Хто він? Братчик із цехових, плебей, болюча дразка у тілі Речі Посполитої! — гукнув Ісакій. — Досі пани його терпіли. Ну, а тепер...

— Що сталося?

— Поляки вже взяли Москву і Дмитрій[9] сів на престол. Тепер за нас візьмуться!

Івана вразила ця новина. Помовчавши, він запитав:

— А Юрій тут до чого?

— Одкритий всім, весь на виду. А віра — в душах, церкву не вирвеш враз із коренем, що йде углиб... Давай листа!

— Ви хочете панам і біскупу у цьому ділі підпомогти, прискорити падіння братства?

[9] Идеться про Лжедмитрія, що захопив престол у 1605 р.

— Випередити. І відвернути страшний удар по Львову і по Русі.

Іван всміхнувся.

— Хитро...

— А як ти думав!

— Бути вам єзуїтами. Достойні учні!..

— Що ти ото говориш! — враз спохмурнів Ісакій. — Хіба про себе дбаємо? Про весь народ!

— Химерно... Щоб захистити той «весь народ», ви прагнете найперше знищити його найбільших захисників — ставропігійське братство?

— Не знищити, а присадити. Надто розперезалися! Єпископів уже самі настановляють...

— З цього ти й починав би!

Ісакій змовк. Ступав похмурий, чорний. І вже не в ліс, а з лісу, до келії та неубогого свого візка, що ждав його під пагорбом.

— То не даси? — спитав, спинившись раптом.

— Для зла не дам,— сказав Іван сердито. — Та й, правду мовлячи, у мене його немає нині.

— А де ж він?

— Певно, в Юрія. А може, й ні...

— Ти крутиш!

— Я ж не дівка. Та й ти вже, як не сумно, не кавалер.

— Коли знайду, то можу надрукувати? — спитав Ісакій вперто.

— Ні.

— Ти затятий, як той віслюк,— крізь зуби сказав Ісакій. — Так ніби ти не хочеш жить на Русі...

— Овва!

— Ти чув про шляхтича, що присягнувся укоротити тобі життя?

— Не ти, бува? — сміявся в очі йому Іван. — Виймай пістоля!..

— Думав, що ти мудріший,— тихо сказав Ісакій. Мимо хатини скиту швидко зійшов униз, сів на візок, поїхав.

Іван відчув, як рветься щось в його душі. Нелегко, з болем, з кров'ю. Стояв, дивився з жалем услід візку, що зменшувався в осіннім мреві, витканому з туманів, і сум вгортав його в свої долоні... Курликаючи, летів за море журний ключ журавлів... Летів од стужі в теплі ясні краї... Напевно, він пропливе невдовзі і над Афоном... Як плив не раз на північ і знов на південь... Вічний небесний шлях... Під ним земний... Він важчий і небезпечніший... Та все ж він є...

Повільно, важко побрів до келії, біля якої його вже виглядали стривожені новим нашестям друзі-анахорети...

Той журавлиний печальний ключ йому тепер вчувався мало не щодня. Він втратив смак до Біблії й до товариства, з яким спасав тут душу. Блукав полями, лісом, понад Манявою, вода якої чимось нагадувала йому Егейське море. Осінь уже стрічалась ночами із посланцями сестри-зими. Щоранку стояв туман. Боліли ноги, руки... Але найдужче мучилася його душа. За час блукання Руссю зібралось більше спротиву, аніж принади, болю, аніж ясної радості. Він не знайшов ні спокою, ні товариства вірних борців за рідну землю і свій народ, приречений на відмирання зайдами. Натомість міжусобиці, гвалтовність, ниці пристрасті й жадоба влади, золота. Його всі прагли використати в тій метушні, в нікчемній битві мишей і жаб. Не в боротьбі із ворогом, а в герці між собою! Тут поїдали самі себе, як висловився пихатий князь Ружинський в листі до Януша Потоцького про українців. І лист цей хтось навмисне пустив між люди. Може, він підказав Ісакієві підступний замір з його листом до Юрія...

Дозрів у день Покрови. Й одразу став збиратися в далеку путь. Дістав сакви, стер порох з них, що встиг уже осісти за місяці спокійного життя в скиту, й почав складать немудрі свої пожитки.

— Куди це ти? — здивовано спитав брат Іов, який у них, в Манявській пущі, був за ігумена.

— Пора!.. — не зміг сказать одразу правди.

— До Львова знов?
— Ні... На Афон.
— Та що ти! — схопився Іов, вражений.
— Пора. Господь підказує, що треба йти.
У келії зробилось тихо-тихо. Аж чувся шум смереки, біля якої вона стояла.
— Назáвжди?
— Хтозна...
— Як же ми тут без вас? — крізь сльози, по-дитячому спитав Дмитро.
— Одумайся! — прокинувся Афанасій, який останнім часом усе дрімав.
— Хіба тобі погано з нами? То ти скажи, не крийся,— озвався знову Іов.
— Нема спокóю...
— Буде! Скажу Петрові, й матимеш собі окрему келію!
— А в ній хіба мене не знайдуть «гості»?
— Зайдемо далі в гори й не скажемо, окрім Петра, нікому! Я вже шукав. Там дебр така!..
— Я мушу мати волю. Без неї як писатиму? Вони ж мене на клапті тут розірвуть. Всяк хоче, аби служив лише йому. Служив! — підніс Іван угору палець, немов свічу.
— Всяк має пана на цій землі,— промовив Афанасій. — Король і той під сеймом ходить, кажуть...
— Народ і Бог — єдині мої пани! — сказав Іван, вдягаючись.
— Побудь із нами хоч до весни,— просив печально Іов. — Подумай ще.
— Не можу. Вже мушу йти.
— А раптом турнуть поляків з Дмитрієм?
— То й що?
— І нам тут діло буде! — сказав Дмитро. — В Угорниках я сам читав універсал із Січі, в якому закликають до повстання і збору грошей.
— Нащо?
— Купляти зброю.

Раптом йому згадався Сава, якого він так і не стрів. Велика Україна, та місця на ній немає її синам! Коли народ в неволі, найбільше дістається його найбільшим умам. Бо їх боїться ворог. Бо в них таяться іскри прийдешніх битв за визволення. Народ, що впав у рабство, урешті-решт вмирає чи повстає!..
На мить він завагався... Лише на мить! З гори Афонської він слатиме свої листи-філіппіки на ворогів народу й віри, кликатиме з її висот священних на прю з панами, унією, католицизмом, як кликав досі. Правда, тепер він більше відає про ту біду, в яку попала сердешна Русь, розтерзана ордою й Річчю Посполитою, і зможе більше їй словом правди підпомогти...
— Вже вечір скоро,— нудив брат Іов світом. — Скільки того вже дня лишилося... Підеш уранці. Виспавшись...
— В Надвірній заночую. Чи далі десь,— заквапився. — Прощайте!
Дмитро узяв його сакви і вийшов перший. Інші пішли за ним. Іван останній. З жалем окинув зором келію, перехрестився на темний покуть, звідки на нього сумно зорив святий архангел Михаїл, патрон угорницької обителі, й переступив дубовий новий поріг. Назавжди?..
Вже з поля озирнувся на пагорб, де стояла келія і біля неї троє його братів по вірі та по землі, й в душі озвався сумнів, чи добре чинить, кидаючи на інших Русь... Вони ж іще всього не знають. Він їм не все сказав!.. З ним сталася страшна біда. Боритель знайшов його і в пущі на березі Маняви-річки!.. Як тільки він лишається на самоті — для праці чи молитви,— його немов підхоплює, зове, нестримно тягне не в церкву, ні,— до Устя! Гадав, що це минеться, що Бог на нього зглянеться і захистить, та час минав, а лихо не минало. Мало не щодня він міряв подумки шлях до

Дністра й монастиря на скелях, вдивлявся в сині очі, що близько так спливали й ронили сльози...

Глянув ще раз назад — нічого вже не було. Самі смереки й синє, як очі, небо... Господи, прости його і заступи!

Наддав ходи. Щоб сумнів перебороти. І щоб пробігти місце, де шлях іде на Тисьменицю й Устя.

В Надвірній не спинявся. Пройшов її ще завидна. Бо з неї теж вела дорога в Устя!..

А в лісі під якимось хутором, де він збирався заночувати, його нагнав квапливий вершник. Різко спинив коня, а потім мовчки, лагідно пустив його ступою.

Іван не озирнувся. Коли це друг, сам скаже добре слово, коли ж підступний недруг, то він його зневажить, не виказавши йому в лице ні страху, ні цікавості...

— Камо грядеши, старче? — промовив той нарешті.

На диво, голос здався йому знайомим. Та ж книжна мова... Певно, якийсь чернець...

Оглянувся і — вгледів Саву!

— Господи!.. — лише і зміг промовити.

Тим часом Сава спритно скочив із доброго свого коня, обняв міцненько й тричі поцілував.

— Вже думав, не дожену,— зітхнув, щасливо мружачись на призахідне, багрове сонце.

— Це кінний пішого не дожене? — всміхнувся Іван також.

— Ти ж так чкурнув!.. Приїхав я до скиту, а там сидять, засмучені й трохи не плачуть... Тільки мені сказали — я на коня і навздогін!

— А як же ти довідався, що я в скиту?

— У Львові був, ну й розпитався...

— В братстві а чи в єпископа?

— Іван Красовський виручив, коня ось дав.

— То ти до Львова їхатимеш?

— Ні. Я — на Січ,— оглянувшись, тихенько мовив Сава.

— А-а, ти збираєш гроші! — згадав Іван слова Дмитрові. — Певно, це ти недавно був в Угорниках?..

— Тс-с! — зупинив його поспішно Сава. — Ще хтось почує... Інший там був козак, в чернечій рясі...

— Славно! — сказав Іван, помовчавши. — Удома озираємося, як у чужій коморі... Й шепочемось, мов варнаки!

— Того-то я і шастаю по цій землі,— озвався Сава. — Поки ляхи в Москві гостюють, ми підготуємо гостинець тут. Як Бог поможе, встане вся Україна!.. Слухай, ходім на Січ! Писатимеш універсали, послання всім, хто прагне волі й долі!

— Я ледве звідси вирвався... — сказав Іван. — А ти на Січ...

— Іване, там!.. — обняв його правицею за плечі Сава. — Коли б ти знав, які там люди! Золото!

— Я хочу бути вільним.

— То де її шукати, волю, як не на Січі! Афон порівняно з нею — турецька каторга!

— Афону ти не займай,— скривився. — Свята гора!

— Січ теж свята, і воля для неї Бог!

— Блюзнірствувати ченцю не личить, Саво. Сам же колись розказував, що всяке там...

— Іване, час настане, і ми спокутуємо всі гріхи,— гукнув сердито Сава. — Молитвами ніхто ще волі не здобував.

— Це як сказати...

Рушили поволі втрьох. Іван та Сава мовчки. Кінь форкав і тягнувся скубнуть трави. На ліс туманом впали підсвічені багровим тоном сутінки.

— Іване, ти потрібен тут,— озвався знову Сава. — Ти вмієш словом бити, як із гармати!

— І я, і слово моє належать Богові,— сказав Іван похмуро, бо вже

вважав, що вирвався із зазіхань на волю його й перо. — З Афону я підпоможу...

— З Афону? — аж нахилився до нього Сава. — Доки до тебе дійде звістка, ти щось напишеш та перешлеш, ми переможемо чи ляжемо усі кістьми!

— Бог не допустить...

— Що ти все Бог та Бог! — обурився. — Сам стань грудьми на стражі, не допусти!

— Молитимусь...

Брат Сава враз почорнів. Чи то, що сонце зовсім уже сховалося, чи від німого свого обурення його словами, впертістю.

— Я, Саво, вже не годен тут воювати,— мовив Іван примирливо. — Що хворий, а що старий...

— Сидітимеш собі на Січі чи у якомусь монастирі. Щоб з нами був, щоб під рукою в гетьмана.

— Хіба він є?

— Де військо, там і гетьман,— ухильно мовив Сава. — За гетьманом не стане діло.

— Молитимусь, щоб Бог послав...

— І знов за рибу гроші! — спахнув, як скіпка, Сава. — Тобі писати треба, будить народ!

Минали саме хутір, й Іван нічого не відповів. У полі ж він спинився і мовив:

— Вільний і пише вільно! Всюди на Україні я буду «під рукою», як ти сказав. А з-під руки погано видно, Саво.

— Боїшся, то й вигадуєш,— сердито буркнув Сава. — Страх, страх скував нам душу й розум!

— Не знаю, як там інші,— схвильовано сказав Іван. — А сам я, брате Саво, крім Господа, уже нікого не боюсь.

Замовкли знову. Довго отак ішли, неначе їм не було про що вже поговорити. На роздоріжжі Сава спинив коня і запитав, спідлоба глянувши на афоніта з Вишні:

— То йдеш на Січ зі мною?

— Йду на Афон.

— Тоді прощай!

Сів на коня і, навіть не озирнувшись, поїхав геть.

В Івана зайшлось серце. Він проводжав очима Саву, поки той маячів у полі, де вечоровий морок змішався з сяйвом перших осінніх зір. Тоді зітхнув і рушив своїм шляхом.

На третій день добувся того села, в якому, мандруючи на рідну Русь з Афону, збагнув, що вже на милій своїй землі. Тепер не мав ні радості, що повертає круто своє життя, ні втіхи, що нарешті досяг мети. Це клятий Сава все зіпсував, посіяв смуту в його душі!..

Минув село, не дивлячись зустрічним людям в очі, а в полі, де вже мала розпочинатися земля Турецької імперії, спинився і поглянув на рідний край. Востаннє, може... Сльози йому здавили горло, і він не зміг їм дати ради...

Довго отак стояв, мов прикордонний застиглий стовп, а потім рушив далі. Йшов, плачучи й озираючись весь час назад, на рідну землю, пойняту осіннім смутком... Господи! За віщо ти караєш своїх людей, примушуючи шукати іншу долю та іншу землю!..

Пагорб, що хтозна-де узявся, закрив собою далеч, і вже не стало видно йому Русі. Попереду лежала безконечна чужа земля, чужі шляхи, які він ледве бачив у мреві сліз... Чув шум і плескіт моря, що било в скелі берега, й земля ледь-ледь тремтіла від тих ударів... Вічна, свята земля!..

1986 р.

Розділ IV
ПАРАСКА ГЛІБОВА

1.

Рік 1860 приніс для Куліша два нових знайомства й два нових романи — чернігівський роман з Параскою Федорівною Глібовою, дружиною Леоніда Івановича Глібова, відомого байкаря, та полтавський роман з Ганною Павлівною Рентель.

3 червня 1860 р. Куліш писав до Петербурга Д. С. Каменецькому:

— В Чернігові я вже другий тиждень і проводжу тут час з такою приємністю, як ніколи й ніде.

Весело! Весело! Весело!

— В Чернігові люди живуть так гарно, як тільки можна бажати од невеличкого провінційного міста.

То ж таки коло нього ходили, його слухали, розважали. Купання, катання, прогулянки, подорожі за город: кашу варити, сало на шпичках смажити, пісень співати, козачка танцювати... Не Чернігів 60-х років, а справжня Січ Запорізька. Тут тобі й скоки, й викрутаси, та через голову, та колесом, а до того ж ще й найпривабливіше кохання, найніжніший флірт. Який великий поет — серце людськеє! — проголошував Куліш. Проза життьова оберталась в поезію серця, і все життя здавалось чудесним, таємничим і радісним.

Найближче зійшовся Куліш у Чернігові з Леонідом Глібовим та з Степаном Даниловичем Носом.

Про Глібова Куліш писав Каменецькому:

«У Глібова є хороші вірші. Приміром:

> Доле моя, нене моя: де ти, озовися?
> Ой нащо ж ми любилися, нащо ж розійшлися?

Ніхто більше за Глібова виглядом, манірою й читанням не скидається на поета. Його призначення було високе, і в іншому суспільстві, за інших обставин він був би незрівнянний естетичний критик і поет. Але гниле життя в панському нашому суспільстві згубило його. Він не живе, а одживає, хоча й сама руїна прекрасна в цій особі, яку задумала природа в найщасливішу хвилину».

Та в особливому захопленні був Куліш від Носа:

«Дуже приємна людина — Ніс. Це ім'я буде в нас безсмертне. Це така людина, якої й історик, і поет найбільше потребують. Між народом

Закінчення. Початок див. «Вітчизна», 1991, №№ 4, 5.

він свій, без найменшої натягнености. Супроти його я вже джентльмен, тобто відрізнений від народу недостатністю народного виховання. Він учиться в народу, і чудесно вчиться. Вищого за нього немає етнографа, і деяка навіть обмеженість розумових дарів допомагає йому черпати матеріали для етнографії в усій їх чистоті, без сторонньої домішки».

То була найвища похвала для людини й письменника, коли її називав Куліш етнографом...

Український гурток у Чернігові був міцненький. Було тут багато молоді, настроєної так романтично, як і Ніс. Отже, явочним порядком заснований був так званий «Носівський курінь», щось подібне до українського клубу. До «куреня» вступити було вільно кожному, аби тільки він одягавсь у народне вбрання та розмовляв народною мовою.

Було й так, що всією громадою виїздили за город, розкладали багаття, смажили на шпичках сало, пили, співали народних пісень, декламували поезії Шевченкові й вертались додому.

Гостинність самого Носа була в такій «широте беспредельной», що, не питаючись, спинявсь у Носа кожен, хто хотів, так що Ніс не бачив іноді й господаря речей, хто він і що він, тільки бачив його валізи. Обідав у Носа теж хто хотів, і тільки по обіді кидано гроші в карнавку, прибиту на стіні. Члени «куреня» неабиякої ваги надавали народним звичаям стародавнім і за Носовим приводом прагнули реконструювати козацьке запорізьке життя колишнє в своєму побуті.

Отак, як Куліш у своїй «Чорній раді» запорізьке життя та Кирила Тура змалював:

— У нас на Січі приїжджай хто хоч, устроми ратище в землю, а сам сідай, їж і пий, хоч трісни,— ніхто тобі ложкою очей не поротиме. А ці городові кабани усе мають за власне, що перше забрались у баштан.

Уставши з-за столу, Кирило Тур подякував за хліб-сіль по-своєму:

— Спасибі Богу та мені, а господарю ні: він не нагодує, то другий нагодує, а з голоду не вмру,— та й потяг із подвір'я, не сказавши нікому й прощайте, наче з свого куреня.

Своєю щирою вдачею, широкою, надто експансивною «запорізькою» натурою, також через свій непоганий баритон та оригінальний зовнішній вигляд Ніс був дуже популярний не тільки в Чернігові. Принаймні Ніс згодом писав про себе:

— На мене на Україні дивилися, як на міф. Знаю, що чомусь у чернігівському бутті моєму, як на диво, хотіли поглянути на мене всі проїжджі, навіть і за триста верст, а може, й дальні страннiє. Навіть були й такі, що уявляли мене диким вершником і побоювались трохи, особливо вночі, та ще темної, недовірливо позираючи на віконце. Одне слово, були такі щасливі фантазії, що зробили з мене новітнього Гаркушу.

Як належало справжньому запорожцеві, носив Ніс і козацьке вбрання, що ним він епатував чернігівське панство й муляв очі місцевому начальству.

В запорізькому — «чесному курені» Носовому Куліш відчував і себе справжнім запорожцем. У Чернігові Куліш ходив у червоних шовкових штанях і в вишиваній сорочці.

Фантастичний театральний костюм Кулішів привертав до себе увагу чернігівських хлопчиків, і вони, побачивши Куліша на вулиці, бігли за ним юрбою й гукали:

— Турчин! Турчин!..

3 червня 1860 року Куліш писав Данилові Каменецькому до Петербурга:

— В Чернігові я вже другий тиждень і проводжу тут час з такою приємністю, як ніколи й ніде.

А з приводу своїх шовкових штанів, ніби трохи й виправдуючись, додавав:

— На півдні аж ніяк не можна ходити в панталонах, і я вже пошив собі шовкові шаровари, а до них потрібні й українські сорочки.

В Чернігові зав'язався в Куліша роман з панею Параскою —

Параскою Федорівною Глібовою, дружиною Леоніда Івановича Глібова.

Кохання починалося «гаряче й сліпо», як каже сам Куліш. Він почував себе бадьорим, свіжим і піднесеним. Він був щасливий, як ніколи й ніде. Він говорив про «ніжне й глибоке почуття».

— Ви зробили мене юнаком! — казав Куліш Глібовій.

— Ви мене помолодили в Чернігові! — писав Куліш згодом 12 жовтня 1860-го. — У Вас в Чернігові якось молодо живеться.

— Молодість зникла для мене. Ви бачили останній її відблиск (1860, 23 грудня).

Лист досі не опублікований, записка, де призначається побачення, якнайкраще змальовує Кулішеві настрої в Чернігові, де урочисті бенкети, обіди й вечері, музика, тости, шампанське приходили на зміну принадним годинам, проведеним на самоті з Глібовою.

«Вчера был день беседы шумной,
Вчера был вакха шумный пир,
При кликах радости безумной,
При звоне чаш, при звуке лир...

В самом деле был вечер веселый у Цвита[1], одной Вас мне не доставало. Но у меня на груди были Ваши цветы, а в сердце Ваши слова,— я не мог тосковать о Вашем отсутствии. Музыка подействовала на меня сильнее обыкновенного, потому что Вы сделали меня юношею. Между прочим, я читал Катерину Шевченка и не мог удержаться от слез. Мне живо представилась Ваша легкая юность. В лице Катерины я видел Вас игрушкою людей, которые не знали Вам цены и, как неразумные дети... но довольно: я много уж говорил об этом. Все, что Вы переиспытали, все, что Вы утратили, так (сильно) живо представилось мне при чтении Катерины, что я перервал его, выбежал в другую комнату и, упав на софу, дал волю слезам своим. Тут-то я убедился, как нежно и глубоко я Вас люблю. Если и никогда уж мы больше не свидимся после нашей разлуки, я всегда буду любить Вас и с благодарностью вспоминать грустные и вместе восхитительные часы, проведенные с Вами наедине. Если желаете сегодня ехать со мной в сад около одиннадцати часов, то отвечайте посланному только — хорошо; а если не хотите, то оторвите лоскуток от этого письма и напишите, в котором часу приехать посидеть к Вам перед обедом, который будет у Милорадовича. Я не хочу озабочивать Вас длинным ответом. Я знаю, что Вы меня любите больше, чем может выразить записка.

Весь Ваш П. К.

(Адреса) Ее Высокоблагородию Прасковье Федоровне Глебовой от Кулиша».

Куліш, як завжди, чутливий і сентиментальний. Він ллє сльози над долею Параски Федорівни, що йому нагадує долю Шевченкової Катерини.

Пані Параска його кохає, щиро звіряючи йому всі свої таємниці, про які вона мовчить навіть і своєму чоловікові.

І, як завжди, передбачливий і обережний, Куліш навіть і в цій записочці, клопотавшись про побачення, не забуває нагадати пані Парасці, щоб вона не робила з його «ніжного й глибокого» кохання будь-яких дальших висновків. Мовляв, їхні чернігівські взаємини — то тільки на «тепер»; цим «тепер» усе й повинно обмежитися.

Тонкий і недвозначний натяк, що він на себе жодних не бере зобов'язань.

— ...Коли ми й ніколи не побачимося після нашої розлуки...

Прогостювавши в Чернігові тижнів зо два, Куліш рушив до Ніжина. По дорозі 16 червня він писав з Козельця Глібовій, умовившись наперед побачитись з нею в Ніжині, куди й вона збиралась поїхати одвідати своїх батьків, ніжинського панотця Успенської церкви Федора Бордоноса:

— Я їду в Ніжин і буду там або ж раніше од Вас, або ж відразу після Вашого приїзду.

---

[1] Чернігівський купець.

Куліш розрахував, що поважний панотець з прихильністю поставиться до його взаємин з Глібовою, і в тому ж таки листі писав:

— Волітиму сподобатись Вашому панотцеві. Сподіваюсь, що він згодиться на все те, на що згодився й Леонід Іванович, а любов усе може; нема нічого в світі, перед чим би спинилась справжня любов.

В Ніжині Куліш прожив у родині пані Параски з тиждень і в двадцятих числах червня приїхав до Києва. В Київ Куліш приїхав червня, певне, 23 й лишався тут тижнів зо два, до 5 липня.

— Мені весело в Києві, як і в Чернігові! — писав Куліш Каменецькому 28 червня. — Передо мною здійснюються чудеса.

А в листі до Леоніда Івановича Глібова з 24 червня так змальовував своє київське життя:

— Спинився я в Європейській гостиниці № 25 і вперше після виїзду з Петербурга маю незалежну й тиху кімнату. Я так від цього зрадів, що хочу обернутись до свого звичайного й правильного життя. Дніпро від мене дуже близько, і я вже пірнав у ньому, а під боком царський сад для прогулянок. Здається, я проживу в Києві не менше 10 днів, а може, тижнів 2 чи 3, коли я буду спокійний.

Тим часом до Києва приїхала й пані Параска, і Куліш з нею проводив весь час укупі. Куліш почувався цілком щасливим: він жив. Він почував, що живе, як ніколи, повним, напруженим життям.

— В Києві,— писав Куліш згодом 25 лютого 1861 до Глібової, згадуючи їхнє спільне життя, — Ви найшли дружбу, що незмінно тягнеться до цього часу і тягтиметься вічно.

І в листі до одного із своїх приятелів Глібова писала:

— За одну просту дружбу Кулішеву можна віддати все і ніколи не покутувати.

Які далекі, сірі, мізерні уявлялись Кулішеві нікчемні дні минулого! «Погане минуле»,— казав Куліш в листі до Каменецького. Тепер нарешті він міг забути його.

— Я,— писав Куліш до Каменецького 25 червня 1860-го з Києва,— задоволений зі свого внутрішнього миру... До Петербурга відчуваю огиду і ніколи не хотів би до нього вертатись. Мені здається, що я тільки два тижні, як виїхав з цього скопища нечестивих. Але я зовсім не грубшаю, бо живу напружено й іноді не сплю від нервового роздратовання. Вивчив багато нових пісень. В Петербурзі в мене не було голосу, а тепер є. В Петербурзі я був такий пригнічений, що дуже рідко просив навіть Вас заспівати щось, а тепер співаю або ж насвистую без перерви. Душевне здоров'я моє поправилося.

— Обмеженість понять або перешкоди з боку побічних осіб псували нам діло, а все-таки воно було ділом і лишиться ним назавжди для головних дійових осіб,— каже Куліш, розповідаючи Каменецькому про свій чернігівський роман та взаємини з Глібовою. — Один з моїх романів,— додає він, натякаючи на роман з Милорадовичівною,— розлагодився надовго, а може, й назавжди; зате інший, тобто з Глібовою, входить у блискучий період розвитку.

— Скільки,— каже Куліш,— я пізнаю таємного, чого не знають люди, які живуть усе життя з моїми героїнями. Який ясний стає для мене механізм нашого родинного життя — на різні лади й тони. І скільки чудесного одкрилося мені.

— Я,— визначає себе Куліш,— романіст переважно. Все інше для мене більш чи менш сторона.

Куліша надзвичайно втішає цей чернігівсько-ніжинсько-київський епізод з панею Параскою.

В листі до Данила Каменецького він писав:

— Я дивуюсь: які трапляються в житті явища! Яких чудесних тайн повне прозаїчне життя, що рухається перед нами! Який великий поет — людськеє серце!

— Але досить,— додає Куліш, обриваючи свої визнання й обме-

жуючись натяком,— усе одно Ви нічого з цього не зрозумієте. А розповідати все — труд не під силу та, може, й даремний труд.

Знов і справді вже востаннє в ці роки розкрилася перед Кулішем поезія сердечного життя, за життьовою прозою — таємничий любовний ліризм.

Тверезий, ригористичний, поміркований і обережний, Куліш під враженням звичайнісінької, найбанальнішої адюльтерної історії ладен вважати себе за Дон-Жуана, розпусника, великого грішника, пишатись, проголошувати, вийти на перехрестя й усім, усім, усім прокламувати фанфарами гонору свою сміливість, свою надзвичайну розпусту, свій надзвичайний успіх у жінок.

Він у владі міфологічних образів: він удає з себе то Прометея, то Месію, то Дон-Жуана.

Тим часом усе було простіш, звичайніш, «міщанніш». Він мислить гіперболами й метафорами і не помічає свого нахилу до міфологізації та прибільшень.

В листі з 4 липня 1860-го Куліш писав:

— Я уже писав Вам (Каменецькому), що зі мною тут трапляються чудеса. Жінки залицяються до мене, як до Дон-Жуана. Це є щастя мого життя. Щастя тому, що я приємно зайнятий і забуваю своє погане минуле... Між тим людина одкривається мені в жінці дивовижно. Пізнаючи щодня, що таке жінка, я разом з тим зрозуміваю краще і нашого брата чоловіка... Але ніколи не вважатиму зближення з жінками за не варте високого характеру. Це то й єсть саме життя; а те, що називають життям учені та ділові люди,— то надвірня робота. Справжнє життя в хаті й під хатою, на виду жінки. Усе, що віддалік від неї,— епізоди, що в'яжуться з головним.

«Важко яскравіш виявити з себе невдалішого Дон-Жуана!» — занотовує Петро Чубський з приводу наведеного листа Куліша до Дан. Каменецького. «З перших слів: «Жінки залицяються до мене, як до Дон-Жуана» — цілком перекручено образ Дон-Жуана: таки ж не жінки залицялися до нього, а він до жінок... Бувало, жінки навіть жахалися Дон-Жуана, а він, знаючи секрет «переможного благання», знаходив шлях до серця й таких жінок».

І знов, додамо зі свого боку, що це за Дон-Жуан, який в коханні цінить не пекельні провалля пристрасті, не піднесення, падіння, страждання, погрози, злочини, пахощі крові, дзвін шпаг, палкі захоплення й гіркі каяття, а тільки можливість приємно розважитись та забути погане минуле? Це викладений Дон-Жуан, пародія на Дон-Жуана!..

Коли Куліш згадував подробиці свого перебування влітку року 1860 на Україні, в Полтаві, Чернігові, Ніжині, Києві, Одесі, свій для нього самого цілком несподіваний успіх у жінок, він згадував про все це не інакше, як про добу найсправжнісінького щастя. Куліш почував себе якось особливо екзальтованим, афектованим, і серце його огортала наївна гордість. Пишаючись, він відчував свою винятковість і надзвичайність.

У тому ж таки листі до Каменецького Куліш, згадуючи слова Василя Михайловича Білозерського («Василя Блаженного»), писав своєму повірникові:

— Колись, в часи оні, Василь Блаженний висловив мені, що за моїх років не можна сподіватись на кохання з боку жінки. Але тепер я впевнився, що мені треба було пожити на світі й тільки зберегтись у такій мірі, як я, щоб у жінок, морально розвинених, мати повний успіх. З жодним юнаком вони не можуть бути так швидко свої, як зі мною.

Він певен був, що йому лишилося вибирати пригоди найпіднесеніші й найтрагічніші. Він переживав надзвичайні пристрасті, несподівані тріумфи, небезпечні й погрозливі катастрофи.

— Я був,— розповідає Куліш про себе,— дійовою особою в таких сценах, що досі зустрічав тільки в найсміливіших і найпоетичніших романістів. Скажу більше: в моїх романах брали участь батьки, матері, брати, сестри моїх героїнь — творили волю мою.

І хоч він і каже, що «інтрига, спокуса ніколи не були і не будуть моєю метою, я хотів тільки жити», але він не був би Куліш, коли б, ствердивши принадність жити й кохати, відчувати радісну насиченість життя, не завважив у другій половині фрази свого менторства й менторського вчительства:

— Я хотів тільки жити і навчав інших, як треба жити.

Недосвідний і ніяковий, вперше вступивши на шляхи донжуанізму, він не може відмовитись від думки про своє вчительське призначення.

2.

Роман із Глібовою не лишився, розуміється, секретом для Леоніда Івановича, та, здається, ані Куліш, ані Глібова й не робили із своїх взаємин особливої таємниці.

Куліш, скинувши свого сурдута, в своєму фантастичному вбранні театрального турчина-запорожця почував себе так безтурботно і в такому ентузіастичному, радісному стані перебував, що все на світі, навіть прикрості й ускладненості роману з Глібовою, заміжньою жінкою, він сприймав легко й лагідно.

Між чоловіком, жінкою та Кулішем сталася розмова, як і завжди в таких випадках, важка, прикра, напружена й навмисна.

Парасці Федорівні довелося вибирати й вирішувати, визначати свої наміри, оформляти свої взаємини з чоловіком і коханцем... Вона вагалась у своєму виборі, не наважуючись спинитись на чомусь остаточно. Порвати з чоловіком і піти назустріч новому коханню? Чи не означало це піти назустріч невідомому й непевному, отже, певність усталених зв'язків і звичок, сталість шлюбу змінити на непевність першої-ліпшої романічної пригоди? Чи не краще піти на компроміс і лишити любовне шумування шумуванням і сталість шлюбу шлюбом?

Куліш, не знаючи, в який спосіб розв'яжеться справа, тримався шляхетно: «благородно, но на удачу», як визначав він сам свою поведінку під той час. З одного боку, він усередині себе сподівався від Глібової на сміле й гаряче почуття, і його дратувало, що вона вагається. Гонорній його гордості приємно було б переконатись, що Глібова в критичний момент, вибираючи між ним та іншим, виявила не помірковану розсудливість обережної жінки, а палку пристрасть відданої коханки, раптовий порив, сліпу рішучість. Його уяві мріялась зворушлива сцена: зі сльозами кинувшись в його обійми, вона крикне:

— Задля тебе — на все!

Куліш ніколи не був щасливим коханцем, ніколи не вмів викликати в жінках пристрасті, й це зачіпало його самолюбство. Два попередні романи з Марком Вовчком та Милорадовичівною обірвалися для його самолюбства безславно, конфузливо й майже ганебно.

Роздратований і незадоволений чоловічий гонор викликав у ньому бажання бодай хоч на цей раз сліпого пориву.

— За вашу нерішучість я на вас сердився,— казав Куліш Глібовій.

Але це було тільки випадкове почуття, не почуття, власне, а лише наростень на почуття, легке шумування живої й радісної любовної примхи.

Несмілива й боязка обережність перемагала химери гонору. Чи варто ошукувати себе самого безглуздістю смішних і непотрібних примх? Отже, Куліш досить турбувався, щоб ця жінка з долею Шевченкової «Катерини» справді не наважилась на рішучий крок і не порвала з чоловіком. Кохання коханням, шляхетність шляхетністю, самолюбство й гонор самолюбством, але прикрість лишається прикрістю, і Куліш почував себе ніяково, невиразно й хистко. Він не мав жодного наміру розлучатись з Олександрою Михайлівною й брати шлюб із Глібовою. Пристрасний запал з його боку був тільки плинним настроєм.

Щодо Леоніда Івановича Глібова, то коли родинні його взаємини з приходом третьої особи заплуталися і вузол треба було якось розв'язати,

він пішов на компроміс. Глібов в усій цій історії поводився коректно й стримано. Як джентльмен. Без істерики, лагідно, чемно.

Чи не є в родинному житті коректність єдиною основою родинного щастя?

Леонід Іванович знав легку примхливість своєї дружини й не надавав великого значення її захопленню.

Шукаючи виходу, він попереджав і застерігав свою дружину. Він висловив сумнів, чи буде Параска Федорівна щаслива, коли б вона наважилась порвати шлюб і змінити обставини. Він передбачав небезпечність розлуки. Поза сумнівом, він не довіряв серйозності почуття Кулішевого і не сумнівався, що «сліпе й гаряче» кохання Кулішеве — то тільки хвилинний настрій. Та разом із тим він давав своїй дружині повну свободу вибирати й робити що хоче й як хоче.

Наслідком сцени було те, що Параска Федорівна одержала від Леоніда Івановича повну волю. Вона вільна робити що хоче й як хоче. Леонід Іванович нічого не заперечував і нічого не забороняв. Він не заперечував проти її наміру їхати з Кулішем до Києва й Ніжина.

Отже, Куліш міг уважати, що він досяг того ідеалу бути «третім» у родині, що з такою підкресленістю він проповідував у своїх листах до Милорадовичівни та Рентель.

Куліш був надзвичайно задоволений, що через шляхетність Леоніда Івановича він виплутався з усієї історії гаразд. Справа могла обернутися зовсім інакше, коли б Леонід Іванович уперся, а пані Параска рішуче сказала т а к.

Куліш не може сховати свого задоволення:

— Тільки людина, що перегоріла, як я, в огні пристрастей, і до того людина чесна, може не захоплюватись до безглуздостей, що ведуть за собою даремні жалі,— писав Куліш у листі до Каменецького.

— Романи мої,— каже Куліш,— загрожують мені новими нещастями. Але,— пише він,— доля береже мене до цього часу чудесним способом. До цього часу я не зробив ані кроку, за який міг би гірко каятись. Думка в мене стоїть на сторожі почуття, а тому я не поринаю в «преисподнюю любви». Разів два я ледве-ледве не наробив дурниць, та саме-іменно доля врятувала мене. Тепер я обережніший.

Кулішеві бракувало чутливості й делікатності. Він мав повну рацію, коли казав про себе:

— Я не знаю межі, що відокремлює егоїзм від великодухості.

Вияв одвертого егоїзму він здатний був прийняти за вияв щирої й глибокої великодухості. Упевнений у високій моральності своїх вчинків, він зовсім не помічає свого цинізму. Він губить межі, що відокремлюють щирість від цинізму. Треба бути остаточно зламаною натурою, морально деморалізованою людиною, щоб проповідувати ту егоцентричну безпринципну принциповість, що її прокламує Куліш.

Куліш завжди Куліш,— він завжди безтактний. Хто дав йому право в усій цій «адюльтерній» чи «напівадюльтерній» історії, після тяжкої сцени між ним, чоловіком і чужою жінкою звертатись до чоловіка з такими фразами:

— Я приходжу в жах од власної «предприимчивости» і дивлюсь на Вас як на благодійного генія мого життя. Будьте ж завжди самим собою. Ніколи й ні для чого не змінюйте таких чудесних поривів серця, що Ви, може, проти власної волі, висловили своїй дружині перед розлукою. Я не все пишу, що тепер здіймається з дна моєї душі: я боюсь надто яскраво освітлити справжні пружини всієї цієї історії. Досвіди життя навчили мене «вонзать» душевний погляд в чужу душу глибше від того, що в ній грає на поверхні. Але краще таїти про себе похмурі одкриття, що нас карано за невтомну згагу дошукатись голої істини.

Так писав Куліш у листі до Леоніда Івановича! Вдячність є вдячність, але вона аж надто цинічна в даному разі.

Чи, може, справді Куліш так глибоко впевнив себе в своїй пророцькій добірності, в штірнеріанському «все дозволено», в своїй високій прометеїс-

тичній надморальності, що навіть після паскудненької переляканості, коли після всього, набродивши й наблудивши, нарешті трохи заспокоївся, він не може бути іншим, як тільки Прометеєм та Ісайєю?!

Прометеїстичне хлестаковство — це друга натура в Кулішеві. Те, що не раз багатьох обурювало в Гоголі, те саме дивує нас і в Куліші. Зовнішній прокламативний моралізм — і поруч того личина, маска. Пишновеличний, гордий, самовпевнений, поплескуючи по плечу Глібова, Куліш пише до нього листа зайвого, непотрібного й недоречного, де з піднесенням великодушної егоїстичності аналізує поводження Леоніда Івановича.

— З нас трьох Ви, Леоніде Івановичу, поводились краще від усіх, коли тільки правдиві побоювання Ваші, що Параска Федорівна не буде щасливіша, змінивши обставини й місце свого перебування. Я діяв, розуміється, шляхетно, але на у д а ч у. Вона хиталась між двома крайностями, і це цілком зрозуміло для мене. Ви одні, знавши її здавна, робили, як слід робити шляхетній людині, тобто давали особі свободу і в той же час застерігали її від небезпеки, що полягає в ній самій. Може, Ви врятували всіх нас від багатьох великих страждань, примусивши постраждати кожного потроху.

Наскільки тактовно було писали до Леоніда Івановича такого листа, наскільки чемно й чутливо було обмірковувати в листі до нього його поведінку, на це питання міг би відповісти тільки сам Куліш.

Після того, як справа була налагоджена і Куліш почував себе цілком певним, що події не обернуться проти нього, він робить найсміливіші жести:

— Так!.. Поміркованою прихильністю з боку Параски Федорівни я б не задовольнився; тільки повна самопожертва була б для мене відрадна в житті.

Леонід Іванович поводився в усій історії надзвичайно стримано, лагідно, прихильно. Він не образив Куліша. Отже, для Куліша цього було досить, щоб він почав був нав'язуватися до нього з дружбою, дарма що це для Глібова повинно було здатись занадто прикрим.

— Такі люди, як я,— пише в тому-таки листі Куліш,— не можуть бути щасливі в іншому; вони повинні задовольнятись з власної душі. Я багато робив спроб — і жодна з них не вдалась. Остаточний висновок мій такий: чи в мене нема стільки життя, щоб цілком оволодіти чудесною душею жінки, чи я ніколи не зустрічав жінки такої піднесеної, щоб співчувала моїй душі в кращих її рухах.

Ці його визнання, як і взагалі ввесь лист Куліша до Глібова, бринять, як ляпас. Кожне слово його розсудливих міркувань і визнань сприймається як образа. А Куліш розмовляє ніби чужа людина про чуже й байдуже, стороннє, експериментатор, вчений дослідник, лікар, суддя, «янгол», «пророк», «юродивий».

«С п р о б а»,— зазначає з приводу останнього, наведеного в нас уривка Петро Чубський,— торкалася також і Параски Федорівни, жінки Леоніда Івановича, якому все це й писалось, і від того ввесь тон листа набирає дивовижного, щоб не сказати принаймні нетактовного характеру...

У нас і в Куліша різні мірки, різні погляди, різні оцінки. Куліш завжди Куліш. Безпосередньо після рядків про марність усіх його любовних «спроб» він пише: «Прошу Вас, Леоніде Івановичу, не розлучатись зі мною на життєвій путі»... Прохає, звичайно, не для себе: «Може, Ви за моєю співучастю зробите зайвий крок вперед в розвиткові Вашого таланту».

— Я,— пише Куліш далі,— бажав би перевести вас на службу до Києва, де більше людей розумових і більше засобів для розумового розвитку. Чи згодні Ви будете, як я знайду Вам приймовне на перший раз місце? Відповідайте на ім'я Ів. Пилип. Хильчевського, старшого доглядача загальних квартир при 2-й гімназії. Я проживу в Києві до Вашої відповіді.

Що це? Одвертий, голий, неприхований цинізм? Бажання піддобритись? Чи, може, схований намір улаштувати можливість зручніше

стріватись з панею Параскою, не викликаючи зайвих розмов? Ні! Ні! Ні!.. Це Куліш, такий, як він є. Петро Чубський закидає Кулішеві тверезе резонерство, але, попри всю свою розсудливість, а може, й через цю саме розсудливість Куліш надзвичайно безпосередній. Людина найщирішої безпосередності. Він нездібний стримувати добрих поривів своєї душі. Він дякує Глібову, що той урятував усіх їх від багатьох страждань, і, охоплений почуттям вдячної доброзичливості, він хоче віддячити своєму щирому й доброму приятелеві. Не через інше що, як тільки через почуття щирої, глибокої приязні. Не всі ж такі добрі, лагідні, як він, Куліш: не людина, а янгол во плоті.

Єлей, миро, хліби, офіри, туркотіння голубів, тиха вечірня молитовність, аромати степових трав... Сріблясто-сиві струмки фіміаму здіймаються вгору і в непомітних коливаннях тихо тануть в ясній прозорості вечірнього неба. На душу лягла лагідна, спокійна, незворушна тиша небесних серафічних споглядань. Злий гомін життєвої борні зник, згас, розтанув...

В душі його співають янголи, принаймні він сам запевняє в цьому.

...«Боятись» його щодо жінки Глібову немає чого:

— Не бійтеся мене щодо Параски Федорівни. Вона задовольниться простою дружбою моєю, тому що такої любові, якої я прагну, вона не розуміє, та й я нездібний вірити в те, в чому зневірився раз.

Навіть і для неї він може бути корисним:

— Я люблю її настільки, щоб стежити з участю, що буде далі з цією зіпсованою дитиною, і, на випадок потреби, зробити їй корисну послугу.

Але найкраща остання фраза в цьому листі до Глібова.

Куліш у Ніжині спинився в родині батьків Параски Федорівни і в листі до Леоніда Івановича приписує: «Скажіть панотцеві Федорові та Марії Павлівні, що я їх дуже полюбив, та і вся родина мила й добра. Я сам,— додає Куліш,— на Вашому місці одружився б у такій родині».

Навіть у цій своїй мопассанівській історії, смакуючи приємність легкого любовного успіху, Куліш зберігає позу пророка, людини «не од миру цього», що живе високими ідеалами. Отеє протиставлення високого себе й мізерної її, пані Параски,«зіпсованої дитини», Куліш зберігає і в цьому разі.

Вівши роман на очах у чоловіка з його дружиною, докрутившись до того, що жінка збиралася кидати чоловіка, він каже про перевиховання жінки, про свої високі ідеали. В листі до зрадженого чоловіка він зневажливо пише про його дружину як легковажку жінку, про її непевність, про брак у неї високих правил, про те, що вона не гідна його, Кулішевої, ідеальної піднесеності.

Куліш намагається впевнити Леоніда Івановича, що його дружина не варта Куліша...

— Вам краще знати, чи можна здійснити мої великодушні мрії щодо перевиховання жінки, уже сформованої під іншими впливами. Вам краще знати, чи є в ній «жажда знань і праці», чи вона більше була б задоволена з безтурботного життя, чужого всяких суворих планів. Іноді я нудьгую, як людина, що опинилась на безлюдному острові; мені жалько моїх надій, але коли згадаю, на якій невизначеній основі я будував свої чарівні сподівання, то жахаюсь од власної вигадливості і дивлюсь на Вас як на благодійного генія мого життя...

Він дає доброзичливі поради Глібову. Він радить йому лишатись і надалі таким, який він був досі:

— Будьте завжди самим собою. Ніколи й ні для чого не змінюйте таких чудесних поривів серця, що Ви, може, проти власної волі, висловили своїй дружині перед розлукою...

Можна дивуватись, можна обурюватись з такої самовпевненості Куліша. В своїй гоноровитій піднесеності Куліш доходить до таких ступенів, коли з нього вже не можна навіть іронізувати.

Кінець кінцем, хто йому дав право копирсатись у душі Глібова,

аналізувати його почуття, ставати в стороні і, як з найближчим і найінтимнішим приятелем,обмірковувати й оцінювати його поводження, дарма що, може, в даний час Глібов переживав найболючіші муки?

3.

4 липня 1860 р. з Києва Куліш писав до Каменецького:

— Виїжджаю з Києва завтра сам, але, проїхавши 200 верст, матиму попутницю...

З приводу тодішнього свого життя писав:

— До вас доходитимуть безглуздії сплітки про мене. Вони доходять і до мене. Я сміюсь із них без будь-якої гіркості. Як мало люди здібні прозирати в істину навіть і тоді, коли перед ними не ховаєшся. Що простіш чинимо, то глибокодумніш вони здогадуються, в чім справа. Тут фантазія в різнокаліберних моїх суддів розігралася до того, що мене вважають за якогось урядового агента. Кому з них прийде в голову, що така людина, як я, шукає тихого притулку, як підстрелений птах? Мій веселий, жвавий вигляд, сердечна радість, що визирають з моїх слів про різні різниці, зводять моїх спостерігачів з глузду, і вони не можуть розв'язати, який саме біс чи які біси сидять у цій людині. А в ній тихо співають янголи, але тільки нікому не переказує він, про що співають вони. Та й як перекажеш? І хто цього вартий?

У Києві Куліш прожив близько двох тижнів, а тоді 5 липня виїхав у Корсунь, де гостював у брата Тарасового Варфоломея Григоровича Шевченка.

— Тут мені добре,— писав Куліш Каменецькому 9 липня 1860 р. з Корсуня. — Купаюсь гарно в каскадах і брат Шевченків дуже розумний і гарний чоловік.

З Корсуня Куліш проїхав через Богуслав, зробив дві станції й спинився в Лисянці, де найшов чудесний сад, річку, мінеральні джерела, незрівнянну тишу, спокій, радісну самоту, в якій ще виразніш, ще принадніш здавалися згадки про кохання, про кохану жінку, про внутрішній інтимний зв'язок...

— Чудесний сад хороший не тільки річкою Тікичем, не тільки скелястими берегами, а й своєю пустельністю. Власники давно вже покинули його, і тільки рибалки та сторожа володіють ним.

— Вчора я купався, кидаючись зі скелі в трисаженеву глибину. Потім пив чудесну воду з чудесної кам'яної криниці, потім слухав плюскіт мінеральних джерел, що линуть в скелясту й де-не-де огорнену високими бур'янами річку. Дерева тихо шуміли. Здалеку гуркотів грім. Хмари велично насовувались і затемнювали водне дзеркало.

Куліш вирішив провести декілька днів в цій «картинній самоті».

Від управителя він одержав дозвіл оселитися в маленькому будинку, подібному до хатини, коло якого була напівзруйнована будівля для мінеральних ванн, що в ній, як казали, по ночах несамовитіють чорти. За декілька кроків станція і дорога через городи.

Куліш віддався всім насолодам буття: брав у будівлі ванну залізуватої або ж сірчаної води або ж купався в річці.

— Тут же ловлять рибу і я вибираю першу-ліпшу для юшки, що варить рибалка-дід у казанку.

Навколо поля, всіяні копами й женцями. Земля була вогка від дощів, і дні минали урочисто-сонні, ясні й свіжі.

— Так де в чому щастить і нашому братові! — казав Куліш.

В цей час він одержав листи від Глібової, і ці листи від коханої жінки наповнили його радістю. Життя здавалося оновленим, солодким і бажаним.

— Як приємно, коли вас люблять,— боже, як це приємно. І пустиню заселено тоді розкішними мріями, і самота зовсім не самота.

— Нещодавно,— пише Куліш у листі до Каменецького з Лисянки 16 липня 1860-го,— я одержав такі листи, що винагороджують за багато

в минулому. Тепер тільки я починаю жити, і на це в мене найвідрадніші докази.

Роман із Глібовою після деяких початкових ускладнень, що розв'язалися на користь Куліша, був найвідрадніший з усіх. У романі з Милорадовичівною на перешкоді стояло дівоцтво Лесине. В романі з Марком Вовчком Куліша надто турбували ревнощі, й тільки в романі з панною Параскою, «зіпсованою дівчиною», що вміла задовольнятись з «безтурботного життя без суворих планів», він не тільки досяг «повного», як зазначає сам, «успіху», а й зазнав почуття оновленості, збудженості, життєвої ясності.

Проходили грози, гуркотів грім, перепадали дощі, над річкою в зелених берегах кучерявилася срібляста пара, і в самоті лисянського парку Куліш заглиблювався в дрімотний плюскіт джерел.

Очищений в прозорості ясного почуття, цей роман з Глібовою здавався таким чистим, таким романічним і надзвичайним.

— Але,— писав Куліш своєму довіреному Каменецькому,— не уявляйте якоїсь пошлої історії. Душа надто зайнята, надто багато відчувають обидві сторони.

Як гарно не було Кулішеві в Лисянці, він висидів тут не більше трьох діб і уже 22 липня 1860 р. був в Одесі, звідкіля збирався проїхати в Крим.

4.

Повернувшись восени до Петербурга, Куліш одразу ввійшов у свою звичну колію й віддався праці.

12 листопада 1860 р. він писав до Глібової:

— Ваш милий і дорогий лист застав мене за найважкішою працею. Я робив виписки з рукописів XVII століття, писаних тодішнім скорописом. Я захоплений цими рукописами так, що не хочу ні їсти, ні спати, ні з людьми говорити.

Задля рукописів він навіть лишається вдома і не йде на вечірку («рукописи красномовніші від людей»), дарма що на цій вечірці Шевченко читатиме свої вірші. Згадавши про цей публічний виступ Тарасів, Куліш нотує:

— Для нас важливий факт, що українські поезії читатимуться перед столичною публікою. Ідея бере своє, рано чи пізно. Наша ідея ще в сповиточку, і навіть такі люди, як Ви, сумніваєтесь, щоб вона не загинула в пелюшках. Але з нас досить, що вона народилась і існує.

Наукові студії, свідомість, що українська ідея росте, приносять йому втіху, але він нездатний скинути з себе сумних осінніх настроїв. Його лист з 12.XI 1860 до Глібової пройнято осіннім елегійним почуттям:

— Я зовсім старий в душі своїй, і мені більше за все потрібна мовчазна самота, як тим запорожцям, що під кінець життя робилися пасічниками й умирали на самоті. Ви мене помолодили в Чернігові, але коли я поринув у свою сферу, знов зробився таким, як був раніш. У Вас в Чернігові якось молодо живеться, але так не можна жити завжди.

Иные хладные мечты,
Иные строгие заботы
И в шуме света, и в тиши
Тревожат сон моей души.

Під час мандрівки я пережив багато, і тепер мені здається, що то був не я. Я повернувся старіший од звичайного до Петербурга і сумніше, як будь-коли, дивлюсь на життя.

Куліш згадує за осінь на Україні.

Повторюючи Пушкіна, він каже про свою любов до осені:

— Вітер шумить у Вас тепер так чарівно, а в нас і шуму вітру не чути за гуркотом їзди. Я дуже люблю осінній час на Україні, і що більша негода, то краще. Але приємно погуляти й на осінньому сонечку. Це все одно, як старі друзі згадують свою колишню веселу добу. Особливо приємно, коли теплий колорит сонячний засяє на рідкому почервонілому

листі. Згадайте за мене, коли це побачите. Та ще щоб листя було вогке й блищало, тремтячи, на сонці.

— Так,— закінчує Куліш свого листа,— так оживлене серце хоробливо тремтить у теплому світлі кохання, що його осяяло.

Цим порівнянням Куліш визначає ліричний тон своєї любові до Глібової. Його кохання — осіннє почуття, останнє тепло, останній промінь сяйва. На його коханні лежить прикмета вмирання. Чи не тому воно таке принадне й втішне?

Праця, історичні наукові студії, творчість — тут знаходить Куліш спокій і задоволення своїх прагнень, тут насичується згага життя, відроджується його молодість. Він щасливий.

Щастя в знанні. Знати — ось щастя.

В одному з листів своїх року 1860-го Куліш пише:

— Знать — це єдина втіха без отрути. Ось воно — щастя. Кращого нема на світі. Знати, знати й знати — ось що може наповнити душу, в котрій божество жити не хоче, а люди не сміють.

Отже, на питання, що таке щастя, Куліш відповідає як просвітник, який вірить у міць думки, що керує всесвітом. Щастя в пізнанні...

— Я хапаюсь за напружену працю, як за дошку, що лишилась після катастрофи з кораблем. Моє життя давно зіпсоване, і нема як його полагодити.

У цих осінніх листах року 1860-го до Глібової, осінньо-інтимних, простих і щирих,— наскільки Куліш умів бути щирим,— якнайкраще відбивався Кулішів погляд на любов, життя й щастя.

Кінчаючи листа з 12 листопада, Куліш нотує:

— Обіймаю Вас і міцно цілую. Любіть мене, скільки я цього вартий. Я не вартий великої любові: я надто розкидаюсь в усі боки. Тепер я закоханий всією душею в XVII вік. Що ж за рація в цьому для дружнього серця?

Листи до Глібової, може, найінтересніші з усього «романічного» листування Кулішевого. Вони простіші, вони найменш риторичні, до того ж у них Куліш намагається з'ясувати дуже цікаве питання про взаємини між почуттям кохання і творчими прагненнями.

Коли тільки пізнання може сповнити людину, коли для кохання не лишається єдиної зосередженості і, заперечена, одкидається думка про «велику любов», одкидається думка, що кохання може замінити для людини все в світі, то чи не краще зовсім заперечити кохання? Бо, справді, що ж в такому разі лишається для дружнього серця?

Одкиньмо думку про Кулішеву позу, і тоді в листах до Глібової ми знайдемо гіркі визнання. Куліш визнає, що він не вартий великого кохання, бо почуття любові він зраджує задля творчих прагнень. Творчість для нього вища від кохання.

Кохання до коханої жінки він поєднує з творчою закоханістю в XVII вік. «А там захочеться XIV віку, а там кину все й помандрую межи люди, вивчаючи їх, як ботанік рослини». І що ж для дружньої душі? Нічого!.. Відданий творчості, він нездібний віддатись коханій жінці. «Я не вартий великого кохання».

Можна іронізувати з невдалого донжуанства Кулішевого, можна обурюватись з його нетактовної любовної нездарності,— але чи винен він у своїх заплутаних неполагодженостях незваженого життя?

— Одна відрада,— каже Куліш,— що всьому цьому буде колись кінець і що моє серце перестане нарешті відчувати. Ах, коли б Ви знали, які страждання переживає це, здавалось би, «легкое, ветренное сердце».

— Щастя нема, є тільки захоплення. І, розуміється, за це треба дякувати Богові. Коли б не це — лишилось би тільки даремно гинути. Я з життям у великому розладі. Куди не зверну погляд, усе не по мені. Це моє нещастя, що від життя вимагаю багато того, чого в ньому нема або ж є надто мало. Усе це жене мене в мій куток і садовить за безперервну працю. Тільки тут я досягаю того, чого прагну, тобто істини й красоти.

Дні йшли, як і раніш. Куліш працював, робив виписки з рукописів, нагромаджував матеріали.

— Нагромаджую матеріали,— писав Куліш Глібовій 23 грудня 1860 р. — Коли б ще звільнитись мені від мого серця, тоді б справа моя пішла певніше. Але без серця небагато зробиш і в історії, і тут треба «мыслить и страдать», інакше все буде холод і смерть.

Отже, творити — зраджувати життя серця, але не жити серцем — загубити творчі здібності. Куліш свідомий еротичних підвалин творчості.

— Жити стає для мене все гірше й гірше; я охолов до всіх принад життя і в усьому бачу кінець або ж зворотний бік. Сумно. Тільки й втіхи — зробити щось для пам'яті про себе. Цього дуже хочеться.

І коли до Параски Федорівни дійшли чутки про Кулішеві залицяння та про пані М. (Марка Вовчка), Куліш відповів, сміючись з того:

— Пані М. (я тільки одну пані й знаю, прізвище якої починається з М.) два роки вже нема в Петербурзі.

— Що ж до Вашого запитання «про волокитство», то я бажав би, щоб якийсь дух показував Вам щодня кількість мною прочитаного, писаного, редагованого, коректованого; тоді б думка про залицяння здалась Вам такою ж смішною, як коли б стосувалось до коня, що пробігає разів п'ять на день від станції до станції. Коли ж тут залицятись? (16 березня 1861. СПБ).

Його любов не «волокитство», його Афродіта не Афродіта пандемос, а Афродіта уранія — небесне кохання.

І в дальшій частині свого листа Куліш розвиває теорію Sehnsucht'a, романтичного прагнення до ідеалу, нудьги за недосяжним, еросу, що поривається до високих творчих досягнень.

— Проте,— пише Куліш,— я завжди залицяюсь до однієї особи, і ця особа — м і й і д е а л. Оце вже вірна прихильність! Як не мало відповідає моє життя цьому ідеалові, а все не можу розчаруватись в ідеалі і рідко, рідко не почуваю себе закоханим.

Еротичний пафос творчого Sehnsucht'a — ось джерело й природа його нудьги.

— Сама нудьга моя стосується до нього: вічно змагаюсь спрагнілою душею свого ідеалу, і коли його зраджу, не вважайте мене за живого. Чи знаєте: мені все хочеться заспокоїтись, щоб почати писати щось дуже гарне і тим самим бути щасливим, та ніяк не можу. Кожен день приносить нову тривогу й піклування, і сили витрачаються на такі речі, що їх робити тільки чорноробам. Засинаю з думкою, що завтра рано я буду весь на лице, тобто не стурбований, не стомлений, не піклуючись ні про що,— коли б не так! Можеш ворочати млинарське каміння замість машини й ворочаєш до ночі, тому що змінити нема кому. Отже, веду чудне життя, неначе віл, якого завжди поганяють.

Тягар роботи наліг на Куліша в своїй щоденній метушні, але чи слід скаржитись?

— Я скаржусь на працю, а вона — моя єдина підпора, моя єдина втіха. Що, коли б цього не було?

В світлі цих настроїв і треба розглядати ставлення Кулішеве до Глібової і те, що він написав у листі до неї з 25 лютого 1861 року. Вагаючись між коханням і творчими прагненнями, він віддасть перевагу останнім. Жінка і любов до жінки грає в його житті відносну ролю, ролю умовного «остільки-оскільки».

Роман із Глібовою був світлий, ясний, радісний і безтурботний. Куліш мав повний успіх, він кохав, його кохали, але ж Куліш не володів щасливою здібністю відокремлювати години спочинку й праці, кохання й творчості.

Кохання проходило в утомній нудьзі, в нервовій напруженості, в нападах хандри.

Отже, коли читаєш лютневого листа р. 1861-го Куліша до Глібової, листа, писаного після сварки з Білозерським, після розходження з редакцією «Основи», коли Куліш «ледве-ледве не лишився з нулем у кишені», то розумієш, що в Куліша справді для кохання не лишалося палання, бадьорості, свіжості.

Після «тягостных месяцев усиленных забот и неизвестности», «опрозаїчившись», Куліш загубив смак до радощів життя.

— Усе ніжне, усе тепле в моїй душі поступилось місцем перед холодними життєвими розрахунками й міркуваннями. Серцем я жив мало; я жив нижчими здібностями моєї душі. Ось чому Ви помічаєте в моїх листах спокійне, розсудливе ставлення до всіх інтересів життя, і в тім числі до дружби з Вами.

Він так стомився, усе так йому остогидло, так обридло, усе для нього так вицвіло й знебарвилось, що він і почуття свої оцінює в цій ницій своїй нерадісності. Тепер, у пахмурній нудьзі, виснажений і перевтомлений, він ладен заперечувати кохання й оцінювати свої взаємини з Глібовою тільки як дружбу.

— Моя любов до Вас,— пише Куліш до Глібової в тому-таки листі,— зів'яла, не розцвітши. Один лист із моїх чернігівських листів свідчить Вам, як гаряче й сліпо вона починалась. Різні відомі Вам події перешкоджали їй до тих пір, поки призвели мою душу до того стану, що висловлено в першому листі після нашої розлуки. В Києві Ви знайшли тільки дружбу, що незмінно тяглась і тягтиметься вічно. Ви самі писали одному приятелеві, що за мою просту дружбу можна віддати все і ніколи не каятись, але Ви нічого не дали, окрім теплого поцілунка, і добре зробили: Ви показали, що були розумніші за мене, который буває мудрим тільки по шкоді і здібний збожеволіти, як прапорщик.

5.

Ще в грудні Куліш мав певний намір приїхати до Чернігова і в листі з 23 грудня 1860 р. писав до Глібової:

— Ви питаєте: чи приїду я в Чернігів? Неодмінно приїду. А коли? На це питання боюсь відповідати, щоб не збрехати. Недавно мене мучило несамовите бажання зробити тисяч три верст у санях, щоб спочити й посвіжішати. Я хотів проїхати білоруським трактом на Чернігів, на Полтаву, на Харків, на Москву і за місяць повернутись до Петербурга, та чую, що на Україні нема жодної дороги, а в Росії жахливі вибої, від яких мене нудить. Отже, я обмежився однією мрією, а то побачили б Ви мою шапку — чудесна шапка. Ніякий мороз у ній не страшний...

Обіцяючи приїхати до Чернігова в травні, Куліш додає:

— Ви побачите, що моя дружба краща від іншого кохання, самого палкого.

— Навесні я буду на Україні і в Чернігові. Мені хочеться бачити й чути Вас. Але вже я не буду такий веселий, як був тоді. Та й суму теж не буде, а так — як треба доброму чоловікові. Молодість моя зникла. Ви бачили останній її відблиск.

Та це був настрій на мить; його намір поїхати до Чернігова — хвилинне бажання.

Кохання для Куліша завжди було «другосортним почуттям», почуттям «другого плану», і кінець кінцем у травні він поїхав не до Чернігова, а вкупі з Костомаровим рушив за кордон; via Берлін, Нюрнберг, Швейцарія, Італія, Генуя, Ніцца, Мілан, Балкани, Туреччина та Дунай.

Подорож свою до Чернігова Куліш відклав на осінь.

— Мені,— писав Куліш Глібовій,— боляче, що я знищив Ваші сподіванки, тільки даремно Ви гадаєте, що Вам було б багато веселіше від мого приїзду. Нема в мене головного: задоволення з життя, а без цього що всі розмови й прогулянки?.. Та й жалько було б Вам на мене дивитись, що мені вічно нудно і часто сам я не знаю через що.

Закордонній мандрівці він віддавав перевагу перед коханням. Кохання було для нього почуттям умовним і обумовленим, і він не визнавав безумовності кохання. Отже, це й треба мати на увазі — «умовність» кохання Кулішевого, коли ми говоримо про любовну його бездарність.

— Мені зовсім треба переродитись,— каже про себе Куліш у листі з 15/28 травня 1861 р. з Берліна. — Одне слово, я хорий, і мені треба

лікуватись чужими мовами, чужими звичаями, чужою історією. За кордоном я почув себе, ніби я втік на батьківщину з чужої країни. Після купання в морі я видужаю остаточно.

І справді, Куліш за кордоном спочив і заспокоївся. Його лист із Мілана з 2 червня н. ст. 1861-го ясний, збуджений, веселий.

Хаос минулих днів, які в щоденній метушливій мінливості приносили щодня нові почуття й нові враження, нагромаджуючи одне на одне, тепер кристалізується в творчих чітких оформленнях, перетворюється в споглядальну цілість.

— Я задоволений,— пише Куліш до Глібової,— з своєї мандрівки, і більш за все тому, що вона робить для мене ясним моє попереднє життя. Я звичайно не встигаю пережовувати того, що потрапляє мені в душу, і тепер завжди одригаю жуйку: грубий, але вірний вислів. Я багато заборгував сам собі в розумовій роботі. Багато так ще й лишається необміркованим у мені, як нагромаджено плином життя, а це негаразд: треба вести внутрішнє своє господарство до ладу, щоб не опинятись в хаотичному стані.

Із захопленням, що потребує повної безпосередності, заглиблений у світ художніх вражень, ніби в чарівну музику, він споглядав Німеччину, Швейцарію, Італію так, ніби досі він їх ніколи не бачив або ж бачив, та не розумів.

Він у захопленні од Мілана, од міланського собору, од італійської природи, од повітря, що є найвитонченішою принадою країни, од соборів, що їх рослинна піснеподібність робить їх повітряною приналежністю неба.

— Природа, Боже, яка тут природа! Голова запаморочується — такі чудеса. Чи знаєте ви вірш Пушкіна (певне, не знаєте):

«Приближьте хоть гроб мой к Италии прекрасной».

Але над усім панує згадка про вроду обличчя Глібової. Жодного обличчя італійки не знайшов Куліш, щоб була вона вродливіша за неї.

Куліш із Костомаровим приїхали до Мілана в день урочистого святкування визволення й з'єднання Італії; усі вулиці сяяли прапорами, з вікон віяли різнобарвні тканини.

— В міланському соборі слухали ми пишновеличну літургію з двома органами і півчею, найкращою в світі. Ми бачили десять тисяч народу, що зібрався в церкві. Багато приємних облич, але жодної красуні. Це дивно! Жодного обличчя такого, яким Бог обдарував Вас,— жалько тільки, що Ви не знаєте ціни цьому дару.

В Ніцці, а потім у Віддині (Туреччина) Куліш одержав листи від Параски Федорівни.

Вона нарікала й скаржилась. Вона була незадоволена з того, що Куліш не приїхав до Чернігова, а поїхав за кордон, і закидала йому, що він «п і д д у р и в» її. Отже, в листі, заадресованому в Віддин, вона вилила на Куліша цілу низку ревнивих обвинувачень, почавши з того, що він, мовляв, сховав од неї свої любовні зв'язки. Треба припустити, що до Глібової дійшли відомості про Ганну Рентель. Закидала вона йому також і велике його самолюбство, і непевність його почуття до неї, і невиразність його прагнень. Вона скаржилась і нарікала; з жіночою наївною простодушністю вона ставила перед ним запитання руба: кого він кохає й кого він має намір покохати?

Бідна ревнива жінка, що покохала таку неврівноважену, вередливу, несталу людину, як Куліш.

Куліш виправдувався. Та чого варт будь-які, бодай навіть найкращі й найрозумніші виправдання? В обвинуваченнях завжди є патетичність, і тому вони щось важать. Виправдання ж, навпаки, переважно бувають ніякові, пустопорожні, стурбовані й нікчемні.

Кулішеві лишалося тільки натякати й плутатись, щоб пояснити, чому він поїхав не до Чернігова, а за кордон. Він виправдується, посилаючись, що на Україні йому довелось би зустрітись із різними дурнями й паскудниками, які звикли совати ніс не в своє діло й отруїли б йому приємність перебування на Україні.

— Ви,— звертається Куліш до Глібової,— повинні були б самі порадити мені, щоб я тікав з моєї безглуздої батьківщини, жертвуючи приємністю побачення задля того, щоб зберегти мій душевний спокій. Я сам пожертвував багато, відклавши мій приїзд на Україну. Досить хіба й того, що довго не почув від Вас дорогих для мене згуків про зелене жито. Та коли б я приїхав, як гадалось, то здумайте гарненько, як не відповідали б мої справжні враження тим потрібним для мене враженням, що я їх повинен був би пережити на кожному кроці.

Пояснення тут такі розпливчасті, що інтимний бік цих слів міг бути, може, зрозумілий тільки для Глібової.

Жалю гідні й ті виправдання, що з ними Куліш звертається до Глібової на відповідь за її ревниві закиди.

— Яке помилкове розуміння і наших з Вами взаємин, і моїх взаємин до людей взагалі. Ви кажете, що я с х о в а в те-то й те-то. Та так я сховав од Вас тисячу речей. Хіба можна людині все буття своє перевести в листи? Найдокладнішим листом небагато висловиш, а то більше короткою звісткою.

— Сенс мого перебування в Макарівці можна висловити тільки сукупністю ідей та обставин. Коли б навіть я й с х о в а в од Вас будь-що подібне в тому значінні, яке Ви надаєте цьому слову, то задумайте, чи добре вимагати одвертості, не викликавши бажання бути одвертим?

Абстрактність першої частини компенсує уїдливість другої, що могла навіть зачепити адресатку. Але, поза уїдливістю, Кулішеве виправдання лишається цілком беззмістовним і безпредметним...

Замість простої відповіді на просте запитання й виразне обвинувачення Куліш ухилявся у фікції уявних абстракцій, хоча на його відповіді є й присмак легкої іронії.

Єдине, в чому мав рацію Куліш,— це коли він у відповідь на закиди апелював до ж і н о ч о ї ч у т л и в о с т і. Тут він намацував певний грунт, але він сам щонайменше будь-коли вважав на чутливість і покладався на неї. Згадаймо його взаємини з Милорадовичівною і його листи до неї: там є все — і модне штірнеріанське перетворення байронічного прометеїзму, і гіркі жалі, і скорботний сум, і патетика національного месіанізму — і разом з тим повна неуважність до жіночого серця.

Справляє враження й останній абзац відповіді: перед Глібовою Куліш ставить виразні вимоги. Вони категоричні. Вони ясні й прості.

Куліш писав:

— Як грубо Ви розумієте мене, коли могли написати слова «н о ваше велике самолюбство...» Я гадав, що жіночий розум ясніший від чоловічого через причетність жіночого серця,— і тут помилився. Ви питаєте: к о г о я л ю б л ю? Та кого ж мені любити, скажіть? Я вже писав, що люблю свій ідеал істини, добра й красоти, і тому, що всього цього єсть потроху в людях, то я й люблю потроху багатьох, особливо тих, кого менше знаю. Але кого я м а ю н а м і р п о к о х а т и? Це питання для мене надто мудре. Проте відповідаю: я маю намір покохати, тобто покохав би жінку, котра в усьому, що я роблю, бачила людське, а не тваринне прагнення, котра була б певна, що я не здібний ні на що пошле, і котора поважала б свободу взаємин так, як я її поважаю.

6.

З Туреччини, з Дунаю Куліш повернувся до Одеси і звідтіля 29 липня 1861 р. написав листа до Глібової. Цей лист — типовий для Куліша лист вагань і сумнівів: їхати чи не їхати, стрічатись чи не стрічатись, продовжувати кохання чи обірвати і, обірвавши, віддатись у хутірному затишку літературній праці?

Якоюсь виснаженою втомою віє від цього Кулішевого листа. Радісної збудженості вистачило в нього тільки на якийсь місяць минулого року, а тепер «догорели огни, облетели цветы». Кулішеві хотілося б поїхати до Чернігова, але йому надміру важко зустрічатись із людьми.

— Я зовсім не придатний для суспільного життя! — пише Куліш у своєму одеському листі до Глібової з 29 липня 1861-го.

Він не їде до Чернігова, не хоче їхати, мовляв, через те саме, що люди його стомлюють, дратують, що вони огидні для нього і він для них.

В листі року 1861 Куліш повторює те, що писав ще в 40-х роках у своєму «Щоденнику». Згадавши якось про пораду Плетньова, щоб не товаришував з нерівнею, Куліш приймає цю пораду як «идею, важную для всякого молодого таланта» і кидає слідом таку увагу:

— В самом деле, что меня воспитало лучше других, если не то, что я всегда чуждался своих товарищей.

«Характерна,— нотує С. Єфремов,— вже й ця певність Кулішева, що він «лучше других», але надто цікава нам ота думка про доброчинний вплив одчуження од товаришів, од товариства взагалі. Це зовсім не дрібниця, оця по дорозі й ніби випадково кинута увага. Ні, це те насіння, може, мале й непомітне, на зразок гірчичного зерна євангельського, з якого виросло, проте, величезне дерево. Вся причина в тому, що антигромадською людиною Куліш був із самого початку своєї громадської діяльності, і ця антигромадськість так промовисто проскочила в цитованому допіру вихвалянні принципового відчуження від людей».

Ця антигромадськість, це відчуження стає лейтмотивом Кулішевого листа до Глібової. Оцією самотньою відокремленістю своєю, відлюдкуватістю вдачі Куліш аргументує відмову їхати до Чернігова.

Куліш писав:

— Дуже хотілося б побачитись з Вами, але як згадаю, що для цього повинен опинитись у кублі шиплячих гадюк, то й серце холоне. Чи не краще продовжувати розпочаті твори? За кордоном я багато читав, бачив і думав. Тепер хочеться писать. Навіщо себе мучити, коли так легко забути про всіх своїх клеветників і всією душею віддатись своєму ділу. Я не можу не почувати, яка атмосфера оточує мене, і це отруїть для мене всі втіхи, що випадково припадуть на мою долю.

— Життя,— пише далі Куліш у тому ж таки листі,— й без того коротке. Навіщо ж псувати його прикростями, яких можна уникнути? Та й що я привезу Вам, окрім серця, що нудьгує? Навіщо нам бачитись? Яку радість я винесу з побачення? Наперед знаю, що внаслідок лишиться один сум. Чи не краще жити в тому світі, куди не мають приступу люди з прокаженими язиками? Уже від одного цього листа мені стає боляче. Що ж було б, коли б я поїхав у Чернігів? Може, я зречусь взагалі України.

Отже, проголошується зречення людей, коханої жінки, України. Куліш стверджує свою ізольованість, свою відокремленість. Він не може перемогти свого нахилу тікати від людей.

Куліш рвав із Глібовою через інстинктивне відчуження від людей, через відлюдкуватість своєї вдачі.

І в тому ж листі з 29/VI Куліш писав Глібовій:

— Не нарікайте на мене. Мені так краще (не їхати). Навіщо ж задля уявлених радощів (насправді їх зовсім нема) пускаться на безсумнівні важкі страждання? Вам буде боляче читати цього листа, але коли б я приїхав, то бачити мене було б ще болючіш. Я зовсім не гідний для громадського життя. Мені лишається тільки самота й праця.

— Коли я й поїду куди, то хіба в такі місця, де мене зовсім не знають, і то лише на те, щоб бачити смиренну природу українську і стрівватись із різними простонародними особами; але певніш, що я віддамся уперто праці місяців на два й поїду в Петербург для інших праць. Пишіть до мене прямо на моє ім'я в Полтаву, і тільки. Ваше становище мене цікавить. Сумно, а хочеться знати й найсумніше.

Справді, чи варт нервуватись, турбуватись, коли кохання надто ілюзорне почуття, коли радість кохання є тільки уявна радість,— та чи й є вона взагалі?

7.

Роман із Глібовою кінчався. З року 1862-го ми маємо тільки два листи: з 6 березня та 6 квітня.

Відчуженість від людей відіграла тут головну ролю. Праці й творчості віддано перевагу над коханням, обов'язкові й примусові над особистим почуттям.

— Спасибі,— писав Куліш до Глібової 6 березня 1862 р.,— що готові бути й далеким моїм другом, коли не можна бути близьким, бо й справді не можна. Цю істину Ви довели на станції за Ніжином. Ви слухались доброго почуття, забувши про всі мрії, основані на одній згазі якогось невизначеного щастя. Лист Ваш для мене дорогий, але він більше стосується до Вас, ніж до мене. Уява Ваша зберігає який-небудь щасливий момент і поширює його на все моє життя, а життя моє найсуворіше, далеке від того, чим Ви його уявляєте. Уже давно нема в мене тих очей, що уявляються Вам за згадкою чимсь особливим.

— Я міг,— пише Куліш далі,— подивитись на Вас молодим, мрійним поглядом. Але з того часу прожив я сто років, і все передо мною затьмарилося, все, про що в захопленні мріє молодість. Шукаю одного: спокою для своїх праць.

Отже, роман із Глібовою — то справді був для Куліша в його житті останній промінь, останнє почуття.

У червні року 1860-го Куліш із Глібовою прожили разом декілька щасливих і безтурботних днів. Куліш почув себе щасливим коханцем.

— Ще раз і вже в останній раз.

Але це був тільки один момент, і Куліш із гірким сумом впевняє кохану жінку, що вона помиляється, коли хвилинне щастя вона поширює на все життя його. Глібова помилялась. Куліш мав рацію: життя його було суворе, віддане творчій мрії: себе ствердити у відродженій нації, у визволеному народі українському.

Хоч як дивно, але Куліш, людина упертої зосередженості, егоцентричної самоскерованості, винятковий егоїст, людина виразних антигромадських тенденцій, самолюбний, гоноровитий, мстивий, в якого скрізь і завжди випинається оте безмірне «я», викохане холодною вдачею та егоцентричною натурою на грунті доморобного аристократизму,— він особистим життям не жив. Особисте життя своє він приніс в офіру праці, творчій мрії, служінню громаді.

Хутірський затишок, самотня пасіка десь у глухому гаю або ж степовому безлюдді, бджоли, вулики, курінь і він сам — ось його теперішній життєвий ідеал.

— Хто мене розуміє й кохає,— а таких майже нема,— той повинен довідуватись про мене як про старого пасічника, що охолов до хвилювання родинних інтересів і тільки святами одвідує майже чужих для нього родичів, за браком кращих друзів,— довідуватись, і тільки. «Ще старий жив. Топчеться собі по пасіці; не займайте його, нехай доживає віку та божу бджолу розводить».

— Так і про мене,— додає з легким меланхолійним сумом Куліш,— кожна добра душа повинна казати, але таких душ я знаю надто мало. Моє життя повинно бути присвячене спокійним працям, що відповідають завданню, яке я сам поставив перед собою. Я повинен відокремлюватись од кожного гуртка, де надто галасують, од кожної зустрічі, з якою зв'язані важкі враження. Так я і роблю. Хто до мене близький, тих я не відштовхую від себе, але даю собі право піти від них геть, коли мені здумається, в кожну хвилину, і навіть, бувши в їх товаристві, відмежовувати себе мовчанкою, як глухою стіною.

— Самотній працівник,— як казав про себе Куліш.

Самоту й працю, парнаську замкненість у вежі з слонової кістки проповідує для себе Куліш: глуху замкненість, чернече «отшельничество», аскетичну келійність, куткову відгородженість.

зовнішню холодність мою. Усе, що почувалось і говорилось, залишило в мені найважкіші сліди. Якось-то воно вийшло гидко («безобразно»), зовсім не схоже ані на Вас, ані на мене, тому що все навколо зроблено гидко, і найкращі душевні рухи мимоволі набувають безглуздих форм. Одне слово, я бажав би, щоб цього ніколи не було, й викупив би важкі почуття найрадіснішими й поетичними хвилинами.

— Сумно мені,— кінчає Куліш цього свого останнього, прощального листа,— сумно мені, що Ви страждаєте. А я вже кінчив період гострих болів і почуваю тільки глухі. Багато, багато і без того в мене гіркості на душі. Одна енергія діяльності підтримує мене.

Підбиваючи підсумки своїх взаємин з Милорадовичівною, Куліш казав про б і л ь і с о р о м.

Гидко й важко йому, коли він згадує про свій роман з Глібовою.

Не вмів любити й не любив любові Куліш...

Розділ V
ГАННА РЕНТЕЛЬ

1.

В травні року 1860-го Куліш приїхав до Полтави, де в нього був давній приятель Дмитро Павлович Пильчиков.

Куліша, автора «Чорної ради», видавця «Записок о Южной Руси» та «Хати», зустріли в Полтаві з великою пошаною й приязню.

9 травня Пильчиков улаштував обід, на який запросив декого з українофільськи настроєної молоді, і між іншим О. Кониського.

«Куліш був,— як розповідає О. Кониський,— людина типово вродлива, розумна, добре освічена, та всі ці якості перед молодими ентузіастами-демократами затьмарювала якась Кулішева пиха, холодна стриманість і надмірне його самолюбство; Куліш не припускав у суперечках жодних заперечень навіть з боку Пильчикова».

Як і раніш, так і тепер, і завжди Куліш поводився відчужено, тримався в товаристві відокремлено. Він не тільки не любив підлещуватись, запобігати, але разом з тим він мав нахил дратувати й зачіпати. Може, це була просто властива йому манера поводитись, а може, він це робив і навмисне.

«Найбільше нам не подобалося,— каже О. Кониський,— що Куліш розмовляв з нами російською мовою, незважаючи на те що я й Пильчиков декілька разів починали розмовляти мовою українською».

Це так схоже на Куліша: лідер тодішнього українофільського громадського руху, він навмисне розмовляв російською мовою. Цієї манери суперечити й протиставляти себе іншим не зрозумів Кониський.

Приймали Куліша в Полтаві як визнаного проводиря. На його пошану українська громада улаштувала обід в залі міського саду. Внесок, як на той час, був досить високий — 3 карб. ср. Записувались протягом трьох днів і 7-го припинили запис, бо записалось на обід понад двісті осіб, а більше зала не могла вмістити.

Обід, що відбувся 9 травня, й промови на обіді мали урочистий, помпезний характер: імена Куліша й Шевченка були проголошені як імена визнаних ідеологів і ватажків українського руху. Обід кінчився дуже пізно, й більшість публіки проводжала Куліша до його помешкання з музикою!

Вранці другого дня полтавці з такою ж урочистістю проводжали Куліша до першої поштової станції.

Куліш з Полтави поїхав у Василівку до матері Гоголя, де Кулішеві дуже подобалося і де він любив гостювати. З Василівки 10 травня Куліш писав Шевченкові, малюючи своє перебування в Полтаві та цей славетний бенкет.

— Полтавці, зазвавши мене до себе на бенкет, жалкували, що Ви до них торік не завітали. Скільки не було там на бенкеті речей поважних, то знай Ваше славне й шановне ім'я споминали так, як рідна сім'я споминає про свого батька, що десь далеко живе на чужині. Пили не раз за Ваше здоров'я й просили мене вблагати Вас, щоб Ви хоч на ту весну пошанували Полтаву, явивши їй свою кохану й шановну персону. Оце ж я, виповняючи свою обіцянку, запевняю Вас, що ніде в світі таких щирих і прихильних до себе дітей не знайдете, як у тій Полтаві. Тут-бо не то пани й паненята, а всяка душа письменна й щира з Вашим «Кобзарем», наче з яким скарбом дорогим, носиться, та хутко й книжок їм буде не треба, бо повитверджували вже всі Ваші стихи напам'ять — і тривайте, чи не по «Кобзареві» й Богу моляться».

Тоді саме в Пильчикових Куліш зустрів і познайомився з молодою вродливою панночкою — Ганною Павлівною Рентель: «Козявка», як її звали в вузькому колі близьких знайомих. На панночку справив велике враження сам Куліш, ця урочиста його зустріч в Полтаві, тріумфальний нічний факельцуг, помпезний бенкет, прокламативні промови. Куліш здався їй справді особою винятковою й добірною. Кулішеві теж сподобалась ця гарненька молода дівчинка, що з побожним дивуванням розмовляла з ним і питала в нього порад: як жити й що робити!

Ганна Павлівна Рентель була дочка дідича, що йому з великих колись маєтків дістався в спадщину тільки маленький хутір Ганнинський біля Диканьки. Наїжджаючи до Полтави, Рентелі завсігди винаймали кімнату в матері Пильчикових, і саме через Пильчикових Куліш і провадив листування з своєю Козявкою.

Куліш любив подвоювати романи. Розпочинаючи один, він паралельно розпочинав і другий. Йому подобалося снувати разом нитку двох кохань. Він не уникав подвійності, подвоєної, а то й потроєної схожості одночасних романів. Книгозбірню почуттів він комплектував дублетами захоплень. Це удосконалює техніку любовних способів.

Куліш волів мати в своєму розпорядженні асортимент романів. Коли на роки 1857—1859 припадають два романи, один з Милорадовичівною й другий з Марком Вовчком, то на роки 1860—1862 припадають так само два рівнобіжні романи, що одночасно почались і одночасно закінчились, з Глібовою та з Рентель.

Немає сумніву, що він подобався жінкам, і в житті Милорадовичівни, Рентель, а певне, й Глібової зустріч з ним відіграла видатну ролю й лишила глибокий слід. Для Лесі Милорадовичівни перипетії її стосунків з Кулішем були за джерело важких страждань і хвилювань. Тим часом те, що жінки приймали за кохання з його боку, то для Куліша було тільки звичкою листуватись. Акуратність у кореспонденції й звичку писати довгі й докладні листи приймали за вияв почуття.

Романи Куліша з Глібовою, Милорадовичівною, Рентель (за винятком хіба роману з Марком Вовчком) — це романи в листах. Кулішеві листи, зібрані докупи, приміром, його листи до Милорадовичівни, що їх видав окремою книжечкою О. Дорошкевич,— це справді окремий «роман в листах», зразок і приклад цього літературного жанру.

Листування з панночкою Рентель О. Дорошкевич характеризує так: «Це листування майже цілком позбавлене щирості та інтимності, натомість пройняте нудним дидактизмом, і воно цікаве тільки тим, що свідчить про своєрідні шаблони, стилістичні «стандарти» в Кулішевих інтимних листах».

Для Куліша його листи до панночки були тільки прикладами стандартизованого «кохання в листах», для самої дівчини вони були схвильованим збудженням, світлим сяйвом, звісткою про нові путі й нові обрії.

Смолоскипи нічного факельцугу, що згадка за них зберігалась в її пам'яті з весняної ночі 9 травня, здавались для Рентелівни промінням нових надій, віхами піднесеного відродження.

2.

Знайомство з Кулішем увійшло в життя панночки Рентель як новий зламний етап. Саме тоді в неї був закоханий О. Кониський, що служив у Полтавському суді.

З боку Кониського це було палке почуття, ніжне захоплення, повне побожно-любовної самовідданості. Він присвячував дівчині вірші, писав любовні листи, плекав глибоку приязнь, мріяв про одруження.

7 серпня року 1860-го, певно, невдовзі після знайомства з дівчиною, Кониський пише вірша під назвою «Думка» з присвятою «Г. П. ф. Р-ь»!

Нехай марно я загину,
Пропаду в неволі,
Тебе ж, серце, не забуду,
Дівчинко, ніколи.
Молитися щодня буду
Богові за тебе:
І вимолю тобі щастя
І долю із неба.

«Щодня буду молитися, щоб мерщій умерти». Він замовить товариству вирити могилу на тій самій горі, де сьогодні сиділа кохана дівчина.

Вірші Кониського, треба визнати, досить сентиментальні і досить не блискучі. Вони наївні, ці типово альбомні, трафаретні й банальні вірші. Вони такі ж незграбні й недоладні, як і любовні вірші Костомарова. В. Іваненко, оцінюючи ці вірші, каже про «свіжість, щирість почуття, позначеного юнацьким ідеалізмом», про «глибоку їх інтимність». Не заперечуємо!.. Закоханий в гарну панночку судовий панич був щирий, писавши штамповані альбомні вірші:

Як голубку од яструба,
Як ягня од звіра,
Так я тебе од недолі
Ховатиму щиро.

Щирість любовних визнань банальна. Немає нічого банальнішого від цього визнання: «Я вас люблю!» Поети-професіонали уникають щирості, бо вони уникають штампів; вони воліють почути не таку фразу: «Ви написали щирі вірші», а «Ви написали бездоганні вірші».

Кониський і Куліш конкурували перед панночкою Рентель не тільки в коханні, але й як поети.

Про другий приїзд Куліша до Полтави восени 1861 р. О. Кониський розповідає:

«Другого разу Куліш одвідав Полтаву наприкінці серпня р. 1861-го, повертаючись з-за кордону. Він опинився тоді на помешканні мирового посередника, спільного нашого знайомого, І. Д. Стефановича. Прийшовши до мене вранці, він запросив до себе мене, Пильчикова й молодого поета В. С. Кулика послухати твори одкритого від нього десь у Добруджі нового українського поета (нащадка запорожця), який, за його словами, не поступиться щодо таланту й перед Шевченком. Певне, ми полетіли. Куліш прочитав нам спочатку декілька дрібних поезій, потім «Дунайську думу» й велику поему «Великі проводи». Читав він просто, хорошо; але читане не справило жодного враження на слухачів, і ніхто з нас після того, як він кінчив читати, не висловив ані похвал, ані закидів новому поетові. Коли ж Куліш спитав про мою думку, я сказав одверто, що в зачитаних поезіях жодної поезії нема — проза, та й проза, не завжди добре римована. Куліш подивився на мене звисока і, нічого не відповівши мені, поклав рукописа в валізу. Після від'їзду він довгий час нічого до мене не писав. Причина мовчанки з'ясувалася тільки наприкінці року, коли в «Основі» з'явилися читані нам твори «нового поета» за підписом Куліша. Тоді я зрозумів, що самолюбство автора було зачеплене висловленою від мене думкою про його поетичні твори».

Куліш в листі до Каменецького писав трохи інакше:

— Прочитав я в Полтаві декому твори дунайського поета, і всі прийшли в захоплення. Я радію з своєї знахідки.

Авторське самолюбство ніколи не можна відокремити од особистого. Кониському не сподобалися Кулішеві вірші; тим часом панночка Рентель віддала перевагу Кулішеві як поету й як людині. Різкі відгуки про Куліша — Кониський протягом всього життя відгукувався про Куліша досить негативно — були підказані почасти ревнощами.

Кониський ревнував кохану дівчину до Куліша. Він сватався був до панночки Рентель, але йому не поталанило з коханням. Чи то внаслідок особистого жіночого вподобання або смаку, чи таки стежку йому перейшов Куліш,— ми не знаємо всіх подробиць. Одне можна сказати: Кониський категорично був переконаний, що Козявка кохає не його, а Куліша.

Коли щодо почуттів Рентелівни він міг досі вагатись, то цей приїзд Кулішів до Полтави восени року 1861-го остаточно переміг його сумніви.

5 вересня року 1861-го Кониський написав листа панночці. У цьому листі ревнощі, уїдливість, ображене кохання, спроби налагодити попсовані взаємини — усе це сумбурно перемішане. Листа написано в стані схвильованості.

— Майже рік, як ми обдурюємо одне одного, боячись сказати правду або ж, краще сказати, соромлячись правди,— писав Кониський до коханої дівчини. — Пора сказати правду: Ви любите Пантелеймона Олександровича, я люблю Вас (це знає П. О.). Я люблю Вас не як сестру або ж друга, ні! Я люблю Вас більш за все на світі. До цього часу я задовольнявся з Вашої дружби, гадав, що її досить; бачу тепер інше! Я обдурював сам себе! Я дійшов до тієї любові, що її можна задовольнити тільки любов'ю. Ви настільки мене не любите. Я не обвинувачую Вас за це. Ви маєте робити те, що Вам до вподоби.

В пориві великодухості, певний свого самозаперечливого кохання й відданості, він досить уїдливо й різко з докором пише:

— Люблячи Вас не зовсім егоїстично, я бажаю Вам повного щастя і раджу Вам за вигідних умов вийти за Башкирцева[1] (його Ви теж не любите, Вам подобається не він, а його кошти). Напишіть мені правду, як приятелеві. Кращої, відданішої людини, як я (сміливо кажу), Ви ніколи не знайдете. І таким я лишусь для Вас назавжди, де б Ви не були. Ви мета мого життя; та для того, щоб Ви були щасливі, мало мене, мало моєї волі; мені здається: що б я не зробив для Вас, все це буде бліде, мізерне, мале, слабке в порівнянні з моїм коханням, з Вами... Без Вас, як і з Вами, я житиму Вашим життям».

Обіцянки дружби, запевнення, освідчення в коханні, ревнощі, різкості, тенденція протиставити себе, «найкращу з людин», корисливій, не здібній кохати Рентелівні — це все єсть у листі; нема в ньому тільки найважливішого. Кониський зовсім не виявив чутливості.

В листі найбільше освідчень і обвинувачень, та найменше добросердечності. Кониським керувала образа, кохання й гонор: ті хиби, що справили на нього враження в Кулішеві, були в ньому самому.

— Ми не повинні більше бачитись,— писав Кониський далі в тому ж листі,— дальші побачення будуть для мене прикрим катуванням. Я людина терпляча, але не без кінця. Зрозумійте, що мені важко не бачити Вас, та що ж робити?.. Жити я міг би тільки одружившись, а одружитись можна тільки на тому, кого любиш,— з Вами я не можу одружитись, тому що Ви не згодитесь. Я не можу дати Вам т е п е р ані карети, ані оксамитових крісел; за прийдешнє не знаю... Відповідайте мені одверто, чим кінчите з Башкирцевим? Листа цього можете показати Пантелеймону Олександровичу і своїм рідним, більше нікому. Прощайте! Вірте коханню й безмежній відданості вічно люблячого Вас. 5 вересня.

Одне можна сказати: на панночку Рентель Куліш справив більше враження, як Кониський.

[1] Башкирцев, дід відомої Марії Башкирцевої, сусіда Рентель, що його маєток містився поблизу Ганниного хутора.

3.

Дівчина закохалась в Куліша. Вона відмовилась навіть і від подорожі до Італії, передбаченої на весну року 1861-го, щоб тільки побачитись з Кулішем.

Але Куліш обережний і стриманий! Він поїде, але що вийде з того побачення? І як він поводитиметься при зустрічі?

— Уява Ваша,— пише Куліш до неї 20 грудня 1860 року,— обманює Вас щодо мене й щодо радості нашого побачення. Може, мені заважатимуть люди навколо нас і Ви побачите перед собою тільки людину, що нудиться і хоче кудись утекти. Ось ми з Вами й покуштуємо шилом патоки.

Куліш тримався, як звичайно: один крок вперед, два назад. Приїхавши у вересні р. 1861-го до Полтави й побачившись з Козявкою, він поводився з нею аж надто стримано. Він весь час залишався в рамцях офіційності і не дозволив собі переступити межі напруженої й навмисної пристойності. Вачивши, що дівчина ладна на все, він весь час казав їй про своє «бесчувствие», але коли виїздив з Полтави, то почав жалкувати:

— Так би, здається, повернувся до Вас і не розлучився б з Вами ніколи.

Це надто скидається на Куліша. Він наважується кохати й говорити про кохання тільки здалека, тільки поїхавши геть. Запевняючи, що він може «збожеволіти, як прапорщик», він насправді тримається як філософічний, розсудливий Стародум.

6 вересня 1861 з Валок Куліш писав до дівчини:

— Коли ми гуляли з Вами самі в живописній пустелі, я менш за все відчував нахил до дружньої бесіди: якесь тяжке, незрозуміле було тоді становище душі моєї,— щось схоже на бажання смерті від неможливості жити вповні. А тепер я нудьгую, навіщо я не лишився з Вами до ранку.

І він обіцяє:

— Коли іншого разу ми побачимось, я віддамся весь в Ваше розпорядження і не подивлюсь ні на які безглузді розмови.

Отая стриманість давалась Кулішеві нелегко: у нього була пристрасна натура, але він ніколи не наважувався розкрити її цілком. Стриманість свою купував Куліш ціною тяжких душевних страждань, важкої смертельної нудьги.

Кохання — соціальне почуття, на ньому завжди лежить відбиток соціальних тенденцій. Куліш внаслідок певних об'єктивних обставин ніколи не міг розкрити себе цілком: спочатку злидні, потім катастрофа р. 1847-го, заслання, тоді боротьба за те, щоб вибитись знов на поверхню; Куліш звик обмежуватись, стримуватись, перемагати свої бажання, приборкувати свої почуття, ховати свої особисті й громадські наміри. Він не міг розкритись ані в своєму особистому житті, ані в громадському, ані в творчому. Він був більший, як ті можливості, що їх пропонувала його доба. Він ніколи й ні в чому не міг виявити себе цілком; ця «невиявленість» має так само соціальний, як і сексуальний характер. В своїх взаєминах з жінками Куліш такий же примушений, приголомшений, стиснений, як і в своїх політичних і громадських виступах.

Приклад Куліша доводить аж надто виразно соціальну обумовленість психіки. Його моральна депресія має корені в депресії соціальній і політичній.

— Доля так розпоряджається нами, що мені не пощастило навіть і порозмовляти з Вами спокійно! — скаржиться Куліш в листі до панночки Рентель.

Він бажав віддатись їй цілком, але він не сміє. Не він розпоряджається долею, а доля розпоряджається ним!

Отакая нудьга од свідомості, що він не може, не сміє, що він примушений бути «бесчувственным», незважаючи ні на що, досягала іноді в Куліша особливої гостроти й напруженості.

Одного тільки разу за все своє життя, в романі з Марком Вовчком, він

наважився на все; але життя сказало йому «зась!» Те, що для інших було легко й приступно, те для «різночинця» Куліша давалося з великими труднощами. Він зненміг у боротьбі з собою. Для Тургенєва роман з Марком Вовчком був легким «ігровим» почуттям; для Куліша цей роман був переживанням «горестным и трудным».

Отой напад смертельної нудьги, що схопив був Куліша в Берліні, коли він чекав там на Марка Вовчка, повторився і тепер. Куліш характеризує цей настрій як «тяжелое состояние души моей, похожее на желание смерти от невозможности жить вполне».

Соціальна «невозможность жить вполне» була разом з тим і особистою, моральною, психічною, сексуальною. Через це й усі романи Кулішеві — це, власне, не романи зовсім, а якісь «півромани», «півкохання». Жінка віддавалась цілком, а чоловік не наважувався переступити останньої межі. Своєрідний платонізм, обумовлений зовнішніми обставинами.

У Куліша була пристрасна, палка натура, але навіть у романі з Марковичевою він увесь час вагається між почуттям любовної пристрасті й бажанням порвати з коханою жінкою. Це бажання було міцніше від нього. Своєрідний «жах кохання» призводив до безглуздих, неможливих ситуацій, вивернених і обернених почуттів, до вчинків і слів, цілком несподіваних.

Він ревнував Марка Вовчка до Тургенєва та разом з тим казав:

— Коли нею заволодіє Тургенєв, я буду втішений.

— В цьому зближенні (Тургенєва й Марка Вовчка) мій порятунок од найбільших бід.

— Остання моя рада,— писав Куліш Марковичевій,— ради Бога, їдьте з Тургенєвим. Це одне може втішити мене.

Це ж його ipsissima verba! Він шукає порятунку для себе, штовхаючи кохану жінку в обійми іншої людини. Можна було б казати про цинізм, коли б насправді це не було гірким і безнадійним висновком «неможливості жити вповні». Зовні могло б здатися: Куліш цинічно знущається з себе, юродствує, ганебно й гидко пародіює своє кохання. Ба ні! Усе було значно глибше, складніше й кінець кінцем порядніш і людяніш. Усе зрозуміти, усе пробачити.

Жалю гідна мізерність, злиденна збоченість, примушена стриманість, неповнота, приголомшена пристрасність,— що винен Куліш? Не він юродствував, життя юродствувало ним.

Приголомшуючи свою змисловість, він волів одійти вбік і збоку стежити за романом коханої жінки.

Цікавість — одна з прикмет ревнощів. Є певна садистична втіха: ревнуючи, знати всі подробиці зради.

Куліш писав Каменецькому про Марка Вовчка.

— Мені дуже цікаво знати всі подробиці її другого роману.

— Стежити за нею буде для мене дуже цікаво.

— Кожен рух і слово її тепер для мене буде предметом психологічного розгляду.

Це не випадкові слова, що вирвались у Куліша ненароком. Це не гарна міна в кепській грі, як може здатись на перший погляд. Це сповідні визнання. Це програма чинності!

Штовхати жінку в обійми іншого й, відходячи вбік, збоку спостерігати «подробиці» іншого роману — це Кулішева ідея-фікс, що в різних відмінах виявлялась протягом цілого його життя. Це в нього стала система! Куліш завжди однаковий. Він настирливо переконує Милорадовичівну вийти заміж, він радіє, що Глібова не кине чоловіка, він штовхає Марка Вовчка в обійми Тургенєва. Він радить панночці Рентель, закоханій у нього, взяти шлюб з іншим.

Не запідозрюймо Куліша в лицемірстві й моральній гнилизні. Такі підозріння надто легкі. Тим часом Куліш не Тартюф і не Юдушка Головльов, не мольєрівський і не салтиковський персонаж.

Справді, поради Кулішеві досить двозначні, але все-таки це не тільки

обережність, сподіванка на «кохання втрьох», не цинічні холодні розрахунки на адюльтер. Це певна внутрішня тенденція, хворобливий наростень на глибокому й щирому почутті. Коли можна було б казати про «платонізм в адюльтері», то саме на взаєминах Куліша й позначилася ця гротескна й безглузда форма кохання: бути «платонічним третім» у коханні інших двох. Знаючи, що Куліш у коханні уникав побачень і зустрічей, віддавав перевагу «коханню до далекої», бажав мати не коханку, а кореспондентку, «близьку-далеку душу», ми, очевидячки, натрапляємо на випадок своєрідного тікання в душевне підпілля, на глибокий внутрішній злам.

4.

В 60-х роках на перший план були висунуті питання нового оформлення побуту, перебудови родини на нових принципах. Люди 60-х років несли революцію в сферу особистого й родинного побуту; вони не тільки проголошували нові принципи людських взаємин, а й робили спроби послідовно перевести їх у власне життя.

М. Піксанов у передмові до книжки Т. Богданович «Любовь людей шестидесятых годов» пише:

«Визнання рівноправності й свободи жінки в коханні та шлюбі та зречення власницьких бажань чоловіка — оці два принципи прийняв і виправдав у своєму власному житті Чернишевський. Цю переконаність, що її він купив дорогою ціною власного досвіду, він перелив і в свій роман «Що робити?», і в своїх читачів. Те саме завдання: перемогти в собі власницькі бажання — стояло і перед П. І. Боковим, і перед Н. Д. Шелгуновим. Розв'язати це завдання було важко, боляче, та його розв'язали,— і в цьому допомогли не тільки високі особисті моральні сили та обдарованість названих діячів, а й той визвольний світогляд та певність, що в ній вони жили. Для них питання особистого щастя були пов'язані з проблемами соціальних реформ, громадської поведінки, революційної чинності, нарешті. Вони не хотіли «щастя в кутку», особистого й родинного благоденства. Свою особисту долю вони зв'язували з колективом, вони підкоряли її громадській дисципліні. Це й давало їм величезну силу».

На зміну дворянству й дворянсько-поміщицькому феодальному режиму йшов новий клас, клас буржуазії. На арену виступав різночинець, що ніс з собою нову психіку, нові соціальні звички, відмінні громадські погляди й переконання.

Жіноче питання набуло в 60-х роках особливої ваги. Часописи найрізноманітнішого напрямку присвячували йому статті. Навіть «Морський збірник» одвів йому почесне місце. Виник навіть спеціальний жіночий часопис «наук, искусства и литературы для девиц» — «Рассвет».

Ідеологи поміщицько-феодального ладу в «волі почуття», в «емансипованому шлюбі» бачили проповідь розпусти, а в жіночій рівноправності — знищення родинних устоїв. Реакційна преса лила помиї на перших «емансипованих» жінок», що одвідували університети, на «голених нігілісток», що улаштовували комуни, артілі, швацькі майстерні. Поет Щербина знущався:

Теруань де Мерикури
Школы женские открыли,
Чтоб оттуда наши дуры
В нигилистки выходили.

Надзвичайно цікаво, що Куліш пішов в даному разі за «нігілістами», за Чернишевським. Ще в листах до Милорадовичівни він висунув ідею емансипованої жінки, ідею незалежної, самостійної «жінки-чоловіка».

Тепер через два роки в листах до Рентель він розгортає цілу програму розв'язання жіночого питання в дусі Чернишевського.

У листах до Рентель зовсім немає тієї слов'янщини, що так густо

загачує листи до Милорадовичівни, немає «пророцької пози», цитат з Байрона, згадок за Прометея.

Мова йде не про месію й покірну, самовіддану Марію, а про визволену, незалежну жінку й розумного та вільного чоловіка, «критически мыслящую личность».

— На жаль, у нас важко бути жінці такою, якою хоче її бачити розумний і вільний чоловік,— пише Куліш до панночки. — Вона довго ще буде рабою людей, що її оточують, рабою рідних, знайомих і навіть слуг своїх. Це явище історичне й необхідне, хоча й дуже сумне.

У Кулішевих взаєминах з Милорадовичівною аж надто багато слізної сентиментальності, аж надто багато від Гетевого Вертера. Можна було б говорити про певне «вертеріанство» Кулішеве року 1856—1857-го. Хіба Маня де Бальмен, як її описано в Кулішевих листах року 1856-го, не здається списаною з Гетевої Лотти? Цитати з Кулішевих листів того часу можна було б перемішати з цитатами із «Страждань молодого Вертера», і це лишилось би непомітним.

Щодо Рентель, то Куліш висловлює побажання, щоб вона пішла далі від Гетевих героїнь. Тепер його ідеал не господарна, жвава,мила Маня де Бальмен, Гетева Лотта, а «ж і н к а-ч о л о в і к».

— Так, у Гете,— пише Куліш до Рентель,— є славні жінки, і як солодко для мого серця, що Ви на них задивились. І д і т ь ж е д а л і, не спиняйтесь...

Отже, не Лотта і не русява Маргарита з важкими косами його теперішній ідеал, а нова жінка, що пішла далі від Гетевих жінок, «жінка-чоловік».

Навіть книжки, що їх дарує Куліш Рентель, тепер зовсім не ті, що їх він дарував Милорадовичівні. Коли цій останній він дарував романи Вальтера Скотта й Квітчину «Марусю», то Рентель він дарує «Космос» Гумбольдта, ботаніку, книжки з природознавства, серйозні наукові книжки згідно з модою 60-х років.

Новий клас перемагав. І Куліш ішов вперед за класом-переможцем. Порівняйте Кулішеве листування з Милорадовичівною та його листування з Рентель. Від колишнього романтичного пушкініанства він простує до чернишевсько-добролюбівського позитивізму. Базаровські нігілістичні настрої захоплюють навіть «хуторянина» Куліша.

Як типовий просвітник, він дає відповідні поради панночці:

— Читайте, вчіться! Освіта приступна Вам так сам, як і кожному з нас. Полюбіть розумову працю!.. Свобода взаємин повинна оберігати моральні права кожного. Кожна особа повинна бути вільна. Кожна людина розвивається тільки на волі, і кожне невільне примушене становище перешкоджає нашому духовному розвиткові.

Ідеї емансипації, незалежності, самостійності керують Кулішем, і він перед уявою Рентель малює ідеал емансипованого шлюбу, ідеал родини, що її утворюють незалежні особи.

— У Вашого чоловіка може бути одна путь, у Вас зовсім інша. Заміжня жінка вільніше вибиратиме собі приятелів, як дівчина.

— Шлюб уявляється Вам як спосіб образувати свій розум і зробитися назавжди чарівною співрозмовницею для тих людей, которих Ви любите, приміром, для мене.

Шлюб не є мета, а тільки спосіб «зробиться якомога більше людиною».

— Коли Вам обіцяють стільки свободи, щоб Ви розпорядились молодими своїми силами на власну думку, то заміжжя буде для Вас тільки гарантією Ваших успіхів.

Конституціоналізм, демократія, парламентаризм, писаний договір, лібералізм — це ідеї віку, що захоплюють передових людей того часу. Вільний шлюб Куліш тлумачить як шлюб «конституционный»: шлюб за певною конституцією, певною писаною умовою, із заздалегідь попередженими грошовими розрахунками.

Куліш пише до дівчини:

— Попросіть Вашого батька, щоб він поставив в умову шлюбу —

забезпечення Вас на випадок смерті Вашого чоловіка. Це стаття дуже важлива, і Ви зробите дурницю, коли проминете її. Папір повинен бути даний Вам в руки до вінчання і по всій формі написаний.

Куліш навчає дівчину, як їй треба поводитись з чоловіком, щоб той не обрид їй як чоловік і щоб вона не загубила своєї ціни в очах чоловіка.

Він радить панночці між іншим:

— Ви ніколи не повинні бачити свого чоловіка за туалетом його, і він не повинен бачити, як одягаєте Ви спідниці, чешете волосся та інше. Це поради великої ваги. Не нехтуйте з них.

В своїй важкуватій люб'язності Куліш передбачливо попереджає дівчину:

— Не дозволяйте в жоднім разі Вашому чоловікові провести з Вами цілу ніч. З перших днів призвичайте його до цього. Ви побачите, як це багато важитиме для Вашого здоров'я.

Не листи до коханої дівчини, а уривки з книжки «Фізіологія шлюбу. Поради новошлюбним молодим». «Фізіологізм» 60-х років захоплює Куліша.

Входячи в питання про шлюб, Куліш торкається в своїх порадах найінтимніших подробиць. Він радить не соромитись і поставити перед нареченим вимогу:

— У Вас повинна бути окрема спальня. Це поважна умова. Інакше Ви швидко зів'янете за законом фізіологічним, і життя Ваше піде не за Вашим ідеалом.

Куліш, як завжди, людина формул: в листах до дівчини він ладен регламентувати кожну подробицю шлюбного життя. В 60-х роках вірили в можливість раціональної регламентації людського поводження й людських взаємин.

Коли досі ми знали Куліша людиною 40-х років, романтиком, близьким до слов'янофілів, що всі його інтереси зосереджувалися коло історії, етнографії, археології, архівістики, то тепер Куліш в його листуванні з Ганною Павлівною Рентель виступає перед нами як людина 60-х років, позитивіст, раціоналіст, людина досить ліберальна й вільнодумна не тільки в поглядах на жінку, на родину, а й в інших поглядах, приміром, на релігію.

У листах до Рентель Куліш розвиває досить сміливі позитивістичні ліберальні думки щодо релігії. Від «євангелізованого просвітительства», від «християнізованого моралізму» він робить рішучий крок до критики Євангелії, до думок щодо історичного походження Євангелії, до Бруно Бавера, Штравса й Фейєрбаха.

Куліш радіє, що дух критицизму захоплює дівчину, що вона починає критично ставитись до релігійних забобонів.

Він радить дівчині, коли та читатиме Євангелію, постійно мати на увазі, що:

— Євангелію написав не сам Ісус, а її вибрали через сто років після його смерті з багатьох списків як найменш зіпсоване популярними переказами про великого вчителя, і не всі євангелісти були однакові щодо розумових здібностей.

Куліш ще далекий від того, щоб проголосити існування Ісуса за міф, але він уже відійшов і від того, щоб стверджувати богонатхненність євангелій. Ще так недавно він раз у раз повторював слова про божу обраність свого пророчого призначення, а тепер він уже бере під сумнів саме припущення «богонатхненності».

Титан і месія сходить зі своїх романтичних котурнів і обертається на просту й звичайну людину. Чайльд-Гарольдів плащ скинено, і Куліш перед нами виступає як «критически мыслящая личность».

Кулішеве гасло на сьогодні — боротьба проти попівства, у чому б воно не проявлялось: в особистій самовідданості, в родинних взаєминах, в поглядах на релігію.

— Пам'ятайте,— пише Куліш Рентелівні,— що Ви вільна особа, якої покріпачити не має права жоден піп на світі.

5.

Про кінець романічного епізоду Куліша й Рентель ми довідуємося зі споминів О. Кониського.

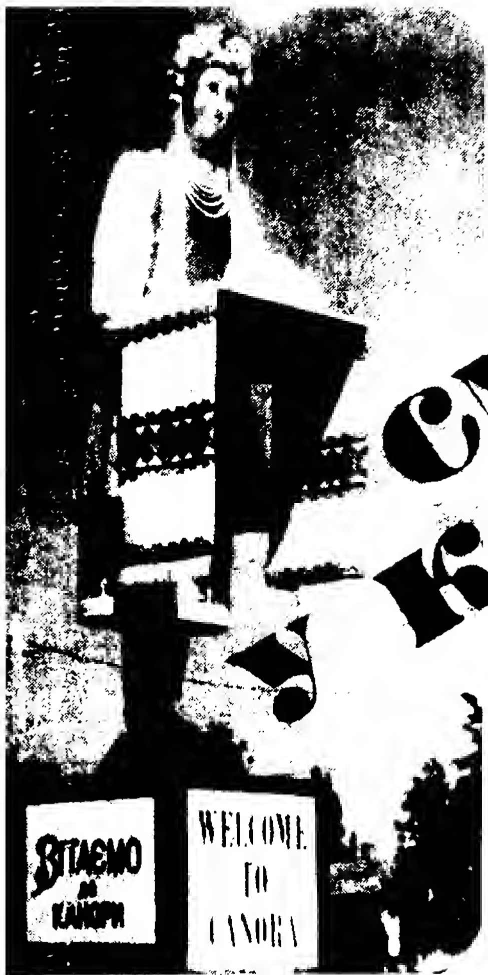
Кониський пише:

— В третій раз Куліш приїздив до Полтави, коли не помиляюсь, в червні 1862 року, та залишився тут недовго, а прожив тижнів зо два в містечку Старі Санжари (верстов за 25 від Полтави), де я й інші його знайомі часто одвідували його. Одного разу нас поїхало в Санжари декілька чоловіків, пригадую Пильчикова, Кулика, Майкову та Соханську. Містечко Старі Санжари, досить старовинне, було колись сотенним містом, мало свою «фортецю» і являло для нас деякий історичний і етнографічний інтерес. Усі ми, вкупі з Г. І. Оболенським та Кулішем, довго ходили по містечку, оглядали старі церкви й рештки «фортеці». Днів за п'ять до губернатора Волкова поступив донос від поміщика Д. про те, що Куліш із «злочинним наміром» оселився в Старих Санжарах, збирає навколо себе неблагонадійних людей; викликає в козацькому населенні давні козацькі традиції й «сіє насіння незалежності України». Полтавську адміністрацію налякали тоді петербурзькі пожежі, деякі непорозуміння в селянській справі, що виникали деінде, події у Варшаві тощо, і вона скрізь бачила «бунти й революцію». Волков, на жаль, був людина легковірна й вірив кожній сплітці з політичним відтінком. Не дивно, що він наказав перевести «суворе таємне слідство». Переводив слідство тамтешній ісправник і, розуміється, «довідався» тільки про те, про що без секретного слідства було всім відомо, а саме, що «губернський секретар Пантелеймон Олександрів син Куліш, мешкаючи в містечку Старі Санжари», «производил ежедневное двукратное купание в реке Ворскле», «але щоб поширював революційні українські ідеї, цього ніхто з допитаних людей не показав». Та все-таки Кулішеві довелося прискорити свій від'їзд.

— Тоді ж,— додає в своїх споминах О. Кониський,— трапився в Полтаві з Кулішем цікавий епізод. В той день, коли Куліш приїхав до Полтави, ввечері він прийшов до мене й розповів мені та Д. П. Пильчикову й В. Л. Трунову, що були саме в мене, що в останні дні, як їхати до Полтави, в Києві він випадково стрівся з цікавою особою: це була, за його словами, дочка середнього поміщика П-го повіту, молоденька пепіньєрка К-го інституту, дівчина надзвичайної вроди, розуму й патріотизму, що через молодість та виховання майже не мала характеру. Користуючись із слабкості її волі, батьки примушували її вийти заміж за чоловіка нелюбого, неосвіченого й деспота. Отже, треба було «врятувати її» з батьківського дому й привезти до Полтави, а тут уже влаштувати її спочатку десь в освіченій родині, а згодом класною дамою в гімназію. На світанку наступного дня Трунов уже вирушив на поштових в колясці Куліша в П-ий повіт. За даною від Куліша інструкцією, Трунов приїхав в село пізно ввечері, розшукав указану йому няню й довідався, що «панночку вже повінчали».

Важко сказати, чи стосується цей епізод до панночки Рентель і є останній епізод в його з нею романі, чи, може, Куліш брався рятувати ще якусь іншу тамтешню дівчину. Так чи так, це надзвичайно типове для Куліша — оця тенденція рятувати провінційних панночок.

ФЕДІР ЗУБАНИЧ

СМЕРЕКИ У КЛЕНОВОМУ ЛІСІ

1. У ГАЗДІВ ІЗ СТАРОГО КРАЮ

Пшениці, пшениці, пшениці... Доки око видить, доки світу стає. Здається, нічого більше на цій землі не родить, нічого на сьому світі нема: ні міст, ні аеродромів, ні фабрик-заводів, ні морів-океанів, ні шахт-рудників,— тільки безкраї прерії з хлібами. Уся планета засіяна збіжжям. Смисл усього буття на світі — ростити хліб. Найдоцільніший пейзаж на землі — пшениці.

Та за кілька миль не хайвей, але й не скромний степовий путівець, а добротна асфальтова шляхівка знаходить у цих вічних, безконечних, втомливо-нудних преріях болота... Річечки. Перелiски з тополями — білою і чорною, а ще кленом, осокою, в'язом. Поодинокими смереками серед них.

Аж ось вигулькують тут-там і модерні хати-ферми, які наче од правіку зобов'язані нести на собі червону барву і веселити зір серед цієї золотаво-зеленої одноманітності. Обов'язкові сторожі так само побіля: блюдечка телевізійних антен недалеко від порога, просто серед спорищу, й тічка новітніх залізних округлих елеваторів.

Криниці із журавлями, як у Старому Краї.

Смереки біля призьби.

Соняшники, мальви, чорнобривці у зільнику.

Тиша. Пустка.

Зрозуміло, що ані душі біля перехнябленних, обшарпаних вітром і часом, із хрест-навхрест позабиваними дверима і віконницями дерев'яними хатинками, колишніми фермами, що їх радо і дбайливо ховають од людського ока гінкі дерева-самосійки, яким колись при робітних газдах не вільно було не те що ступити — тінь кидати на пажить.

Тепер нікому до того нема діла: вольному воля — рости, множся хто хоч і де хоч.

Колючим дротом намертво зв'язані хвіртка й ворота.

Заросла лопухами, засипана криниця.

Всохлі смереки.

Прогнилі, завалені сипанці.

Змертвіла, дарма що так буяє тут зело, здається,й сама згадка, не те що пам'ять про колишніх господарів.

Але... але й дерева, і криниця, і сипанець, і смереки, і хата мали б ще пам'ятати про Івана Пилипова.

Мусили б, бо ми в околиці Стар, що колись називалася Една, де знайшли прихисток перші українські поселенці на канадській землі Іван Пилипів і Василь Єлиняк сто літ тому.

Та мовчить лісова гущавина, що й серед літа віддає мокрявиною і трутизною.

Німіють і будівлі.

Що вже казати про недалекий цвинтар з десятьма величезними, старезними смереками, котрі, неохоче й ліниво одмахуючись од настирливого вітру, ховають од цікавого ока під лапатими, спущеними аж до землі вітами добру сотню зарослих, де-де уже рівних із землею могилок.

Зовсім зникнути, канути у повне забуття їм не дають хіба що масивні мармурові й крем'яні хрести.

Слов'янська в'язь лишила пам'ять про земляків, сусідів, друзів.

Дмитро Пулишій... Богдан Прокопчак... Микола Кузминюк... Іван і Федір Мельники...

А на самій середині цвинтаря, під найвищою смерекою, що на стовбурі вже взялася сизим мохом:

«Іван Пилипів. Родився 28 вересня 1859 року, помер 10 жовтня 1936 року. Перший раз приїхав до Канади 1891-го, другий раз 1892 року з родиною. Вічная йому пам'ять».

Озираюся довкола. Кого запитати про Пилипова, Єлиняка, інших їхніх побратимів, котрі так давно, ой як давно, що й згадати страшно, відважилися з Карпат на таку неблизьку мандрівку у чужий край, та ще й через широкий і неспокійний океан?!

Мовчать хрести. Мовчать смереки. Мовчить поруч церквиця — сама-самісінька серед прерій. Та й що може вона сказати, хоч і горда з того, що перша українська церква у Канаді? Тої дерев'яної, збудованої хлопами іще 1898 року, нема, а ця, кам'яна, прийшла сюди аж 1928 року. Та й то... Пилипів із краянами зводили її православною, а стала вона тепер католицькою. Мало того, отець Мокрій править уже не українською — англійською мовою...

Нічого путнього не скаже сторож церкви і цвинтаря сімдесятирічний фінляндець Ойвар Мукенен. Мовчить і молода пуща, яка без господаря, вважай, без опору, наступає і наступає на ораниці, колись так тяжко, з кров'ю, і потом, і мозолями відвойовані у мочарищ і лісів.

Наслуховую хіба що вітри, летячи у тільки їм відомі краї, заплутуються у могутніх смерекових лапищах, спочинуть на м'яких раменах — та й тільки їх і бачили.

І раптом мені здалося (чи то вже й марниться!), наче летить наді мною, ледь шелестячи легкими крилами, випадковий тут, але такий частий у Карпатах нечуйвітер споминів.

Аж стрепенувся: оглядаюсь, наслуховую. Тихо. Так тихо, що, бігме, чути, як у землі зело кільчиться і коріння ворушиться.

Ще слухаю. Так напружено, що аж у вухах перетинки, наче од гучного гуку, занили.

І враз... Ні, то не мара, справді долинає до мене, як... як із того світу, ледь надтріснутий, але ще тужавий, охриплий, перемішаний кашлем од курива, старечий голос. Од несподіванки я аж вкляк попід смерекою, доки знесилено не відчув спиною рапавий її стовбур.

А очима прикипів, не в змозі відірвати їх від літнього, виробленого, чогось тепер зніченого, хоч знаю, що в житті і роботі затятого, в кожуху горянина, що сидить на пожовклій фотокартці, вмонтованій у кам'яний хрест над словами «Іван Пилипів...», позаду якогось вікна на хаті, і з незручності перед кимось (не мною ж!) бгає в руках шапку-вушанку.

Доправді: ще наче й ворушить устами, силкуючись крізь роки втаємничити й мене у свою історію, у свій неспокійний плин життя.

Чи то в мене така уява, чи сон, а чи й справді чую його голос — усе ж прислухаюся...

Ми з Небилова перші поїхали до Канади. Це село коло Калуша. Я ходив до школи

Іван Пилипів — перший український поселенець на землях Америки

і навчився читати і писати. Учитель ще в школі розповідав про Америку й Канаду, а потім чули ми від німців, що мали там своїх кревних. З нашого села працювали люди при сплавах на Лімниці, а тамки тільки й мови, що про Канаду, бо то був такий час, що люди говорили про цей край.

— Маєте адресу свого кревного? — питаю одного німця.

— Маємо.

— Напишіть мені.

— Добре.

Гаврей дав мені адресу сина і доньки, і я написав листа. На мій лист надійшла відповідь. Відписали мені:

«Лишай гори і доли і ходи сюди».

Я відписав:

«Добре, я піду».

Набрав я великої охоти. Зараз піду. Буду мати тамки хліб, вмію писати і читати, і трохи по-німецьки. Там, у Канаді, не всі такі вчені. У нашім селі мало хто з моїх ровесників умів читати. Але жінка не хотіла їхати. Боялася моря і чужої сторони. Каже до мене щодня:

«Українські переселенці» скульптора Лео Молодожанина

— Не поїду, не поїду, не поїду.

— То сиди.

Я коли пристав до неї, то це була донька мого сусіда.

Продав я пару коней і воли, щоб мати гроші на шифкарту, але показувало, що не вистачить на дорогу.

Продав я трохи грунту, щоб заплатити за дорогу.

Каже тато до моєї жінки:

— Абись тепер не їхала. Нехай уже їде сам, щоби придивитися, як там виглядає земля, потім будемо видіти, що з того буде.

Старався я за пашпорт, ледве мені його видали в старостві. Вже його не маю: згорів на фармі. Але я просив виписати пашпорт на мене і на жінку.

Я родився в році 1859-м. Мав я тоді троє дітей: Василь вісім літ, Юрко три роки, Микола також три.

Але хоч я вистарався про пашпорт на цілу родину, та поїхав сам.

Жінка не відважилася їхати, лишилася з дітьми вдома. Це було восени 1891 року.

Поїхало нас трьох: Василь Єлиняк, Юрко Паніщак і я.

На мою раду старалися вони за пашпорти. Вони два також з Небилова. Оба жонаті, але їхали без жінок, так само, як і я. Паніщак Юрко — то мій швагер, брат моєї жінки. Але я ходив до школи в селі чотири роки і вчився там, учитель добре вчив; а вони не були в школі, письма не знали. Тепер послухали моєї ради і пустилися зо мною до Канади.

Приїхали ми до Стрия, потім до Перемишля, а відти до Освенціма. Тут переглядали урядники наші папери.

— Покажіть гроші,— сказав один з них.

Я мав 600 ринських, Єлиняк мав 190 ринських, а Паніщак мав 120 ринських. Урядники казали, щоб Паніщак вернувся назад до села, і він мусив сісти на залізницю, яка повезла його назад до Калуша. В Гамбургу, куди нас двох доїхало, був агент, який посадив нас на велику шифу, щоб ми їхали через море.

Їхалося 22 дні. В дорозі було всіляко: було так, було інак. Корабель їхав морем, а потім річкою до якогось великого міста. То був Монреаль.

Рано злізлисьмо з шифи, а пополудні всілисьмо на трен і поїхали впоперек Канади. Дорога була якась довга, два дні і пів волоклися ми через скали, ліси, води і пусті поля. Видно було, що ми в диким краї. Приїхали до якогось невеликого міста, де стояли дерев'яні будинки. На станції казали нам висісти урядники, що вміли говорити по-нашому, але виглядало, що це не були наші люди, видно, німці. Це був Вінніпег.

Котрого дня ми виїхали з Гамбурга, а котрого дня приїхали до Монреаля, и котрого до Вінніпега, то, бігме, собі не пригадую. Це було восени 1891 року. Мого пашпорта вже нема, згорів на фармі у Врудергаймі.

На станції у Вінніпегу дали нам чоловіка, що говорив по-німецьки, а також і по-нашому, як тепер кажемо, по-українському. Він мав нам показувати поля, а ми могли їздити куди захочемо, бо залізниця була для нас задармо. Той агент завіз нас до Лягенбурга, до одного фармара. Забув я його ім'я. Ми оба лишилися у того фармара цілий тиждень. Возили нас і показували землі, щоб ми могли вибрати поле для себе. Я застав тут знайомих німців з лісу, які робили під моїм проводом над Лімницею.

Сподобалися нам фарми. Я записав числа одної фарми на себе, а другі числа записав на Єлиняка, бо він не вмів писати. Ми вернули до Вінніпега і поплатили по десять долярів за землі, які ми мали взяти як «гомштад».

Один німець латав черевики у Вінніпегу, походив з Калуша, він мені казав:

— В Альберті тепліше, поїдьте подивитися.

Пішов я у бюро і кажу:

— Хочу їхати в Альберту подивитися на землі.

— Добре,— сказали мені. — Дістанете квитки на проїзд задармо. Їдьте, щоби вибрати поле собі добре. Землі маємо вдосталь.

Ми поїхали до Калгарі, бо залізниці до Едмонтона тоді ще не було. Дісталисьмо до Грінфельда. Землі всюди, землі, куди лиш рушитися, порожні. Бери плуг та ори. Не так, як у Краї, що люди на вузоньких загонках сидять або навіть городця не мають. Але лісу ми не виділи. З тим вернули з Калгарі назад до Вінніпега.

Тут ми зустріли євреїв з Росії, і вони нам сказали:

— Поїдьте до Гретни, в Манітобі, недалеко звідси, там найдете добру землю.

Купили ми квитки до Гретни і поїхали подивитися. На станції зустріли німців, які також говорили по-українському. Один німець взяв нас до молочіння. Було що їсти і пити. Говорили ми з старшими по-нашому, а молоді знали вже по-англійськи. Оповідали, як спочатку бідували. Бідували три-чотири роки, а потому дороблялися і приходили до гаразду.

Я подумав, щоб вернути до Краю та привезти свою жінку з дітьми. Єлиняк просив, щоб взяти і його жінку разом, а сам хотів лишитися в Гретні на роботі. Я міркував, що було би добре спровадити більше родин з нашого села. Вони могли б дістати землі разом, то не вкучилися б у чужім краї. Я нагадав собі, що можна взяти і цілий тавншип. Знаєте, що то є тавншип? То є 36 секцій; одна секція має чотири фарми; цілий тавншип має 144 фарми, кожна по 160 акрів, по-нашому 113 моргів. Отже, 144 родини може замешкати одна при одній.

Розалія Пулишій, дарма що неділя, що скоро їй шістдесят, що вона, як подейкують у цілій околиці, мільйонерка, не відпочивала того дня — стріла мене не в світлиці, в якій живе з чоловіком, у доброму двоповерховому палаці, а поруч, за десять-двадцять метрів щойно вибехкала справжній замок на три поверхи з кількома десятками кімнат, умебльованих найкращими європейськими, азіатськими й американськими гарнітурами, а в обкваццяному гноєм одязі, на пішнику, що веде у поле, у прерії,— з Миколою, сімдесятирічним чоловіком, вивозили на фуркахтачках гній.

Картина достоту як на наших найгірших колгоспівських фермах.

— Нащо мучитесь? — питаю щиро. — Он же ваші гаражі повні усілякої машинерії-

Українські емігранти прибули у м. Квебек

техніки. Раз-два — і майданчики, де вигулюються бички й свині, будуть чисті.

Розалія (з усього було видно, що вона на обійсті-фермі старша) глузливо взялася руками за сухенькі боки, ще й на мить здалося, що чвиркне крізь рідненькі, вищерблені зуби зневажливо слиною.

— А потім машини мий, та й, не дай Боже, вони можуть поламатися — то ж грубі гроші коштує...

Розалія і Микола — онуки тих перших колоністів-піонерів, які прийшли з Пилиповим і Єлиняком — Михайла Пулишія і Миколи Тичковського діти. Ясна річ, ті усі з Небилова Калуського повіту. Тепер онуки тих перших самі газдують на шістьох фермах і 1500 гектарах — Бог не дав діточок. В основному вирощують збіжжя — овес, ячмінь, пшеницю. Але відгодовують на м'ясо ще сто бичків і стільки ж свиней. Пораються в степу і хлівах самі. Хіба у жнива наймають збоку робітників — окрім їжі й нічлігу, платять кожному не менше 40 доларів у день.

Поруч ферми братів і сестер: Микола лишився на татовій, поруч Йосип, а там і сестра Ліна, яка віддалася за Дмитра Кузика. Ще далі Явдоха — вона за Миколою Могачуком.

Стрічаються хіба на Різдво, коли ходять одні до одних колядувати. На більше часу нема.

Так само, як і на телевізор. Про поїздки — ближчі чи дальші — й розмови нема: «Хто буде за усім дивитися?» і «від того ситий не будеш».

Найбільша турбота, аби нікому нічого не були винні («увійти у моргідж»), щоб мати «легку вигоду», можна купити техніку, насіння, мінеральні добрива, отрутохімікати, будувати нові елеватори, стайні, а раз ще одна нова хата зведена — нові, супермодерні, найдорожчі, кращі од сусідів легковики (до тих п'яти, що вже чипіють без діла в утеплених гаражах).

«Чоловік без землі — як піна на воді»,— це чув не раз за вечір од Розалії. Йшлося до того, що хочуть прикупити по сусідству іще дві збанкрутілі ферми, а це, як-не-як, іще п'ятсот гектарів. Де ті сили і час, аби удвох обробляти таку силу-силенну землі, скільки у нас, у Карпатах, і два райони не мають?! Навіщо, кому це багатство, бо ж самі користати уповні ним не можуть — світа білого не видно над головою?!

— То так, так: всі-смо з землі, усі в землю підемо,— потуплює Розалія донизу очі, але тут же скидається: — Як є здоровля — треба робити: земля пана не знає...

Микола, чоловік її, сидить поруч на ослоні, в кутку, то я краєчком вуха чую, про що він нишком бубонить:

— Волів-бим сиру землю їсти, як на таке дивитися...

Розалія, слава Богу, те не чує чи, може, не розчула і вже не зважає, бо провадить своє, давно й остаточно передумане далі:

— Як землі нема, то й нас не треба!

Я ж навертаю бесіду трохи убік:

— І що — ваші батьки і діди так само мали одну журу, одне старання — про землю? Інше їх не обходило?

— Як то ні?! — мов ужалена підскочила Розалія. — Мій дід сам дві фарми стратив на адвоката, бо не хотів віддати руську православну церкву католикам. Та що дід — много людей тисячі стратили на суд. І виграли. Але то ще тоді, у 1908 році,— процес тривав десять років у Едмонтоні, Оттаві, відтак аж у Лондоні. А потім... Ой, ліпше би не згадувати. — І тут я вперше і востаннє доправді побачив на її очах щирі сльози. — А ще будували школи, наймили учителів, мали різні забави... Весело колись було, не то що нинька. Тепер земля тяжка стала, тяжко з неї хліб їсти...

З Гретни виїхав я 1 грудня, з Вінніпега виїхав 15 грудня до Монреаля, а звідти до Бостона. Тут треба було чекати п'ять днів на шифу. Морем їхалося щось 22 дні до Лондона. Тут перечекав я два дні, щоби переїхати до Гамбурга. Звідти поїхав я через

Берлін, Освенцім, Краків, Креховичі. Найняв я фіру з станції до Небилова і четвертого дня по Різдві приїхав до села. То було 1892 року.

Люди питають, куди я їздив і що бачив. Розповідав я про Канаду і говорив: «Тікай, тікай відси, бо тут нічого не маєш, а там будеш мати землю задурно і будеш газдувати». Але нарід був темний. Кажуть:

— То далеко за морем.

Мати плаче, хоч має дев'ятеро дітей: не хоче їхати, але хоче, щоби всі здихали разом із нею з голоду. Люди приходили до моєї хати; повна хата людей, кожний питає мене наново:

— Де ти був?

Нарід не розумів, що за морем може бути свобідна земля без господаря, яку можна дістати даром або за малі гроші. Слухали, що я розповідав, і дивувалися.

Пішов поговір по селах, що приїхав чоловік бозна-звідки і хоче провадити людей до якоїсь Америки і бозна-куди. Одного дня прийшли до моєї хати війт, священик, писар і провізор. Зачали випитувати, чи я мовлю правду. Положили мапу на столі і казали мені станути збоку.

Писар питав мене:

— Де ти був?

Я сказав:

— В Америці.

Мало хто знав, де той край, і нині тяжко сказати такому, що не знає світа.

— Кудись їхав? — питає війт.

Я кажу:

— Їхав до Кракова, звідти до Берліна, відти до Гамбурга. Потім їхав через море до Монреаля, а звідти сів на колію до Вінніпега. Я їхав залізницями і шифою.

Стою збоку і говорю, а вони дивляться на якусь карту.

— Де ви тамки були? — питає священик.

Я кажу:

— Край зоветься Канада. Я був у Вінніпезі, в Калгарах, у Гретні. Єлиняк Василь лишився у Гретні у господаря.

Нічого не порадили, мусили вірити.

Війт сказав лише до мене:

— Уважай на себе.

Пішов я до Перегінська. Там здибав мене шандар і каже:

— Пилипів, майся на увазі, бо я скую колись.

— За що? — питаю.

— Будеш видів! Уважай, що говориш.

Я собі з того нічого не робив. Сяду в корчмі і п'ю пиво. Плачу сам або платять другі. Люди цікаві, стоять довкола.

Розповідаю їм, що хочуть знати. Кажу їм: «Тікайте, тікайте, бо тут не маєте землі, а там є земля. Ви тут попихачі, а там будете господарями».

Зібралося дванадцять родин, готовилися до виїзду: Пайш Юсько, Пайш Антін, Романюк Михайло, Тичковський Микола, Чічак Степан, Паніщак Юрко, Паніщак Іван, його брат, Паніщак Іван, його кревний, Фединяк Василь, Піцик Василь, Вижинович Дмитро, Сенюк Василь, Єлиняк Михайло, старший. Ще були інші, але не пам'ятаю їх уже. Вони продали поле і мали пашпорти, щоби їхати. Я помагав їм, ходив з ними до Калуша, старався; мені трохи заплатили за поміч. Годі задармо журитися, гаяти час та старатися, щоби другі все мали в порядку. Мав я згоду з агентом в Гамбургу, що як я наведу людей на його бюро і його кораблі, то дістану п'ять доларів від одної родини. Така угода в Канаді — то звичайна річ, бо люди мусять тратити час, мусять ходити сюди і туди і мусять жити. Заплата за роботу потрібна. Але нарід наш немудрий, лише на селі виріс. Довідалися люди, що моя робота принесе мені заплату за мій труд, і зачали приговорювати.

Одного дня рано прийшов шандар до моєї хати. Забув я, як він називався. Сказав до мене:

— Ходіть до війта.

Прийшов з шандаром до війта. Звався він Гриників Іван. І писар був там. Мого швагра також привели, бо помагав мені людей збирати, хоч у Канаді не був, але помагав мені як швагер.

Війт боронив нас, казав, що ми нічого злого не робили, але шандар повів нас піхотою до Калуша і запровадив до шандарського бюро. Стягнули з нас обох протокол і запровадили до арешту в Калуші.

На другий день запровадив нас шандар до суду і показав протокол і листи від агента в Гамбургу, що я мав дістати нагороду за те, що показав людям дорогу до Канади. Я міг йому цього листа не показувати, але я не міркував, що я що злого зробив. Суддя говорив по-нашому, але не годен нас випустити, та казав нас завезти до Станіславова. Другий шандар з Калуша провадив нас на залізницю і завіз до Станіславова. Ані один, ані другий нас не кували, але провадив під багнетом. Їхали ми дві години до Станіславова і сиділи там в арешті, як то кажуть, «інквізитом». Кожен осібно сидів. Потім ми стануди на суд. Я мав адвоката, але я забув його назвище. Я платив, а він боронив нас обох. На суді нас знову переслухали.

Суддя каже до мене:

— Тобі нащо землі? Ще ти туту замало?

Я кажу:

— Землі нам замало.

Суддя каже:

— Ти нарід провадиш, щоб їхав.

Я кажу:

— Ні, вони самі хочуть їхати.

Суддя до мене:

— Ти чому язик не тримав за зубами? Треба їхати самому, а не стягати других людей за собою. Ти продав нарід агентові. Наш найясніший цісар поміг людям вернутися з Аргентіни, тридцять родин на свій власний кошт, а ти хочеш, щоби цісар знов помагав, як людям щось злого станеться?

Той цілий суд тривав щось три години, і вони нас засудили на один місяць.

З протоколу івано-франківського архіву: Іван Пилипів, 32-літній, жонатий, батько трьох дітей, греко-католик, рільник, зізнав перед суддею, слідчим Каратницьким в повітовім суді в Калуші, дня 14-го мая, 1892, як слідує: «Минулого року, 1891, випродав я часть мого поля, і по оплаченню довгів лишилося мені 156 ринських і 50 центів. За ті гроші я поїхав до Америки. А заплатив я 10 ринських за їзду до Милинець, але що при границі мав я виказати цілих 150 ринських, для того допозичив я у Василя Єлиняка півчверта ринського, крім того, для безпечності, позичив я 20 ринських від Тита Зіняка, якого завернули, тому що мав лише

Газетне оголошення

160 акрів = 130 моргів австр.
вільиої
землі
200 мільонів акрів під управу
в західній
Канаді
для
кождого
оселенця

120 ринських. До Гамбурга заплатив я 10 ринських і кілька центів, а при кінці вересня сів я на корабель Вольфа і заплатив 92 ринських аж до Вінніпега. З Вінніпега за доплатою 2 доляри і 65 центів, що рівняється нашим 7 ринським, дістався я до містечка Гретна в Канаді.

Тут перебув я не цілих два місяці, і працював я тут з платнею 2 долари денно.

Моя жона писала, що нездорова та що хотіла б виїхати до Америки. Я заощадив 35 доларів, то є 87 ринських, а одержав я ще від Василя Єлиняка 35 доларів, щоб я його жінку привіз до Америки, і власне, для того мав Василь Єлиняк покрити половину коштів моєї подорожі з Америки. Дня 3 грудня 1891-го всів я на залізницю, опісля на корабель, потім знову на залізницю, вернув 12 січня 1892 додому.

Я зайнявся продажею решти мого господарства, зібрав за це 600 ринських, вистарався о пашпорт для себе, для жінки і трьох дітей та був готов до виїзду в Америку.

Не підмовляв я нікого, щоб їхав в Америку, але коли мене люди запитували, як там є, як дістатися туди, я оповідав, що знав. У тім часі рішило більше господарів виїхати до Америки і роздобули пашпорти без мого посередництва. Однак після приписів треба на границі виказатися картою їзди на кораблі. Для того вони звернулися до мене, щоб я їм вистарався о таку карту. Написав я до бюро Вольфа, бо їхав я кораблем цього бюро, і одержав відповідь з дня 13 марта, 1892, що карта за дорослого платиться 86 золотих, за діти від 5 до 12 літ половина, за діти від 1 до 5 літ 29 золотих, за діти до одного року півшоста золотого.

Пояснив я це людям, які вибиралися до Америки, а вони урадилися, щоб післати від родини 10 золотих. Ці завдатки зложили у мене: Микола Тичковський, Дмитро Вижинович, Михайло Єлиняк, Михайло Романюк. Минулого тижня одержав я лист з датою 28 квітня 1892 разом з замовленням корабельними картами».

При переслуханні 20 мая зізнавав:

— Коли я вертав з Америки, агент Вольф, чи, може, хтось з його людей, прикликав мене і довідався від мене, що поїду знов до Америки, але вже з жінкою. Наклонював, щоб я людей, коли б їх більше їхало, притягнув до їзди його кораблями, а він нагородить мене за це, виплатить мені від цілої родини 5 ринських. Сказав також, щоб я завчасу замовив корабельні карти, бо жандарми на границі перепускають людей, коли викажуться корабельною картою, і не треба мати вже при собі більше гроша. Я побрав завдатки, щоби люди не пішли до якого іншого агента, але не мав я наміру видурити ці гроші для себе.

Ми пішли оба до арешту, але люди їхали до Нового Краю, бо пустилися в дорогу. Поїхали так: Романюк Михайло, живе в Чіпмані; Єлиняк Михайло поселився в Чіпмані, але помер на флю; Пайш Йосиф, живе на Делф; Пайш Антін жив на Мирнамі, але помер уже; Тичковський Микола, помер у Стар; Вижинович Дмитро, помер у Чіпмані. Всі вони поселилися в Альберті. Лише Яців Василь, що його син Іван скінчив високі школи, той фармує в Манітобі, в Лейдівуді. Він не їздив до Альберти. Інші родини поки що не їхали з Краю зараз, але пізніше.

Коли я скінчив кару, постарався, щоб дістатися до Канади з цілою моєю родиною. Навесні, в третій день по Великодні, 1893 року виїхав я в дорогу. Їхала зі мною жінка і четверо дітей. Наймолодша Анна мала півроку. З нами їхав Паніщак Юрко з жінкою і двома дітьми, Чічак Стефан з жінкою і чотирма дітьми.

Але щоб ми могли їхати, мусив я заробити грошей на дорогу. Взяв я замову збирати дерево для купця в Одесі за ціну 5 центів від одного кубика. Мав я п'ять людей і платив їм денно. Найшов я коні і стягав дерево, щоб його вислати Лімницею, а відтак Дністром до Одеси. До самої зими робив я в лісі, а зиму зимував у своїй хаті.

Три родини їхало нас разом через Лавочне, Будапешт, Відень, Париж, Роттердам. Відти дісталисьмо шифою через море, а потім рікою до Квебека. Відти заїхали ми треном до Вінніпега.

Тут лишив я родину в найманій хаті і поїхав на роботу до Норд Дакоти, заробив дещо грошей і вернув у грудні. Їхали німці до Атабаски, і я прилучився до них. Закупив у Вінніпегу два воли, одну корову, плуг, віз, мішок муки, солі, цукру і все, що я купив, забрав на залізницю до товарного вагона. Один такий вагон платився 40 доларів, а люди їдуть даром. Так я заїхав до Едмонтона, а звідти до Брудергайма і взяв там гомстед. Побув я там щось шість місяців і перейшов до місцевості Стар, що тоді звалася Една. Тепер станція і пошта Стар. Сиджу тут від 1903 року донині.

За ті довгі роки доробив я чотири фарми, так що тепер маю їх п'ять, виплачених і на мене записаних. Купував я лоти в Едмонтоні і у Вінніпегу і продавав дорожче або тратив на них.

Купували наші люди, українці, склеп у англійця за 16000 доларів, то закупив я 50 шерпів по 25 доларів. Склеп провадили Шкраба і Брикс, але це все пропало.

Тепер не посідаю в Едмонтоні нічого. Лише у Вінніпегу маю 15 лотів землі і мушу платити яких 40 доларів річного податку.

Найстарший мій син Василь має тепер 48 років, посідає п'ять фарм, жонатий, має сина. Син Микола пішов як робітник у місто і живе з того, що сам заробить. Донька Анна вийшла заміж за Йосипа Пікелеса, німця, який робить у фабриці Свіфта коло м'яса. Син Михайло, ще парубок, уроднвся слабоумним і перебуває в домі для слабоумних.

Літа мннають. Тепер мені 73 роки. Весело мені говорнти з людьмн і зійтнся прн шклянці пнва. Я ще держуся добре, але жінка якась нездорова. Нездужає і через те держиться в хаті, щоб шанувати здоровля. Держнмо слуги, щоб обійти господарку, бо ннм самим вже тяжко допнльнувати всієї роботн.

Наш нарід поступнв у Канаді, навчнвся багато. Та й Канада поступила. Люди робнлн волами, потім кіньмн, а тепер машинамн. Кіньмн їхати йде вже заповолі, то людн купують авта. Наші фармари мають вже авта до виїзду. З Альберти внбрали українці трьох послів: двох до Едмонтона, а одного до Оттавн. Мнхайло Лучкович добре говорить. У Манітобі люди вибрали двох послів. Мій снн Васнль вартнй того, щоб його вибрали послом; дуже добрнй фармар і школи має. Розуміє, що фармари потребують, і знає, як за нними обстати.

У Старім Краї якось недобре; нашому народові ще гірше стало. Людн пншуть, та й газети голосять, що там б'ють людей, як за панщини. Там хочуть, щоб наш чоловік лншнвся непнсьменним, без школн. Молоді, що вродилнся вже в Канаді, того не знають; хто приїхав з Краю, той пам'ятає, як було; полякн намн помітували. І чи довго воно ще так буде?

Гавкав, піною захлннаючись, а водночас на всю свою собачу силу випробовуючи міць дебелого ланцюга, могутній вовкодав; аж сюди, на ганок, було чути звук різкого, далеко не кімнатно-мелодійного дзвінка, а двері й далі лишалнся зачиненнмн. Мало того, досі не було вндно бодай якогось руху в будинку.

Я був настнрннм з двох причин: по-перше, що мешканець цієї фермн Мнхайло Лопатинський — внук одного «з тих першнх», понад те, відкупнв по смерті Івана Пилипова його гомстед і є, по суті, власником найпершої української фермн в Канаді; по-друге, що сусідн-фермери за дві милі звідсн запевнилн, що нині, в неділю, він обов'язково вдома (про це недвозначно свідчило й авто, прнпарковане перед самнм порогом) і буде раднй зустрічі, бо молоднй, товарнський і приязний.

Була обідня пора, сонце пряжнло немнлосердно, гаражі, як і хата, булн замкнені, доокіл в степу, як і за дверима будинку, жодного руху.

Зрештою, терпець настирливості також колись уривається, і я вже почав міряти кроками хідник до хвіртки, коли за спиною раптом рипнули двері.

На порозі стояв простоволосий, без сорочки, у наспіх вдягнутих штанях, кімнатних капцях тридцятирічний, атлетичної будови молодик і доброзичливо усміхався усіма своїми тридцятьма двома білосніжними зубами.

Гостинно показував рукою у глиб дому, звідки не без цікавості виглядала молода жінка в одній сорочці, хутко, однак, сховавшись у суміжній кімнаті.

Солодко потягся, зачиняючи за мною вхідні двері, і з дитячою безпосередністю поділився новнною:

— Сьогодні неділя — і в мене, і в Катерини внхіднн, то мн внрішнлн довше полюбитнся...

Дід Мнхайла, теж Мнхайло Лопатинськнй, заснував цю ферму разом із Іваном Пилиповнм. Біля перехрестя першим хату звів Мнхайло Тичковський, за ним Прокопчак, Феняк, Пнлипів, а дід вирив у млаці яму, бо сухішого місця не було, накрив соломою і так жив.

Отець Михайла Йоснп фермував також на дідовому гомстеді, а колн нагло помер у 1936 році Іван Пилипів, прнкупив і його землю. («Веселнй був і говіркий Пнлипів, та й весело закінчив життя — на весіллі двох доньок свого свояка на Нортбенку. В кімнаті було душно і вікна були отворені. Пнлипів сів на вікно, перехилився задалеко на двір і злетів на діл. Упав так тяжко, що люди, які побігли на поміч, знайшлн його нежнвнм. Це сталося 10 жовтня 1936 року. Поховано його 14 жовтня. Мав 77 літ»).

Хату Івана Пилнпова потім забралн у музей Село спадщини української культури, а земля лншнлася. Треба було би на ній газдуватн, а кому?

Батько мав вісімдесят років і торік помер.

Дітей у нього разом з Мнхайлом було п'ятеро.

Але сестри повіддавалися на сторону, один брат урядовець, другнй працює на автобусі.

Михайло спершу фермерував, але каже, що коли робив у млнні, то фізично пошкоднвся, через те снли нема, то робнть на бензоколонці. Землю здає уже понад десять років чужнм людям за проценти в оренду, а будннок лншнв собі. От з Катериною прнїжджають на вихідні...

Пробую легенько внвідатн про його ставлення до землі:

— Дід та й батько усі сили поклали, щоб побільше своєї землі, зрештою, радн цього й покннулн Старий Край, рідне село, абн чутися господарем. Не жаль пуститн їхні старання отак за вітром, не тягне до землі?

Випивають смачно, разом з Катериною, яка, кинувши наопашки якусь ряднину, міцно пригорнулася до нього, червоне французьке вино, зовсім не зважаючи на гостя. Втер уста, тут же розтягуючи їх в усмішці:

— А хай вона западеться, та земля! У мене одне життя, що — маю його пустити на каторжну роботу, як батько, коло неї? Краще вже біля Катеринн... Легше хліб їсти, як на хліб робитн! Подивіться: Катернна сама як пасочка...

Отак орали духоборки в Манітобі. 1899 р.

І регоче на всю хату. Дружина не розуміє, та коли він їй переклав мої і свої слова, охоче помагає йому.

Ще кілька запитань, але Михайлові геть на них неохота відповідати — він, а за ним і Катерина недвозначно глипають на відхилені двері спальні і, вже стоячи, перемиинаються з ноги на ногу.

Спускаючись приступками ганку, я мимоволі (бо ж просто перед очима!) глипнув на недалекий цвинтар, де під двома смереками спочивають два побратими: Іван Пилипів та Михайло Лопатинський. Між ними вивищується порівняно свіжий горбик: там могила Василя, сина Івана Пилипова. І я вже наче справді чую його голос, його сповідь, його відповіді на ті запитання, що я допіру ставив молодшому Лопатинському:

«Приїхав я до Вінніпега разом з батьком та матір'ю 1893 року. Тоді мені було 10 років (народився я 1883 р.). А двом братам, Юркові й Миколі, та сестрі Анні ще менше. Я чистив черевики на вулиці, продавав газети. Батько працював на фармі в Норд Дакоті.

1893 року восени приїхали ми до околиць Едмонтона. Василь Єлиняк був увесь час у менонітів, в Україну ніколи не повертався. Близько Едмонтона були вже Микола Тичковський та Антін Пайш — мали свої гомстеди.

1893 року батько набув землю там, де тепер Скатфорд (секція 28, північно-східний товншип 55, ренч 21, меридіан 4), приблизно 25 миль від Едмонтона. Незабаром згоріла дотла наша хата. Доводилось ходити на дебри. Переїхали ми до Стара, залишивши цю ділянку напризволяще. У Старі було вже багато наших людей. Пошта називалася Една, перейменована на Стар, як і тепер. Побудували тут нову хату.

До школи я не ходив, бо треба було допомагати батькові на фармі. Мав я лише неповних два роки початкової школи. Батько був слабий, важив тільки 140 фунтів. Працювали ми спершу на биках, а потім купили коні. Аж 1918 року придбав батько трактор, але він був ні до чого.

На початку двадцятих років до мене на фарму приїхав Залізняк і почав пропонувати пресвітеріянські книжечки. Я відмовився їх купити та ще й добре його пробрав за пропаганду. Він, ясна річ, розгнівався дуже. Пізніше, будучи членом управи товариства українських поселенців в Альберті, пригадав той випадок і домігся, щоб ім'я мого батька, Івана Пилипова, та Василя Єлиняка не було викарбуване на пам'ятній плиті в Елк Айленд Парку. А таке хотіли люди зробити.

1907 року я пішов працювати до Едмонтона в вугільній шахті, де був інженером коло парової машини. Ця компанія збанкрутувала, 1909 року знову пішов фармарувати. Тоді я був уже одружений із Анною Витвицькою. Фармарував у Старі до 1947 року, а потім переїхав до Едмонтона.

Батько, хоч сам був не дуже багатий, завжди допомагав бідним людям. Після пожежі в Скатфорді (тоді Джозефбург) ми втратили все, залишившись тільки в одежі, що була на нас. Батько хотів був топитися з розпуки. Кинувся в воду, але його витягли. Ходив п'ять тижнів із матір'ю по фармах та містечках на жебри, аж поки поправився. Кілька років пізніше, коли тяжкою працею розбагатів, допомагав багатьом людям: дав двадцятьом бідним людям по корові. Михайло Мигович та Іван Бігун заприсяглн перед «комішенером», що дістали від мого батька по корові, а також гроші. Зокрема, Мигович дістав 50 доларів безвідплатної допомоги. Дав батько також корову одній удові, Приймак, чоловік якої працював у нас і нагло помер. «Дитині треба молока, не лише бараболі й хліба,— казав батько, коли йому дорікали, що він роздає майно. — Добрі люди мені в біді помагали, тепер я віддячую»,— часто казав батько. Бувало, що щедро роздавав овес та насіння, а також борошно, коли хтось не мав шматка хліба.

Коли вибрали М. Лучковича послом у 1926 році, тоді батько дуже радів. Він передбачив майбутнє українців у Канаді. Не раз і не два казав людям: «Ні я, ні мої сини, може, не доживемо до того часу. Але той час прийде. Будемо мати не тільки посла! Матимемо своїх учителів, професорів, докторів, суддів і сенаторів. Будемо мати колись українського прем'єра».

Мій батько помер 1936 року. Його поховали в Старі (50 миль від Едмонтона). На його могилі стоїть пам'ятник. Там же поховано матір Марію, що померла 1942 року. Спочиває там же моя дружина Анна, що померла в 1946 році.

В Едмонтоні я довго лежав слабий у шпиталі, але одужав. Потім я «проспектував» до

1959 року, шукаючи мінерал бентоніт. Це була поплатна робота, що давала мені забезпечення. Працював я також ковалем. Ще й досі маю кузню та ковальське приладдя. Тепер отримую пенсію в сумі 75 доларів на місяць.

Мої сини живуть добре: Андрій учителює в Едмонтоні, Данило фармує на Вайлувді, Петро фармує у Старі, Василь фармує у Вайкінгу в Альберті. Іван працює в готелі в Британській Колумбії. Маю дві дочки: Марію у Ванкувері та Ольгу в Лос-Анжелесі. Тепер я великий багатир: маю дванадцять внуків і вісім правнуків».

Хто би не знав, де ферма Михайла Петрія, бігме, нізащо б її не знайшов. А втім, яка там ферма — закинуті серед лісу кілька перехняблених, напівзогнилих будівель, які колись звалися коморами, сипанцями, стайнями, житловим будинком і які впритул, аж десь із радісною, переможною зловтіхою оточив дрімучий ліс,— оце ферма?!

Колись була. Як ще жили і крутилися, мов білка в колесі, ледь встигаючи за змінами пір року батько, мати, сестра, брати...

Тепер тут пустка. Одна-єдина жива душа на все обійстя — вісімдесятирічний Михайло Петрій, крім облізлого, сухореброго, лінивого, а скорше байдужого до всіх і всього, як і господар його, Сірка.

Петрій усе своє життя бичлерує. На канадському фермерському жаргоні — живе самотній, без жінки, дітей і б'є байдики.

Єдине, що привело до нього, чим зацікавив мене, то це тим, що кажуть про нього, ніби останній лишився, хто знав близько (бо ферми поруч!) як Івана Пилипова, так і Івана Дідуха. Так, так, того самого Дідуха, якого Василь Стефаник у своєму «Камінному хресті» випровадив із села за свій горб, увінчаний хрестом на маківці та так і залишив напризволяще, на півдорозі, зовсім не потурбувавшись про те, аби нам повісти, як йому жилося-малося у довгій і тяжкій путі, як звикав-приростав на новому терені — на канадській землі, які гаразди-статки надбав.

Кажуть, що Іван Дідух прибився аж сюди, в Альберту, де осіли перші небилівці,— хотів придбати гомстед поруч із Стар або хоча б у Чіпмені, де оселився Єлиняк, та спритніші, вдатливіші уже всю землю розкупили. Він подався зі своєю жоною Паранею за тридцять миль на північний захід, де були іще вільні землі,— у Гільярд.

Тут за чотири милі наче найближче сусідив із Петріями...

Михайло, неголений, у засмальцьованій, що аж блищала, сорочці, у не менш чистих і подертих штанях, сидів за столом, на якому одразу і не скажеш, що було, бо усього було потроху — гнилого, надкушеного, сухого, недоїденого, огорнутого смородом і роєм мух,— так от, сидів він за тим заставленим столом, де-де вкритим шматками газети і горами недопалків, тяжко підперши сиву голову.

Друга рука, ясна річ, цупко тримала іще наполовину повну двістіграмову склянку.

Байдуже підняв на мене і моїх попутників каламутні очі і знову опустив їх долу. Продовжував думати свою тяжку і пильну думу.

Вважай, ніяк не пореагував на моє прохання, через те я вже був подумав, що він глухий або так упився, що нічого не тямить. Виходило, що помилявся, бо по деякім часі він грізно підвівся над столом:

— Але дайте мені вже спокій із тим газдуванням — ану, кажіть: кому я заважаю?

Бив себе кулачком у висхлі груди:

— Ци думаєте, що я би мав так газдувати, як Іван? Мав би свій горб мати? Свій хрест? Жінку? Дітей? А, най воно згорить усе разом синім полуменом!.. Я сам,— чуєте?! — сам рішив жити, надіятися лем на свій розум і свої руки. Ані орати, ані сіяти — як удасться. А так вдалося... Попозирайте... А їх могила там, на Гільярді. А я ще жию — чуєте?! — жи-и-ию! А вони там... Ні, ні, не обоє. Стара. А старий іще знайшов сили і вернувся. До свого хреста. До горба. До Стефаника. Десь-им читав,— що, думаєте, я книжок не читаю? — так, я читав, що як Стефаник умирав, то коло його голови Дідух Іван стояв, той, що недалеко од сього місця фармарував. Але — тс-с-с! — то є неправда. Я лем вам повів, а більше нікому. Іван умер іще п'ятнадцятого року — з нього у цих місцях і цвинтар почався. Коні втікали і побили дуже Івана, столочили, от він і помер. Старий мав синів Михайла, Івана і Василя — усі вже повмирали. А онуки хто де — знаю двох, що столярують в Едмонтоні. А з Краю прийшли іще два брати. Теж вмерли. А Параня аж у тридцятих роках. Усі там лежать. На Гільярді...

І знову звісив знесилено на кулачок свою білу, як купава, голівку. То була завелика для нього бесіда.

Треба сказати, що старий, покинутий серед прерій цвинтар на Гільярді ми знайшли. Могилу і гранітний хрест Параски Дідух відшукали. Її дітей. Онуків.

Могили Івана Дідуха не було ніде. Невже справді подався у Старий Край, у Галичину? Це було цікаво, правдоподібно, інтригуюче, бо я й справді знайшов ту англійську книжку, про яку згадував Михайло Петрій, зробив відбиток з її сторінок і направду прочитав, що, коли восени 1936 року Василь Стефаник застудився і дістав анамонію та й помирав, у тій груні родичів, що прощалися з ним, був й Іван Дідух — прообраз головного героя з «Камінного хреста» і добрий приятель письменника.

Але, як вважає знаний літературознавець і дослідник творчості Василя Стефаника, київський професор Федір Погребенник, все це, м'яко кажучи, неправда. Що ж, з його думкою треба рахуватися і надіятися, що доживемо до нової красивої легенди...

А тим часом легковик мчав нас від непримітного, замкнутого в степах серед високих, висохлих, ніколи не кошених трав і кущів свербивусу Гільярда через доволі велике, акуратне містечко Мандера. І тоді там у очі впав двоповерховий будинок із великими літерами на штукатурці «Гараж Дідуха». Вищать гальма, і я з хвилюванням торкаю двері. Замкнено. Звідкись збоку, ще й бочком підбігає миршавий, невмиваний, неголений, як допіру Михайло Петрій, чоловічок. Правда, років йому менше — так, під сімдесят буде. Григорій Кривоніжко. Господар звалища старих, побитих легкових авто: скуповує їх за безцінь, а продає окремі деталі

У робітничій землянці

уцілілі: бампер, дверці, руль, колеса... Бізнес! «Нечистий Гриць», як його тут глузливо величає мале й велике, не без зловтіхи дає довідку: збанкрутували Дідухи і подались кудись із торбами. Куди? А хто його знає — світ великий...

І тут мені враз пригадалась розповідь однієї з тисяч моїх землячок, яка теж зі своїми родичами на своєму досвіді переконувалась, що світ усе-таки великий.

«Я ще малою поїхала з родичами на Гавайські острови. Ми як вибиралися з села, то мали гадку їхати до Канади або до Аргентіни. Але в Гамбурзі перемовили мого тата і других їхати на Гавайські острови, бо там добре платять при плантаціях; робота є і для жінок, дітей.

Як далеко були ті Гавайї, ми не знали, але записувалися люди, і мій тато записалися. Мій тато називався Домінік Куций.

Кождий підписав контракт на п'ять років, інакше не брали. Пам'ятаю, що записалося поверх дві сотки людей разом із дітьми. А всіх людей на тій шифі, що ми їхали, було поверх дві тисячі. Їхалисьмо цілий час водою більше як шість тижнів, аж нам вкучилося. Жінки плакали, казали, що везуть нас на тамтой світ. Шифа була дуже велика, але не пам'ятаю, як називалася. Вздовж дороги було багато виспів, і шифа ставала, і виладовували товар і людей, що там їхали. Наших вісімдесят родин завезли аж до Гонолулу. Там нас поділили на групи і розіслали в різні сторони до роботи.

Я там ходила до школи і вчилася по-португальськи. Там є всяка нація. Найбільше португальців і японців та гавайців. Я там дуже любила бути, бо на тих виспах зими нема. Моїм родичам дуже було скучно, і хотіли конечно дістатись до Канади, бо тут були наші люди, писали, що мають багато землі.

Скоро наша п'ятилітка скінчилася, мій тато загадали забратися з Гавайїв до Альберти в Канаді, бо тут був їх брат. І мама дуже хотіли до Канади, бо їм писали, що в Канаді багато землі і є багато наших людей. В околиці, де ми жили на Гавайях, лишилося наших ще вісім фалій, а ті, другі, були порозкидувані по дальших сторонах на інших островах.

З Гавайїв до Канади ми приїхали при кінці марта 1903 року. Їхали через Тихий океан до Ванкувера в Британській Колумбії і відти колією до Калгарі й Едмонтона. Тут висіли на станції Страткона в Альберті. Тут ми приїхали в літнім шматтю-убранню, бо на Гавайських островах зими нема, а тут, в Едмонтоні, привітала нас така снігова хуртовина з бурею, що ми й хвилинки не могли встояти надворі під станцією, і тато мусили відразу бігти шукати склепу з зимовим убранням, аби нас вбрати, інакше булибисьмо позамерзали. Велике щастя, що у тата були ще гроші. Ми дуже плакали і нарікали, чого то нас тато забрали з Гавайїв і завезли в таку Сибірію. Якби були знали, що Канада нас так привітає, були б з Гавайїв не рухалися, бо ж там рай проти Канади, там все тепло».

Пригадав ці наївні і щирі спомини і одразу ніби зримо відчув, як їх потолочила практична філософія Розалії Пулишій, фермерки із околиці Една-Стар — столиці, коли можна так сказати, перших українських поселенців у Канаді.

Того вечора, коли вже гній був вивезений, худоба нагодована, комора, сипанці, залізні елеватори, нова хата-палац зачинені на міцні запори (до речі, на жодній із ферм, більш як десятка, на яких я побував, ніде не помічав замків), і вона вже більш-менш повірила, що я не вивідник якоїсь злодійської банди, аби знати, де вона гроші ховає, Розалія розслабилася і розповіла мені притчу, котру чула від свого батька. Байка така: одному чоловікові захотілося їсти садовину. От він і купив собі одне яблуко та й з'їв. Але їсти все ще хотілося. То він купив собі друге і теж з'їв. Та слинка ще більше текла. Купив собі й третє. Але все ще голоден. Затим купив собі грушку і, коли з'їв, став ситим. І тоді той чоловік вдарив себе долонею по голові: який я дурний, стільки яблук пусто з'їв — не знав, що треба було з'їсти одну грушку — і фертік!

Вона промовисто дивилася на мене, ніби запитуючи: щось із того зрозумів, висновки зробив?

А я нітився й не міг дібрати, що й до чого.

Тоді вона прийшла на поміч:

— Для того, щоб мати много землі, бути багатим, добре жити, не конче треба гарувати на пісних, крем'яних землях у Старому Краї і видивляти, що з того буде. Треба було давно сюди їхати, та ні — тут родитися, а не пробувати, не мучитися...

Я думав про її батька, про Пилипова,

Єлиняка — усіх иебилівців, які так мріяли заробити, стулити докупи якийсь гріш і обов'язково вернутися иа свою рідну землю, до своїх краяи, до родичів і сусідів. Але це їм ие судилося — горді, вибагливі смерекн карпатські приросли до цієї землі, зазелеиілн у клеиовому лісі, хоч їх і не чешуть гірські вітри, ие обимають тамтешні бурі і блискавиці.

Невже, посаджені на кожній українській фермі як символи рідиого краю, смереки стаиуть своїмн иавічио у клеиовому лісі?

2. І ДЗВІН БЕЗ СЕРЦЯ НЕ ДЗВОНИТЬ...

Тимошу Максимчуку виповиилося сімдесят три роки: одиу круглу дату «перетяг», до другої «не дотяг»... За своє життя він виростив четверо дітей, збудував трндцять буднків і одннадцять церков.

У Бога ніколи не вірнв і ие вірить.

Та коли трохн вип'є виил з тої пляшкн, що йому одии із сиив, Тиміш-молодший, подарував на п'ятдесятиріччя весілля з Емілією-Мілою (на пляшці, на денці, иакручується, як у годиннику, пружнна — і колн її поставнти на стіл, грає ніжну, яка хапає за серце його, мелодію,— під неї всередиині пляшки, серед виил таицює мініатюрна і зграбна балериииа...), так от, коли віи трохн перехилить п'янкого труику із пугаря, тоді любнть вдарити себе в груди:

— Але я, прошу вас гречио, ие свиня (шанувавши сонічко золоте, образн святі і слухи ваші), а є справжній християиии і вірю у свого Бога — того, що тримаю у серці. Чоловік не може без нього, без Бога, без високого духу — йому би було дуже тяжко жити, мусив він мати щось за душею... Та правда, що мусить. А попів я ненавиджу... Хоч церквн будував, і коли б ще попроснли — збудував би чи не найліпшу од усіх моїх, котрі стоять по усій Канаді — від Онтаріо до Брнтанської Колумбії.

Тиміш Макснмчук живе у Верионі — це крайній захід країни, саме ота Британська Колумбія. Верионy пасують найбільше дві назвн: місто яблук (ох, які тут фруктн родять на спаднстнх гірських схнлах, котрі збігають до ще одної гордості містечка — довгого, на десяткн мнль, чистого, голубого і красивого озера) і місто церков (Верион, який має жителів щось із двадцять п'ять тисяч, хвалнться господарям і гостям міста аж п'ятдесятьма сімома церквами на усяк смак). Тиміш у Верноні змайстрував лнше одиу церкву — святого Володнмира і Ольги. Але яка то будова!.. Найкоротше і найточніше буде так сказати: це церква понад церквами у Верноні.

Я хотів припустити у бесіді з нним, що ця церква як будова його мрії, але він не дав так думати, так казатн: наче справді все там виважене, довершене, але ж не те, не те...

У Принц Джордж (це на схід, у провінції Саскачеван), отам справді спланував зводити таку, яку він вже давно вимріяв. Шістдесят років йому тоді було. Думав: все, оце буде його лебедина пісня, його найліпша церква. Та в остаиию, вважай, годину громада передумала — чн то через скруту в коштах, чи ще з якихось міркувань,— факт, що відмовилися від думки зводнти красуню церкву: купили один якийсь дім і переробнли його під церкву... Так його мрія лишилася нездійсиеиою...

Коли казати по правді, Тиміш ніколи ие вважав і досі ие вважає себе иайбільшим і иеперевершеиим будівничим церков у Канаді. Дмнтро Гузяк — ото справді майстер над майстрами. Його иавчитель. Близько сорока церков збудував — і всі як соице. Усі стоять. В усіх для людей відчииеиі двері.

Власне, з Дмитра Гузяка і в иього усе почалось. Як почалось? Звнчайно, буденио і просто. Як у всіх, мабуть, починається... Із потреби в житті, із скрути, із випробування своєї долі-щастя, із пошуків роботн.

У батька їх було п'ятеро сиив. А землі усього одии гомстед — 160 акрів. Як поділити її між усіма? Віи, як иайстарший, без зайвих розмов, иагадуваиь пропозицій, коли звівся твердо иа ноги, без жалю полишнв дім і рушнв шукати удачі від моря до моря. В основиому працював иа залізиицях: і робота завжди є, і заробіток сталий, і не стовбнчнш на одиому місці — шпалн треба міиятн одиого і того ж дия, буває, у різиих місцях за сотиі мнль одне від одного.

Так от, про Дмнтра Гузяка. Вже й ие пригадати, де це було, де це сталося — в Маиітобі, Альберті чи в рідній Саскачеваиській провінції, але де би ие було, а вони таки стрілнся, і Дмитро своїм сьомим чуттям чн професійиим оком, вирізиивши його, одиого із шляховиків, запропоиував стати компаньйоиом-помічииком — будівиичим церков.

Замовлеиь тоді не бракувало: кожна українська громада, бідиа чи багата, хотіла мати свою церковцю.

Цей рух за церкви почався давио — через п'ять-шість років після прибуття перших українських поселеицЇв у Канаду. Спершу якось українським переселеицям, піоиерам-колоиістам про це ие думалося: і тоді, як виїздилн із Старого Краю, і як поселнлнся, влаштовувалн своє нове життя... Першою метою була колиба і гомстед: рубати, корчувати, випалювати, оратн, сіятн... Початкн, це кожен зиає, були иелегкі: гради й морози иищилн збіжжя, крайової пшеиниці иа иасіння було мало, та й ие пристосоваие воно було до суворих канадськнх умов; тяжко було його розмножуватн. На хліб зерно здрібнювали иа ручиому млинку, яким мелеться кава. Але... приходнли велнкі свята — Різдво, Велнкдень, Зелеиі,— сумні люди збиралися у якійсь найбільшій хаті і мало не плакали: їх гризло сумліиия, жаль і туга за Старнм Краєм, де є церква, де проводяться відправи, відзначаються свята... А тут люди иесповідані, діти иехрещеиі, молоді невінчані... Що вже там говорити: навіть похороии — закопають чоловіка в чужу землю, як собаку... То вже гріх, кара божа. Погналнся за доларом, а душу згубнлн... Жнти без віри, у безрелігійності ие звик ніхто: ні православиі, ні католикн руснин-українці. А чужого обряду ніхто ие хотів.

Може, тому доиині в пам'яті, уже через кілька поколінь українських поселенців Канади, залишився деиь 23 квітия 1897 року — саме тоді, у великодню п'ятнидю, иа прохаиня небилівців прибув із Сполучених Штатів Америкн отець Нестор Дмитрів. Радощам щасливих, заплакаиих від переживань фермерів, здається, того дня ие було кінця: иа перший Великдень з українськнм священи-

ком на канадські землі прибули великі й малі з найдальших поселень. А через рік на тому місці, у колонії Бівер Крік, на місці свячення пасок і великодніх богослужб, виросла перша руська церква. Правда, через кілька років вона зробить непримиренними ворогами двох найбільших друзів, перших українських піонерів у Канаді Василя Єлиняка та Івана Пилипова, чітко розділить на два ворожі табори небилівців та їхніх земляків з інших міст і сіл Західної України — православних і католиків. Але то вже подальша розмова, в іншому місці. А відтоді, як гриби після дощу, почали рости в Канаді більші і менші церкви.

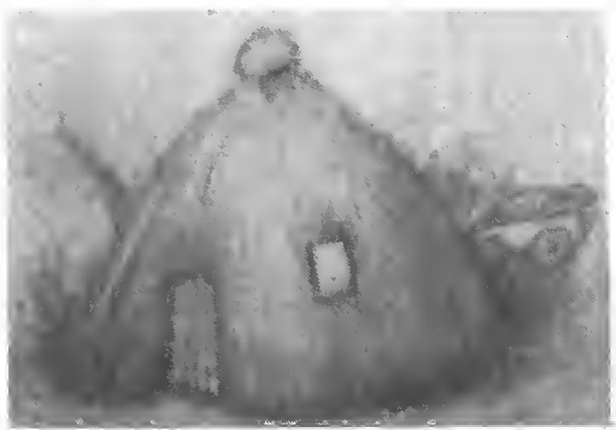
З Дмитром Гузяком, пам'ятає, вони будували церкву біля Канори. О, то велике, організоване українське поселення на сході Саскачевану. І церкву треба було зводити велику, до пари громаді. Тиміш був за підмайстра — проект, планування, основні за складністю роботи брав на себе Гузяк. Так було в одному місці, другому, третьому... Та коли аж надто почастішали Максимчукові пропозиції щодо малих, відтак більших і менших змін у проектах церков (тут би пасувала не кам'яна, а дерев'яна; а оця церква вимагає не одну — три бані, не буде дивитись без кількох ярусів покрівлі...), Дмитро Гузяк не образився, ні — якось обняв його і сказав: ти вже не потребуєш моєї науки і мого досвіду — сам можеш будувати!

О, не забути Тимошеві містечка Арон у Саскачевані, де самостійно зводив він першу свою церкву. На відкриття її приїхав і майстер та навчитель його — Гузяк. Прискіпливо оглядав з усіх боків будову, лазив мало не по піддашшю, заглядав у баню... Поплескував по плечу двадцятидвохрічного Максимчука: це так задобре, ніби я сам зробив... І заплакав. Тиміш стояв розгублено, бо не міг утямити: що ся стало із майстром? Звідки, чому сльози, яка їх причина? А старий Дмитро не ховався із своїм жалем: мав двох синів, думав, що переберуть моє ремесло, а вони не хочуть. Помагати помагають, а самі будувати — як би закляв. А мені вже помирати...

І тільки тепер, через роки й роки, Тиміш Максимчук на восьмому десятку літ, коли і його два сини пішли кожен своїм шляхом (Андрій капітаном у поліції, а Тиміш-молодший клерком у банку — вони так само: захотіли помагати інколи — помагали, а самі будувати церкви не хотіли), до кінця зрозумів гризоту і сум свого покійного вчителя.

По правді казати, і він, Тиміш, не думав ціле своє життя церкви будувати. Після третьої чи четвертої якось навіть купив собі тартак-лісопильню і надумав зайнятися бізнесом на дереві й дошках. Та... не довго бізнесував. Якоїсь там ночі, коли ще не встиг не те що знск якні мати — борги віддати не всі зумів, пішла за димом його лісопильня, згоріли усі лісосклади. Він не взявся той тартак відбудовувати, та й не дуже вже й побивався за тим своїм невдалим бізнесом: взяв у руки, як і до того, сокиру й пилу та й рушив знову людям храми зводити.

Так тривало, може, років з п'ять-десять. А потім його знову потягло щось до осідлості. Чи то творча депресія настала? Фантазія творити на свій лад зграбні й красиві, ні на

Буда. Дитячий малюнок. 1902 р.

які інші не схожі церковці? Так чи інак, а прикупив він собі землю і почав фермерувати. Оранка, сівба, збирання, бички, корови... Господи, та за тим усім світа божого не побачиш, забудеш, якого кольору небо, не те що в церкву зайти помолитися.

Аж тепер тішиться, як то було. Добре, що його в 1942 році нагло, силоміць відірвали од тої щоденної господарської круговерті. Дорога солдатові канадської армії Тимошу Максимчуку простелилася в Європу: Англія, Франція, Бельгія, Голландія, Німеччина... Тут будував. Але не церкви — мости на переправах річок. А церкви бачив лише віддалік — які вони поставали перед його зором красиві і різні! Власне, найбільший його воєнний набуток, трофей, так би мовити, не п'ять медалей бойових п'ятьох європейських країн, а зором зафіксовані на все подальше життя, як із казки, малі й великі храми — різних форм, різних типів, різних стилів, для людей, котрі сповідували різні віри. Як він на тій війні просив-молив Бога, в якого не вірив і досі не вірить, лишити його живим і дати йому можливість у Канаді для його земляків побудувати не бачені там досі церкви!

Неіснуючий для нього Бог змилостивився: без жодного поранення вернув додому. Правда, зводити для нього храми-святилища одразу не було змоги — доводилось будувати гаражі, будинки, зерносховища, корівники. Зате як тільки став міцніше на ноги, у преріях негайно почали рости, ніби зіткані з довгих мрій, його церкви...

Коли вже бути чесним і відвертим до кінця, то Тиміш Максимчук і досі не дуже-то й зможе по-вченому, по-науковому класифікувати різні там типи і стилі зведення церков, розказати історію їх виникнення, назвати місце народження або їхніх перших будівничих. Для нього все вирішує доцільність. Практика. Таку або сяку форму десь видів. І ось є поселення, є озеро, є горби, є ліс — тут має, на його думку, дуже пасувати храм, скажімо, шатрового типу... Чи його обходить, що такий стиль, такий тип вважається найстаровиннішим із дерев'яних церков і, поза сумнівом, чисто карпатським, чи йому дуже-то важить, що архітектори або хай там мистецтвознавці знайдуть аналоги його церков у Краю, де переважає стиль українського барокко, а є і подібні до його — барочно-шатрового типу?.. Про гуцульські, готичного стилю, запозичені в Трансільванії, він і сам знає, добре вивчив і чисто гуцульсь-

кі, класичного типу церкви, як, скажімо, струківська в Ясині — її макет і нині можна бачити в Торонто, у музеї української фундації. Йому, коли брався до планування, а відтак і до будівництва якогось храму, насамперед було важливо, аби церква вписалася в довколишній ландшафт, була органічним цілим з усім краєвидом, нагадувала людям про рідну землю і рідну віру. А які стилі, які типи — хіба то важливо? Не учив їх ніколи спеціально, не знався з ними усе своє життя й нітрішечки за тим не банує. Є церкви, котрі подобаються людям, котрі, вірить, будуть стояти на канадській землі не одне століття і нести його славу як їхнього будівничого,— хіба треба іще бажати чогось більшого?

Я, на жаль, бачив не всі — лише десь половину храмів, ним зведених. Щоб бачити всі, думаю, треба було б або повторити його життя, або спеціально об'їздити Канаду його маршрутом. У мене був свій, відмінний від Тимоша Максимчука. Та все ж дуже втішився, що у Верноні наші шляхи зійшлися. З усього було видно, що й він зрадів: так рідко приїздять люди із Краю, так нечасто згадують тепер будівничого церков тут...

Своє захоплення роботою і фантазією зодчого Максимчука я намагався переказати словами відомого польського кінорежисера Войтека Андріанського. Чогось запам'яталося, як він захоплено вигукнув, побачивши дерев'яні лемківські церквиці в моїх Карпатах: я до сих пір не можу повірити, що їх хтось побудував. Ніяк не можу позбутися думки, що вони з'явились тут самі, що вони тут самі по собі виросли, як виростають дерева...

Майстер тільки усміхався. Звичайно, йому було приємно чути добре слово про свою роботу, але волів не показувати цього. Далі мудрував коло різьбленої, яка приємно пахнула свіжими смерековими дошками, шафи. Тут, віддалік од хати, у великій стодолі-майстерні було на що дивитись, було із чого дивуватись — усе зроблене і робиться його руками: колеса, та й сам віз, крісла, ступи, гойдалки, зруб, цифроване цямриння і різьблений дашок до криниці, прялка, ткацький верстат... А ще різні хитромудрі пристрої, саморобні верстати — для виготовлення дранниць, випилювання, різання металу, свердлування, шліфування...

— Знаєте,— зрештою відірвався од своєї не такої вже й пильної роботи,— якби-м зачав наново жити, я би починав якусь велику справу, аби і я, і люди виділи, що щось можу...

Усміхався й далі сам до себе: мабуть, перед очима у нього була та «велика справа».

— Великі би церкви будував, аби вміщали многих людей: і тих, хто молиться, і тих, хто би просто прийшов послухати, задуматися... Чоловік мусить хоч раз у святу неділицю замислитися над тим, як жиє, що робить, що каже, що сповідує. Чи по правді, чи по совісті, чи для хісну, чи для людей топче ряст на цьому світі... Стояв тепер зосереджено-серйозний, із молитовно складеними руками на грудях і дивився через одвірок своєї робітні кудись далеко-далеко; видно й височезні, у білих киреях снігу шпилі Скелястих гір.

— Будував бим великі доми — для калік, сиріт, сліпих... Вони, бідні, теж хочуть добре жити на цьому світі, а не можуть, бо часто не мають помочі, не мають простого даху над головою.

Смішний: прикривав правою долонею свою ліву руку, на якій уже не було двох пальців — наслідок його... колишнього «фармарування», роботи коло січкарні,— аби часом чогось не подумав такого... Мав на одній із полиць поруч із свердлами і стамесками програвач і клав на нього одну із майже трьохсот платівок з українськими пісиями,— ніби я не знав, що увесь свій вік він гарно співав, та й тепер співає у хорі літніх громадян міста. Смішний... Хоче удати, що зовсім не припадає на ногу, що не кульгає, хоч усі відають в околиці, як на будівництві якоїсь церкви ненароком сокирою розтяв чи не навпіл ступню. Вдає із себе безтурботного, хоч і величенький город, і сад, і виноградник, і теплиці, і худоба — все на ньому; Емілія, його люба жінка, хворіє, четверо дітей далеко... Але ні — безтурботним робить він себе, коли жартує, коли кпинить із себе. Тепер навпаки, тепер він, як каже в таких випадках дружина, до неможливості серйозний, до страху занудний. Занудний?!

— Я усе життя зводив свою церкву, свій храм, але, видно, іще не збудував його. Не лишив я після себе найголовнішого свого святилища. Через те мені жаль буде вмирати, тяжко лишати сей світ...

Ой, як мені баглося в ту мить йому заперечувати, доводити, утішати згадками про ним збудоване, ним пережите. Хоча б про те, що знав. Але, як мара, як напасть, перед очі перлися одна поперед одної старовинні листівки, що їх, мов преферансні карти, розклала якось на столі у своїй квартирі поетеса Ірина Жиленко,— на них хвалилися світові київські золотоверхі церкви — одна від одної краща. Колишні церкви. Які були до тридцятих років нашого ж століття. І яких більше ніколи не буде.

Скільки б то столів треба, аби розкласти на них фотографії усіх церков, капличок, монастирів, хрестів, понищених по всій моїй Україні?!

Хоч один з тих, хто руйнував їх, кидав у небуття, хоч раз подумав про свій храм, про своє святилище на цій землі грішній?!

Незбудоване — знищене!..

Платівка, поволі крутячись і поскрипуючи, виводила своє: ой, горе ж мені та й на чужині...

Думалося: хіба тільки від того, «що не вкупі та брати мої»?..

Відповіді не було.

В кожному разі, будівничий храмів Тиміш Максимчук мовчав із пригаслою усмішкою і думав про щось своє.

3. ПРО ОСИРОТІЛУ СКРИПКУ І ВЕЛИКУ РОДИНУ ВАСИЛЯ

Ґублюся: з чого почати?

Бо якби ж то тільки про скрипку та велику родину!.. Ще ж треба бодай скупо спом'янути про невдалий бізнес, про золоті копальні, про сімейні хвороби, про намагання підкупу, про диригентську кар'єру, проблеми відходу на пенсію... І все це пов'язати лише з одним Василем Хомином!..

Втім, а що тут особливо мудрувати: все

Друга оселя українських піонерів у Північній Альберті. 1910 р.

почалося у нього із скрипки? Із скрипки. З неї й ми почнем. Нею, певно, і закінчимо...

Скрипка зараз самотньо і смиренно висить на стіні у домашньому кабінеті Василя. Давно висить — скоро десять років буде. Десять років — і жодного звуку. І це у скрипаля над скрипалями?! Дивно. Сумно. І тільки коли взнаєш усю історію її мовчанки — зрозуміло. А так... А так виникає ціла купа запитань.

— Знаєте, бігме, собі не раз думаю: ану, най хтось ненароком рушить її — станеться таке саме, як з останньою скрипкою Страдіварі...

Цю легенду про виріб італійського майстра я вже чув давно. Наче було усе так: дев'яностотрьохлітній Страдіварі зробив свою останню скрипку для свого друга Борджело в обмін на надгробний мармуровий пам'ятник, який той мав поставити по його смерті: «Я став багатим завдяки скрипкам, скрипкою хочу заробити для себе і надгробок». Та й скрипка вийшла чи не найкраща з усіх до того зроблених майстром — нібн й сама як пам'ятник. На ній ніхто не встиг зіграти: того ж дня Борджело проти своєї волі довелось її віддати як віно дочці. І все ж, віддаючи, змусив родичів жениха Рікардо поклястися, що її струн ніколи не торкнеться смичок. Та однаково скрипка почала приносити нещастя дому Рікардо: навіть без діла висячи, на ній час від часу рвалися струни — того ж дня в домі помирав один з династії. Рівно через сто літ один з молодих нащадків Рікардо витяг скрипку з чорного траурного ящика, куди її сховали батьки, і показав Паганіні. І тут вперше почувся прекрасний голос інструмента. А слідом за ним — вибух. Скрипка розлетілась на друзки, а молодий Рікардо вбитий...

Гм, казочка красива, але ж питання, які штовхають одне одного в черзі біля скрипки, не зникли, вони так само чипіють, як і до того, до тої невеселої легенди. І на них треба давати відповіді!

Смішно, напевно, зараз починати бесіду про витоки та про першопочатки залюбленості молодого Василя, ще малого дітвака, сина вічно бідного гірника (хоч робив не денебудь, а на золотовидобувній шахті!), у скрипку — цей інструмент, який давався до науки лиш або багацьким дітям, або... циганським. Тим паче дошуковуватися більших чи менших чинників, завдяки яким так професійно віртуозно була опанована скрипка, що вже у малих, шкільних роках на музичних фестивалях і конкурсах Василь здобував медалі і грошові нагороди. Ці питання теж чекають на відповідь, потребують скупо чи розлогіше розповісти і про роль батька, який зумів побачити не лише цікавість, а просто-таки жагучий блиск очей шестирічного сина, коли він побачив скрипку, і купити йому на останні долари дорогий інструмент; і про активність циганського ансамблю, який запросив до себе грати восьмирічного хлопчика; і про увагу вчительки музики, яка сама вчилася в Лондоні і запримітила неабиякий талант у Василя й почала його підтримувати і шліфувати, так само як і відомого чеського скрипаля, який не вважав за зайвий клопіт і обтяжливість підтримати й опікуватися молодим талантом... Так, так — про усе це обов'язково треба докладно розповісти, до пуття пояснити, бо інакше стороннім людям геть буде незрозуміло.

Не обійти б тут і часи, коли він грав, де тільки можна було, де лише були ентузіасти-музики — чи то у хорватському оркестрі, чи на учительсько-диригентських курсах...

Недоречним буде, коли не згадати, як у сімнадцять років його вперше призначають на самостійну і відповідальну працю — керівником хору і оркестру у сусідньому шахтарському містечку Содборі...

Так само, як замовчати про таку ж саму дворічну роботу у містечку Тиммінс...

Їй-бо, невиправдано буде лишити поза увагою й такий факт: крайовий виконавчий комітет Товариства об'єднаних українців Канади, виказуючи йому високе довір'я, із сходу країни направляє його керувати художньою самодіяльністю аж на крайній Захід — до Ванкувера, а коли виникне нагальна потреба у здібних, досвідчених спеціалістах культурного фронту — в центр Канади, у Вінніпег.

І вже зовсім незрозумілим було б забути про навчання у Києві — у столичній консерваторії імені П. І. Чайковського, у таких чудових педагогів, митців, як Остап Лисенко (син уславленого класика-композитора Миколи Лисенка), композиторів Георгія Майбороди, Віталія Кирейка...

Таки треба, їй-богу, треба про все це докладно розповідати, але що вдієш, коли над усіма цими питаннями-роз'ясненнями вивищується головний запит: чому у такої вмілої, знаючої і, чого гріха таїти, талановитої людини та мовчить скрипка? Треба давати відповідь — і край! Ніякі тут хитро-

мудрі відмовки чи там багатозначні замовчування не допоможуть.

Не врятуватися тут і загалом цікавим, як на те пішло, фактом — розповіддю, як після навчання у Київській консерваторії його вкотре направили «підіймати» культурне життя в інше місто, в іншу провінцію — цього разу в Едмонтон,— так от, як він там, за прикладом киян, запровадив нову структуру колективу художньої самодіяльності на сцені: поєднав пісню, музику й танок в одне ціле, у своєрідний театр на сцені, і мав такий гучний успіх, що невдовзі до нього підійшли з пропозицією від націоналістів — платню буде мати у два, ні, у три рази більшу, тільки хай переходить до них.

Звісно, раз уже хоч трохи заїкнулися про цю ситуацію, тепер цікаво знати, що він відповів, а вже потім дошукуватися відповіді про скрипку. А насправді чогось особливого у тій його відповіді й не було, не знайшлося, на щастя, там місця для високих слів на кшталт того, що «я не продаюся», що «прогресивний рух мені миліший і дорожчий за усі гроші на світі», що «я служу своєму класові і перебіжчиком ніколи не був»...

Вони сіли собі рядочком після концерту в порожньому залі із їхнім представником Паушем, який, до речі, жодного разу до того не переступав (і клявся, що не переступить!) порога Робітничого дому, і повели тихомирно розмову про те, що їх хвилювало: про українське слово, про рідні пісню і танок. Хомин швидко пристав на пропозицію керувати художньою самодіяльністю націоналістів. І не за гроші, не за подвійну-потрійну платню — безплатно. Але... з умовою: щоб об'єдналися довкола Шевченка і прогресисти, і націоналісти і дали спільний концерт.

Пауш заплакав, обняв Василя і все повторював і повторював, що як би то було красно, як би то було файно... Та другого дня прийшов смутний: провід (керівництво) їхньої організації не дозволяє спільних концертів...

Але — гей! — щось мене тягне вбік та вбік, а відповіді на головне питання як не було, так і нема. Тим часом усе таке буденне і просте, що далі нікуди. Звичайна життєва ситуація. Хоча, справді, хто б про неї не знав, а мав перед очима тільки вже як наслідок мовчазну скрипку та на додачу несподіване сальто-мортале Василя Хомина із його бізнесом — від високих сфер душевних, від божественної одухотвореності музикою та раптом поворот у такі будні, у таку прозу життя, що аж не хочеться згадувати й говорити. Кухня. Виробництво напівфабрикатів із тіста. Торгівля. Гроші. Банкрутство. Розпач.

О, боги! Чи ви бачили коли-небудь, як у помийній ямі б'ються за шматок хліба разом з воронами жар-птиці із райського саду?!

О сонце! Чи відаєш ти, що таке творче натхнення, яке тебе підносить мало не до Бога, мало не на небо, і що значить вчути хоч одну сварку за кілька центів двох злих на світ?!

А ситуація була справді до примітивності буденна і проста. Була зима. Були глибокі сніги і люті морози. На якомусь там перехресті при гальмуванні його легковик і стрічний понесло юзом один до одного, як... ну, як брата до брата, коли давно не бачились. Ще й обнялись... бамперами. Обидва водії вийшли зі своїх машин спокійні, розсудливі: чого не буває, ніхто в цьому не винуватий, треба якось розходитися. Хомин руками трохи підняв за бампер передок свого «форда», колега обома ногами скакнув на бампер своєї «тойоти»... Машини таки розчахнулися, але... але між ті бампери, чорт би їх побрав! — вскочила Василева рука. Кістка — наполовину. Правої руки. То яка вже там скрипка, я вас питаю?!

Ще керував хором. Продовжував диригувати оркестром. Охоче консультував молодших диригентів. Допомагав їм у підборі творів до концертів на різні ювілейні святкування. Але у крайовому виконавчому комітеті не без інтересу зауважили: Хомин уміє диригувати не лише мистецькими колективами — до нього прислухаються, за ним радо йдуть у цікавих починаннях малі й великі, у столиці Альберти Едмонтоні і на закинутих далеко в преріях самітних фермах.

Скоро десятий рік, як доручили диригувати, тобто керувати усім життям провінційної організації Товариства об'єднаних українців Канади. І нічого — виходить. Організація одна з найактивніших у країні. А це не так просто, коли зважити на те, що перед ним тут працювали визнані лідери українців — Юрій Соломон і Микола Алексієвич, люди, які були своїми у кожній родині. Став «своїм» без будь-якої натяжки і Василь. Це тішить? Хмикнув, як завжди, коли питають про відому річ. Дружина Ольга пізніше трохи ширше розшифрувала таку його своєрідну зніченість:

— Раніше він завжди заздрив нашій родині Урсуляків із Шипинців. Нас тепер у Канаді близько триста — і майже усі столярі: фамільна професія. Та все ж найбільше заздрив моїй тітці Марії: вона народила найбільше в Канаді дітей — аж двадцять четверо. «Ото велика рідня»,— не раз захоплювався. Тепер, думаю, варто йому позаздрити: у нього не лише в Альберті — по всій Канаді добрих, щирих друзів як рідних тисячі і тисячі...

Дружина, зрозуміло, не могла обійти мовчанкою своїх рідних дітей (син одружився з англійкою; старша дочка вийшла заміж за норвежця; молодша — за шотландця), натякнула, що раз уже чоловікові за шістдесят, треба б на пенсію, бо он у неї купа серйозних болячок, та і в нього... А лікувати усе ніколи...

Василь Хомин хутенько й лагідно перебив цю балачку, яка переходила на неприємну для обох тему: й так видно, що книжкові полички над ліжком вже поступилися місцем усіляким пігулкам, баночкам, пляшечкам, піпеткам, мазям...

— Коли вчився у Радянському Союзі,— це до мене,— здійснив свою давню мрію: подивився колекцію старовинних смичкових інструментів у Москві. Там є і передостання скрипка Страдіварі, яку він зробив на дев'яносто другому році життя. Її купив князь Юсупов у минулому столітті в Італії. Так от, коли подивитись на той інструмент, скрипка зовні видиться важкувата і груба: відчувається, що у майстра вже був слабий зір і неслухняні руки. Та коли торкнутися струн — який звук! Його можна зрівняти хіба з голосом мудреця, який не втратив

чуттів молодості. От би й иам так у житті, га?

Його ж скрипка без звуку висіла иа стіиі і тільки слухала.

4. КОЛЯДКИ СЕРЕД ПРЕРІЙ

Десь ніби аж з того забутого світу...

Звідкись так здалеку, що й иесила втямити: те колись присиилося чи прочитав у якійсь старій киизі-маиускрипті, а може, під чарку в корчмі хтось байку оповідав?..

Але ж якимось сьомим... десятим чуттям відав иапевио, що було це колись, було... діялося, говорилося, бралося близько до серця.

З ким? Де?

З ним? З його батьками-дідами?

Чи, мо, та згадка вже сама як красиа притча, що переросла в легенду?

Йой, коли так, коли десь иа світі (так далеко, так далеко...) щось подібне діялося... діється, як то шумио, як то файио!..

Аж кров затерпла в жилах, аж сльоза иепрохаиа иавериулася иа очі, аж язик присох до підиебіиня.

Йой!..

Ні слова. Лиш наслуховує сам себе, лиш думками у тих краях, у тих благословеиних дииках. Коли так файно стрічалося, так красно мовилося, так солодко-пресолодко віталося...

Враиці: «Як ви, дужі?» — аж з тої похилиии, від того обійстя, із сусідського пішника. «Добре. Як ви?» — «З миром!..»

Серед дия: «Чи у вас мирио?» — це вже з кісниці, з-поза тамтого потоку. «Гаразд!»

Увечері: «Як диювала, пишиа чічко?» — зовсім-зовсім близько, що й схвильоваиий віддих чутн, як котиться-перекочується борлак иа горлі, уявляєш. «Миром...»

Обвів запалеииими очима краяи, що мовчки стояли кружкома біля иього, як коло ватага иа полоиині (аякже — найстарший, авжеж — сии першого газди у тамтому... аж тому-тому селі у Старому Краї, та правда, що він їх сюди привів, то має і працювати!), тепер обняв очима усіх своїх побратимів, ще й спиивися зором на кожиому із твердих, гейби різьблених із дуба лицях, иа їхиіх міцних, як окоренок, поставах — випадає таке, як би видів їх уперше на плаю, ще й озирнувся в надії: йой, а де ж то наші милі гори?

Дивиться иезмигливо, просто у вічі, як звик і в житті йти навпрямки, молодший брат Іван; ще й тут тримаються купно, ніби готуються у будь-яку хвилю стати у запомозі один одиому Павло, Петро й Ілько Мельники; роззираються довкола, аби иічого не прогавити, нічого не втратити, хитрим поглядом Олекса і Дмитро Дударі, непомітно, але пхаються наперед, відсовуючи убік плечима Петра Федоркова і Юрка Тренчука — тихих, покладистих хлопців, аби першими, коли що, вхопити свій шмат чи бодай иовину, брати Міщаичуки з батьком Михайлом; зовиі байдужий, ще й поодаль став, аби скорше відійти від тої наглої наради серед ясиого, як хліб, дня, до своєї молодої жонипольки Юзі і жеребної кобили, яку як щастя заробив узимі в меиоиітів, Михайло Юзвишии; иетерпеливо миеться, переступає з ноги иа ногу найсерйозніший з иих Василь Бережанський...

— Мир вам, газди статечні, люди чесиі й добрі... Не гнівайтеся, що скликав-им вас у своїй хижі серед дня, хоч добре відаю, що кожнні має пильну роботу на фермах, у полі, на своїх гомстедах. Але маємо іще пильнішу раду, яку, окрім иас, ніхто не дорадить...

Василь Романюк і маиерою триматися, і голосом не лиш тепер — завжди дуже хотів бутн подібиим до свого тата Михайла. І говорив не по літах розважлнво, де треба, з притиском иа слові, дарма що перед нни були його, вважай, усі ровесники — молоді хлопці: до статечиих газдів їм ще ого-го!..

— А діло таке... Малисьмо сміліість одірватися од своїх вітців і мам, усієї родини, знайти сі слобідні наділи-гомстеди, осісти самим, звести у сій, як иарекли її французи, Бовелои — Красивій долині, ціле українське село, то маємо тепер укупі і придумати йому назву-ім'я. Не так, може, селу-поселенню, як пошті: урядники ие знають, кудн нам письма нести і з Старого Краю, і од наших родичів із Едни і Чіпмена...

Це було иесподівано для усіх: звикли — Бовелон, то й Бовелои. Але й то правда — у Красивій долииі ие лише їхиє поселеиня, ие тільки їхиі земельиі наділи — иедалеко гомстеди шведів, иорвежців, французів... То, виходить, і воии вже, як перед тим і їхні батьки, котрі першими приїхали у Канаду і по праву піоиерів дарували цій землі то иові, то старокрайові иазви, теж мають право, як першопоселенці, придумати своє ймеио, дати иавіки його своєму селу... А село стаие містечком... А иазва втрапить на мапу... А... Йой! Та то ще важче, як відділитися від своїх родичів! Вільної землі у їхній околиці забракло, отже, треба було шукати нових, незнайомих наділів — хай хоч і за сто миль,— та це примус. А тут... а тут пахне вже історією!.. Е-е-е, та туйки не те що красний деиь, призначеиий для роботи, тут тиждень треба иа се діло вділити...

Васнль пригадав (дарма що тоді мав лиш вісім рочків), як десь у подібній ситуації були і їхні батьки, коли, вважай, серед перших ступили иа канадську землю. А таки першою україиською громадою, і велелюдною!

Іван Пилипів і Василь Єлнняк надбули, як відомо, у вересні 1891 року. Затим Пилипів вернувся до Краю за іншими односельцями. Серед иих, тих тридцяти трьох небилівців, котрі иаступного молодого літа (усього через дев'ять місяців!) приїхали до Канади, був і його батько Михайло Романюк з паспортом за номером 4417/92, виданим у Калуші

2 квітня 1892 року. А з ним і мати Явдоха, та й їх четверо: він, найстарший, Василь, за ним — Іван, Анна, Микола (інші семеро його сестер і братів уже знайдуться у канадських преріях)... Таки так, він тямить, яку нелегку тримали раду старі газдове, коли після квебекського порту на якийсь час зостановилися в еміграційному уряді Вінніпега. Треба було вирішувати: або йти в дикі пущі Альберти на самостійну господарку Бобрової долини, або найматися на вже впорядковані, обжиті ферми менонітів — українських німців з Хортиці, які переїхали за двадцять років перед тим. Антін Пайш з шістьма дітьми, Микола Тичковський з п'ятьма, Петро Мельник з трьома, Федір Мельник з двома братами, Михайло Пулишій, Василь Феняк... таки рушили на свої самостійні наділи в преріях і пущах; Дмитро Візнович з дітьми, Михайло Єлиняк — перший брат Василя Єлиняка, Василь Яців із жінкою, а також Романюки подалися на південь Манітоби, у Гретну, до менонітів, щоб через кілька років, зрозумівши свою помилку, долучитися до основної першої української громади у Канаді.

Тепер наче й не стояв такий принциповий вибір перед молодими українськими колоністами, як це було п'ятнадцять літ тому перед батьками,— їхні сини кілька років тому уже визначились неоднозначно, коли постановили собі бути самостійними газдами, мати свої гомстеди на вільних землях, а все ж, а все ж...

Мовчанка зависла надовго в хаті — над буйними чубами, над пасмами цигаркового диму, над роєм найнесподіваніших думок.

Першим наважився на слово Василь Бережанський:

— Най буде Калуш...

Брат Іван аж скинувся:

— Хіба мало нам в'їлися дома в печінку калуські пани і підпанки, щоб ще й тут нагадувати про них? Най буде Січ! Ми тут вільні, як козаки!

Павло Мельник мовив обережно:

— А якби Богдан? Чи Чорногора?..

— Та ні — най буде Львів! — аж скрикнув Олекса Дудар.

— Слава — от справдешня назва нашому поселенню,— докинув переконано своє слово і сором'язливий Юрко Тренчук.

Назви сипались, як із розв'язаного міха: встигай тільки записувати — здається, всю карту України перебрали — з її селами і містечками, горами і річками; не минули й історичних осіб, письменників, героїв...

І тут на Василя Романюка знову найшло, як допіру, вранці, до сходин побратимів. Десь ніби аж із забутого світу... Із сивого туману, та так здалеку, як із сну, із казки і легенди... З дитинства, де гори високі і красні, із чубами синіх смерек, із голосними трембітами... «Чи у вас мирно?» — «Як ви, дужі?» — «Чи з миром газдівство ведеться?»

А на вуста, не знати чому, серед робочого дня раптом попросилася батькова співанка, яку він, коли зі своїми приятелями-краянами, обнявшись, за святковим столом співавтужив аж до щему в душі, до давких спазмів у горлі:

«Мир вам, браття, всім приносим, мир — то наших отців знак».

Затуманило і йому погляд, самі собою ослабли ноги, і він поспішив присісти на лавку під стіною. Підняв голову і новим поглядом подивився у вічі кожному:

— А що, коли — як собі побажання, як нашим дітям і правнукам заповіт: Мир Нам?..

Наприкінці того ж, 1908 року із столиці Канади надійшло повідомлення: назва українського поселення прийнята — відтепер у Красивій долині на карти нанесене містечко Мирнам...

Мирнам — скромне, видиться, аж десь наче осиротіле містечко на 600—700 жителів, сховане у долоньках невисоких пагорбів на північний схід від Едмонтона, обрамляють болота і гаї з білої і чорної тополі. Ну, і зрозуміло, поля, поля, поля... Пшеничні, ячмінні, під ріпаком. Тут-там заховані серед обов'язкових насаджених смерек будівлі нових ферм. Дерев'яні й металічні елеватори. Дороги. Гори каміння при них, визбираного на нивах. Озера.

Скрітство і скромність Мирнама, може, від вигляду десь уже й перехняблених порожніх будинків колишніх фермерів по околицях містечка, від колишніх уже назв поселень: Богдан, Чорногора, Січ, Броди; від порожнього, зачиненого місцевого театру; безлюдних готелю, магазинів, ресторану, пошти, школи, церкви... І переповненого старечого будинку, перенаселеного цвинтаря «Красногора».

Я шукав хоч якихось нинішніх слідів Романюків у Мирнамі.

Поважні, уже в літах міщани, котрих із ціпками стрічав недалеко від своїх розкішних авт, на обочині доріг перед крамничками, тільки хитали головами: повмирали усі, пороз'їжджались. Але наче ще на околиці, яка й досі зветься Слава, хтось та живе. Це чотири милі на полудень...

Віддалік од хайвею мене спершу стрів гуртик смерек, за ними гавкіт собаки і аж потім акуратний, з ганком будиночок, за яким виднілися іще кілька будівель. На порозі уже стояла жінка, яка не могла хусткою прикрити ні сивини, ні щедрі зморшки на чолі. Дивилася у мій бік, але нічого не чула. Як тільки взнала, що хтось іде? Ага, чоловік якийсь м'яко відвів її з порога у глиб кімнати, наопашки кинув піджак на плечі і рушив хідником назустріч.

Несмілий потиск руки, сором'язлива усмішка, знічений погляд — аж незвично відчувати і бачити таке від майже сімдесятирічного чоловіка, видно, господаря цього обійстя.

Жінка у хаті сміливіша од нього.

— Дарією мене звати, Даркою... А пишуся — Ликенчук. Я вже тут із 1907 року — три роки малам, як батьки привезли мене з Краю...

Вона бігає дрібними кроками із кухні у вітальню й назад, метушиться біля кавоварки, затим розгладжує долонями чистий, накрохмалений обрус на столі, подає якесь печиво і намагається говорити-говорити, мабуть, із боязні, щоб гість чогось не запитав, а вона не почула...

Вважай, за якісь лічені хвилини я й, не питаючи нічого, майже усе знав про неї, про сім'ю і як батько з матір'ю, з ними, своїми

Обійстя Степана Шандра. 1912 р.

п'ятьма дітьми, та ще й з братом прибули до Канади, а в кишені подзенькували лише п'ять доларів. А тут теж завелося, як у Старому Краї: не підплатив — гірший гомстед отримав. Їм земельний наділ дали майже в самому лісі — такому, що заблудитися можна. Коли вибиралися до крамниці чи пошти — зарубки на деревах або тички ставили, аби могли вернутися. Корчували, вивозили каміння — сам Господь Бог знає, скільки-то праці треба було вкласти, аби із наділених 160 акрів хоч би десять зародили їстівним зелом. Жали серпами, молотили ціпами — ге, навіть для молотьби довго шукали рівного місця...

Вони з Йосипом побралися у 1922 році. Купили свій гомстед. Не ліпший од батьківського — теж корчували, але мали для того вже коні...

На хвильку спинилася посеред кімнати, ніби наштовхнулася на якусь перешкоду. Склала молитовно руки на грудях. Була сумна, як і їхнє містечко Мирнам.

— Вже нема мого Йосипа... І сина Івана Бог забрав... Подумати — тридцять літ лиш мав! Ще й до того лікар... Лишився Михайло. Сам бідака фармарує, сам дає раду на тих восьмистах акрів. Я вже не здужаю йому помагати: і роки — вісімдесят та ще й шість, і осліплам геть на старість, і оглухлам... То вже добре, хоч худоби нема — розпродав. Один пес Джері лишився. А так крутився, крутився... І нагодувати, і вичистити, і подоїти... Немає долі: скоро сімдесят, а ще жінки не видів. Такий собі тихий, совісливий, робітний. Ніколи не було часу до гульок, до танців, до знайомств. Усе робота, робота... Може, й ми з Йосипом винуваті, що так ся стало, що лишився без пари... Що буде сам робити, як і я помру?..

Але Михайла не обсіла жура, як його матір, йому зовсім не пасував сумний настрій, який навіював похмурий день.

Показував свою майстерню, де вигадує з допомогою інструментів усілякі вітрячки, млини, пристрої, орнаменти; завів і в свою акуратну кімнатку, де попід усі стіни книжки, книжки. На стінах портрети Шевченка, Франка, краєвиди Карпат, великі кольорові фото гуцулів, гуцулок... В кутку, в збитому із дощечок кадовбі — смерічка... Таж під вікном і довкола хати їх, посаджених, високих, струнких, тьма-тьменна! Усміхається кутиками вуст, забачивши моє здивування. Але нічого не пояснював — яснів лицем і мовчав.

Більш балакучим був, коли акуратними доріжками, посипаними крупним морським пісочком із підстриженими обабіч кущиками, водив показувати в просторі утеплені гаражі (зимою і влітку плюс двадцять), відремонтовану, вичищену техніку, якою сам обробляє 800 акрів — трактори, комбайни, сіялки, культиватори, вантажні машини... Підрахували, який врожай збирає на цих пісних, аж жовтуватих од глею і піску горбах. Ого! Дай, як то кажуть, Боже, нам на чорноземах мати центнери пшениці і ячменю!..

— Можу вже й не робити: маю в банку сякі-такі гроші, йде державна пенсія, а як продам землю і ферму — ще кругла сума ляже в банк... Але я вже без роботи не можу, без землі не мислю свого життя...

І раптом... Я аж остовпів: таж перебуваю в Канаді, на звичайній фермі, в глибинці, так би мовити, а не на подвір'ї нашої райсільгосптехніки,— на невеликому постаменті застиг такий до болю знайомий нам «Фордзон» із тридцятих років.

Михайло не чекав запитання:

— Мені було тоді чотирнадцять років, коли орав недалеко звідси. Орати тяжко: горби, каміння... Якось лиш руль зламався і грунь зіштовхнув мене з трактором у яр: котився крізь корчі, дерева, каміння на саме дно. Щастя, що не придавило. Їхав недалеко польовиком сусідський фармар, увидів, покликав тата — визволили рискалями з-під машини. Як на диво, відбувся кількома подряпинами на лиці. А трактор потрощений так і лишився на дні яру. Лиш недавно згадав про нього, ледве витяг линвою з поміччю «Беларуся» і вмостив сюди на пам'ятку...

Я і в нього питав про Романюків: не може ж того бути, щоби у Мирнамі, який засновували вкупі з п'ятьма небилівцями двоє Романюків — Василь й Іван, нікого з нащадків нині не лишилося. Таж тільки у Василя і Анни, як і у батька Михайла, як мені відомо, було одинадцятеро дітей: у Івана — дев'ятеро...

Лиженчук надовго замислився, перебираючи, певно, в пам'яті усіх мирнамців, не минаючи, зрозуміло, й фармарів з околиць.

— Серед сусідів нема нікого, це точно: на полудень за кілька миль Юліан Дах; на схід його старший брат Едуард; на захід швейцарець Віс; на північ Раймонд Кізик... Стривайте, стривайте... А там, через дорогу, через хайвей, років з десять тому була фарма Миколи Надорака. Його дружина наче була Романючка... Так, так — Павлина Ро-

манюк — Івана й Анни дочка. Того Івана, що заклав Мирнам... Але у них там нещастя сталося, продали ферму. Тепер живуть у Мирнамі, коло пошти. Микола на пенсії, а вона прибирає у міському залі...

Що нині за день такий — наче й неділя, про яку кажуть, що як маленьке свято, а люди, з якими стрічаюсь, як похмуре, осіннє хмарне небо над Мирнамом.

От і Павлина... Ліпить з дочкою Орисею вареники, чекає чоловіка з церкви, а тільки відійде, наче й без потреби, від столу кудись у куточок кухні, одразу краєчком фартуха витирає почервонілі очі. А все через те, що я запитав: чому продали ферму і перебралися з околиці в містечко?

— Йой, аби ви знали, як я любила бути коло землі, коло худоби — бігме, там ліпше було, як тут. Чоловік, правда, не дуже вподобав бабратися в полі, але знк: там теж машинерії много було... Але... — вона так жодного разу і не підняла очі на мене. І не лиш тому, що того вимагали вареники. Орися спритними руками давно уже їх переліпила: скільки їм трьом треба?! — Не могла я там лишатися після всього, не могла... Усе, куди не ступну, нагадувало... Мусилам іти до людей, до гурту, бо інак бим здуріла там, бігме...

Кипіла вода, посвистувала, підстрибуючи, покришка, а вона далі бгала в руках кінчик фартушка.

— І добре'м зробила, що продала. Що вже Микола був радий: йому би лиш той бульдозер. Але це не те, не те, не те... Ще ліпше зробилам, що пішла доглядати людей у старечий будинок... Сім років. А там увиділа, що многим іще тяжче, як мені: плачуть, не можуть самі їсти, вдягнутися, ходити, слабують на різні болячки...

...Вона з чоловіком і дочками дивилась тоді телевізор. Сама — упівока, бо ставила вечерю на стіл. Було темно, хоч ще лише восьма година. Але зима, як відомо, з'їдає мало не півдня...

І перша підійшла на той телефонний дзвінок. Хвильку потримала слухавку біля вуха і впала долу, як сніп, навіть не йойкнувши. Миколу ніби хто кип'ятком ошпарив — не міг з місця рушити. Коли прийшов до тями, Джоана (вона вчилася на фельдшерку) уже впихала в рот мами якісь пігулки і сунула пляшечки під ніс. Марлена хукала в лице і щедро бризкала на голову водою, мала Орися сама не знала, що чинити, і зайшлася плачем. Він дерев'яними ногами підійшов до апарата, підніс і собі до вуха слухавку, яка висіла на шнурі й алькала перестрашено мало не на всю кімнату. «Що ся стало?» — мовив напрочуд спокійно, ніби довкола не панував шарварок. В ту ж хвилю побілів, мов стіна, хоч його хворобливе лице і завше не могло похвалитися рум'янцем. «Що, одразу всі троє?» — І йому було самому дивно, ніби спостерігав ту картину збоку, як ще тримається на ногах, як може іще щось запитувати.

А далі усе як уві сні, як би це було не з ними, не в їхній хаті: рядочком три — одна від одної більша — труни, в яких лежали красиві, з білими восковими обличчями, на яких застиг подив і водночас нерозуміння того, що сталося, їхні сини, їхня надія. У першій — одинадцятирічний Орест, у другій — п'ятнадцятирічний Леонард, у третій — двадцятидвохрічний Іван...

Для кого тепер жити, хто має перебрати од батька ферму, кому продовжувати рід, коли все це одним недозволеним поворотом перекреслив на ковзькій дорозі самоскид?!

— Я й досі не тямлю, як вижила, я й досі не знаю, як живу,— вперше підняла на мене очі. — Хоч збігло вже вісімнадцять років...

Кидала в окріп вареники.

— Самі дочки в мене лишилися,— мовила якось аж ніби винувато. — Нема кому продовжувати рід.

Та по хвилі стрепенулася:

— Але чого я лише про себе та про свою біду? Романюків, як ми недавно підрахували, буде близько п'ятисот. У 1992 році виповниться сто років, відколи перші з них з'явилися у Канаді. Хочемо до цієї дати присвятити і з'їзд усіх Романюків. Але про підготовку до нього, гадкую, краще би оповів мій перший брат Василь. Це син Василя, онук Івана, правнук Михайла. Як де він? Сім миль проїдете на північ, затим звернете наліво — і буде його ферма. На ній колись і батько фармарував. Бовелон — так зветься це поселення. Красива долина...

— Мені рано довелось кинути школу: треба робити на фармі. Але і в тата грошей мало було — мусив найматися до сусіда Івана Чопейського. О, той був заможний газда, мав машини, трактори. Я там робив коло зерна, коло сіна, коло худоби. Трохи заробляв. Але мало. Раз лиш учув, що аж в Онтаріо, в Торонто, є много роботи і можна там собі добре запомогти з грішми. Підбив на мандрівку в ці краї брата Михайла, сусідського хлопця Степана Чопейського... Рушили. Найшли й справді роботу на воді — найнялися матросами на корабель, що возив туристів. Але літо минулося — і роботи не стало; мусили назад вертати. Раз на сході Канади нема де заробити, спробували шукати щастя аж на крайньому Заході. П'ять років різали ліс коло Ванкувера — там до нас ще й Мирослав долучився. Мирослав і донині лишився там, а я вернувся назад, на фарму. На той час брати і сестри розійшлися хто куди, а тато лишився сам. У поважних літах. Хворий. Купив у тата всю землю, ще дещо й прикупив — маю тепер тисячу акрів. А татові купив хату у Мирнамі — най у спокої доживає свій вік. Уже й помер. А я фармарую...

Василь з дружиною Катериною і двома внучатами щойно з дороги: їздили в сусіднє містечко Симпал на покупки. Доки Катерина заносить придбані пакунки із легковика в сусідню кімнату, Василь всівся по-газдівськи за стіл і, зиркаючи допитливо і вивчально на мене з-під кошлатих брів, повагом, обмацуючи кожне слово, ніби цеглу для мурування стіни, розповідає про себе.

Власне, на цьому місці вже й зашпортався: що далі іще розповідати? Для нього це вже уся біографія. Все інше життя не вартує й слова — робота, робота, ще й роботою поганяє...

Думаєте, то лиш піонери, першопрохідці, рубали корчі, освоювали мочарі, ломами видовбували каменюки? Де б ні! І на нашу долю випало доволі того щастя... Правда,

наймалисьмо і трактори на корчування, але за них треба було відробляти!.. То краще кіньми, руками...

— Тато вчили любити будь-яку роботу, не красти, шанувати церкву, старших, навчили фармарувати...

— Найтяжче було, коли до школи ходив,— і п'ять центів не було в кишені...

— У армію були забрали, але скоро вернули, бо ліс треба було валяти...

— Я щасливий, що неушкоджений, непокалічений. Он брат, як у лісі галуза вдарила по голові, половину й досі собі не чує...

— Думаю собі не раз: а що я такого доброго на світі зробив? Ну, сусіда раз із болота трактором витяг... Дичину у люту зиму рятував... Помагаю будь-кому і будь-що, коли треба,— за поміч ніколи плати не беру... Іду взимі на цвинтар навіть яму для домовини копати... Мало я, видати, доброго на світі за життя зробив... Мало...

— Маю велику втіху із своїх дітей — гадаю, що пішли в життя такими, якими я їх хотів видіти, якими мене і моїх братів та сестер виховував мій батько, а його, у свою чергу, мій дід... Найстарший Лаврентій завідує в Едмонтоні складами овочів; Василь (на нього думаю лишати фарму) — в літі зі мною обробляє землю, збирає врожай, взимку порядкує коло газових насосів на підстанції газопроводу; Валерія також фармарка у Торчілі; Даяна ближче — на фармі за дві милі од мене...

— Дуже багато чекаю від зустрічі усіх Романюків у 1992 році — зараз із Мирославом та його сином Василем складаємо генеалогічне дерево, розшуковуємо по усій Канаді родичів, заводимо їх списки, шлемо запрошення — виявляється, ми більше половини своєї рідні й не знаємо!.. От би й вам на наш фестиваль Романюків приїхати — було би про що писати...

— Коли чувся найщасливішим? Мабуть, коли малим був, на перше своє Різдво. Їздив конем від фарми до фарми — засівав; зичив миру, гараздів, здоров'я. На кожній фармі дарували ціле багатство: по одному кодру, тобто по 25 центів. У кінці посівання, коли підрахував свій заробіток, маленький бізнес, так би мовити, серце мало не зупинилося: мені належали аж п'ятнадцять доларів і 45 центів!

(«Історія українців Канади» засвідчує: під час різдвяних свят група українських колоністів зібралася 1898 року на Бівер Кріку, аби йти колядувати між своїми краянами.. Організатором групи був Іван Пилипів, а провід у коляді-співі вів Іван Романюк, син Михайла, який відтак заснував ферму і поселення Мирнам, а батько лишився у Чіпмені біля Една-Стар. Оце і були перші колядники, які в еміграції розносили українську пісню широкими просторами Бівер Крік і Бівер Лейк. І хоч були вони переважно односельці-небилівці, не минали нікого — їздили від хати до хати, на зібрані гроші побудували церкву).

Від тої першої коляди, яку вів дід Василя Романюка Іван ще минулого століття, може, і його залюбленість у ту красну традицію посівань-побажань, співів і гостин. Це ж дуже цікаво послухати колядування нащадка тих перших колядників у Канаді!..

— Я й дотепер ходжу засівати, на цей Новий рік піду. Хочете, аби до слова переповів свою щедрівку? Ге, коли вас цікавить, як у Канаді щедрують, мусите платити, інакше побажання не мають сили. О, долар — це добре, за долар можу й задовго до Нового року вас защедрувати. Слухайте. Хочете й записати? Не бороню. Буде побажання вам, буде й усім моїм землякам у Старому Краї — на Україні. Але тоді попросіть, най вам вернуть долар, чи пак карбованці — раз зичення усім, то й усі купно платіть... Але то жарти. Записуйте нашу українську канадську щедрівку:

З Новим роком я іду
І сіяти вам буду.
Роди, Боже, підливай,
Ти, пшеничко, підростай,
Най ся вродять колоски,
Повні, грубі, як ляльки.
Від посухи стережи,
Хмари з градом розжени.
Сійся-родися, жито-пшениця,
Будьте здорові й багаті.
Господареві, господині й усім бажаю
Щастя в родині, багатства — усій хаті.

Записали? А тепер на прощання:

З Новим роком я відходжу,
Помічником вашим буду,
Позволь, вам, Боже, дочекати
Гараздів, врожаю й прибутку,
А мені за рік вас знову повіншувати.

Він усе ще тримав на долоні подарований мною долар за віншування — перший на рахунок Нового року, перший від першого гостя у його хаті з України. Перед тим, як сховати за ікону («Буду тримати, доки жити буду»), побажав наостанок:

— Мій батько, засновуючи поселення, побажав усім у Красивій долині — Мир Нам. Я хочу долучити своїй Україні, її людям до цього і своє зичення: «Дай, Боже, й мир Вам!»

Простоволосий, без піджака, але освітлений ізсередини якимось внутрішнім світлом, він ще довго стояв на порозі свого будинку-ферми.

5. НЕ ЗРАДЖУЙТЕ МЕНЕ, НОГИ...

Ми таки більше мовчали у нашій з ним розмові. І ту мовчанку кожен використовував по-своєму: він, розтривожений запитаннями про життя, літав, мабуть, думками у своїх прожитих роках, зупинявся на перехрестях пройдених доріг і продовжував немилосердно терти-масажувати руками обидві свої ноги, які ледве згиналися у колінах, які, з усього було видно, завдавали йому чимало болю. Час од часу зітхав, скаржився:

— Ой, Федько, Федько, аби мене тільки ноги не підводили — скільки іще не пройдено, скільки не написано... І голова ясна, і досвід є, і бажання ніколи не покидало мене...

Я роздумував над його життям. Наче все знаю про нього, бо хай похапцем, а все-таки прочитав цілу купу книжок, ним написаних і виданих у Канаді і у нас, на Україні. А письменник, як відомо, увесь у своїх книжках — то що маю в нього іще випитувати? Можу й не питаючи знати, чи щасливий, бо літ з десять тому Іван Драч, завваживши, що його завжди оточує багато друзів, а ми знаємо, що людина в колі друзів не самотня

і багата, недвозначно зробив висновок: «Не побоюся зурочити його життєвої долі і сказати, що він справді-таки щаслива людина. У своїй несхитності, ідейній переконаності. У своїх вічних шуканнях і безкоиечних мандрівках. У творенні тої сліпучої вольтової дуги, яка поєднує Радянську Україну з живою душею українських трудівників Канади». Справді-бо, услід за поетом, за всіма, хто його знає, не перестаєш дивуватися, як він, ось уже вісімдесятилітній, молодший од усіх молодих, так жадібно цікавиться всім на світі й досі сповнений планів найрізноманітніших поїздок — від Північного полюса до Вогняної Землі... Коли таке чує, хитро підморгує:

— Моя багатостраждальна Марійка, як, думаю, і дружини усіх завзятих і серйозних мандрівників, звикла отримувати мене вдома два-три рази в році, і то на короткий час, як «Оскара» за вірність і підтримку домашнього вогнища...

Я тільки збирався побувати у резерваціях індіанців, щоб познайомитися з їхніми традиціями, їхим життям, а він уже задовго до мене і не раз стрічався з ними. Пробував радити, намагався дати інформацію, щоб я загодя вловив їхній плин життя, їхню філософію, їхні звичаї.

— Запам'ятай прислів'я індіанців: учись мовчати — і тоді ти зможеш висловити високу думку на користь свого народу. І так само ірокезьке висловлювання: ніжним словам легко злетіти з язика, але мова мужчини має нагадувати пантеру, яка вискочила із казана, наповненого кип'ячою смолою...

Я йому нагадав і слова індійців квакиутль: усе у світі має свою пісню...

Сміявся: пісні іще не маю, але вірш, власне, мала поема, присвячена мені і моїй родині, уже є — «Думу про трьох синів» написав Ростислав Братунь.

Читаю той вірш, як молитву роду:

За море їде перший син.
За море їде другий син.
За море їде третій син.
Злилося три шляхи в один.

То була його перша в житті мандрівка, яка започаткувала цілу вервечку — упродовж ось уже шістдесяти років — інших, ближчих і дальніх. Та на той час вона була вимушена. І одразу за океан.

Вона, та дорога, починалася, либонь, ще на початку минулого століття, коли дід не стерпів збиткування польського офіцера — ударив його, бороиячи свою і жіночу честь, та й мусив тікати за кордон... І батько торував ту дорогу непокірних: відкрито виступив у церкві проти попа, коли той насміхався з комсомольців та сільробівців. Зрештою, це ж він і дав раду синові негайно лишати отчий дім і рушати за океан: жандарми і шпики після кількох трусів у їхих кімнатах, коли все стояло догори дном, після того як знали напевне, що розповсюджує заборонену літературу, газети і листівки, а більше — що він, дев'ятнадцятирічний, не просто член Спілки Комуністичної Молоді Західної України, а вже й член її ЦК, спокою не дадуть...

Дорога за океан уже була добре відома його краянам із Прикарпаття: нею, тікаючи від обиди і горя, утисків і переслідувань, у пошуках землі, роботи та щастя, пройшли уже тисячі здорових, сильних, свідомих і розумних земляків.

Була та дорога знана і його родині: ще у 1911 році, за кілька місяців до його народження, виїхав у Канаду найстарший брат Микола. Через п'ятнадцять років його доганяв середульший Гриць. Ще через п'ять — він, наймолодший, Петро («...Миколо, роби 'го в Канаду, бо життя дома не буде...»)

...Здається, що від сліз вмирала,
Коли синів випроводжала,
І знову, знову
Воскресала,
Як листоношу зустрічала.
З-за моря пише перший син.
З-за моря пише другий син.
З-за моря пише третій син.
Злилися три листи в один.

Тимофій Бордуляк прислухався, як Іван Загуменський припрошує на прощальному обіді односельців: «Їжте, пийти, гостоньки любі, бо вже більше, здається, не побачимось на цім світі»; як, від'їжджаючи, емігранти просили прощення в краян за образи, можливо, зроблені ними кому-небудь; як кланялись рідній хаті, землі, громаді; як брали жменю землі, зав'язували її у вузлик, ховали на пам'ятку глибоко у своїх скринях; як, уже їдучи до потяга, тужливими очима дивились на поля і сіножаті, де виробили свою силу, де пролляли немало поту, гаруючи тяжко на багачів. Дивився письменник, прислухався, але ніде не видів у тому плачучому натовпі Петра Кравчука: його тишком-нишком, уночі, коли вже спало село, коли куняв на постерунку австрійський жандарм, батько відвозив таємно до поїзда, як і багато інших таких самих своїх синів, які втікали за океан на чужий паспорт від військової служби або політичного переслідування.

Василь Стефаник так само пильно стежив за всіма у Кракові, через який щодня переїздили сотні емігрантів, але теж не бачив Петра Кравчука: він був «одним із...», він був у велелюдному натовпі, у котрому годі вирізнити якусь особистість: «Тота утеча така страшна, що, видиться, як би за мужиками татари гналися. Спадають їх на дворець краківський такі товпи, що душаться. Як приїдуть вечором, то виганяють їх на міський брук, аби чекали ранішнього поїзда до Ордерберга... На двірці не вільно їм ночувати. Десь за якийсь паркан або мур, коли б від вітру, лягають на каміння, старші роблять із себе загати, а в середину кладуть дітей. А рано тягнуться невмивані, зі спеченими губами, перемерзлі, до поїзда. Саджають їх, як худобу».

Іван Франко хоч би й вдивлявся уважно у почорнілі, схудлі, зарослі обличчя галичан, закарпатців, подоляків, Петра Кравчука не пізнав би: у трюмах великих вантажних, старих і брудних, смердючих, без вентиляції кораблів, на яких з Американського континенту привезли в Європу худобу, у зворотний бік українців було напхано так, що порівняння «як в бочці з оселедцями» здавалося б раєм:

По морі ми пливли без злих пригод,
Лиш хорував погано весь народ.
На морі вмерло дев'ять душ народу;
Їх замість погребу метали в воду.
Най Бог боронить від такої тьми,

Як матері ридали за дітьми,
Коли їх риби довгі, мов ті балки,
Зубаті, чорні рвали на кавалки!

Теодор Федик, перший український канадський поет, так само як і його колеги-поети: фермери, лісоруби, шахтарі, залізничники, робітники автозаводів Форда і Крайслера, хоч і увесь час були у гущавині канадійського життя, так само не могли розпізнати, не могли вирізнити з-поміж тисяч і тисяч своїх краян Петра Кравчука — його доля нічим не була ліпша од доль земляків:

Ой, ходжу я по Канаді,
Роботи шукаю,
Куди піду — всюди нужда,
З голоду вмираю.
І багата ти, Канадо,
Що ж ти наробила,
Стільки людей ти здорових
У жебри пустила.
Не їхали ми до тебе,
Щоб ласки просити,
А їхали ми до тебе
На хліб заробити.

І каже:

Мовчить з-за моря перший син.
Мовчить з-за моря другий син.
Мовчить з-за моря третій син.
Нема листів, нема новин.
Що сьогодні робили,
Що там їли, що пили,
Чи знайшли там родину,
Наймолодший мій сину?

...Потяг з канадського порту Галіфакс, де пришвартувався корабель «Варшава» з українськими емігрантами, немов з африканськими рабами, прибув у Вінніпег о четвертій ночі четвертого квітня — рівно через місяць після відплиття із Гданська. О шостій один із тисяч його пасажирів — Петро Кравчук уже стукався у двері робітничого дому: тут він на все життя знайшов домівку із щирими та вірними побратимами й однодумцями, які стали йому другою ріднею.

Активіст, дописувач газети, член крайового виконавчого комітету Товариства об'єднаних українців Канади, відтак його незмінний голова, редактор прогресивної української газети «Життя і слово», автор цілої бібліотеки книжок: про своїх краян — теперішніх жителів Країни Кленового Листка, про свої численні мандрівки, здається, на всі континенти світу, і насамперед — на свою вітцівщину і материзну...

— Ох, Федько, Федько...

Дивиться лагідно, замріяно, а ноги не перестає терти долонею люто і ненависно, ніби заклятих ворогів, ніби тим собі поможе, ніби лікарі — і там, і тут — іще не дивились, іще не лікували...

— Якби вони мені іще хоч трохи послужили!..

І несподівано:

— Якби в мене не було Марії — терплячої, всерозуміючої, завжди готової до помочі моєї дружини; аби не було Лариси — як, хіба я іще не розповідав про свою дочку, яка вчила українську мову в Київському держуніверситеті і славно малює на шовку?! — якби їх у мене не було; я б заповів перенести по смерті мій прах на Україну, а так хочу лишитися тут, у канадській землі, на другій своїй батьківщині...

Оце так розмови пішли!.. І це той Петро Кравчук, про якого Іван Драч сказав, що знає секрет вічної молодості!.. Що літописець страждань і радості, розпачу і надій на майбутнє української трудової еміграції, один із лідерів прогресивних сил Канади — людина незвичайного темпераменту і витривалості, жвавий, непосидючий, чудово поінформований, дотепний, у якого постійно живе всевідповідальність, всепричетність... Петре Ільковичу, що з вами?

Ховає очі — видно, йому самому незручно за таку хвилинну слабкість. Догадуюсь, як гарячково він зараз шукає цікаву тему, на яку б звернути розмову. Але я помилився.

— Це я до того, що не раз мене питають, особливо в останні роки, чи не хотів би я переїхати на Україну, на свою рідну землю. Не буду кривити душею — я й сам часто над тим на самоті думав. Були часи, коли казав собі: все, їду. Тут, у Канаді, по суті, не маю творчого середовища: сам автор, сам редактор, сам коректор, сам видавець, одне слово — сам п'ю, сам гуляю... Або: кравець, швець і на дуду грець...

На Україні міг би стати не одним із гірших письменників, не одним із бездарних науковців...

Але... Але хто тут, у Канаді, мою роботу робитиме?

Мені тепер зрозуміла його пристрасть, ба ні, скорше святий обов'язок — стояти на сторожі пам'яті українських трудівників-емігрантів, збирати забуті й призабуті імена перших поселенців-піонерів, досліджувати добрі діла своїх земляків, найбільшої

слов'янської громади на Американському континенті. Раз і сам вирішив навічно лишитися тут...

Можу зрозуміти свого ровесника, чернівецького поета Бориса Бунчука, який у наші дні приїхав сюди, щоб запитати своїх краян, як їм жилося-малося на землі, яку робили й здобули. А по роботі — у цю свою-чужу землю лягли. Та запізнився...

Яка вона, земля нового краю?
Така, як та — жива і шкарубка?
Вже — пізно. Вже хрести. Не розпитаю.
По українських іменах читаю
Канадську книжку. З першого листка.

Це на цвинтарі. А скільки українських могил розкидано по всій Канаді, над якими вже нічого не лишилося: ні хреста, ні напису. А скоро, може статися, й пам'яті... І як тут не перейнятися Кравчуковою тугою й болем?!

«...багато трударів загинуло: брили вугілля й руди в шахтах Белв'ю, Гіллкреста, Колмена, Содбері, Тіменса, Юранди присипали не одного українського злидаря; а скількох розчавили уламки скель при пробиванні тунелів в Онтаріо, Альберті, Британській Колумбії?! Ще донедавна обіч залізничних шляхів можна було бачити могилки з українськими прізвищами. У них спочивають невтомні будівничі Канади. Тепер і хрестів не стало. Могилки зрівнялись із землею...»

Скільки іще тут пошуків і роботи для дослідників!

Скільки треба пройти, проїхати, розпитати?!

— Ох, Федько, Федько...

Тер і далі свої зболені, змучені у довгих дорогах ноги. Йому би заздрити і заздрити: ті ноги чули під собою землю країн Північної і Південної Америки, Африки, Австралії, Азії, Європи, усіх областей України, усіх союзних республік Радянського Союзу...

Жваво, десь аж збитошно зблиснув очима:

— А правду-таки казав Гончаров у «Фрегаті «Паллада»: життя прекрасне, між іншим, ще й тому, що людина може подорожувати, га?!

Оце вже той Кравчук, той Петро Ількович, якого усі знають, якого усі, хто знає, шанують і люблять!

— Але... — він підніс угору застережливо палець, немов верховний жрець із якогось індіанського племені, де його також мають за свого,— але ще Емерсон, американський філософ і письменник минулого століття, не без підстав нагадував: хоч у пошуках прекрасного ми мандруємо цілим світом, маємо пам'ятати, що повинні мати його насамперед у собі, інакше нам його не знайти.

Встиг подумати, що ці слова гаразд пасували б епіграфом до багатого, змістовного життя самого Петра Кравчука, як в ту ж мить він у друзки розбив усі розмірковування.

— Я заробив свій досвід що називається з перших рук. А в народі чомусь кажуть, що розумний учиться на чужих помилках, дурень — на своїх. Не можу з тим погодитися. Як і з тим, що люди, які не помиляються, так само стрічаються рідко, як і ті, що завжди помиляються. Мені ближчий і зрозуміліший той, який іде в життя, переборюючи свої особисті сумніви і помилки, аніж той, хто, єхидно аналізуючи чужі, виваряє і розраховує кожен свій крок...

Воістину непередбачувані, непрогнозовані зацікавлення і теми для розмови у Петра Ільковича! Кожної хвилини можеш чекати чого завгодно, маєш бути готовий до найнесподіванішого повороту бесіди.

— Мені передавав за життя свій досвід не один змудрений літами і практикою сивий чоловік. Не обов'язково учений, із дипломом — найчастіше простий, робочий люд. Та й цього було мало. Виявляється, до того треба було додати ще й власне сприймання, інтуїцію, наробити масу помилок і прорахунків, аби виробити мудрий спокій, упевненість у собі...

Це вже щось схоже на сповідь, на аналіз прожитого, засвоєного, зробленого... Але... Але Петро Кравчук не був би Кравчуком — несподіваним, несплановaним, нетрадиційним...

— Що привозять завше мандрівники з далеких доріг, з незнаних країв? З давніхдавен — безцінні вантажі, яким не потрібні трюми кораблів, величезні пакунки і валізи у вантажних відсіках аеропланів і потягів. Це пам'ять про бачене, розповіді про життя інших народів, їхні пісні, запахи, смаки незнайомих земель. Ось чому читач, розкриваючи чергову нашу з тобою книжку, хоче несамохіть здригнутися від радісного пізнання далеких країн і народів. Хоче разом з нами здивуватися, порадіти, познайомитися. Як би іще хотілось дати можливість моєму читачеві порадуватись!..

Тер аж до болю, до посиніння свої ноги.

— Ох, Федько, Федько...

6. СВІТ БІДНЯКА

Що ми чули, що ми знаємо про бідняків? Ну, насамперед...

Казка починається з бідного чоловіка. Той чоловік мав дуже багато дітей. Мав одинадцять хлопців, а дванадцятий саме уродився — вже у своїм селі соромився хрестити, бо не мав що покласти на стіл кумові. Каже жоні:

— Візьму я дитину й понесу на друге село. Там найду чоловіка, котрий подержить дитину, й не треба ставити гостину...

Або...

В іншому царстві, у козацькому гетьманстві, у такому селі, як Пикарі, жило два брати: один убогий, другий багатий. От у багатого дуже багато усього було — тільки не було дітей. А у бідного — тільки пара воликів, а дітей купа...

Є й коломийки:

Ой, на горах на Карпатських
лежить сіра мряка.
Ані щастя, ані долі в бідного руснака.
Вула моя лиха доля сім раз коло моря,
Та вона ся не втопила, а мене ся ймила.

Лиху долю не продати, ані закопати,
Судилося мені з нею життя скоротати.

Але що це я? Вочевидь забрів зовсім не в ту царину, а в дебрі: так недалеко й до байок, анекдотів, загадок про бідняків. Чи, скажімо, прислів'їв і приповідок на кшталт того: біда чоловіка знайде, хоч і сонце зайде; біда біду перебуде — одна згине, десять буде; біда як дуда — куди йде, то реве; хто біду

має, той багато знає, хто гаразд має, той мало знає...

Мені треба було одразу, із самого початку сказати, що хочу повісти вам про одного чоловіка, у якого в житті мало що тої біди аж по самий карк, по зав'язку, було,— у нього ще й прізвище: Бідняк.

Ото таки так: нагородить же Бог когось таким прізвищем — хоч утопися!

Аби тільки прізвищем... А то — долею.

Втім, поміркуйте самі. Хлопцеві минуло якихось тринадцять літ — і вибух: двоє рук, аж по самі рамена, мовби відтяло, мовби їх зовсім у нього не було.

Бідняк, та ще й без рук!..

Тут, знаєте... Не те що у відчай... і руки на себе не накладеш.

Але, як ми не раз читали у казках, усі бідняки на світі жилаві, витривалі, мають віру у те, що якось воно та буде — не може бути, аби якось не було,— що гірше, напевно, що ні,— от чому бідняки так легко не даються на поталу, хай і найпаскуднішої долі, не впадають у відчай, а котять тяжке своє колесо життя уперед, де, вірять, чекає їх ліпша будучина.

Микола (так звати нашого з вами Бідняка) теж не опустив долу рук (тим більше що й рук нема) і вирішив стати на прю із своєю злою долею, постановив собі боротися за місце в житті.

Усі, до кого я звертався по адресу або хоч по телефон Миколи Бідняка, одразу, без зайвих передмов і пояснень казали: даремні ваші старання — він з вами не стрінеться.

Зрештою, один із знайомих художників не витримав моєї настирливості і написав-таки на клаптику паперу номер телефону, котрий, як правило, схований у кутку його робітні за добру сотню миль від міста, від Торонто, у самотній садибі, серед прерій, і який здебільшого мовчить.

Після вітання і моєї куцої хапливої розповіді, хто я, звідки і що хочу стрітись, лягла довга мовчанка упереміш із нетерпеливим сопінням. І без усяких там «добридень» чи «вітаю», стримано-роздратований, нарочито грубий і безцеремонний голос, мов автомат, поставив переді мною низку запитань, на які відповідь треба було давати негайно, в ті ж секунди: чи я сам приїхав? Чи козак? Чи п'ю горілку? Чи люблю ризик і швидку їзду на автомобілі, який майже некерований? Чи готовий за розмовою і кавою просидіти цілу ніч? Чи можу у кафе із стриптизом піти?

Коли на всі запитання негайно була дана ствердна відповідь, між нами, між сотнею миль, знову запанувала мовчанка. Але всього на кілька секунд. Більш лагідним, приязнішим голосом слухавка мого телефонного апарата-автомата поцікавилася іще такою деталлю: які чорти мене принесли сюди, за океан? Я швидко відповів: аерофлот. Покровительський, батьківський голос неуважно відгукнувся, що це одне й те саме... Пам'ятаючи свої майже піврічні митарства по офісах і касах цього справді чортівського авіаагентства за одним-єдиним квитком, я не заперечив і делікатно змовчав. Не дочекавшись моєї реакції на непоштиву характеристику нашого «найзручнішого, найекономнішого, найдешевшого, найшвидшого» виду

Майстер за роботою

транспорту, він іще проникливішим голосом повідомив, що зараз же, негайно, сідає у свій «б'юік» і мчить по мене.

Коли вже наша розмова добряче перемішалась із більшою половиною ночі і купою недопалків на його столі, я запитав обережно те, що з самого початку, ну, не те щоб шокувало, а принаймні заінтригувало: наскільки я знав з розмов інших, та й сам уже помітив, Микола особливо не причащався до чарки, у його житті не панував культ горілки чи іншого якогось спиртного. То для чого вже із самого початку: чи п'ю горілку?

Засміявся розкотисто, смачно, як це, мабуть, тільки він уміє.

— Знаменито,— вкотре за вечір проказав із задоволенням своє улюблене слівце.— Поясню. Це тест у мене такий. Попередній, так би мовити, перед знайомством і зустріччю. Із ваших, з України, хто приїздив, ще жоден його не витримав: чи всі справді такі, чи так ретельно підбирають у вас людей для поїздки за кордон, у цей бастіон загниваючого капіталізму, але ніхто не п'є, усі морально стійкі й усякі там сумнівні кафе не відвідують, поодинці не ходять — тільки групами, тічками. Дитсадок, а не дорослі люди! А нащо мені час гаяти, з дітьми говорити: щоб співчували, рюмсали, сюсюкали? Тьху!.. Поважаю козаків: зціплять зуби, хоч шаблюкою його теши, четвертуй — мовчить, терпить. Оце по-моєму, оце по-чоловічому. Такому можна і серце, і душу відкрити навстіж, пустити його туди — зрозуміє, не наслідить...

Й досі — хоч скільки уже днів минуло,— так от, і досі не втямлю, як цей суворий на вигляд, на слово, на голос чоловік впустив мене до себе всередину, до свого найпотаємнішого, дітклива, дитинно чистого й... наглухо зачиненого, зашторенного, схованого од людей, цілого білого світу... Наглухо? Схованого? А як тоді бути з його сотнями... ба ні — тисячами! — пейзажів, історичних картин, ікон, декорацій, книжкової графіки,

листівок: від кількаметрових полотен до мініатюрних робіт?! Хіба то не його душа, не його серце, які ось, відкриті, виставлені напоказ тисячам людей-глядачів — з його ніжністю, любов'ю, добротою, цнотою?! Це ж він, він, отой скалічений, обійдений долею Бідняк, з багатющою душею і серцем, із надлюдською силою волі, схований, усамітнений серед канадських прерій, українець, приходить до людей із своїми скарбами — з усім тим, що визріває у нього глибоко-глибоко в тиші, у помислах, думах, у бажаннях, освячене любов'ю і зиченням добра.

З тою любов'ю, з тим відкритим серцем, які часом соромишся словом переказати, аби не звучало фальшиво, неприродно,— а він мусить усе те передавати хай без слів, але таки устами.

Бо в його устах — пензель.

Микола Бідняк соромиться високих, красивих слів — не вміє він їх промовляти, хоч вони в нього є,— вони, ті добрі, щирі слова засіяні, вони зійшли, вони квітнуть у його серці, як у зільнику. Але сказати не хоче. Власне, не може. Бо зуби зціплені. Бо в тих зубах і устах пензель. Ним він говорить до людей про своє розуміння краси, правди, справедливості. Мовчки, із пензлем в устах він кличе до того, що сам обстоює протягом усього свого, що переболене, що вистраждане. Як тут не згадати філософа Кратіла, який також не користувався словами, а обмежувався жестами?! Але тут не те, не те...

...Ісус Христос. Дмитро Солунський. Гайдамака. Олекса Довбуш. Людина в огні. Бандурист...

Це тільки частина назв кількаметрових полотен, повних експресії, сили, стремління, кличу, мрії...

У них весь Микола. А ще у ніжних-ніжних квітах (здебільшого хризантемах), котрі дивляться на нас із глечиків, із зільника під вікном; а ще у голубих снігах, котрі лягли довкруг його сиротливої хатки в степу; а ще у тривожно-трепетних гілках калини, смереки, поблиску свічок, які летять на листівках чи не до кожного дому Канади із його вітаннями з Новим роком...

Микола Бідняк увесь у своїх роботах. Так сказати — означає анітрохи не покривити душею. Може, через те яке кому діло до того, що пече і болить його особисто усередині; які думки, сумніви, сподівання день у день кидає він на тигли серця і душі, аби там, на їхньому вогні, виплавлялась істина, котра має служити не день чи два, згодьтеся, не на теперішню потребу, а щоб світила і гріла упродовж років і років його далеких і близьких однодумців української громади, теперішніх і майбутніх глядачів...

Тим більш хвилюючою була його сповідь про своє життя, свої злети і падіння, про свої закони і табу, про своє бачення світу й України в ньому, своє місце у мистецтві — і то в зубах його не був затиснутий пензель, в устах цього разу лише для мене заплутувались неслухняні слова, до яких не звик, від яких паленів, мов хлопчак. Ото вже дивовижа: тому легше устами тримати пензель і писати, стікаючи потом до знемоги, кількаметрові полотна, аніж знічев'я зронювати слова, які для більшості з нас просто полова!..

Ото вже суперечності: маємо надчутливі апарати, котрі вимірюють морські глибини, найглибші западини (навіть крізь лід в Антарктиді) — ехолоти, а неспроможні бодай приблизно виміряти глибину людської душі. Та і як, скажімо, виміряєш Миколину, коли вона бездоння!

Він мені розповідав-питав: от чомусь останнім часом мені на гадку спадають три Зевсові дочки — пригадуєш, Клото пряде нитку людського життя; Ляхесис проводить її через усі труднощі долі; Антропа перерізає цю нитку. Як думаєш, котра з них найдужче не дає мені спокою?..

Та мені не давали спокою кілька фраз, прочитаних ще до зустрічі з Миколою в одному з мистецьких канадських журналів. Уже перше речення запрошувало до роздумів: «Бути українцем — це коштовне діло». І далі: «За приналежність до української нації приходиться весь час платити кров'ю, грішми й посиленим трудом». Відтак резюме: «Не багато людей заплатили за право називатися українцем таку ціну, як митець Микола Бідняк».

У Канаду його батько Петро Бідняк надбув із буковинського сільця Ленківці тисяча дев'ятсот двадцять третього року. На гомстед і маєток не розжився, певної спеціальності теж не мав: перебивався випадковими роботами по всій Онтарійській провінції. І одруження зі служницею з Фінляндії теж мало що змінило в його житті. Хіба що через сім років канадського життя став батьком: Миколка вимагав і про нього піклуватися. Втім, то вже й не такий великий для нього клопіт: на взувачку та й щоб не був голодний, він ще має сили заробити. День у день гризло його інше: хлопець не знав жодного українського слова! Але як то так: українець — і щоб не вмів по-рідному говорити, співати, читати?.. Вдіяти нічого не міг: сам цілі дні на роботі, а мати, а вулиця — уся по-англійському балакає! Сором який: сім років уже синові, у школу пішов, а привітатися по-вкраїнському не може!

І тут як господнє благословіння — брат Василь з Буковини приїхав: це вже втретє чи вчетверте. Він завжди так: приїде на два-три роки, заробить доларів і назад у Край, додому. Послухав він Петрову журу і не довго роздумував: пусти його до мене на Буковину, ми з Софією швидко навчимо. Тим більше Бог нам дітей не дає — доглядатимем, як свого. Та й тобі б не завадило хоч на півроку додому приїхати, рідню провідати, горами помилуватись, повітрям рідним надихатись...

Чи треба було Петра і Миколу довго вмовляти? Вирішили — поїхали. А вдома, на Буковині... Е-е, Петро відвик од таких порядків, щоби у твоїй хаті румуни газдували так, як їм заманеться; щоби «високопатріотична» пісня «Кум до куми залицявся», заспівана у корчмі, підривала державні устої цілого королівства!.. Та він що — останній жебрак без роду-племені, він уже й голосу не має на своїй прадідівській землі, у його жилах не тече опришківська кров?!

Раз лиш зблисла у світлі тьмяного каганця корчми бартка над головою жандарма... Жаль тільки, що не впала на вражі рамена, що відвели односельці руку. Та більше лишатися в селі — означало накликати на себе, на сина, на усю родину біду. Того ж року дорога йому знову прослалася

М. Бідняк. Міський пейзаж

в Канаду... Микола лишився у вуйка Василя — вчити українську мову, народні звичаї. Вуйко мав свою крамничку, і жилося хлопцеві незле: за якийсь місяць-два у гурті таких же сільських хлопчаків-одноліток вже й не можна було вирізнити «канадійця». А тут нові події, давно сподівана радість: Червона Армія вступила на Буковину!

Вуйко ножицями краяв червоно-жовто-блакитний румунський королівський прапор: собі брав червону латку і щосили нею розмахував, вітаючи радянські війська, Миколці лишав жовто-блакитний стяг...

Не допомогло. За першою хвилею арештів національно настроєних членів уже забороненої Сталіним Компартії Західної України прокотилась нова — у Сибір вивозили куркулів, маєтних газд. За якийсь час знайомий із сільради шепнув: твоя завтра, Василю, черга...

Вдень ховався у кукурудзинні, ночував у найбідніших родичів Бідняків. Тиждень, два... Але ж так тривати довго не могло: послаблення не було видно, надії на краще, на осіле життя у своєму селі й не заповідалося.

Гарячково перебирали у пам'яті усіх родичів аж до сьомого коліна. І десь-таки надибали мало не в часах Адама і Єви, що якісь далекі родичі звалися Германи і походили з Німеччини. Так воно чи не так, але посвідку на переїзд у Німеччину отримали: Василь, Софія і, звісно, малий Миколка. Рушили на захід, а біля Катовіце назустріч їм, на схід йшли вже ешелони за ешелонами: на їхній батьківщині почалась війна.

З імміграційними паспортами найнялися на роботу у полі в якогось бауера. Що запам'яталося з тих років? Як на тому полі з голоду померло тринадцять полонених червоноармійців. Та і їм, хоч Софія і працювала на кухні, більше двох картоплин у день вділити не могла: така пайка. Як він, тринадцятирічний Микола, розкидав гній і мало не задубів: спасибі батракові-італійцеві, приволік, мов колоду, до стайні. А потім була та весна, жахка, драматична і пам'ятна, сорок третього...

На зоранійріллі він з коником і плугом робив борозни і в них садив-запихав брукву. Раз лиш схилився, втиснув рукою у грунт, і в ту ж мить страшний вибух оглушив його. Як піднявся, сморід ударив у ніс, але ніякого болю не чув. Та одразу ж зауважив: правої руки аж до рамен нема, а з лівої лишилася половина. Досі тямить першу думку, яка тоді несподівано блиснула: а як же я тепер буду чухатись? Чисто українська реакція...

А потім неймовірна спрага, як у пустелі... Аква, аква... І знову італієць Карло тут як тут: пригорщами черпав з калабані воду разом з пуголовками. Лікаря жодного. Так само, як і ліків. Починалась гангрена. Кістки різали звичайною пилкою, кінцівки культь для дезинфекції обпалювали вогнем...

Ні, Микола Бідняк сьогодні таки явно налаштований на філософські нурти. Ось і тепер:

— Ну, скажи мені, будь ласка: чого ми, українці, такі недалекі, такі, сказати б, «одноденки»? Га? Втім, не тільки ми... Невже правий Гоген, коли писав у своєму щоденнику на Гаїті, що взагалі усі європейці втратили відчуття вічності, а через те геть кепсько знають теперішнє: у них є жаль і бажання, спогади і надії, вони завжди у минулому або майбутньому. Завжди між...

Занурювався у себе дедалі частіше й частіше, забував, не помічав: чи я є, чи ні? Але час од часу скидався із задуми, яснів поглядом, намагався робитися веселим, балакучим, прагнув захопити й мене якось розмовою, котра б відповідала його думкам.

— От ти ніяк не можеш втямити, як важко тут живеться українцеві, хоч закони до усіх націй і народностей наче однакові. Дивуєшся, що так швидко асимілюються наші земляки, розчиняються в англомовному мо-

рі. Це почалося не сьогодні і не вчора (хоч подекуди було і вчора, є і сьогодні): досить було робітникові, наймаючись на роботу, особливо у роки великої кризи, вимовити своє українське чи якесь інше слов'янське — російське, польське, болгарське — прізвище, як йому різко відповідали: «Для тебе нема роботи на нашому підприємстві». Тому багато із наших земляків змушені були змінювати свої прізвища на англійські. За один день Іван Смітюх ставав Джоном Смітом; Василь Боровський — Вільямом Боровсом; Микола Лінецький — Ником Линном; Степан Стокалюк — Стівенсом Стоксом... І я коли б зробився «англійцем», починав би і жив би тепер набагато краще. Та я твердо був і лишився тільки Миколою. Тільки Бідняком. Що то є лишитися собою, а ще особливо у мистецтві, може зрозуміти тільки той щирий українець, котрий живе у Канаді...

Тепер він хоч і замовкав, але ненадовго, не втікав од мене далеко-далеко у свої роздуми-розмисли.

— Треба сказати, що й сам собі робив іще більші труднощі, ніби збиткувався з організму, із себе — ставив і ставлю найважчі завдання. Думаю, що має правду Генрі Емерсен Фосдік, коли каже: якщо маєте якусь добру підставу для самовиправдання, не чіпляйтесь за неї, а відкидайте її найенергійніше. Це спокуса для слабкодухих. Свята правда: не всім дано бути героями взагалі і героями духу зокрема. Але кожен із нас може — і повинен — намагатися бодай наблизитися до тих героїв. Та в цьому справді найбільша перешкода — власне, спокуса самовиправдання. Контролювати її в собі, поборювати — найперша потреба. Мені в пригоді став девіз цільної і цікавої людини, яка, на щастя, стрілася на моєму шляху: я роблю те, що інші не хочуть і не можуть. Ім'я цієї людини — Петро Зварич із Вегревіля, що недалеко від Едмонтона.

...Листи з Канади доганяли один одного: що там сидіти в Німеччині — приїжджайте до мене: і хата своя, і сякі-такі гроші на прожиття є, настарав... Доки уточнювались, оформлялись документи на виїзд, хутенько збіг і тисяча дев'ятсот п'ятдесятий рік. Припливли нарешті, а на канадському березі зустрів не батько — чорна звістка: тиждень тому Петро Бідняк помер...

Що чинити? Кажуть, хіба у хлібній Альберті можна прожити. Два роки на фермі, на буряках, мусили відробляти за подорож, доки не стрівся на його шляху Петро Зварич. О, то чоловік дивовижної долі. Мав аж дванадцять професій, об'їздив Аляску, чи не усю Канаду. Прилучився до українського шкільництва: на свої кошти збудував щось із десять шкіл, писав шкільні підручники, друкував їх, дописував до газет, календарів, журналів. Непогано різьбарив, був архітектором. Більше двадцяти п'яти тисяч доларів пожертвував на стипендії для найздібніших студентів-українців, не одну тисячу — на історичні, наукові, культурні інституції, мистецькі товариства.

Невідомо, що його спонукало опікуватися Миколою Бідняком: може, що став свідком щойно наглої смерті своїх трьох дітей, а може, вже тоді помітив неабиякий художницький хист у безрукого каліки?

Та, власне, який-такий хист тоді було помітно? Ще в Німеччині його хтось напоумив устами написати листа батькові в Канаду. Та коли Микола намагався писати і олівець не слухався, гуляв-бігав по всьому аркуші паперу, тоді він сам мимоволі помітив в тому шкрябанні якісь ледь вловимі форми, якісь натяки на щось, на якийсь малюнок. Вже тоді подумав: а чого, власне, має лише писати листи — краще намалює!..

Так почалася битва за себе, коли для всіх війна уже закінчилася.

Петро Зварич не просто підтримував — змушував малювати. До сліз в очах. До болю в зубах і устах. Так була закінчена школа приватного мистецтва в Калгарі, Онтарійський художній коледж у Торонто.

Надлюдською силою волі намагався вирівняти фізичні вади, довести, що з українським прізвищем щось вартий. А це було куди важче, аніж змагатися з полотном, пензлем і фарбами... Спершу давали ледь заробити на рекламі сорочок, штанів, жіночих колготок... Відтак — різдвяні листівки, обкладинки до книжок. Ще пізніше — церковні ікони, пейзажі. Перед наполегливістю, майстерністю і талантом безрукого художника мусили капітулювати, зрештою, й авторитетні жюрі конкурсів: з Чікаго, Детройта, Нью-Йорка прийшли посвідки і дипломи про перші місця, які посіли там його роботи...

Хитро спідлоба дивиться на мене:

— А чого ти не питаєш, як уже до тебе не раз це робили: раз я навіть безрукий малюю, значить, то не така вже й складна штука живопис! Он в наш час мільйони людей взялися за пензель — враження, що мистецькі обдарування не такі вже й рідкісні. А от коли б спробував сили на ниві іншої духовної творчості — в науці, літературі, музиці: там, бігме, у нього, тобто в мене, нічого б не вийшло — там таланти не такі швидкі, не такі густі...

Ну, це вже я встиг вловити: у такий спосіб — спровоковане питання — йому хочеться висловитися на тему, яка зараз хвилює, на яку конче хочеться висповідатися. І справді, посерйознішав, зібгав у зморшки чоло:

— Може, десь воно так і є. А особливо, як на мене, цей художницький бум стався після переоцінки мистецьких вартостей на початку нашого століття. Пригадаймо визнання призабутого Домініка Теотокопуля (Ель Греко), Анрі Руссо, Оноре Дом'є, візантики, африканського, індіанського й полінезійського мистецтва з визнанням Грандми Мозес, і наших — Никифора із Криниці та Клима Трохименка, які увільнюють мистецьку творчість від завчених традиційних академізмів, віджилих понять та осудів,— справді був підготовлений гарно удобрений грунт кожному вірити у свої мистецькі здібності.

Я не міг дібрати: він вирішив перед гостем збиткуватися з себе чи вголос висловити усе передумане, пережите, усе ще сумніваючись у власних художницьких задатках (недаремно ж іще на початку нашої розмови він ненароком зронив: «Я ще не вийшов за межі технічних і художніх шукань». І це після більш як сорокарічної роботи в мистецтві,

після тисяч справді талановитих робіт — у чому сходяться усі без винятку мистецтвознавці, критики, самі художники, після гучної слави, персональних виставок, постійного місця в найкращих музеях Канади, Франції, Англії, Іспанії, Сполучених Штатів!..).

— Поміркуймо і над таким: з приходом індустріалізації, передових технологій нині відпало багато традиційних занять, людям додалося чимало вільного часу. Ось ще й через те кожна людина дістала органічну потребу самовиявлення — багато хто вхопився за пензля, бо це здалося не таким вже й складним ділом, особливо тоді, коли супроводжується похвальним визнанням родичів і знайомих. Маємо не забувати, що однією з найчастіших причин потягу людей до мистецтва буває й рекомендація лікаря в рамках терапевтики...

Микола таки нарочито і грубо збиткувався із себе, певно, намагаючись збити моє захоплення його роботами, з яким я не крився і відверто висловлював похвальби. Переконувати його, суперечити чи, не дай Боже, знову висловлювати компліменти — даремна річ. Я намагався перевести русло розмови на інші теми. Хоч, коли відверто, на які інші теми будеш говорити з Бідняком, коли все його життя в мистецтві?!

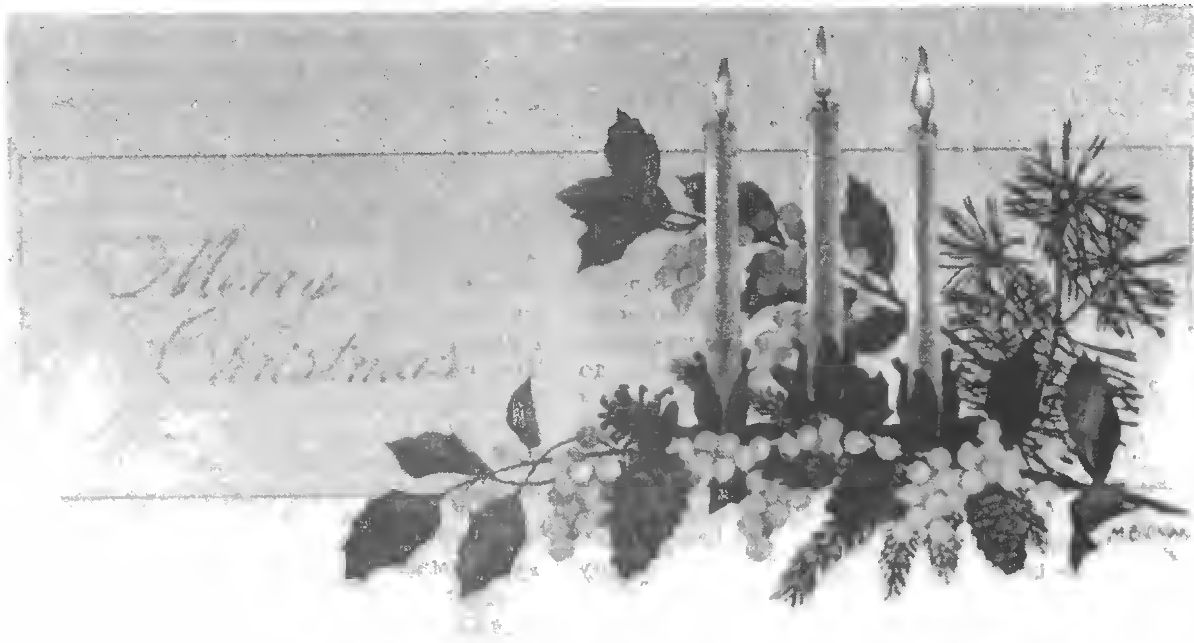
— Ну, чого ти кривишся, що тобі не подобається? Кажу відверто, так, як є. Хочеш, можу сказати іще відвертіше: так, як десь на початках, коли мою примітивну, інтуїтивну, емоційну мазанину побачив київський художник Василь Доброліж (славний був чоловік і художник!). Він тоді порадив мені напрямки, без усяких там дипломатій: чоловіче добрий, іди в стайню і роби там діло, яке належиться, як можеш,— оце й буде твоя робота, твоє мистецтво... Глядачеві нецікаво знати: ти каліка, ти не можеш, тобі тяжко... Він хоче бачити полотно, яке би тішило його зір, збуджувало емоції, яким би він милувався. Усе інше, як кажуть, має бути поза кадром, поза рамою. Тільки мистецтво має право говорити само за себе — усе інше побічне, нецікаве, несуттєве...

А я питав його: чи бачить схожість або різницю між роботами митців на Україні й еміграції: у техніці, тематиці, розвої-прогресі? Хоч сам особисто жодного разу не був на Україні, виставки художників з нашої республіки останнім часом таки відбуваються, скажімо, у мистецькій галереї Ніагара-Фолс імені В. Курилика бачив. Та й з каталогів, мистецьких альбомів, друкованих на Україні, знайомий з українським радянським мистецтвом...

— Ти зачепив болючу для мене тему: я ще не сповідався тобі, як хочу на Україну?! Мушу поїхати в Край, мушу,— насамперед у Київ, у Берестечко, на Хортицю, відтак на Буковину: там я прожив свої найфантастичніші роки. Знаєш, був я кілька разів в Угорщині — моя друга дружина, мадьярка Ілона звідтам... Перша? Перша була грекиня Елефтерія, ми познайомилися тут з нею, в Торонто, прожили дванадцять років, але набридло постійне безгрошів'я, то й покинула мене. По тому скоро й померла... Так, я кажу: жив у Мішкольці, у родичів Ілони, і кожного ранку встаю і дивлюся на схід — усього за якихось сто двадцять миль твій Ужгород, Закарпаття, а там — Буковина... Україна! Стискає щось горло, сльози навертаються... Тепер, коли у Краю такі зміни, мушу поїхати, подивитись. Ми хотіли б почуватися часткою України, усіх добрих людей. Радіємо за досягнення, уболіваємо за вади, які не можна відвернути. Скільки талантів, справжніх геніїв пропало невизнаних на рідній землі — серце кров'ю закипає! Український народ, який раніше спромігся лише на етнографічну культуру простолюдина, був найбільш переслідуваним (а хоч би й за «Кум до куми залицявся»...), має свої могутні крила, мусить їх розпростерти вшир і ввись.

Він був схвильовано-збуджений, не міг всидіти на одному місці, міряв широкими кроками кімнату-майстерню по діагоналі —

М. Бідняк. Святкові вогоні. Поштівка

з кутка в куток. Через те вже вдома, коли включнв магнітофон із записом нашої бесіди, голос його то даленів, докн й зовсім не зннкав, то наблнжався і гримів, немов то промовляв сам Саваоф.

— Щодо мистецтва, щодо жнвопису... Найзамітніші риси творчості митців із Краю — це тематична нарація, технічна манера, як також і сама техніка. У молодих головно техніка деревогравюр просто подиву гідна. Незважаючн на індивідуальну відмінність, на технічні процесн, спостерігається якийсь спільний знаменник у митців — і там, і тут, який здебільшого виявляється у симпатії до етнічної проблематикн. Для мене великою несподіванкою були твори Глущенка та Яблонської, де вони до свого усталеного стилю додали й новий напрям. Мнтці в еміграції різняться однн від одного. Тему вони розглядають як необхідність для формальної оркестрації. Бо ж відомо, що око не є об'єктивним репортером. Он навіть Гельмгольц, відомий німецький учений, тверднть, що поза очима немає фарби — колір утворюється у нас в оці. Через те інтерпретаційний внслів залежить від суб'єктнвних ізмів даного митця. Через те найчастіше наші творці відкндають традиційні технічні засобн і манери...

Гм, якщо відкидаються традиції, то чн лишається щось українське, національне у творчості такого мнтця в діаспорі? Чи, може, воно в нього таке органічне, що не потребує акцентації, або, може, диктоване іншимн, немнстецькими мотивами, а то й утилітаризмом? Наївннй... Думав, що Мнкола — суворнй, неговіркий, замкнутнй у собі — відбудеться одною-двома фразами: бо що особливо говоритн на такі теми з неофітом, далекнм від малярства? Аж ні — вндно, наступив на його болючий мозоль, видно, його це хвилює не сьогодні і не вчора; видно, йому вголос хотілося роздумуватн над тими важливимн і болючнми питаннями національного мистецтва.

— Давай із самих початків: ми гаразд відаємо, що впродовж історії кожна інтелектуальна та культурна особистість виявляла оте своє національне «я». Втім, думаю, не завше оте «я» чи повинно бути збірним або комунальним висловом. Ну, як, приміром, включнти Ель Греко в іспанську школу?

Національне «я» виявляється у різннх аспектах. Ось, для прнкладу, ескімоси, яких я так люблю і роблю з них портрети. З доступним їм світосприйманням та різними засобами вони виявляють своє незмінне й неповторне обличчя. Колн намалювати їх, удаючись до іншої технікн, наприклад, до графізму на папері, то це завждн відіб'ється певним дисонансом, бо потенціал їхнього самовислову пов'язаний органічно з каменем, рогом чи кісткою. Коли ж сягнемо аж до Арістотеля, який приманював вивчати мистецтво на те тільки, щоб краще цінити ідеальне фізичне людське тіло,— то й там бачнмо тільки вияв еллінського етнічного «я». У двадцятому сторіччі національний «ізм» трохн складніший, особливо в індустріалізованих суспільствах. Навіть суб'єктивний індивідуалізм, який вибивається з-під усяких прийнятих і утверджених «ізмів», залежний від засобів вислову, тількн продукованих індустрією. І якщо українці не спромоглися на якийсь «ізм», то це погано. Бо яка різниця, скажімо, між Глазуновим і Гуменюком: символіка і тут, і там...

— Хтось же все-такн припав вашій душі, блнзький їй,— окремі художники, якась мистецька школа: хай то буде у світовому чи й в українському мистецтві?

— Звичайно, свої уподобання у кожного є, як без ннх, живемо ж у широкому світі, а не замкнуті у якійсь комірчнні. Спостерігаю, що за останні п'ятдесят літ ледве чн хтось так плідно висловився в мистецтві, як мексіканці. Згадатн хоча б Дієго Ріверу, Хосе Ороска, Давида Сікейроса, Руфіма Томаю, Хосе Посаду та багатьох інших. З українських найбільше мені подобаються Архипенко, Бойчук, Грищенко, Падалка, Кравченко, Григорій Крук, Яків Гніздевськнй, Кость Мілонадіс... А найбільша моя мрія — малювати українські краєвиди (особливо підсилив цю спокусу своїми картинами Сергій Шишко!), хати, солом'яні стріхн...

І раптово замовк. Глянувши на його обличчя, я зрозумів, що це тепер надовго. Але помилився.

— У грецькій міфології, завдяки одному із чудес фантазії, яких там доволі, матір'ю муз, як ти пригадуєш, була Мнемозіна — Пам'ять... І в мене постійно жнве пам'ять про мою землю, мій народ, який так далеко і водночас так близько. — Він невміло тицьнув трохи довшою лівою культею, нещадно обсмаленою цигарками і запальничкою, у те місце, де має бути серце. Одвернувся. Таке розчулення і відвертість не для нього, не для його уст...

За хвилю пробував робнти із себе безтурботного, жвавого веселуна. Це йому погано вдавалося, бо артист з Миколи, треба відверто сказатн, аж ніякий. І все ж настроював себе і мене на той, ще на самому початку заведений лад.

— От відгадай загадку: хто гірший від усіх? І хто кращий від усіх? Га — не знаєш, не знаєш...

Учора я випадково по телебаченню дивився рекламу нового ірландського фільму «Легка нога» — про трагедію хлопця, котрий так само, як Микола, лишився без рук. Він теж став художником, але малював ногою. Про Бідняка б зняти фільм — про його творчі, сімейні, життєві драми і проблеми: серед більш як 60-ти мільйонів українців він єдний художник, що малює устами. У всякому разі, єдний українець, який входить у Світову асоціацію митців, які малюють устами або ногами,— а їх, хворих поліартритом і калік після авіа-, залізничних і автокатастроф більше двохсот — з Індії і Австралії, Габона і Франції...

Микола найменше переймався моїми думками.

— То що, не знаєш? Ех, ти... Гірший від усіх — безпечний чоловік; кращі від усіх — діти...

Ну, щодо дітей... І я вже з мого дитинства їм можу давати навіть легенькі загадки, наперед знаючи, що не відгадають. Хоч би оту: без рук, а малює? Ні, скажу, дітки, не знаєте, не відгадаєте — бо не тільки мороз на шибці виводить казкові орнаменти, а ще є Микола Бідняк, який фарбами на полотні ніжними і суворнмн устами малює-гаптує такі картини, якнм ціни нема.

ЮРІЙ АКСЮТІН, *професор*
ДМИТРО ТАБАЧНИК, *історик*

УКРАЇНСЬКИЙ СИНОДИК МИКИТИ ХРУЩОВА

АБО ДОКУМЕНТАЛЬНІ СВІДЧЕННЯ ПРО ТЕ, ЩО ПИТАННЯ ПРО РЕАБІЛІТАЦІЮ ЖЕРТВ СТАЛІНЩИНИ КЕРІВНИК УКРАЇНИ ПОРУШИВ ЩЕ ЗА ЖИТТЯ САМОГО СТАЛІНА І ЗАДОВГО ДО XX З'ЇЗДУ

Рік тому в «Литературной газете» була надрукована стаття українського літературознавця Сергія Гальченка «Гіркий шлях гумориста». В ній розповідається про табірну одіссею Остапа Вишні, який провів десять років в ув'язненні і був, за даними автора, звільнений 3 грудня 1943-го з ініціативи Олександра Довженка і не без участі Хрущова. Але два унікальних документи, на які ми натрапили, дають змогу уточнити, що довгоочікувану волю Остап Вишня одержав на рік раніше. Пощастило також — і це головне — завдяки ознайомленню з донедавна утаємниченими архівами пролити світло на трагічну долю ще чотирьох десятків відомих діячів науки та культури України, які стали в різні роки жертвами сталінського терору. На особливу ж увагу заслуговує той факт, що першим зацікавився,— а тоді ще йшла війна,— куди поділася велика група українських вчених, письменників, художників, які були репресовані в тридцяті роки, Хрущов. Він розумів, що вони були б конче потрібні для повоєнного відродження республіки.

У № 12 за 1989 рік журналу «Дружба народов» член-кореспондент АН УРСР Микола Жулинський, посилаючись на досить приблизні підрахунки, зроблені у багатьох закордонних архівах, наводить такі болісновражаючі цифри: з 259 українських письменників, що друкувалися у 1930 році, після 1938 року продовжували працювати лише 36. З усіх інших власною смертю померли лише 7, 8 обірвали життя самогубством, 16 зникли безвісти, але, мабуть, були репресовані, 17 розстріляні, а 175 після арешту були заслані, й подальша доля їхня невідома. Про те, що сталося з кожним з них, міг би, звичайно ж, повідати КДБ, але поки що не квапиться оприлюднити свої відомості. Однак в цілому у питанні про допуск до матеріалів державних та партійних архівів вже є певні зрушення, що дає змогу історикам розпочати працю над створенням поіменного реєстру жертв Сталіна в кожній галузі людської діяльності, у кожному регіоні країни.

У даному разі йдеться про розшукані нами в головному партійному архіві України документи, які можна з повним правом назвати своєрідним синодиком, поминальним сумним списком, що складається з прізвищ 48 видатних діячів науки й культури республіки, у тому числі 23 письменників і літературознавців, 10 вчених-істориків, 9 композиторів, акторів та художників, 3 мовознавців, одного педагога і одного академіка-фізика. Складений цей список у роки Великої Вітчизняної війни в апараті тодішнього члена Політбюро ЦК ВКП(б) і першого секретаря ЦК КП(б)У Хрущова. І саме тому особливо цікавий — цікавий хрущовськими формулюваннями, його визначеннями, оцінками і характеристиками людей, що згадуються у списку.

31 жовтня 1943 року, коли розгорнулися вирішальні бої за Київ, помічник Хрущова Гапочка направляє цей список народному комісарові Держбезпеки України генералові Савченку з такою запискою: «За особистим дорученням товариша Хрущова надсилаю вам цей матеріал. Товариш Хрущов буде з вами говорити з цього питання».

Про що говорив Микита Сергійович із Савченком, ми не знаємо. Але розмова

відбулася дуже швидко — ще до визволення Києва — 31 жовтня або 1 листопада, бо вже ввечері 1 листопада нарком Держбезпеки переправляє документ одному зі своїх заступників Медведєву з власноручною резолюцією: «Повідомте на осіб, що проходять по цьому списку, докладніші відомості. Складіть довідку для визначення, кого з них можна повернути на Україну. Савченко».

Самий документ, переданий наркомові, ніким не підписаний, що, впевнені, зовсім не випадково. За тих часів втручання в такі справи боялися всі, навіть члени Політбюро. Починається він нейтральною, обережною фразою: «Подаю список осіб, щодо яких слід було б з'ясувати, чи є можливість залучити їх до роботи найближчим часом у тій чи іншій науковій або художній установі УРСР». І хоча підпису самого Хрущова тут немає, але, враховуючи супровідну записку його помічника, миттєву реакцію всесильного наркома, швидкість, з якою почали рухатися папери по бюрократичних нетрях наркомату, ми можемо впевнено стверджувати, що цей список був або особисто складений Микитою Сергійовичем, або продиктований ним Гапочці. Судячи також з того, як заклопотався генерал Савченко, як негайно доручив перевірку не кому-небудь, а одному із своїх заступників, він достеменно знав, кому належить авторство анонімного, на перший погляд, списку.

Та, мабуть, генерал Савченко, який, безумовно, був у курсі всіх республіканських справ, не міг не знати від свого колеги — народного комісара внутрішніх справ України генерала Сергієнка, або з так званих «оперативних джерел», бо НКДБ і НКВС постійно конкурували, стежили, підглядали один за одним, що це вже не перша спроба Микити Сергійовича втрутитися у справи репресованих. І не міг не знати, що подібне і незвичайне для тих часів доручення ще на початку серпня 1943-го одержав від Хрущова особисто нарком внутрішніх справ Сергієнко.

Нещодавно я натрапив на спогади Василя Костенка, який з липня 1943 до 1947 року був лідером українських комсомольців і часто зустрічався, особливо під час війни, з Микитою Сергійовичем. Ось що він розповідає:

«Якось увечері після моєї чергової інформації про враження від зустрічей у визволених селах, зокрема про розмови з молоддю, Микита Сергійович уважно подивився мені в очі і несподівано запитав:

— А кого ви знали особисто з колишніх комсомольських працівників, репресованих у тридцять сьомому — тридцять восьмому роках?

Відверто кажучи, я насторожився.

— Мабуть, усіх,— відповів стримано. І назвав десять чи дванадцять колишніх перших та других секретарів ЦК ЛКСМУ, секретарів обкомів, завідуючих відділами ЦК, в тому числі й С. І. Усенка, який був заарештований восени 1938 року (до речі, з відома Микити Сергійовича. — **Авт.**)...

Він вийшов із-за столу, походив хвилину-другу попід стіною тісної хати, кілька разів подивився у мій бік і додав:

— Складіть список названих вами людей і покажіть його мені.

Це мене ще більше стурбувало.

Наступного дня я показав йому список, до якого заніс дванадцять чоловік...

М. С. Хрущов довго мовчав, ніби подумки кілька разів перечитував, продумував список і нарешті сказав:

— Поїдьте завтра до Милового, там наш Наркомат внутрішніх справ. Від його імені передайте список особисто наркомові. Скажіть, що я прошу через союзне відомство встановити, хто з цих людей живий і де перебуває. Відповідь хай дадуть вам особисто, а ви доповісте мені. Все.

Місяців через два (тобто на початку — в середині жовтня 1943 року. — **Авт.**) уже в Харкові мені подзвонив нарком і повідомив: є результати розшуків. Ми зустрілися. Нарком не приховував свого невдоволення, що йому довелося займатися цією делікатною справою. Адже про це міг дізнатися Берія. Мовчки дістав із сейфа список і подав мені. Навпроти всіх імен червоним олівцем були поставлені мінуси, що означало: нікого з них уже немає серед живих.

Улучивши слушний момент, я доповів Микиті Сергійовичу. Він подивився на червоні мінуси, встав і почав ходити просторим кабінетом, зиркаючи у вікно, збуджено розмахуючи руками. Потім сказав:

— Ні за що погубили людей...

Було це влітку 1943-го, за десять років до смерті Сталіна. Сказати таке в той час міг тільки чесний і сміливий політичний діяч...»

А тепер перейдемо до самого хрущовського «синодика». Список починається зі згадки про Інститут історії України Академії наук УРСР, що, на наш погляд, також не випадково. Відкриває перелік прізвищ такий коментар: «У цьому інституті помітна гостра нестача наукових працівників. Багато досить кваліфікованих істориків у 32—37-х роках виїхали з України. Певна частина з них була пов'язана зі школою М. С. Грушевського. Виїхавши з України, вони влаштувалися на роботу в історичні заклади різних міст: Москви, Ленінграда, Куйбишева і т. п. Репресіям вони не піддавалися. Певна частина з цього списку репресіям (адміністративній висилці або ж ув'язненню) піддавалася, але зараз звільнена і працює у тих чи інших радянських установах».

Хто ж вони, ці вчені-історики, що опинилися за межами України, про яких знав Хрущов або його найближчий помічник Гапочка і яких бажано було повернути?

1. Лев Олександрович **Окиншевич** — 45 років, знаючий, обдарований вчений-історик, працював в Академії, у 1933 році виїхав до РРФСР, репресіям, здається, не піддавався.

2. Михайло Єлисейович **Слабченко** — був до 1930 року українським академіком, на судовому процесі у справі «Спілки визволення України» («СВУ») засуджений до 8 років. Зараз йому 60 років.

3. Володимир Олексійович **Пархоменко** — 56 років, професор, у 1930 році був висланий з Дніпропетровська, перед війною працював у Ленінградському університеті, часто друкувався у радянських журналах.

4. Володимир Степанович **Євфімовський** — від 43 до 46 років, пречудовий знавець архівних джерел, у 1933 році виїхав з Харкова до Ленінграда, репресіям не піддавався, працював в Архівному управ-

лінні (належало у ті роки до НКВС. — **Авт.**), друкувався в «Красном архиве».

5. Дмитро Овсійович **Кравцов** — від 43 до 45 років, кандидат історичних наук, працював в Академії наук, добирав архівні документи і джерела, репресіям не піддавався, перед війною працював доцентом у Куйбишевському педінституті.

6. Віктор Дмитрович **Юркевич** — 42 роки, працював в Академії наук, займався відбором архівних матеріалів. Примітка: де перебуває, невідомо, але дізнатися можна, бо він, здається, племінник тов. Вишинського.

7. Федір Матвійович **Гавриленко** — від 40 до 42 років, добре і грунтовно знає історію Запорізької Січі, репресований у 1937—1938 роках.

8. Віктор Олександрович **Рожановський** — 56 років, до 1934 року працював в Академії наук, знавець друкованих джерел (малися на увазі стародруки. — **Авт.**), в 1935—1936 роках репресований, зараз перебуває в Караганді, викладає в педагогічному інституті, бажає поновити зв'язки з Академією.

9. Валентин Васильович **Рудиєв** — до війни працював в Архівному управлінні НКВС УРСР, зараз директор школи в селі Усть-Уйське Челябінської області; дуже бажає працювати в Академії або хоча б співробітничати з нею шляхом листування.

10. Микола **Горбань** — історик, літератор, автор дуже популярних книжок з історії України, був репресований, але зараз звільнений, працює в Казахстані.

Як бачимо, розмову про повернення на Україну не випадково розпочато з учених-істориків. Адже, напевно, це хитрий маневр Хрущова: половина з них не піддавалася ніяким репресіям, з деякими зберігся зв'язок, деякі з них навіть працюють чи працювали в Архівному управлінні, а це означає — в системі органів та підрозділів НКВС, а один і взагалі «племінник товариша Вишинського». Тобто люди як люди, нічого страшного! А неофіційний, неканцелярський стиль документа, відсутність чітких даних — навіть роки подані приблизно, від — до, та відомостей про «ворожу діяльність» — «репресований, здається, не був», а також те, що список складений не в алфавітному порядку, переконує: документ писали не канцеляристи з апарату ЦК. Вони б собі такої вільності не дозволили. Ще один аргумент на користь того, що Микита Сергійович був автором чи радше одним з авторів цього цікавого документа, бо, ясна річ, хтось же мав з'ясувати всі ці відомості (хто є професором, а хто доцентом Куйбишевського педінституту чи директором школи на Уралі).

Далі у списку мова йде про Інститут фізики АН УРСР, і знову-таки знайдено обачливе прикриття: «Товариш Олександр Богомолець (президент Академії наук України, депутат Верховної Ради СРСР, Герой Соціалістичної Праці, лауреат Сталінської премії. — **Авт.**) одержав листа від колишнього академіка Гольдмана — він був репресований, зараз звільнений, працює в одній науковій установі в Сибіру».

Потім хрущовський список переходить до інших категорій творчої інтелігенції: по Інституту мистецтв АН УРСР — Іван Іванович **Врона** — мистецтвознавець, професор, колишній ректор Київського художнього інституту; був виключений з партії та репресований, зараз звільнений, працює вчителем у Ташкенті, прислав прохання (про помилування. — **Авт.**) до Президії Верховної Ради УРСР.

По Наркомосу УРСР: Іван Опанасович **Соколянський** — видатний педагог, відомий фахівець з навчання глухонімих, колишній директор Харківського інституту дефективних дітей, колишній член колегії Наркомосу УРСР; був виключений з партії та репресований, працює в Москві, у науково-дослідному інституті спецшкіл Наркомосу СРСР.

І ось, нарешті, найскладніша частина списку — перераховуються письменники та літературознавці, про долі яких немає ніяких відомостей навіть у хрущовського апарату (коментарі та визначення-дефініції подані як в оригіналі. — **Авт.**). Тут що не прізвище — в тому числі й широковідомі — то трагедія!

1. Остап **Вишня**, він же Павло Михайлович **Губенко**,— відомий фейлетоніст-гуморист, прозаїк, заарештований у Харкові в 1934 році.

2. Валеріан Петрович **Підмогильний** — прозаїк, перекладач з французької, мовознавець, заарештований у Харкові в 1934 році.

3. Василь **Бобинський** — західноукраїнський поет, заарештований у Харкові в 1934 році.

4. Володимир **Гжицький** — західноукраїнський прозаїк та драматург, заарештований у Харкові в 1934 році.

5. Олекса Андрійович **Слісаренко** — прозаїк, заарештований у Києві в 1935 році.

6. Георгій Данилович **Шкурупій** — поет і прозаїк, заарештований у Києві в 1934 році.

7. Михайло **Козоріз** — західноукраїнський прозаїк, заарештований у Києві в 1934 році.

9. Павло Петрович **Филипович** — поет та літературознавець, заарештований у Києві (рік арешту невідомий. — **Авт.**)

10. Михайло **Ірчан** — західноукраїнський драматург і прозаїк, заарештований у Харкові в 1933 році.

11. Яків Григорович **Савченко** — поет, заарештований у Києві в 1935 році.

12. Михайло Васильович **Семенко** — поет, заарештований у Харкові в 1937 році.

13. Борис **Антоненко-Давидович (Давидов)** — прозаїк, заарештований в Алма-Аті в 1935 році.

14. Валеріан Львович **Поліщук** — поет, заарештований в Харкові у 1934 році.

15. Василь Михайлович **Губенко (Чечвянський)**, брат Остапа Вишні,— письменник, гуморист, заарештований у Харкові в 1937 році.

16. Іван Дмитрович **Ковтун (Вухналь)** — письменник-гуморист, заарештований в Харкові в 1936 році.

17. Ананій Дмитрович **Лебідь** — літературознавець, критик, заарештований в Києві у 1933 році.

18. Гнат Мартинович **Хоткевич** — старий письменник, драматург, великий знавець народної музики, заарештований у Харкові в 1937 році.

19. Максим Максимович **Лебідь** — літературознавець, заарештований у Харкові в 1933 році.

20. Микола Григорович **Філянський** —

старий поет, заарештований в 1936 році.

21. Микола Дмитрович **Чернявський** — старий поет, заарештований в Херсоні в 1937 році.

22. Пилип **Капельгородський** — старий поет, заарештований в Полтаві у 1938 році.

Потім перераховуються, також не за алфавітом, композитори, актори і художники:

1. Василь Миколайович **Верховинець** — знавець народної музики і танців, заарештований у Полтаві в 1937 році.

2. Кость Миколайович **Богуславський** — автор надзвичайно популярних у свій час пісень, заарештований у Харкові в 1935 році.

3. Пимен Михайлович **Рудяків** — мистецтвознавець, заарештований у Києві в 1937 році.

4. Євген Іванович **Падалка** — художник, заарештований у Києві в 1935 році.

5. Василь **Седляр** — художник, заарештований у Києві в 1935 році.

6. Степан **Шагайда** — актор, працював у кіно, заарештований у Києві в 1936 році.

7. Микола **Надемський** — артист, працював у кіно і театрі, заарештований у Києві в 1937 році.

8. Фауст (Фавст) Львович **Лопатинський** — західноукраїнський актор і театральний режисер, заарештований у Києві в 1936 році.

9. Лідія Євгенівна **Вовчик-Блакитна** — заарештована в Харкові у 1937 році. Лідія Євгенівна подана у списку без зазначення фаху і без будь-яких приміток, хоча, безумовно, Хрущов знав, ким вона доводилася Василю Еллану-Блакитному. І нарешті, останніми завершують список мовознавці (про них також немає жодних додаткових відомостей, окрім фахової належності. — **Авт.**):

1. Борис **Ткаченко**, заарештований у Харкові в 1937 році.

2. Олена **Курило**, заарештована в Москві у 1937 році.

3. Євген Васильович **Касьяненко**, заарештований у Харкові в 1937 році.

6 листопада 1943 року, в день, коли радянські війська вступали у визволений Київ, зазначені списки були направлені генералом Савченком на перевірку до відповідних відділів республіканського та союзного Наркоматів державної безпеки. А рівно через два місяці, 6 січня 1944 року,— термін для розгляду подібних справ надзвичайно короткий,— нарком Держбезпеки України доповідає Хрущову у ЦК КП(б)У:

«Перевіркою списку на 46 осіб українських письменників, працівників науки та мистецтв встановлено, що 41 чоловік з цього списку перебуває на оперативному обліку НКВС — НКДБ і про них є такі відомості...»

Відразу зазначимо, що список Хрущов подав на 48 чоловік, але нарком відповів лише про 45. Чому поза увагою залишилися письменник Володимир Гжицький та історик Віктор Рожановський, нам незрозуміло. Немає відомостей також про вченого-фізика, академіка Гольдмана, про якого клопотався президент АН УРСР академік Богомолець. Але, мабуть, з погляду генерала, то були несуттєві дрібниці. Що ж стало відомо про тих, хто «перебуває на оперативному обліку НКВС — НКДБ»?

Тут ми знову повертаємось до трагічного списку, бо він позначений вже не високими хрущовськими оцінками, а рядками з вироків. Контраст цей приголомшує!

1. Валеріан Петрович **Підмогильний** — 1901 року народження, уродженець села Чапліне Дніпропетровської області, літератор. Заарештований 10 грудня 1934 року НКВС УРСР за звинуваченням у злочинах, передбачених статтями 54-8 і -11 Кримінального кодексу УРСР[1]. Вироком виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР від 28 березня 1935 року засуджений до позбавлення волі строком на 10 років. Повторно засуджений 9 жовтня 1937 року трійкою Управління НКВС по Ленінградській області до вищої міри покарання за активну контрреволюційну діяльність. Вирок виконано[2].

2. Василь Петрович **Бобинський** — 1898 року народження, уродженець Галичини. Заарештований 25 грудня 1933 року ДПУ СРСР у справі «УВО» (сфабрикована справа так званої «Української військової організації». — **Авт.**). Рішенням судової трійки при Колегії ДПУ УРСР від 28 лютого 1934 року засуджений до 3 років ув'язнення у виправно-трудових таборах. Вдруге заарештований УНКВС по Калінінській області 3 листопада 1937 року за звинуваченням у злочинах, що підпадають під статтю 58-6 Кримінального кодексу РРФСР. 28 січня 1938 року комісією НКВС СРСР засуджений до вищої міри покарання, вирок виконано.

3. Олексій Андрійович **Слісаренко** — 1891 року народження, уродженець міста Волочанська (Харківська область), письменник. 19 березня 1935 року Військовим трибуналом Київського військового округу засуджений за ст. 54-2, -4 і -11 КК УРСР до 10 років виправно-трудових таборів посиленого режиму. 9 жовтня 1937 року вдруге засуджений трійкою УНКВС по Ленінградській області за активну контрреволюційну діяльність до вищої міри покарання. Вирок виконано.

4. Георгій Данилович **Шкурупій** — 1903 року народження, уродженець Бессарабії, літератор. Заарештований 3 грудня 1934 року НКВС УРСР за звинуваченням у злочинах, що передбачені статтями 54-8 і -11 КК УРСР. Засуджений Військовим трибуналом УВО 28 квітня 1935 року до позбавлення волі строком на 10 років. Вдруге засуджений судовою трійкою УНКВС по Ленінградській області 28 лютого 1937 року за контрреволюційну діяльність до вищої міри покарання. Вирок виконано.

---

[1] Стаття 54 Кримінального кодексу УРСР відповідала сумнозвісній статті 58 Кримінального кодексу РРФСР «Контрреволюційні злочини», а її частини 2, 6, 8, 10 та 11 застосовувались до звинувачених відповідно у збройному повстанні, шпигунстві, підготовці або здійсненні терористичних актів, антирадянській пропаганді та агітації, а також участі в організації, спеціально створеній для здійснення всіх цих злочинів.

[2] Як відомо з тогочасних документів, смертні вироки по рішеннях судів, судових трійок, військових трибуналів тощо за злочини, пов'язані із «контрреволюційною діяльністю», виконувалися негайно — протягом однієї доби від винесення вироку.

5. Михайло Кирилович **Козоріз** — 1882 року народження, уродженець Галичини, колишній науковий співробітник Української Академії наук. Заарештований ДПУ УРСР 21 лютого 1933 року у справі «УВО». Постановою судової спецтрійки при колегії ДПУ УРСР від 1 жовтня 1933 року засуджений до 5 років виправно-трудових таборів (ВТТ). Повторно засуджений трійкою УНКВС по Ленінградській області 9 жовтня 1937 року за контрреволюційну діяльність до вищої міри покарання. Вирок виконано.

6. Микола Гурійович **Куліш** — 1892 року народження, уродженець Харкова, письменник. Заарештований 7 грудня 1934 року НКВС УРСР за звинуваченням у злочинах, що передбачені ст. 54-8 і -11 КК УРСР. Засуджений Військовим трибуналом Київського військового округу 4 лютого 1936 року до 10 років. Вдруге засуджений трійкою УНКВС по Ленінградській області 9 жовтня 1937 року за контрреволюційну діяльність до вищої міри покарання. Вирок виконано.

7. Павло Петрович **Филипович** — 1891 року народження, уродженець колишньої Київської губернії, літературознавець. Заарештований 5 вересня 1935 року НКВС УРСР за звинуваченням у злочинах, передбачених ст. 54-8 та -11 КК УРСР. Вироком Військового трибуналу Київського військового округу від 4 лютого 1936 року засуджений на 10 років. Вдруге засуджений трійкою УНКВС по Ленінградській області 9 жовтня 1937 року. Вирок — до вищої міри покарання — виконано 9 жовтня 1937 року.

8. Мирослав Дмитрович **Ірчан-Бабюк** — 1896 року народження, уродженець Галичини, письменник, колишній відповідальний редактор журналу «Західна Україна». Заарештований 28 грудня 1933 року ДПУ УРСР у справі «УВО», звинувачений у злочинах, що підпадають під ст. 54-8 і -11 КК УРСР. Постановою судової трійки при колегії ДПУ УРСР від 28 лютого 1934 року засуджений до 10 років позбавлення волі у концтаборі. Вдруге засуджений трійкою УНКВС по Ленінградській області 9 жовтня 1937 року. Вирок — до вищої міри покарання — виконано.

9. Яків Григорович **Савченко** — 1890 року народження, уродженець Харківської області, поет та критик. Заарештований 19 вересня 1937 року за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54-8 і -11 КК УРСР. 1 листопада 1937 року виїзна сесія Військової колегії Верховного суду УРСР засудила його до вищої міри покарання. Вирок виконано.

10. Михайло Васильович **Семенко** — 1892 року народження, уродженець Полтавської області, письменник. Заарештований 25 квітня 1937 року НКВС УРСР за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54-8 і -11 КК УРСР. 23 жовтня 1937 року виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР засудила його до вищої міри покарання. Вирок виконано.

11. Валеріан Львович **Поліщук** — 1897 року народження, уродженець колишньої Волинської губернії, літератор. Заарештований 6 грудня 1934 року НКВС за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54-8 і -11 КК УРСР. 28 березня 1934 року виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР засудила його до позбавлення волі на 10 років. Вдруге засуджений 9 жовтня 1937 року трійкою УНКВС по Ленінградській області за контрреволюційну діяльність. Вирок — до вищої міри покарання — виконано.

12. Василь Михайлович **Губенко-Чечвянський** — 1888 року народження, уродженець села Грунь, Харківська область, письменник. Заарештований 3 січня 1936 року НКВС УРСР за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54-8 і -11 КК УРСР. Засуджений 14 липня 1937 року Військовою колегією Верховного суду СРСР. Вирок — до вищої міри покарання — виконано.

13. Іван Дмитрович **Ковтун-Вухналь** — 1906 року народження, уродженець села Чорнобаївка, Харківська область, письменник. Заарештований 3 листопада 1936 року НКВС УРСР за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54-8 і -11 КК УРСР. Засуджений Військовою колегією Верховного суду СРСР до вищої міри покарання. Вирок виконано.

14. Ананій Дмитрович **Лебідь** — 1900 року народження, уродженець Чернігова, викладач української мови та літератури. Заарештований 19 квітня 1935 року НКВС УРСР за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54-8 і -11 КК УРСР. Засуджений 4 лютого 1936 року Військовим трибуналом КВО до 10 років. Вдруге засуджений 25 листопада 1937 року спецтрійкою УНКВС по Ленінградській області за контрреволюційну діяльність. Вирок — до вищої міри покарання — виконано.

15. Микола Григорович **Філянський** — 1873 року народження, уродженець Полтавської області, літератор. Заарештований 11 жовтня 1937 року УНКВС по Дніпропетровській області за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54-10 і -11 КК УРСР. Засуджений 11 січня 1938 року виїзною сесією Військової колегії Верховного суду СРСР до вищої міри покарання. Вирок виконано.

16. Пилип Йосипович **Капельгородський** — 1892 року народження, уродженець села Городище, Полтавська область, письменник. Заарештований 19 березня 1938 року УНКВС по Полтавській області за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54-10 і -11 КК УРСР. Засуджений трійкою УНКВС по Полтавській області до вищої міри покарання.

17. Василь Миколайович **Верховинець-Костєв** — 1880 року народження, уродженець Галичини, колишній керівник українського державного жіночого ансамблю. Заарештований 25 липня 1937 року НКВС УРСР за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54-8 і -11 КК УРСР. Засуджений 11 квітня 1938 року виїзною сесією Військової колегії Верховного суду СРСР до вищої міри покарання. Вирок виконано.

18. Костянтин Євгенович **Богуславський** — 1895 року народження, уродженець Ворошиловградської області, композитор. Заарештований 12 серпня 1937 року УНКВС по Харківській області за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54-8 і -10 КК УРСР. Засуджений 8 вересня 1937 року трійкою УНКВС до вищої міри покарання. Вирок виконано.

19. Пимен Михайлович **Рудяков** —

1898 року народження, уродженець Києва, колишній директор Київського музею народної творчості. Заарештований 16 жовтня 1937 року НКВС УРСР за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54-8 і -11 КК УРСР. Засуджений 21 грудня 1937 року виїзною сесією Військової колегії Верховного суду СРСР до вищої міри покарання. Вирок виконано.

20. Іван Іванович **Падалка** — 1894 року народження, уродженець села Драбів, Харківська область, художник. Заарештований 29 вересня 1937 року НКВС УРСР за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54-8 і -11 КК УРСР. Засуджений 13 липня 1937 року Військовою колегією Верховного суду СРСР до вищої міри покарання. Вирок виконано.

21. Василь Феофанович **Седляр** — 1899 року народження, уродженець села Краснівка, Полтавська область, художник. Заарештований 28 листопада 1936 року НКВС УРСР за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54-8 і -11 КК УРСР. Засуджений 13 липня 1937 року Військовою колегією Верховного суду СРСР до вищої міри покарання. Вирок виконано.

22. Станіслав Васильович **Шагайда-Шагодін** — 1896 року народження, уродженець Галичини, артист Київської кінофабрики. Заарештований 17 грудня 1937 року УНКВС по Київській області за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54-6 КК УРСР. Засуджений 12 січня 1938 року постановою НКВС СРСР та прокурора СРСР до вищої міри покарання.

23. Микола Захарович **Надемський** — 1892 року народження, уродженець Києва, колишній артист Одеської кінофабрики. Заарештований 17 грудня 1937 року УНКВС по Одеській області за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54-10 і -11 КК УРСР. Засуджений 23 грудня 1937 року трійкою УНКВС по Одеській області до вищої міри покарання. Вирок виконано.

24. Фауст Львович **Лопатинський** — 1899 року народження, уродженець Львова, колишній сценарист Київської кіностудії. Заарештований 1 червня 1937 року НКВС УРСР за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54-10 і -11 КК УРСР. Порядком наказу НКВС СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 року розстріляний 3 вересня 1937 року (за матеріалами слідства і без всякого суду. — **Авт.**).

25. Борис Данилович **Ткаченко** — 1899 року народження, уродженець Воронежа, колишній коректор-консультант Партвидаву. Заарештований 31 жовтня 1937 року НКВС УРСР за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54-8 і -11 КК УРСР. Засуджений 22 грудня 1937 року виїзною сесією Військової колегії Верховного суду СРСР до вищої міри покарання. Вирок виконано.

26. Євген Іванович **Касьяненко** — 1889 року народження, письменник-перекладач. Заарештований 11 серпня 1937 року УНКВС по Харківській області за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54-8 і -11 КК УРСР. Засуджений 20 грудня 1937 року Військовою колегією Верховного суду СРСР до вищої міри покарання. Вирок виконано.

27. Федір Матвійович **Гавриленко** — 1899 року народження, уродженець села Новопавлівка Одеської області, науковий працівник. Заарештований 11 липня 1937 року НКВС УРСР за звинуваченням у злочинах, що передбачаються статтями 54-8 і -11 КК УРСР. Засуджений 1 грудня 1937 року Особливою нарадою НКВС СРСР до 5 років виправно-трудових таборів. Утримувався у Севвостлазі, де 23 березня 1939 року помер.

28. Віктор Дмитрович **Юркевич** — 1898 року народження, уродженець Ленінакана, Вірменія, колишній науковий співробітник Української Академії наук. Заарештований 12 вересня 1937 року. Засуджений 1 грудня 1937 року трійкою УНКВС по Київській області до 10 років виправно-трудових таборів посиленого режиму. Відомостей про місце відбування покарання не маємо.

29. Володимир Зенонович **Ржаницький** — 1895 року народження, уродженець Галичини, науковий працівник. Заарештований 7 грудня 1933 року ДПУ УРСР у справі «УВО» (ст. 54-8 і -11 КК УРСР). Засуджений 23 лютого 1934 року судовою трійкою при Колегії ДПУ УРСР до 10 років. Утримувався в Інтлазі. Відомостей про його місцеперебування у даний час не маємо ніяких.

30. Борис Дмитрович **Антоненко-Давидович** — 1899 року народження, уродженець міста Ромни, письменник. Заарештований 2 січня 1935 року НКВС УРСР за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54-8 і -11 КК УРСР. Засуджений 23 вересня 1935 року Військовим трибуналом Київського військового округу до 10 років без ураження у правах та без конфіскації майна. Термін покарання відбував в БАМлазі, де вдруге заарештований 10 квітня 1937 року за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 58-10 і -11 КК РРФСР. Засуджений 27 липня 1937 року відділенням Далекосхідного крайового суду при БАМлазі ще до 10 років виправно-трудових таборів посиленого режиму. Утримувався у Букачаглазі. Місцеперебування його у даний час невідоме.

31. Лідія Євгеніївна **Вовчик (Блакитна-Вовчик)** — 1900 року народження, уродженка Кам'янець-Подільської області. Заарештована УНКВС по Харківській області за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54-10 і -11 КК УРСР. Засуджена трійкою УНКВС до 10 років таборів. Відомостей про її місцеперебування у даний час не маємо.

32. Максим Максимович **Лебідь** — 1899 року народження, уродженець Полтавської області, колишній співробітник «Вукоопхудожник». Заарештований 23 червня 1934 року ДПУ УРСР у справі «УВО». Засуджений 22 грудня 1934 року Особливою нарадою при НКВС СРСР до 5 років. Утримувався у Ухтпечлазі (м. Чиб'ю). Місцеперебування його у даний час невідоме.

33. Михайло Єлисейович **Слабченко** — 1893 року народження, уродженець Одеси. Заарештований 18 січня 1930 року ДПУ УРСР у справі «СВУ» (сфабрикована ДПУ справа «Спілки визволення України» («СВУ»). — авт.), ст. 54-2 і -11 КК УРСР. Засуджений 19 квітня 1930 року Верховним судом УРСР до 6 років. Утримувався у Белбалтлазі. Справа його переглянута 20 січня

1936 року Особливою нарадою при НКВС СРСР, і йому дозволено проживання у Йошкар-Олі протягом 3 років. Відомостей про його місцеперебування у даний час у нас немає.

34. Володимир Олександрович **Пархоменко** — 1880 року народження, уродженець м. Сміли, професор історії Дніпропетровського інституту народної освіти. Заарештований 30 вересня 1929 року Дніпропетровським облвідділенням ДПУ УРСР у справі «СВУ». Засуджений 28 січня 1930 року судовою трійкою при Колегії ДПУ УРСР до 10 років концтаборів. Покарання відбував у Соловецькому таборі (м. Кем). Достроково звільнений 6 червня 1933 року виїзною трійкою ОДПУ як інвалід. Місцеперебування його у даний час невідоме.

35. Микола Васильович **Горбань** — 1889 року народження, уродженець села Ніколаєвка Полтавської області. Заарештований 6 квітня 1931 року ДПУ УРСР за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54 -11 КК УРСР. Засуджений 7 лютого 1932 року до 3 років висилки в Казахстан. Вдруге заарештований 6 грудня 1933 року повноважним представником ДПУ СРСР у Казахстані за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 58-10 і -11 КК РРФСР. Засуджений 5 березня 1934 року Особливою нарадою при Колегії ДПУ СРСР до 3 років висилки в Обсько-Іртишську область. Відомостей про його місцеперебування у даний час у нас немає.

36. Іван Опанасович **Соколянський** — 1889 року народження, уродженець села Чинське, що на Кубані, професор педагогіки. Засуджений 8 березня 1934 року трійкою при Колегії ДПУ УРСР до 3 років умовно. Заарештований 13 січня 1937 року УНКВС по Харківській області за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54-2, -8 і -11 КК УРСР. Засуджений 20 листопада 1937 року трійкою УНКВС до 10 років. Справу його припинено 16 квітня 1939 року за недостатністю зібраних доказів і свідчень, а він з-під варти звільнений. Місцеперебування його у даний час невідоме.

37. Павло Михайлович **Губенко** (Остап Вишня) — 1889 року народження, український письменник. Заарештований 26 грудня 1933 року ДПУ УРСР за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54-8 і -11 КК УРСР. Засуджений 23 лютого 1934 року Колегією ДПУ СРСР до вищої міри покарання із заміною її ув'язненням на 10 років. Звільнений 8 січня 1943 року з Бутирської в'язниці (м. Москва) на підставі рішення Особливої наради НКВС СРСР від 25 вересня 1942 року. Відомостей про його місцеперебування у даний час немає.

38. Іван Іванович **Брона** — 1887 року народження, уродженець міста Острог (колишня Люблінська губернія), завідував сектором літератури і мистецтва Київського обкому КП(б)У. Заарештований 14 липня 1933 року Київським облвідділом ДПУ УРСР у справі «УВО». Засуджений 14 лютого 1934 року трійкою при Колегії ДПУ до 5 років. Покарання відбував у БАМлазі. Звільнений достроково із зарахуванням робочих днів (точної дати про звільнення у справі немає). В 1939 році він порушив клопотання про зняття з нього судимості, у чому було відмовлено. Відомостей про його місцеперебування у даний час у нас немає.

39. Ігнатій Мартинович **Хоткевич** — 1876 року народження, уродженець Харкова, науковий співробітник, викладач музтехнікуму. Заарештований 28 лютого 1938 року УНКВС по Харківській області за звинуваченням у злочинах, що передбачаються ст. 54-8 і -11 КК УРСР. Наслідки щодо його справи невідомі. Ніяких даних не маємо.

40. Володимир Степанович **Євфімовський** — у 1929 році перебував на оперативному обліку ДПУ УРСР як український націоналіст. Відомостей про його арешт, а також про його місцеперебування у даний час не маємо.

41. Дмитро Овсійович (Євсійович) **Кравцов** — перебував на оперативному обліку в ДПУ УРСР як український націоналіст. Відомостей про його арешт, а також про його місцеперебування у даний час не маємо...

Стосовно ж до Л. О. Оиишкевича, В. В. Рудиєва, М. Д. Чернявського та Олени Курило, як доповідав Хрущову нарком Держбезпеки України Савченко, за документами НКДБ «компрометуючих матеріалів, а також відомостей про їхнє місцеперебування не маємо».

Читання цих документів — заняття важке. І не лише тому, що увесь час пригнічує перелік найменувань репресивних установ, статей Кримінального кодексу та майже однакових звинувачень і жорстоких вироків. Сама нескінченна повторюваність таких слів, як «заарештований», «заарештований вдруге», «засуджений до вищої міри покарання» і «вирок виконано», вражає своєю якоюсь ірраціональною буденністю. Сьогодні все це здається нам якимось трагічним фарсом. Але так було — і ці два документи є зрізом, фотознімком нашої суспільної історії. За ними — відпливи та припливи тієї багаторічної сталінської війни проти власного народу, у даному разі проти української наукової і творчої інтелігенції.

Навіть згадка про те, що одного із заарештованих звільнено за відсутністю зібраних доказів,— такий собі жест НКВС,— лише підкреслює безглуздість всіх інших звинувачень, де теж не існувало жодного доказу. Людей розстрілювали за приналежність до міфічних організацій, яких не існувало насправді, за необережні висловлювання і взагалі ні за що, аби лише був донос сусіда. Представники наймирніших професій — письменники, композитори, художники, артисти і навіть видавничі коректори — звинувачувались у підготовці збройного повстання, шпигунства, здійсненні терористичних актів. Якась суцільна маячня!

Що ж до того щасливця, справа якого була припинена, то йдеться про професора Івана Опанасовича Соколянського, котрий все життя присвятив вихованню сліпо-глухонімих дітей на Україні, навчаючи їх контактів із зовнішнім світом. Так оцього всесвітньовідомого вченого-подвижника і «запідозрили» були у підготовці терористичних актів! Схопили, за звичкою, кинули за грати, а потім, мабуть, схаменулись.

Наведені документи цікаві нам ще й тому, що, по-перше, вони унікальні першоджерела, які з абсолютною, бухгалтерською, точністю розповідають, хто, коли, якого дня і за якими

звинуваченнями був заарештований, а згодом і засуджений. Де відбував покарання, якщо уникнув розстрілу, і хто судив. По-друге, хрущовський запит, мабуть, одна з перших спроб, зроблених ще під час воєнних дій (і за життя Сталіна!), якось підступитись до питання про реабілітацію. І зробив її Микита Сергійович Хрущов, який, на наш погляд, може, саме тоді вперше осягнув велетенські масштаби сталінських злочинів. Запросивши відомості про долю лише півсотні кращих письменників, митців та вчених України, він жахнувся з того, що з ними сталося.

Можна цілком вірогідно припустити, що й сам характер відповіді НКДБ України теж примусив Микиту Сергійовича замислитися над тими, хто ж є справжнім господарем у країні. Перечитайте, будь ласка, ще раз уважно, що писав генерал Савченко Хрущову. Що сказав нового, чим допоміг «хазяїну України» знову залучити до культурного процесу його визначних діячів один з володарів велетенської табірної імперії? Нічим! Просто назвав точні дані про арешти та страту приречених. А про живих майже нічого — «відомостей», мовляв, немає! Немає у НКДБ, який, здається, навіть знав, що кому сниться! Це була явно замаскована за бюрократичними законами досить ввічлива, але чітка відповідь — не лізьте, Микито Сергійовичу, не в свої справи.

І якщо так відповідали членові Політбюро ЦК ВКП(б), то не міг Хрущов ще раз не пересвідчитись, як поводяться в органах з рядовими громадянами, із звичайними прохачами. Урок 1943-го був сприйнятий і засвоєний. Можливо, таких уроків було і до того, і після того ще дуже багато, але і в 1953-му під час беріївського заколоту, і в 1956-му, під час XX з'їзду, і в 1961-му, під час XXII з'їзду, Хрущов цього не забуде.

Знайомлячись з відповіддю наркома державної безпеки, не можна не звернути уваги на одну «деталь», яка є найстрашнішою ознакою того часу, найжахливішим враженням від пожовклих сторінок. Подивіться, скільки інстанцій, установ, органів і організацій мали право в ті часи позбавляти людей життя. Таке право — право карати людину смертю мали: Військова колегія Верховного суду СРСР, Особлива нарада при ДПУ, а згодом при НКВС СРСР, Колегія ДПУ СРСР, Комісія НКВС СРСР, військовий трибунал будь-якого військового округу, спеціальні трійки — «трійки смерті» при будь-якому обласному управлінні НКВС. Людей страчували за... постановою НКВС СРСР і прокурора СРСР, навіть просто за спеціальним наказом НКВС СРСР — звичайним наказом по міністерству. Так, наприклад, сценариста і кінодраматурга Фауста Лопатинського розстріляли 11 серпня 1937 року саме за наказом № 00485 по НКВС СРСР. В країні вирувала справжня вакханалія смерті, коли кривава, в тому числі й позасудова, розправа ставала звичним елементом повсякденного життя...

Лист-відповідь Хрущову, підписаний генералом Савченком, на перший погляд, лише суха констатація фактів. А насправді в ньому є прихована «драматургія», тобто вирок за вироком розгортаються як єдиний процес. Так, 29 вересня 1929 року був заарештований професор історії Дніпропетровського інституту народної освіти (нині Дніпропетровський держуніверситет) В. Пархоменко, який нібито належав до «Спілки визволення України». А вже 28 січня 1930 йому присудили 10 років ув'язнення і відправили «перевиховуватися» на Соловки. За десять днів до цього заарештували в цій же справі й академіка Михайла Слабченка. 19 квітня він одержав 6 років з «використанням» його знань на будівництві Біломорсько-Балтійського каналу, де він змушений був розважати кримінальників, щоб вижити в їхньому середовищі.

21 лютого 1933 року у справі неіснуючої «УВО» заарештовано західноукраїнського прозаїка М. Козоріза, а через місяць, 14 липня 1933-го, в цій же справі — завідуючого сектором літератури і мистецтва Київського обкому КП(б)У, колишнього ректора Київського художнього інституту І. Врону. 7 грудня настала черга західноукраїнського прозаїка і драматурга В. З. Ржицького, 25 грудня — відомого поета-галичанина В. Бобинського, 26-го — Остапа Вишні, 28-го — головного редактора журналу «Західна Україна» Мирослава Ірчана. Остапа Вишню приректи на розстріл, що потім як ласка НКВС був замінений на 10 років таборів посиленого режиму.

1 грудня 1934 року в Ленінграді був убитий Кіров, і негайно по всьому Радянському Союзу почали шукати і кидати за грати «терористів». Творча інтелігенція України ці пошуки відчула відразу: 3 грудня заарештовано поета і прозаїка Г. Шкурупія, 6-го — поета В. Поліщука, наступного дня — відомого драматурга М. Куліша, ще через три дні — мовознавця, перекладача з французької мови і блискучого прозаїка В. Підмогильного. 19 березня 1935 року на 10 років таборів — тепер цей термін ув'язнення стає трохи не мінімальним — засудили прозаїка Олексу Слісаренка. 3 січня 1936 року заарештований письменник-гуморист В. М. Губенко-Чечвянський, брат Остапа Вишні.

І ось настає незабутній, проклятий довіку 1937 рік... Вже 13 січня вдруге заарештовують професора Соколянського, який щойно відсидів три роки, 28 лютого повторно засуджується — цього разу вже до вищої міри покарання — Г. Шкурупій. Місяць за місяцем — і знову безжальні вироки.

9 жовтня 1937 року трійка УНКВС по Ленінградській області за кілька хвилин засуджує на смерть відразу 7 в'язнів — Ірчана, Козоріза, Куліша, Підмогильного, Поліщука, Слісаренка та Филиповича. 23 жовтня вищу міру одержує Семенко.

20 грудня до розстрілу засуджують Касьяненка, 21-го — Рудякова, 22-го — Ткаченка, 23-го — Надемського, 12 січня 1938 року — Шагайду-Шагодіна, 11-го — Філянського, 21-го — Бобинського, 11 квітня — Верховинця-Костева.

Так, ми змушені були навести багато прізвищ і дат, що, може, й суперечить публіцистиці як жанру. Але за кожним з цих прізвищ і за кожною датою — доля цілого покоління діячів української культури, яка лягає жахливими рядками в криваву історію сталінщини.

УРОКИ ЖИТЕЙСЬКОЇ МУДРОСТІ

Листи І. К. Тобілевича (Карпенка-Карого) до своїх дітей

IX

(Середина 1904 року)

Моя люба дитинко Яриночко, все ж коли посвятила мене в тайни свого серця, то говори зі мною про це як з самим щирим другом. І я, і мама якось одностайно приятно почували себе по адресу чеха, і немає у нас жодної тонкої ниточки, яка б неприятно зачіпала духовну сторону. Може, це й добре, може, це душі наші почувають, що він хороший чоловік. Дай Боже. Вивчи його, шельму, балакать по-українськи. Чехове легко і далеко легше по-українськи балакають, ніж по-російськи. Пиши! Марія пише, а ти чого мовчиш, ніби ж майстер писать і, здається, любиш переписуватись. Чи, може, ніколи? Хоч і ніколи, а все ж для тата і мами, що так сильно вами цікавляться, можна знайти кілька хвилин, а то й цілий час, щоб написать сеє-тєє. Ну-бо пиши!

Про війну, діточки, ми багато читаємо. Ждемо на днях великої битви... чим вона скінчиться — Бог його знає! Не подобаються мені японці. Вони почали війну, як розбійники, зненацька, не по-рицарськи: іду на ви, як казав Святослав! Багато вже потерь понесли ми, і вони також. Читайте газети, то й будете знать, що там діється. На службу покликано тільки Казанський округ, часть Московського і Київського, а наш Одеський ще не зачіпали і, певно, обійдуться. В Росії війська сила, тільки що війна іде дуже далеко — 12 тисяч верств, а через те не скоро можна подать туди потрібні сили. Якби ближче, то ми б виставили мільйон — і війна скоро б скінчилась, а так, через сильну далечінь, певно, затягнеться... Ні Юрка, ні Назара не зачіпають, хоча об'явлено, щоб про всяку саму малу переміну в житті резервних офіцерів вони давали знать воїнським начальникам.

Будьте ж здорові та пишіть. 20 іюля я вам вишлю гроші через той же банк. Що треба, зробіть самі, грошей вишлю на іюль, і август, і частину сентября. А краще б було, якби ви гарненько розлічили і написали мені, скільки вам треба ще грошей аж до кінця, щоб я знав і міг гарно справитись з цим ділом. Мені треба знать все вперед. Напишіть ваш розщот з дорогою назад. Мама цілує вас кріпко, і я цілую.

Любящий вас батько Ів. Тобілевич

Приписка збоку: Посилаю портрет діда роботи знаменитого художника Петра Тобілевича... [31]

X

Іюня 26 1904 р. Надежда

Милі мої, любі діточки Маріє і Орисю!

Весь час був зайнятий денно і нощно: писав нову комедію «Житейське море». Це протяг «Суєти» — і тільки вчора скінчив, у червні. Сьогодні субота, а завтра ми поїдемо на сезон, так що я маю сьогодні тільки один день для спочивку — не дуже-то спочину! Хоча, правду сказати, і не дуже-то затомився, бо працював систематично: 4 години до обіду і 3 години увечері, решту часу ходив по полю, купався, ловив рибу і дещо читав. Написать вам що-небудь не мав часу, бо не можна було переривать літературну працю. Не знаю, чи п'єса матиме поспіх, чи ні. Це покаже тільки вистава. По-моєму,

---

Закінчення. Початок див. «Вітчизна», 1991, № 5.

тема цікава. Іван (з «Суєти»), що, здобувши робочу дисципліну і переконався, що трудом можна добуть всього, що в силах його таланту, іде на сцену. Як чоловік талановитий, любящий своє діло, маючи робочу дисципліну, він скоро виростає головою вище своїх товаришів, заробляє добре, купує дачу в Криму, жениться на пуританськочесній дівчині, має двох діток і лічить своє гніздо раєм. Все є! Жінка любить, грошей доволі, почот, слава і забезпечення будущини підходящою рентою... Живи, як кажуть, та Господа хвали, що вбрав тебе в добрий сосуд і дав всього, що в добрий сосуд складається! Але чоловік, помимо таланту і всяких удач життєвих, повинен мати мудрість, якої не дається даремно і самим талановитим людям. Добувать мудрість, як і робочу дисципліну, треба мозговою працею, опитом і самими високими достоїнствами своєї натури, откидаючи набік лихе, егоїстичне, неморальне і складаючи в скарбницю благородного серця тільки нравственість і справедливість!! А як ці елементи духовні неосязаємі, то вони сковзаються по чоловікові і не присвоюються його натурою. І от у чоловіка бракує мужності, а через те воля слаба і хитається на всі боки. Зробить зле, і чує це і кається, і хоче робить краще, а підлягаючи крові, яка не обмежена мудрістю, знову робе зле і, нарешті, розбиває свій тихий рай і стає на роздоріжжі!

Так і Іван Барильченко, теченієм моря житейського зв'язується з дуже гарною актрисою. Жінка про це дізнається і, очевидячки переконана в порочності і лицемірії свого кумира, яким вона лічила Івана, тіка від нього безвісти! Совість, і добре серце, і високе шанування, навіть тепла, благородна любов до ідеально чистої своєї жінки мучать Івана, і в цих муках він виказує, що без нравственої дисципліни робоча дисципліна не дасть задоволення і щастя!.. Оце приблизно тема нової комедії. Не знаю, чи добре я її розробив, чи те, що я хотів сказать новим своїм твором, буде ясно для слухача, чи тільки наганятиме на нього сум і скуку, бо такі речі мудрого поучають ще більшій мудрості, а дурня тільки дражнять, а задоволення не дають...

На хуторі все благополучно, все добре, як не лічить того, що не тільки у нас, але й кругом яровий хліб вигорів. От уже півтора місяця нема дощів. Ячмінь ми викосили на сіно, овес запалило, але зоставимо його, щоб діждатись хоч сякого-такого зерна. Ще ми маємо дуже добре жито і пшеницю, які, будучи посіяні на чорному пару, не боялися засухи, кукурудза, сіно, сіяні трави дадуть багато кормів, а народ, що погано землю обробляє, що не мав озимини, Бог його знає, як і проживе. Знаменитий, по силі переносливості наш народ — з великим спокоєм і терпінням дивиться, як горить хліб, і жде: що Бог дасть! І жаль, і біль сердешний стискає груди, коли подумаєш, що в будущині — недоїдання у народу, а може, й голод.

У нас тепер людей мало: тільки Петро та Панас, а бувало багато: Юлія жила з двома дітьми, приїздив Марко з Леною [32], Мова з Сергієм [33], Петро [34] з Михалевичем і ще дехто.

Не хочеться виїздить: тепер би спочивать, а тут сезон! Може, воно й краще, бо за працею чоловік якось жвавіше себе почуває, принаймні я краще себе чую, коли працюю.

Пишіть у Єкатеринослав, літній театр англійського клубу. Зробіть певний рощот, скільки я повинен вислати вам ще грошей, щоб стало доїхати додому. Мені все треба знать зарані. Мама і я цілуємо вас безліч разів і благословляєм.

Ваш батько Іван Тобілевич

Дід однаково хворий, хоча має добре серце, яке дозволяє йому переносить свою хворобу.

XI

10.08.1904 р. Єкатеринослав

Любий мій, коханий сину!

Листа твого одержав. Щирість твоя зробила на мене найкраще враження. Діло, про яке ми ведем розмову,— велике діло! Це все життя! Тут інакше говорить, як найщиріше, неможливо. І я безмірно рад тому, що розмова між нами має дружеський характер! Кращого друга у тебе не було і не буде. Що я можу сказать на ті доводи, які ти робиш в листі? Нічого! Всі вони глибоко обдумані, розумні, чесні, всі вони виникають із переконання, і я не згоджуюсь тільки з найслабішими мотивами, але об цім доволі. Один страх єсть у мене: чи не панує над тобою з непоборною силою фізичний настрій, який тягне тебе до більш-менш [підходящого] женського суб'єкта, который перед очима нахиляє твою волю в такій мірі, що ти підбільшуєш значно достоїнство суб'єкта, якого, власне кажучи, ще не знаєш, бо дуже мало було часу для обсервації? Коли ми бачимо предмет довго, часто, привикаємо до нього, розглядаємо більш-менш спокійно, починаємо цікавитись ним, то певно, що найшли в ньому через довгу обсервацію хороші качества, коли ж нам раптом щось подобається, то ми мало аналізуємо, теряємо навіть спроможність розглянуть предмет, а бачимо тільки те, що нам здається в той мент гарним. Цим я, одначе, не хочу сказать, що дівчина, якою ти зараз зацікавився, не має достоїнств — Боже сохрани! Може, вона і справді така, як тобі здається, але, як чоловік опита, як чоловік, вільний від необоримих впливів суб'єкта, я можу спокійніше судить і личу своїм святим обов'язком старшого друга висловити свої думки.

Придивись, зваж, виваж, розміркуй і обміркуй! Це великий ступінь, і при всьому цьому ще раз кажу: май на увазі війну, а після — Боже благослови! Чи Наталку, чи Галю, чи Одарку — кожну дівчину, яку ти візьмеш собі за жінку. В часності, після цього не можу не сказать кілька слів з поводу найслабішої частини твоїх доводів стосунків Чикаленківень — не думай, що я все-таки намагаюсь нахилить тебе в цей бік — ні! Єй, я просто, до речі, хочу висловить свою думку. Тебе ляка: 1) що вони відстали від села, 2) що, женившись на одній з Чикаленківень, ти був би залежним чоловіком жони, від тестя. Це помилка. Вони від села відстали, бо живуть у городі, а у кожної, як у тебе, тече в жилах хліборобська кров, і вони не теоретично люблять хазяйство, але природжено, і треба тільки, щоб котра з них стала жінкою хлібороба, як разом з тим стане хазяйкою,— кров заговоре, як і у тебе вона заговорила, і ти ж раніше був городянин, а нині що сталося? Кров заговорила — і ти селянин-хлібороб до мозку кісток. То, що

кожна з них матиме 200 десятин, крім забезпечення потомства, нічого другого для тебе не значить і ні крихти не об'язує тебе жить і хазяйнувать на тій землі, в чужій країні. Ти будеш жить і хазяйнувать у себе, на своїх 60 десятинах, а поміч від оренди 200 десятин в сумі найменш 1500 руб. в рік дасть тобі спроможність гарно вести хазяйство на 60 десятинах зовсім незалежно і облегчить обстроїться якнайкраще. Зауваж, що я тільки не згоджусь з твоїми мотивами, а щодо душевного стану, я тут пасую, бо в душу не залізеш і туди не повернеш, куди вона сама не хоче.

Про хазяйство скажу: роби, як краще,— тобі видніше. Діла наші трохи падають, але не дуже. Дай Боже, щоб гірше не було. Вставляй на кухню черепицю, як не вставили, бо як почнуться дощі, буде забивать і зробить вогкість у стелі. Будь здоров.

Твій Іван Тобілевич.

XII

27.09.1904 року

...Вас благословить Господь!!

То, що я писав Марії, свідчить тільки, як я вас сильно люблю і як би хотів вас бачити в Росії поближче біля себе, і коли вже тобі судилось жити далеко, то хоча б вона там не зоставалась... От і все!.. Може, Бог так дасть, що Мілош [35] оснується у себе на батьківщині, то це вже не буде далеко: півтора-два дні їзди, але в Парижі!.. Цур йому, як далеко!

Війна робе тут поганий вплив на всі діла. Мобілізація іде за мобілізацією: з 1 сентября призвали наш Одеський округ — і Юрко попав у 275-й полк, що стоятиме в Кишиневі. Кажуть, що резервістів на війну не пошлють. Що маєш робити: що громаді, те й бабі! З Кишинева, Одеси, Херсона, Миколаєва виступили на війну 50 тисяч, а замість них зосталися резервісти; та ще з октября візьмуть 480 тисяч новобранців з усієї Росії... Діло вияснится тільки весною, а тепер від усюд ідуть війська для зорганізування ще одної армії, крім тієї, що там є. На хазяйстві зостався відомий тобі Василь та молода Юркова, дівчина Авдієва [36], на котрій він хотів женитися 10 сентября, та мобілізація стала на перешкоді... Дівчину зовуть Наталка, гарненька і хазяйновита, здається. Назара не чіпають, бо він кавалерист, а кавалерії там доволі. У Валі [37] 22 сентября (4 октября) родився син [38]. Як його звать, не знаю.

З Полтави 17/30 октября виїздимо в Харків, в Малий театр, де будемо до 28 ноября (11 дек.), а потім виїдемо у Київ до посту (11 дек.). Телеграфуй напередні, коли будете вінчатись,— ми тут Богу помолимось за ваше здоров'я. Цілую вас і благословляю. Мама також цілує і благословляє! Всім серцем ми з вами! Да пошле вам Бог щастя і здоров'я! Може, успієш, то, замість телеграми, пиши або нехай Марія пише, коли тобі не буде часу. Пиши

Любящі вас І. і С. Тобілевичі.

Приписка збоку: Дорога Орисечка! Целую тебя от всего серця — твій суджений нам дуже уподобався — славне лице, і не чужестранець, а наш, рідний. Пришли ще його карточку в другім виді.

XIII

2.XI.1904 р. Харків (Малий театр)

Люба моя, кохана Орисечко!

Вже більше місяця прошло з того часу, як я вислав тобі гроші, і ти нічогісінько не пишеш, що там за час зробилося, як ти устроїлась, що собі зробила і т. д., що тичеться до твого стану. Правда, Марія в листах своїх пише дещо про тебе, про труднощі, які ставляться при заключенії браку, але доволі туманно, і я тільки знаю одно, що ви ще не повінчались... причина цього — закони Франції, Австрії і Росії. По законах Франції, перш усього треба заключить брачний договір у мерії, а потім уже вінчатись в церкві. Добре. Що то шкодить? Нічого! Треба у мерії перше заключить договір, то так і маєте зробить, але для будущих твоїх дітей, коли тобі їх Бог пошле, треба щоб після брачного договору в мерії ви з Мілошем обов'язково повінчалися у православній церкві, бо інакше діти твої у Росії не будуть мати законних прав на твоє імущество. Марія пише, що у мерії треба пред'явить метрику батьків. А де ж я її візьму? У мене є атестат о государственій службі, а чи є метрика — я навіть не знаю, бо вона мені не потрібна, і я її давно не бачив. Може, де в бумагах дома і є, але треба їхати додому, і перерить всі бумаги, і не знаю, чи найду. Меру треба роз'яснить і додать, що у нас в Росії паспорт — все! Паспорт у тебе є, є у тебе твоя метрика і согласіє батьків на брак і атестат інституту. Всіх цих документів, мені здається, доволі для того, щоб французька мерія признала тебе руською, дочкою колезького секретаря Іриною Тобілевич, совершеннолітньою, маючою право вступить в брак. Нащо воно у нас в Росії паспортна система строга, над котрою вся Європа сміється, вихваляючись своїми вольностями, а і у нас твоїх документів доволі було б для заключенія брака. Там же, у Франції, як кажуть, право на існування чоловіка і легше, і краще, і свобідніше — і разом з тим такі утиски! Це саме, що я пишу, можна сказать і попові, і меру. Я не думаю, щоб вони були такі дурні, як наш околодочний поліцейський надзиратель, і не розуміли того, що навіть і наш поліцейський зрозуміє. Коли будуть які труднощі, то ти б пішла до Вовка [39], він, яко професор, давно живущий у Парижі, муж зрілий і маючий, очевидно, крім опиту, знайомих в консульстві і навіть в посольстві, може допомогти. Пиши мені, чом нічого за місяць не написала; так не слід; я тривожусь, бо всяке діло, не зроблене окончательно, визива незадоволення, а таке, як твоє, тим більше. Та ще, як узять на увагу, що ми далеко один від другого, то єдиний рятунок для спокою є обмін в мислях і діяніях хоч подробними, обоснованими листами, а їх від тебе не маю.

Озброївшись терпінням, я мовчав і ждав, бо знаю, що й ти зайнята і затурбована, але все ж таки вже доволі часу пройшло для того, щоб написать мені обстоятельного листа і тим принести мені спокій, бо знання того, що там і як, мені дуже потрібне. Жду від тебе листа!

Юрко перше послухав мене і не женився, а думав підождать, поки війна скінчиться, бо боязко, що і його можуть покликать; що ж за резон буде опнннтнсь з-під вінця на війні!.. Тнм часом він зробнв крайню необачність: взяв свою молоду і поселив її на хуторі... З цього вннкли пліткн, перекази, осудовисько — і мати дівчинн, сильно хитра женщина, користуючись цим, писала Юркові, щоб рятував честь її дочки!.. Сама дозволнла дочці сісти на хуторі, а потім... рятуй!.. І от Юрко женнться! Не так склалося. як ждалося, але що робить. Нехай Бог його хранить тільки від поснлки на війну, чого я більше всього боюся, то все воно нічого буде, а як не дай Бог покличуть — погано: оставлять жінку, що тільки ще повінчався, і їхать на війну — мука; а я такої муки не тільки синові, але нікому не побажаю.

У Харкові ми ніяких діл не маємо. Війна, мобілізація — тепер все, а через те настрій нерадісний і до театрів байдужість. Між іншим, я повинен знать, до якого часу тобі і Мілошеві стане тих грошей, що я вислав, бо забув. Крім того, цікаво, чи батько Мілоша помнрився з вашим браком, чи будуть йому помагать; на якім курсі Мілош, коли він скінчить, що думає робить. Ти писала, але я забув, де жнве його батько, яку посаду має. Марія пнше, що батьки Мілоша прислалн 200 ф. (франків). З цього я виводю, що вонн не проти браку. Дай Бог, щоб ти і Мілош булн щасливі! Пнши подробно. Проти твого щоту я недослав тобі з Полтави 174 ф(ранки), які переводжу тепер і бланк посилаю. Цілую тебе і Мілоша, пошли вам, Боже, щастя. З Харкова ми їдемо 28 ноября (11 декабря) в Кнїв, де пробудемо до посту. В Кнєві на діло нема розщоту аж до 1 февраля 1905 р., а там, може, що й заробимо, бо з 15 февраля почнуться контракти, наїде сила шляхти...

Будьте здорові. Напишіть.

Любящий вас безмірно батько
Ів. Тобілевич.

XIV

4/17 ноября 1904 р. Харків (Малий театр)

Люба моя, кохана доню Яриночко! Тількн що одібрав від тебе листа. Лист обстоятельний, ясний, і від нього у мене стало ясно на душі і раптом нерви заспокоїлись. Ми обоє тут весь час нервувалнсь і, встаючи і лягаючи, згадували вас і ждалн лнста, а листів так довго не було, особлнво від тебе. Марія напнсала два коротенькі листн, але це ще більше тривожило нас, думка: чого ж це Ярнна не пише — не давала спокою. Так що нарешті треба було нагукать. І от тільки що погукав і послав тобі 175 франків, яких у мене не стачало до повної цифрн, тоді, колн внсилав тобі гроші, кажу: тільки що погукав, може, ще й гук той до Парижа не дійшов, як одібрав від тебе лнста, від якого наморщене смутком чоло розгладнлось і на душі стало легше! Я розумів і розумію, що на все треба терпіння і терпіння — мій девіз в житті, але запам'ятай, моє серденько, що бувають такі діла, колн чоловік баче, що от-от терпіння порветься, а звісток ніяких немає,— тоді починається трнвога, а вона ще більше рве терпіння — от і нервуєшся.

Ти там десь далеко, що навіть лист іде 5 день, і таке важне, таке велнке життєве діло творнться, як брак, та ще з чоловіком, которого ми не знаємо,— ну, як тут не страждать? А тут ще, немов навмнсне, всі ті перешкоди, про які я не знав толком нічого! По-моєму, і один, і другий — наші попи великі дурні! І такі велнкі, що ослячих вух для ннх мало! Ні православна, ні католнцька церква гражданських браків (шлюбів) не признає. Церква каже: брак — таїнство, а государство французьке каже: брак є гражданськнм установленієм. Добре! Виходить, церква дивиться на брак як на догмат релігійний і разом з тим сама не вірить у цей догмат, бо боїться совершнть брак, як таїнство, щоб не образить французькі поняття! Ви не французн. Один православнні, другий — католик. Коли брак вами був бн заключений у православній церкві і в католичній, то ніякнй закон проти такого браку нічого не може зробитн, особливо при тій умові, що ви не французькі граждане, жить там не будете, імущества у Франції не маєте. В Росії ж брак, заключенний у православній церкві,— хоч би і в Парнжі,— лічнться святинею безмірно вищою, ніж гражданський брак. Ну, та що об цім: дурні попи зостануться дурнями, а вам клопотів наробнлн, заключайте контракт у мерії та вінчайтесь у церкві, і нехай ця двойна процедура вінчання зробе вас обох щаслнвими в квадраті!

Я дещо писав тобі про Юрка. Коли б тількн його не покликали на восток, то воно все буде гаразд. Настрій у Росії різний: патріотн кажуть, що ми поб'єм Японію, і я з нимн згоден; японофіли хотять, щоб нас побили, що тоді буде в Росії вільніше жнть, можна буде воєнному міністру дать по морді, як то сталося недавно в Парижі. Свобода для розумннх людей — дуже мнла річ, а для дурнів... що їм свобода? Замість того щоб свободно говорнти те, що депутат думає, він б'є по морді. Коректно — нічого сказать... Та цур йому! Вернемось до своїх діл. Я нічого не можу сказать проти твого плану устройства. Тобі вндніше. Абн добре — то воно й гаразд. Правду тобі скажу, що у мене серце буде зовсім на місці тоді, колн одберу звістку, що ви повінчались. А тепер, хоч я і спокоєн після твого листа, і легше мені на душі, а все ж ще ждеш... розумієш? Ждеш! Коли факт здійсниться, тоді вже не ждеш. А ждать взагалі тривожно. Ти це розумієш, а зваживши мою безмірну до вас любов, не будеш дивуватись тому, що кажу.

Не знаю, з чого заключила, що я ніби холодніше, чн що, пишу?.. Ні, моя люба, ні, моє серце! Може, іноді діловнтість тону, якнй в такім ділі, як грошові рахунки, здається сухуватим, але саме питання про гроші дуже прозаїчне, практичне, і воно своєю природою не способне робити ліричний настрій... Не думай, що я міняюсь до тебе, ні! Я знаю, що тн мене любнш і повірнш мені, а через те лічу лишнім запевнятн тебе тнм, що я тебе однаково люблю! Колн ж іноді сухіше напишу, то не зднвуй: буває, знаєш, іноді настрій такнй або хоч колн пнշеш тількн про діло... Не толмач того собі в поганий бік.

Тепер ти мені напишн, по яке число на життя вам стане грошей, бо я записок у себе не оставляю, а через снлу других діл твердо не пам'ятаю, здається, по 20 генваря 1905...

а втім, хто його знає. Марія писала, що їй по 20 генваря, то, певно, вам так само.

Пиши, моя дитинко. Кожний рух у вашім ділі мене цікавить. Будьте здорові!

Благословляю вас і призиваю боже благословення на ваш союз. Мама цілує. Вона недавно послала вам листа і буде ще писать.
Любящий вас безмірно батько

Іван Тобілевич.

P. S. Ми на квартирі у жидів, бо нема нігде близько готелю. В кімнатах так холодно, що замерзає охота не тільки писать, але й думать. Сьогодні цілий день лаялись — і вже стало тепліше. Біда. Обід у хазяйки дуже добрий, і тільки через обід мусимо терпіть холод. Ще 24 будем у Харкові. Тут погані збори. Сьогодні 7-й раз іде «Суєта». Тільки «Суєта» та празники роблять середні збори. «Житейського моря» ще нема з цензури. Це дуже погано, бо для Києва немає новинок. Вчора почались морози, випав малий сніжок. Від Юрка зараз одібрав лист — він і Наташа здорові. Пишіть, не забувайте нас.

Ів. Тобілевич.

XV

19.XII.1904 р. Київ

Люба моя, кохана доню Орисечко!

От ми вже і в Києві.

У Харкові, перед самим од'їздом одібрав листи: від тебе, від Мілоша, від Марії... одібрав карточки: батька, матері і брата Мілоша. Ці послідні листи мене зовсім заспокоїли. В листі Мілоша я в десять раз більше дізнався, ніж з ваших листів. Обстоятельний, гарно і благородно написаний лист Мілоша з'ясував його перед моїми очима цілком. Мені приятно, що Мілош з листа свого виглядає дуже симпатичною молодою душею. Я йому буду писать тоді, коли дізнаюся в учебнім окрузі про все, що він питає. Писатиму по-своєму, а ти так само переведеш йому мого листа, як мама перевела мені його лист. Я по-своєму краще напишу, бо писать від серця, натурально, а чужа мова буде суха і не з'ясує всього, особливо через те, що я повинен написать, а мама повинна перевести по-французьки, а перевод, як ти сама знаєш, ніколи не буде такий, як оригінал. Документ Мілоша вертаю назад, може, він йому потрібен буде. Батькові (сватові) я напишу і пошлю йому 4 томи своїх драм і комедій.Тільки мені здається, що це найудобніше зробить тоді, коли ви повінчаєтесь. Самий факт шлюбу дасть мені більше матеріалу і поводу написать. Може, я помилюся, але так мені буде легше вийти в зносини з батьками Мілоша, бо тоді вже ми будемо дійсно свати.

Я глибоко ціню думку Мілоша раді тебе перейти в Росію, звичайно, коли це буде вигідно, бо те Сараєво і Австрія взагалі не так далеко, щоб не можна було вам щороку канікули проводити в Росії серед нас. Ну, та це діло впереді. Дай, Господи, щоб Мілош скінчив науку добре, аби знанія — то й хліб буде, знанія — все! І навіть то, що він математик, багато має ваги, бо математиків беруть у Росії скоріш, ніж кого. Конечно, треба знать язик. Для цього не вадило б читать Тургенєва, Толстого, Гоголя, а читать, я думаю, можна за місяць, аби розуміть. Та й це діло впереді.

З листа твого видно, що вже всі бумаги є, але мені здається, що православний піп вінчать не буде в Пилипівку, а тепер Пилипівка. Так що швидко шлюб ваш буде не раніш, як 20 января нового стилю.

Нехай же вас Бог благословить, як я і мама благословляємо, і молимо Бога, щоб він послав вам здоров'я і щастя!

У Києві почались вистави наші 1 декабря «Хазяїном». Сьогодні третій спектакль — іде «Гандзя». Збори, як звичайно, в цю пору неважні, але й не погані. Туди дальше, під празники, буде погано, та ми до цього приготовлені, бо це так скрізь в Росії в усіх театрах.

Я получив з цензури «Житейське море». В неділю будуть репетиції. Поставиться вона після празників, а я вже тривожусь. Глупость, а тривожусь. Хіба не однаково, чи матиме поспіх, чи ні? Однаково. Багато моїх п'єс мали поспіх і мають зараз, а деякі менший мають поспіх. Без того неможливо. Всього гарно не напишеш. Побачимо, як то воно буде. Ця п'єса багато залежить від акторів, бо потребує сильно ажурної психологічної роботи...

Жду ще «Прислужники» (це «Підпанки»), обіщяли, що дозволять і «Прислужників», то у нас сезон буде гарний.

20 декабря я вам вишлю гроші на три місяці по 20 апреля 1905 р. нового стилю. Ти, моя люба дитино, не турбуйся, я роблю для тебе те, на що маю сили, я не хочу, щоб ти взяла задолжений участок землі. А колись, як вам Бог дасть гарні заробітки, а я буду нуждаться (нехай Бог боронить), так ви мені поможете... Я надіюсь на свої сили, що нуждатись не буду, і знову певен у вашім благородстві, що коли б було треба, а ви матимете, то й поможете старому! Це так говориться, а Бог дасть, може, краще, ніж ми думаєм. Не турбуйтесь!

Цілую тебе і Мілоша. Мама також цілує. Благословляємо і ждемо відомостей про шлюб з подробицями, як то одбувалося.
Любящі вас всім серцем

С. і І. Тобілевичі.

XVI

25.VIII.1905 р. Харків

Любі мої діти Ярино і Мілош!

Листа вашого одібрав, рад, що ви там уже устроїлись. Треба, щоб тьотя Юля сказала, скільки буде коштувать стіл для вашої сім'ї, і тоді видно буде, які там розходи місячні. До 15 сентября треба, щоб ви обійшлися тими грішми, що маєте, бо зараз сутужно. Крім того, треба ясно й точно встановить ваш місячний розход, щоб я знав, скільки мені треба висилать вам грошей щомісяця. Напишіть мені, чи вибираєте від батька Алоїза поміч і в якім розмірі місячно. Тоді я, виходячи з розщотів: скільки за квартиру, скільки за стіл, поки Мілош не знайде собі платного заняття, буду висилать потрібну суму. Поки ж це все не відомо — трудно дуже орієнтуватись, щоб точно повести щоти. Точність грає велику роль в правильному економічному житті. Тоді тільки буде все добре поставлено, коли буде строго вироблено бюджет. Я жду від вас тим часом у Харкові листа на питання економічно-фінансового характеру. Тьотя Юля [40] лишнього не візьме, і коли вона вже вернулася, то й обрахуйте вкупі з нею цю справу.

Юля — чоловік практичний і її совіти і розщоти витікають з чистого розуму. Нехай Юля сама напише мені свої виклади і свою розкладку платежів, тоді це буде ясно для мене, і я знатиму, що і як зробить. За вещі і книги з багажа нічого турбуватись, у всякім разі, вони прийдуть, а коли — це трудно сказать. Пишіть дяді Петі, щоб він там в Єлисаветі поклопотав. Може, можна послать справку через начальство желєзнодорожне. Нарешті зостається ждать, бо нічого не придумаєш... Марія писала і телеграфувала, що «благополучно». З цього слова «благополучно» я заключаю, що вона видержала. Думаю, що Марія приїде в Київ числа 2—3 сентября нашого стилю. Нехай побуде в Києві до 14 сентября нашого стилю, а 14 виїжджає до нас у Полтаву. Їхать у Харків не варто, бо ми скоро звідціля виїдемо в Полтаву, та й квартира тут у нас сильно погана. Нагадай їй, щоб узяла з собою атестат інституту, котрий треба буде перемінить на диплом. Мама приїхала благополучно, і на хуторі тоді буде все благополучно. Я був 5 день сильно хворий, тепер, слава Богу, здоровий. Від Назара немає ніяких листів, і сильно дивуюсь і тривожусь його становищем. Зараз пишу йому в Шполу, бо якби він був у Києві, то, певно, зайшов би до вас, бо я йому послав адресу вашої квартири і число, коли ви будете у Києві.

Цілую вас усіх трьох, кріпко, кріпко! Бажаю вам здоров'я і благополучія. Пиши мені зараз, де був Мілош, що йому сказали, чи є надія дістати уроки німецького язика, чи послали ви батькові Алоїзу і чи одібрали від нього листа. Все, все пишіть. Я повинен знати все, тоді можна щось і порадити.

Ще раз цілую вас усіх трьох. Гошика малого люблю, цілую.

Любящий вас батько Ів. Тобілевич.

XVII

14 ноября 1905 р. Одеса

Любі мої, кохані діти Ярино і Мілош!

Ви хочете виїхать з Росії і питаєте моєї поради? Що ж я можу сказать? Ви знервовані, перелякані тим, що було, і ждете ще чогось гіршого... Під впливом такого настрою ви хочете тікать. А чи справді воно так страшно, як то вам здається, трудно сказать... Конечно, людям, дуже багатим, для котрих 5—10 тисяч руб. потерять невелике лихо, це питання розрішають: мені тут страшно, неспокійно — утечу відціль в г. N, а як там буде погано — утечу в город Z, а як тут зробиться добре — приїду сюди... і т. д. Але таких людей небагато, і через те хто тікає, а хто остається тут в надії на Бога, бо говорить же народна мудрість: від смерті і в печі не замажешся! Колот йде й буде йти ще довго, бо як море від бурі розколишеться, то треба немало часу, щоб воно утишилось... От уже й бурі нема, а море горне хвилі, і хоч воно бушує, а все ж укачує так званою «мертвою зиб'ю»... І зараз у Росії, як на великому морі, «мертва зиб». Коли море утишиться, трудно сказать, але так само трудно вгадати, чи буде знову буря, чи настане тиша...

Крайні партії послідній час потеряли свій престиж через неудачну другу забастовку; організуються середні прогресивні і «Союз 17 октября». Виробляються програми, і, як тільки мозок землі пристане до правительства Вітте, правительство зуміє успокоїти страну, опираючись на благоразуміє середніх прогресивних партій; тепер же правительство із дипломатичного такту держить себе ні вашим, ні нашим і жде, поки общество само не звариться в своїм соку і, втомившись, захоче якого-небудь спокою, бо не можна ж все життя тільки розвалювать, настане пора, що в розвалинах трудно буде жить і поневолі треба буде строїть нову будівлю. І зараз багато людей почуває, що пора критики минула, треба життя нове творить, але так як критикувать легше, ніж творить, то творческий процес затягується, бо нема ще справжніх архітекторів, бо не зібрались ще, не зцементувались матеріали — сиріч мозгові люде. Конечно, все це мотиви мої. Може, я помиляюсь, але всьому винні крайні партії, котрі не хотять щитаться з народом, а народ їх не розуміє і приймає від крайніх одно: «руйнувать все», і, поскільки я прислухався, найбільше крайніх євреїв, котрих народ ненавидить і показав це послідніми погромами. Газети тепер всі революційні і не дають справедливої оцінки, а тільки підбурюють і наганяють смуту. Одначе, на мою думку, після того як по городах побили жидів і крайніх, що кричали «долой царя»,— тепер крайні, особенно жиди, поховались і не дражнять людей простих своїм нахальством, так що ніби та причина, яка грозила різнею, одсунута і, певно, її не буде, особливо в городах. Значить, коли повірить мені, немає страху за будучу різню, а через те я думаю, що вам нічого боятся, живучи в городі такому, як Київ, де є сила оборонить людей, тим більше що правительство Вітте, будучи піддержане партіями, дасть лад безпорядкам. На днях повинно...

(Продовження листа не збереглося).

XVIII

25 марта 1906 р. Миколаїв

Люба моя, кохана доню Яриночко!

Дивуюся, що мої листи не дійшли до тебе, а твої — до мене, певно, ні ти, ні я сам в ящик не кидали — і вони загинули.

Тепер я знаю, коли твій стан розрішиться, і можу орієнтуватись [41]. Я думав, що розрішеніє далеко ближче. Ми з мамою, як Бог дасть діждемо, то 3—5 мая будемо на хуторі, а поки що їдемо 29 марта у Вознесенськ, а звідтіля 9 апреля виїдемо через Миколаїв на Таганрог, де почнемо 13 апреля і розщитуємо грать після 1 мая днів п'ять, більш ні в якім разі грать не буду, коли ж нічого обіцяючого вигоди не буде, то, певно, з божою поміччю, числа 2 мая будемо дома на хуторі. Як там на хуторі не тісно, а все ж укупі побудемо майже два місяці. Все наше життя так склалось, що ми в погоні за средствами, ніколи вкупі не живемо. Що робить — така вже доля. Але нарікать гріх, бо, крім того незадоволення, що ми живемо врозтіч, більше нема нічого недоброго в нашій долі. Я б хотів бачить і знать, що ви з Мілошем десь уже осілися і живете, як слід сім'ї, хоч так, як Назар живе. Двойственний твій стан мене мучить: Мілош — в Парижі, ти — тут. І от через що я цікавився, чи довго Мілош буде в Парижі. З листа твого бачу, що послідній строк його екзаменів предполагається в октябрі. Значить, через півроку

ваше становище виявиться. Дай Боже йому скоріше виявитись. Дай Боже, щоб Мілош мав уже якусь посаду, щоб ви сиділи — де там уже Бог дасть на місці, не рушаючись, як зараз. От хоч би й тепер, ти в такім стані, а Мілош в Парижі!!! Будемо надіятись, що і без Мілоша Бог розрішить все добре, одначе нічого й казати, що коли б він був, то тобі було б легше, але не зачинай перед ним цього питання; пиши йому скрипя серце, що тобі добре, що одне сознання, що він кінчає науку, що необхідно для всієї сім'ї, тебе тішить і що в його поспіхові ти знаходиш для себе і втіху, і радість; щоб він піклувався тільки про науку і про екзамени і що цим самим будеш задоволена і щаслива! Пиши, моя голубко, так Мілошеві, як раю, бо я добре знаю людей взагалі і чоловічу душу знаю, а через те моя порада чисто психологічна. Виповнить мою пораду не важко, а користь від цього — буде полегкість для Мілоша, і для тебе буде певне переконання, що ти своєю ласкою і розумною промовою до нього підтримуєш його енергію до праці, а все оце вкупі дасть нарешті радість приятного побачення, радість правильного задоволення. Все це пишу, боячись, щоб Мілош під впливом твоїх скарг на життя не покинув Парижа і не приїхав на побачення, теряючи дорогий для нього тепер час екзаменаційного часу. Руських книг йому не посилай, ні для чого розволікатись і сюди, і туди: т. т. [тобто] читать по-руськи і учитись по-французьки. Вибачай, що вам, дорослим... (Кінець речення не зберігся). Я певен, що моя порада добра, щира і корисна для вас обох, і, як батько, не можу вдержатись, щоб не висловить своїх думок.

Де ти будеш родить і при яких обставинах — це ми обдумаєм разом всі на хуторі, так як час на це ще буде. Коли тобі їхать на хутір — не знаю. Там тобі в Києві видніше, але зарані, добре зарані напиши Юркові про твій приїзд, щоб він знав і коней вислав. Кровать і речі пошли малою скоростю наложним чи платежним, а в багаж візьми тільки вещі. Всякі речі, як кровать та інше, знайдуться дома, поки прийдуть твої. Помоєму, тобі треба виїхать числа 15 апреля, а втім, як знаєш. Може, тобі трудно буде самій їхати, то візьми няньку з договором заплатить їй обратний путь. Хоч мені здається, що Юрко [42] вже настільки великий мужчина, що з ним тепер далеко легше, ніж було їхати з Сараєва або з Парижа. Юрко з хутора пише, що він вас жде. Я знаю: Марія збиралась кудись їхати, і якщо не поїхала, то це був би найкращий помічник. Я ждав від неї листа на мій і одібрав — через те не пишу їй. Коли не поїхала, нехай зараз пише в Вознесенськ Херсон. губ., театр. На цей самий адрес пиши і ти. Коли не задержувати відповіді, то ми ще можемо обмінятись листами, бо до од'їзду нашого в Таганрог зостається чимало.

З сьогоднішнього дня повних дві неділі. Так, отже, пиши, що ти там надумала, коли виїдеш, де Марія, з ким поїдеш, які вещі висилаєш і все таке інше, що до тебе тичеться.

Я знаю, що квартира найнята для всіх, а що буде з мене причитатись, все тьотею заплановано повністю. Нехай тьотя зарані мені напише, скільки їй буде слідувать грошей за квартиру до кінця строку. Я вишлю в два рази, бо зразу мені трудно. Я сердечно дякую тьоті за її щиру турботу і попеченіє і за всі клопоти, які їй причиняємо. Листа від тьоті не получав ще. І од Марії не получав. Думаю, що послідні 100 рублів, які я тобі позавчора вислав, ти одібрала і що цих грошей стане тобі доїхать і на хутір. Пиши і про це. Вуху моєму трохи легше, а замість вуха, щось зробилось в желудку чудне: все болить під ложечкою, особливо після прийому їжі. Так вже 6днів. Все жду, що пройде, а воно не проходить. Завтра піду до лікаря. Біда із тею старістю, а що маємо робити? Всі — і малі, і молоді — будуть старі. Треба миритись.

Цілую тебе і Юру [43] і всіх вас, вкупі мешкаючих. Мама теж всіх вас цілує і дуже цікавиться, який-то тепер Юрко, чи вже ходе, хоч так, як Івасик [44] колись ходив на хуторі. Юркові, здається, тепер стільки, як тоді було Івасикові — 1 рік і 3 місяці, либонь!

Будь здорова. Любящі тебе батько і мама С. і І. Тобілевичі.

XIX

4.09. 1906 р. Єкатеринослав

Люба моя, кохана донечко Яриночко!

Молимо Бога, щоб ти була здорова і щоб уся твоя сім'я була тобі на радість. Вже, здається, три неділі пройшло після пологу. Наташа писала, що ти вставала. Не ходи багато, не піднімай нічогісінько 6 неділь, бинтуйся, більше лежи, нічим не турбуйся — все проти здоров'я не варте виїденого яйця, аби здоров'я — все буде добре. Я тепер помаленьку теряю здоров'я і сильно знаю його ціну, але я одне — ти друге. Мені вже пора потрошку хворіть, а тебе нехай Бог хранить від хвороби, бо для молодої людини нема більшої радості, як здоров'я, а для матері-женщини — ще й спокій. Да благословить же Бог Мілоша і тебе з дітками і нехай дасть вам здоров'я і спокійне життя.

Моє здоров'я ніби поправляється. Саме головне — харчі, з котрими при необхідності дієти дуже трудно; але сяк-так боремось. Зараз мама зварила молочну кашу, цвітну капусту і кисіль. Такий обід в ресторані для двох буде коштувать три карбованці, а дома коштує 60 копійок!!. Дома ж його часто не можна робить, бо занятія і репетиції не дозволяють. Скоро виїжджаємо, і бідній мамі тепер сильно багато роботи з укладкою чотирьох сундуків. Їдемо в Харків 13 сентября, де граємо в театрі Гринька [45] до 1 декабря.

Коли здоров'я дозволить, напиши нам. Цілую тебе, Мілоша і діточок ваших, моїх любих внуків.

Спасибі за карточку, що давно прислала. Ми часто на неї позираємо. Будьте здорові. Мама вас усіх чотирьох цілує.

Люблячий вас батько Ів. і С. Тобілевичі.

XX

4.10.1906 р. Харків

Любі мої діти Мілош і Ярино!

Дуже був би радий, якби Господь поміг вам пристроїться добре, але поки що це нелегко.

То, що зараз не можна стать на тверді ноги, не повинно вас мучить, бо ніщо не

робиться зразу, а помалу, роками. Тим більше, це все трудно для Мілоша, що він в чужій стороні і російської мови не знає, а ще до всього того, становище російської школи зараз стоїть на курячій лапці, і хоч школи відкриті, але воно й тепер є недобрі вісті: в Казані була закрита гімназія, в Москві закрили університет... і хто його ще знає, чи одкриють, чи, може, і в других містах закриють. Є багато таких, що хотять учиться, але вони не зорганізовані і, яко академісти, смирні, а ті, що смуту вносять, розпаскудились політиканством і стали на однім пункті, як усі божевільні, та й не уміють зійти з пункту свого божевілля. Тепер треба життя творить, а вони привикли тільки критикувать, критикувать же легше, ніж працювать. Через таке загальне становище трудно і місце знайти. Коли життя увійде в свою колію, ні гімназія і університет не помістять всих тих учнів, які за довгий час забастовок застряли на однім місці і закривають вхід другим. Прийдеться багато нових шкіл одкривать, бо люди родяться і ростуть, а шкіл нема більше, як було, а від застою підбільшується число учнів. Нечуване діло: в Московському університеті 8 тисяч студентів!!! У гімназії ж маси не прийнято, бо нема місця.

Коли ті причини, які загатили натуральну ходу учебного діла, пройдуть, то все буде краще і для учителів буде багато шансів. Предмет це широкий і всього його в листі не висловиш. Тепер, кажуть, великий поспіх мають курси французького й німецького язиків. Я цього не знаю. Треба діло ізучить, придивитись. В Єлисаветі теж, здається, є такі курси.

Я тут запитав декого, але ще не маю відомостей. Що там у Макєєва [46] сказали?

Як же ви поживаєте, мої любі? Не сумуйте і не журіться — і все згодом буде добре. Як здоров'я моїх малих діток — Юрка, Андрійка і Івана? Пиши, що там у нас на хуторі. Взагалі все пишіть. Якось веселіше, коли від вас листи відбираєш!

Будьте здорові!

Цілую вас, мої милі. Мама цілує також всих.

Любящі вас С. і Ів. Тобілевичі.

XXI

11.X. 1906 р. Харків

Люба моя, кохана донечко Ярино!

Листа твого вчора одібрав, а сьогодні, зараз, одписую. Дивуюся тому, що ти не одібрала мого листа, якого я послав до тебе, оце буде днів 7—8, а може, вже одібрала. Не думай, моя люба, що я варвар і буду гніватись ні з сього ні з того за те, що судьба складає для тебе нелегке життя... Навпаки, коли б я мав спроможність, то сам вступив би в боротьбу з обставинами життя, щоб помогти кожному з вас вийти побідниками надо всіма труднощами і зажить більш-менш обезпечено, краще. Скільки можу, стільки в цім напрямку я і помагаю, а решта залежить від вас самих, від власної енергії і вміння. І тут знову я не ставлю вам у вину, коли хто помиляється і не так щось зробе; помилятись для чоловіка натурально, із помилок чоловік виходе побідником і стає на певніший шлях, ніж той, яким він раніше йшов. Так і у твоїм з Мілошем житті ідуть натуральні помилки, які завжди ведуть за собою в кінці кінців ясні дні. Я бачив ці помилки, але що можна зробити з тим, що натурально? Нічого! Перша помилка — тобі відома яка. Друга пішла за першою натурально і потягла за собою інші. Так воно буває раз у раз, але добре все те, що добре кінчається. Цілком розділяю той план, про який ти пишеш, дай Боже тільки, щоб цей план нехибно був виконаний, що цілком залежить від упругості волі Мілоша і від тої могучої піддержки, яку він повинен мати від тебе для нехибності своєї волі. Перш всього в житті треба мати ясну мету, до якої ідеш, потім строго й нехибно держатися тієї стежки, яка веде до цієї мети. Не то — два роки, а коли, для того щоб досягнуть мети, треба чотири роки, то й тоді чоловік не повинен смущатися і падать духом, а навпаки, уперто, сміло і нехибно бороти всі труднощі на шляху до мети! Мета ваша — сотворить сім'ю, шлях — наука і право зайнять добру позицію, а через те не треба утішать ні себе, ні близьких своїх укороченням строків, потрібних для осягнення мети. Якби ви раніше мені ясно все сказали, то менше б часу потеряли, бо я б вас морально піддержав добрим в цім напрямку совітом. Тепер я бачу, що ви рішили так, як і я б порадив,— і радуюсь! Що для Мілоша значить буть учителем французького чи німецького язика? Нічого! Учився чоловік, учився — і на тобі! Звичайно, що математик — це є учений, а учений не пропаде; учитель французького язика так собі, щось легеньке і дуже мало дає шансів, то й для чого тоді терять стільки часу на математику, коли замінить її французьким язиком? Воно коли язик, то треба буть справжнім філологом, щоб можна було читать язик не в гімназії російській, а в французькій чи німецькій або і в університеті... Одне слово, я цілком поділяю всі твої думки, які ти висловила в листі, і від щирого серця бажаю, щоб так сталося, як удвох вирішили. У тебе не може буть думки, навіть ти не маєш права думать, що мене буде отягощать то твоє перебування в моїй — батьківській хаті. Викинь ці думки з голови! Я рад, що є приют, і щасливий, що зумів заснувать таке гніздо, де кожному є пристановище від бур житейських, я щасливий, що досягнув тої мети, яка положена була в основу мого життя і праці, мені дає моральне нравствене задоволення думка, що ви усі можете заховатись під моїми крилами і пересидіть хуртовину.

Дай Боже, щоб я побачив вас щасливими, здоровими і забезпеченими у своїх власних гніздах, а поки що будьте щасливі і довольні у старім батьківськім гнізді.

Не журіться, будьте бодрі і енергійні, то всі хмари пролетять — і ясне сонечко кращого життя скоро-скоро засяє над вашими головами!

Да благословить вас Бог, як і я благословляю!

Мама цілує вас усіх чотирьох. Будьте здорові!

Любящий вас батько — дід Іван Тобілевич.

XXII

29.III.1907 р. Ялта

Любі мої, кохані діти Юрко, Мілош, Наташа і Ярина з дітками малими!

Пишу разом усім, благо, ви живете вкупі, бо писать кожному нарізно тепер для мене важко.

У Ялті до сего часу холодно, хмарно і вітряно. Ніхто такої весни не пам'ятає. Так наче нарошне склалось, щоб мені було прикро. А прикро так, що й сказать не можна. Одне те, що ждеш сонця і тепла, щодня мариш, що завтра діждешся, а на завтра того жданого нема, одне це, кажу, робить саме противне враження. Пропала вся надія на ялтинське тепло! Ходимо, як мухи восени, і всі так ходять... Ялта гарна тоді, коли тут весело світить і гріє сонечко, коли величезні гори, що її оточують, не хмуряться, мов сердитий супостат, а велично і гарно піднялися вгору для того, щоб захистити Ялту від вітру холодного, коли ж гори надулися і опустили до половини своєї величини хмари, мов велетень розквасив губи, з которих тече замість слини дощ,— то цур йому, як погано! Один раз, і то по нещастю, довелося поїхати на курорт одпочивать і от замість одпочивку я тут сумую. Діла нема ніякого, гулять і сидіть на повітрі противно, а брак сонця і тепла нагнає сум... У великому городі не треба погоди, там кипить життя і несуться мов скажені екіпажі, спішать тлуми народу невідомо куди, всі затурбовані, і ти серед цієї товкучки не почуваєш суму, бо цікавишся тим рухом, що без перериву тріщить, кричить і гуде навкруги тебе; крім того, величезні магазини, вітрини для розваги тих, що витрішки продають, являються прямо-таки видовиськом; а увечері театри, опера та інші інтереси наповнюють життя. А у такій дірці, як-от Ялта, тільки тоді гарно, коли краса природи виступає навколо блискуче, яскраво, а це тоді тільки буває, коли гори чисті, ясне сонце світить, тепло, рози цвітуть і все, що оточує чоловіка, славословить і дякує творцеві чудової южної природи... Всього цього я ждав, і нічого цього нема зараз і, мабуть, при нас не буде, бо ми думаємо тікать додому 17 апреля і 19-го, мабуть, будемо дома на хуторі обнімать усіх вас наших, любі діти. Тепер тілько й будемо ждать цієї хвилини повороту і зустрічі з вами. Як би не затягнулась весна, все ж таки 20 апреля і у нас не буде холодніше, ніж зараз тут. І так ми будемо за божою поміччю дома числа 19—20 апреля, т.т. за два дні до Св. Пасхи. Як би дома не було, а все ж краще далеко, ніж на чужині, між чужими, без діла серед природи. Дома те, що другі роблять діло,— уже цікаво, бо все то рідне, все то так чи інак зачіпає твої інтереси, і ми всі волею-неволею живемо загальними інтересами. Це одно уже розважає і наповнює досуг чоловічий. Ой, як погано сидіть поневолі без діла, та ще серед чужих людей!.. та ще в пансіоні... Фу... кращого нема в світі, як гостинична незалежність. Ну, та вже не переміниш. Я ще й досі купаюся, осталось до краю 8 день. Електричество мене розстроювало, а тепер я приймаю вуглекислі ванни, а це трохи кращий настрій робе, хоча не почуваю великої різниці проти того, яким я був, коли приїхав сюди, і яким нині єсть. Може, через літо я поправлюсь дома, а зараз погано-тетяно... Єсть ще у мене охота поїхать в первих числах іюля на Кавказ, та не знаю, як то воно буде. Що ж там у нас робиться? Напишіть нам, любі діти. Коли кожен з вас напише тільки 10 строчок, то ми будем мати досить великий листок. Ну ж не полінуйтеся і напишіть.

Всіх цілуємо кріпко, кріпко. Любящі вас С. і І. Тобілевичі.

ПРИМІТКИ

31. Портрет К. А. Тобілевича Петра Тобілевича, «знаменитого» — тут іронічно.

32. Марко Петляшенко (1880—1938) — актор трупи Саксаганського і Карпенка-Карого з 1900 до 1907 року, брат І. О. Мар'яненка; Лена — дочка М. К. Тобілевич — Олена Петляш (1885—1971), згодом відома оперна співачка й педагог Петляш-Барілотті.

33. Денис Миколайович Мова (Петров) — артист, чоловік М. К. Тобілевич; Сергій — їхній син.

34. Брат І. К. Тобілевича.

35. Мілош Студнічка — наречений Ярини Тобілевич.

36. Наталя Всеволодівна Авдієва (1883—1947) — дочка нотаріуса м. Єлисаветграда В. В. Авдієва, дружина Юрія Тобілевича.

37. Див. примітку 28.

38. Зіновій Назарович Тобілевич (22.09.1904—06.1949). Жив і працював в м. Черкаси. Учасник Великої Вітчизняної війни.

39. Див. примітку 17.

40. Сестра С. В. Тобілевич Юлія допомагала тимчасово поселитись подружжю Студнічків у м. Києві.

41. Мав народитись син Іван (1906—1987).

42. Юрій Студнічка (1905—1964), згодом професор вищої школи в м. Брно, Чехословаччина.

43. Див. примітку 42.

44. Див. примітку 9.

45. Очевидно, власник театру.

46. Макєєв — директор гімназії, міський голова м. Єлисаветграда.

Оригінали листів 2, 3, 4, 5, 7 і 9 упорядник передав до Центральної наукової бібліотеки АН УРСР ім. В. І. Вернадського. Решта зберігається в родині недавно померлого в Брно сина Ярини Іванівни — Івана Студнічки.

ЛЮДМИЛА ТАРАН

ПРОДОВЖЕННЯ ПЕРЕРВАНОЇ РОЗМОВИ

(Роздуми над книжкою А. Макарова «П'ять етюдів. Підсвідомість і мистецтво». — К.: Рад. письменник, 1990)

Певна, що задум написати книжку нарисів про деякі аспекти психології творчості визрів у Анатолія Макарова давно. Навіть можна вирахувати: чи не тоді, коли він редагував трактат Івана Франка «Із секретів поетичної творчості»? Це дослідження, видруковане окремою книжкою 1969 року в «Радянському письменнику», вперше у пожовтневий час виходило на Україні в повному обсязі (мізерним, але таки ж не мінімальним накладом — 4000 прим.).

І. Франко, розкриваючи «секрети поетичної творчості», зупинявся, зокрема, на подібності сонної фантазії і сновидінь. Від цієї гіпотези і відштовхується А. Макаров, звичайно, із залученням нових досягнень експериментальної психології.

Проблема психології творчості, зрозуміло, складна і невичерпна. У своїй спробі з'ясувати деякі її аспекти автор мусив постати в кількох іпостасях, передусім, певно, психолога, літературознавця, критика й соціолога.

Як відомо, ми не привчені до «чистих» літературознавчих досліджень, наша культура загалом заідеологізована — у літературознавчих студіях з'ясовуються фактори, які мали б перебувати в позалітературних координатах, у вимірах звичайно суспільно-політичного життя. А через те, що останнє тривалий час не мало повноти своєї структури, то значну (чи не всю?) частину його функцій прибирала на себе літературознавчо-критично-публіцистична продукція. Тож і А. Макаров скрупульозно вивчає (це зумовило появу надто розлогої інтродукції): що ж так довго заважало прийняттю умовних форм літератури, мистецтва. І саме тут, власне, й відбувається легалізація дослідником проблеми, реабілітація її у нашому, можна сказати, цнотливо-недоторканому (стосовно до підсвідомості) літературознавстві...

Отож проблема мистецтва і підсвідомості невичерпна й безконечно інтригуюча. «...Поки ми будемо обмежуватися аналізом процесів, які відбуваються у свідомості, ми навряд чи знайдемо відповідь на основні питання психології мистецтва... Не треба особливої психологічної проникливості для того, аби помітити, що найближчі причини художнього ефекту сховані в несвідомому і що, тільки проникнувши в цю ділянку, ми зуміємо підійти впритул до питань мистецтва»,— наголошував свого часу найвидатніший вітчизняний дослідник психології творчості Л. С. Виготський.

Годі дивуватися, чому в нас, на Україні, так мало (коли не сказати — нічого!) написано про психологічні механізми творчості. «Керуюча і спрямовуюча сила» тоталітаризму в усіх відомих світові варіантах панічно боїться всього таємничого, невідомого, підсвідомого — себто неясного, того, що не піддається прямому маніпулюванню. Аніж копатися, з'ясовувати щось у цій царині, краще вдати, що «нічого такого» або не існує, або воно просто не варте уваги.

Отже, емансипація, реабілітація підсвідомого як поняття. Протягом тривалого часу, наголошує А. Макаров, у нас була відсутня позитивна концепція підсвідомого. З висоти (чи низини?) т. зв. пролетарської ідеології саме це поняття було до певного часу «ворожим». Офіційна критика буквально закльовувала авангардистів, сюрреалістів і всіх інших «буржуазних» «істів» (начебто тільки вони «використовують» підсвідомість у творчості). А тим часом у «таємних університетах» самоосвіти завжди виявлявся — на противагу офіціозові — якраз надзвичайно потужний інтерес до всього таємничого, незбагненного, зокрема й підсвідомого. Звідси й невмирущий інтерес до умовних форм мистецтва разом з новітньою міфотворчістю, «химерністю», «фантастичним реалізмом» тощо. Я гадаю, що активний розвиток художньої умовності в мистецтві пояснюється не лише, як зазначає А. Макаров, «глибокими змінами у світогляді сучасної людини, яка щодалі більше усвідомлює значне відставання розвитку моралі від темпів матеріального прогресу, безсилля розуму перед жорстокістю історичної реальності» (с. 16) й т. п. Тут, мабуть, говорячи про конкретну нашу ситуацію, слід наголосити на тенденціях «всупереч» і «завдяки». З одного боку, фантастичне, умовне розвивається всупереч тотальній раціоналізації, залогізованості, механістичності буття. З другого (про це якраз ідеться у А. Макарова) — утверджується концепція «нової ра-

ціональності», за якою розумним оголошується не лише те, що осягається й керується свідомістю, інтелектом. А ще треба не забувати, мовлячи про нашу-таки ситуацію, що в практиці радянської літератури умовне (принаймні у ближчі до нас 70—80-ті рр.) було своєрідною формою протесту проти вознесення офіційною критикою «життєподібної літератури», «літератури у формах самого життя» як єдино правильних зразків для наслідування. «Химерне», фантастичне — це своєрідне «інакомисліє», «дисидентство», нова «езопова мова» в нашій «застійній» літературі, що давало змогу за рахунок асоціативного, «підтекстового» мислення-сприймання сказати те, чого не можна було сказати прямо і ясно.

Розриваючи кайдани заідеологізованості, митець одержує значні передумови для розвитку особливої суб'єктивності, без якої, власне, творення істинного мистецтва неможливе. Здається, жодна цивілізація у світі не створила подібної до нашої тоталітарної машини, здатної так фундаментально «перекошувати» людський мозок, деформуючи відповідно всі процеси, що відбуваються в ньому. І це надовго...

Творчість як така загалом, нагадує давню істину А. Макаров, протистоїть буденній свідомості з «її заяложеними стереотипами й банальними оцінками життєвих явищ». Розвиток суб'єктивності митця, додамо, передбачає специфічний розвиток рефлектуючого мислення. Воно постає проти застиглості, догм, закостеніння і постійно вимагає роботи певної системи дзеркал для усвідомлення себе в світі. (Як у нас боролися проти рефлективної поезії — пам'ятаємо. Спливають імена В. Голобородька, М. Воробйова, С. Вишенського, О. Лишеги та багатьох інших). Незвичайна художня форма, в якій так чи інакше переважало начало незвичного, фантастичного, химерного, оголошувалася мало не... антирадянщиною! І це в не такі далекі часи. Маємо тут «відрижку пролеткульту». Згадаймо практику 70-літньої давності, де під кутом зору його величності пролеткульту і сонет оголошувався не більш не менш як контрреволюцією форми! Отже, з одного боку, неприйняття класичних форм (сонет, станси, октави...) як «панських», «ідеологічно ворожих», «несоціалістичних». А з другого — гоніння на тенденції авангардного мистецтва: знову ж таки як «непролетарські», «буржуазні», неясні, незрозумілі для гегемона...

У наші дні глобальний, сказати б, загальновизнаний інтерес до умовних форм, наголошує А. Макаров, виявився як специфічна реакція на надмірну зараціоналізованість нашого буття, що набрала вже просто агресивних форм. Раціоналістичні системи мислення і пізнання вимагають нагального перегляду. Мистецтво в даному разі і протистоїть наступові тотальної залогізованості (хоч воно і саме воно теж є її жертвою). Так чи інакше постає проблема нового висвітлення співвідношень науки і мистецтва. Мистецтво, надто ірраціональне, підсвідоме в ньому, протистоїть апологетизації науки. «Тільки адепти «науковості» вважають, «ніби об'єктивність — єдино можливий шлях пізнання, і тим самим викривлюють життя людського духу. Об'єктивність поставлена надмірно вище за суб'єктивність, споглядальність... Наука стала агресивною і намагається захопити чільне місце в духовному житті... Саме тому, що людям не вистачає споглядальності і справжнього мистецтва, вони вдаються до сурогатів, включаючи наркотики й порнографію». Це зі статті А. Мерсьє «Наука стає агресивною» у зб. «Диалоги продолжаются» (М., 1989).

Надзавдання, що його поставив перед собою Анатолій Макаров, справді непросте: ув'язати, скоригувати поняття і с т и н а й е м о ц і я. Обгрунтувати, що у пізнавальному акті, і в творчому зокрема, вони рівноправні, рівноцінні. А що ж підсвідомість? Яка тут її роль? Питома вага підсвідомого у мистецтві (у процесі створення поетичного тексту, наприклад) надзвичайно велика. І автор будує дослідницький сюжет «П'яти етюдів» за такими проблемами: як і з яких джерел живиться підсвідомість; моделювання деяких аспектів роботи підсвідомого у здійсненні творчого акту; як відбувається «переклад» мови підсвідомого мовою художнього твору; відтворення певних «прийомів» сновидінь і сновидних станів, запозичених структурою власне поетичного тексту. А дослідницьку фабулу подає таким чином: І. Підсвідомість і художня творчість. II. Ще одна грань Шевченкової творчості. III. «І наяву побачиш дивний сон...» (З секретів поетичної творчості Лесі Українки). IV. Фантасмагоричний стиль сучасної поезії. V. Археологія поетичного мислення. Додаток: Загадковий живопис Рене Магрітта.

Але чому А. Макаров (услід за І. Франком) звернувся до проблеми «мистецтво і підсвідомість» саме на прикладі поезії? «Перечитав багато трактатів із психології, але поетичних текстів там не зустрічав, а вони ж надзвичайно ілюстративні»,— читаємо в Хорхе Луїса Борхеса («Иностранная литература», 1990, № 4).

Цією специфічною ілюстративністю, або е м а н с и п а ц і є ю підсвідомого, саме в поетичному матеріалі вдало користується А. Макаров, вичитуючи в нім підтекст, який має особливу значущість для з'ясування ролі несвідомого. У світлі новітніх психологічних досліджень він пробує «оголити коріння» поетичної творчості українських класиків (Т. Шевченка, Лесі Українки), а також деяких нині сущих поетів. Ці спостереження здійснюються на пограниччі психології і літературознавства. З допомогою поетичних текстів А. Макаров «реконструює», моделює поетичне мислення, вдаючись до деяких «інтимних подробиць» цього процесу, одержаних унаслідок спостережень психології, нейрофізіології тощо. Проводиться аналогія між «технологією» сновидіння і алгоритмом творення поетичних текстів, принаймні окремих зразків. Справді-бо, переосмислена під цим кутом зору епістолярна, поетична, малярська спадщина Тараса Шевченка, його щоденникові записи дають, виявляється, підстави подивитися по-новому на всю постать митця.

Із різноманітних реальностей підсвідомості і її участі у творчому акті А. Макаров обирає передусім сновидіння і сновидні стани. У книзі висвітлюється саме їхня роль у поезії Шевченка й Лесі Українки.

Дослідник виявляє д и н а м і к у в ставленні геніального митця до сновидінь і його

образів. Надалі намагається розгорнути аргументи на доказ того, що у Шевченка наявні «навіяні сновидіннями (канотарні) мотиви й теми». Зокрема звертає увагу на поему «Сон» (зосібна — епізод «генерального мордобиття») і на кристалізацію в творчості поета пейзажу-ідеї, пейзажу-символу України. Як на мене, у першому випадку, стосовно до сцени «генерального мордобиття» (вислів І. Франка), багато штучного. Установка дослідника переважає критичне ставлення до власної версії. Маємо гіпотезу, вибудувану переважно на домислі. Себто гіпотеза, звичайно, має право на існування, хоча б з огляду на те, що дає можливість по-новому поглянути на хрестоматійно відомий твір. А з другого боку, перед нами аргументи малої сили, тож не переконує і висновок про те, що «на сторінках «Сну» поет максимально наблизився до проблеми творчого засвоєння образного матеріалу сонної фантазії...» Адже грунтується він, власне, на тій лише підставі, що, коли «порівняти запис П. Куліша його (Т. Шевченка. — Л. Т.) живої мови з стилем оповіді в цьому місці поеми (епізод «генерального мордобиття»), то мимоволі виникає враження, що перед нами справді жива Шевченкова оповідь про якийсь цілком реальний сон, те, що міг він розказувати комусь перед тим, як «записати» тут». У другому ж випадку, стосовно до витворення Шевченком конденсованого образу-символу пейзажу України, маємо переконливіші аргументи. Тут А. Макаров вдається до оригінальної реконструкції ймовірного процесу відбору «сонною фантазією» ознак, рис, головних домінант-ідей, які в сукупності і витворили пейзаж-ідею. Вдосконалюючись через цілий ряд поезій, вона зробила квінтесенцію у «Заповіті». А. Макаров розгортає своєрідну «детективну історію» про те, як «сновидне мислення» добирає собі матеріал, зокрема через латентні, приховані від свідомості, установки, випробовуючи різноманітні варіанти («переписуючи», як каже дослідник, уже віднайдені образи).

Оригінальним видається розділ і про «віщі» сни Шевченка. Простудіювавши під певним кутом щоденникові записи поета, його листи, пов'язані зі ставленням до актриси Піунової, А. Макаров робить висновок: Шевченко, власне, фіксував поетапно роботу підсвідомості, яка противилася виборові об'єкта закоханості... І, як довели пізніші реальні події, мала для цього підстави! Шевченко, спостеріг А. Макаров, «сприймаючи фантастичність і алогічність гротескових образів сновидінь... водночас категорично відкидає ті абсурдні елементи, що несумісні з почуттям людської гідності» (с. 77). Звичайно, принцип такого відбору в даному разі цілком відповідав моральним засадам митця. Але з другого боку, подібні сигнали сновидінь багато в чім являють справжню цінність — і для художника, і, зокрема, для характеристики повноти психологічної географії тієї чи іншої постаті. Не треба вважати, що з цього скористалися свого часу лише авангардисти. Сновидіння, вочевидь, не є «моральними» чи «аморальними». Для митця так чи інакше вони є матеріалом, що, звичайно, потребує обробки, творчої інтерпретації. І тут доречно згадати Франкові слова із згадуваного трактату: «...Для поета, для артиста нема нічого гарного ані бридкого, прикрого ані приємного, доброго ані злого, характеристичного ані безхарактерного. Все доступне для його творчості, все має право доступу до штуки».

Цей момент — використання у творчості латентного, сокровенного образу підсвідомості — вияскравлюється при аналізі поезії Лесі Українки «Як я люблю оці години праці...» Але про це трохи далі.

Постать геніальної поетеси у книжці А. Макарова теж постає в новому освітленні, досить незвичному для нашого літературознавства. Дослідник знаходить багато яскравих, почасти несподіваних доказів на користь твердження: особливого значення у творчому акті для Лесі Українки набував стан поетичного забуття. Це зумовлювалося багатьма факторами: характером, типом обдарування і навіть особливістю побуту, спричиненого тяжкою хворобою. Типовий приклад — свідчення поетеси про написання «Лісової пісні». А. Макаров підкреслює, що Леся Українка ставилася скептично до проблеми творчості вві сні, не потребувала «послуг» сновидінь в оволодінні таємничими глибинами поетичного світовідчування» (с. 114—115). Тому що в поетесі, додам від себе, переважало раціоналістичне (як і у Франка, до речі). Але під час стану поетичного забуття, під час глибокого зосередження над тим чи іншим твором (а цей стан наставав переважно вночі) спрацьовував своєрідний ірраціональний механізм еруптивності (вислів Франка), тобто виверження підсвідомо дібраного, узагальненого матеріалу, який пройшов «первинну обробку» і потребував свого подальшого опрацювання. Йдеться про власне написання твору, про специфічний «переклад» із мови підсвідомого. Раціо поетеси поступалося привабливим таємницям творчості, і тут вона передусім користувалася інтроспекцією, самоспостереженнями. А. Макаров виявляє цілу низку таких творів, що давали змогу Лесі Українці хоч певною мірою простежити, як сокровенні уявлення, мрії «виходять на поверхню» саме у «видимий» час творчості — це з одного боку. З другого — як реальні, конкретні переживання прибирають форму поетичних образів. «Мрії в бурю» — зокрема той твір, на прикладі котрого дослідник досить докладно проаналізував, як реалії важкої морської подорожі «перекладаються» на мову підсвідомості, на мову образних уявлень-аналогій. І певною мірою цей процес фіксує сам твір. Сноподібне видіння, забуття, підкреслює А. Макаров, дало можливість авторці «ввести» у творчий процес фантастичне мислення і врешті-решт не тільки пережити направду важку подорож, а й використати її як поштовх до створення оригінального твору. Неабияке значення має і те, що «Мрії в бурю», підкреслює автор «П'яти етюдів», є ще одним досить яскравим доказом: Леся Українка мала потяг до творчості в несприятливих умовах, які стимулювали її. Самопереборення, фізичне самоспалення в ім'я самореалізації, яка в свою чергу була покладена на олтар служіння рідній культурі,— ось генеральні засади творчого начала нашої великої поетеси.

Як на мене, шкода, що у А. Макарова не акцентовано на моменті, про який він побіж-

но згадує у вносці: «розуміння творчості як компенсації емоційного дефіциту», до якого прийшла, власне кажучи, Леся Українка. Це надзвичайно важливий аспект, що торкається, звичайно, не лише самої поетеси. Тут можна говорити загалом про творчість як специфічний вияв механізму психологічного захисту (як, до речі, і сну). Під таким кутом зору можливий розгляд і спадщини Лесі Українки. Ось таємнича поезія «Як я люблю оці години праці...» У перехідний час між спанням і неспанням (про нього А. Макаров і говорить як про стан забуття) найчастіше приходить до поетеси натхнення. Сам акт, «технологія» натхнення, сприймається як процес певною мірою відсторонений, начебто незалежний від творця:

І хтось немов схиляється до мене,
І промовляє чарівні слова,
І полум'ям займається від слів тих,
І блискавицею освічує думки.

Бачимо своєрідне відтворення акту творчості, що характеризується швидкісним перебігом асоціацій, їхнім блискавичним спалахом і несподіваним, невмотивованим для раціо перегуком. Але ця поезія не була б такою ефектною, коли б не один несподіваний поворот, задля якого, власне, вірш і був написаний. Поетеса, споглядаючи вранці у свічаді своє бліде, випите безсонною ніччю обличчя, раптом — «мов тривога» — згадує про почутого в дитинстві від бабусі «перелесника», що являвся дівчині вночі, «не д'яволом з'являвся, не марою, Спадав летючою зорею в хату, А в хаті гарним парубком ставав». Своїм надміру палким коханням «перелесник» випивав життя дівчини («І поцілунками виймав із неї душу»). І ось кінцівка твору: образ натхнення поетеси, її палкої нічної роботи, яка, звичайно ж, не могла не виснажувати фізично й духовно,— це і є образ «перелесника». Гіркий парадокс у останніх рядках: «Не згадую ніколи проти ночі Про «перелесника», моє свічадо тільки Нагадує про нього вдень». Образ дорогого, укоханого і виснажливого натхнення — образ щасливої хвороби, милого прокляття, від якого годі відмовитися. Понад те: «перелесник» — це ж «нечиста сила», це жагучий коханець, який своєю любов'ю поступово вбиває обраницю... Вдаючись до психоаналітичного виразу, «перелесник» — уособлення сублімованого лібідо. Він поетичний образ компенсаторного і захисного механізму творчості. Реалізації того, чого не дає реальне життя. «Перелесник» забирає сили, спалює на своєму вогні, але ж він має могутню притягальну силу, яка — в ефекті глибинного самоствердження у момент творчості. Цікаво, що «фрейдівська» категорія уособилася під пером Лесі Українки в образі української демонології. Шкода, що цей момент випав з уваги А. Макарова. Адже образ саме «перелесника» творився не без участі підсвідомого...

У зв'язку з розглядом творчості Лесі Українки дослідник порушує таку важливу проблему, як творчий переклад з мови підсвідомого, або соціалізація підсвідомого. У царині словесної творчості йдеться, очевидь, про вербалізацію пережитого і задуманого, узагальненого і, зрештою, того, що стало набутком творчого осявання. Наш світ невисловленого, несформульованого, або, як каже А. Макаров, світ «регресивного невербального мислення», безперечно, значно глибший і ширший за той, який відтворюється (в даному разі поезією). Автор «П'яти етюдів» нагадує: і геніальна Леся Українка нарікала на своє невміння виразити знайдене в хвилини натхнення. І це абсолютно закономірно. Сучасні науковці, з'ясовує А. Макаров, відкриваючи нові процеси у сфері несвідомих психічних процесів, пояснюють якоюсь мірою «байдужість» нашого логічного мислення до образного матеріалу. Йдеться, власне, про те, як я розумію, якою мірою може бути продуктивним творчий діалог між правою і лівою півкулями головного мозку. Коли ці неусвідомлені процеси нескоординовані, то «переклад» із мови підсвідомості або зовсім неможливий, або ж утруднений, неповновартісний. Звідси, здається, зрозуміло, чому матеріал, який так, мовляв, прекрасно «розуміє», «усвідомлює», «бачить» автор, часто реалізується неадекватно його внутрішньому творчому почуванню. Такий твір не «обріс» емоційно-образною плоттю, він залишається логічно-понятійним каркасом задуму, голою конструкцією. Відтак у новому світлі постає і поняття таланту та його реалізації. З другого боку, можна спостерігати явище, так би мовити, протилежного плану, коли, буває, поет не «відає, що творить». Тобто створене ним несподівано переважає сам його задум або й рівень його обдарування (свіжі приклади: рання дивовижна поетична мудрість Віки Івченко з Києва, Ніки Турбіної з Криму). Окрім специфічних психологічних акцентів, подібні ситуації викликають інтерес як естетично-філософський феномен. Ідеться про так звані «значеннєві прирощення» у мистецтві (В. П. Иванов. Человеческая деятельность — познание — искусство. — К.: Наукова думка, 1977, с. 227—228).

Отже, ані сам «задум», що з'явився свідомо, ані «сонний матеріал» ніколи не постають у чистому вигляді як готовий художній твір. Все це потребує обробки, вербалізації на різних рівнях. «Навіть найщиріше почуття само собою не в змозі створити мистецтво. І для цього йому не вистачає не просто техніки й майстерності... потрібний ще й творчий акт переборення цього почуття, його здійснення, перемоги над ним, і тільки тоді, коли цей акт стане реальністю, тільки тоді здійсниться мистецтво» (Л. С. Виготський). У наведеній цитаті йдеться і про іншу суттєву сторону вербалізації творчого потенційного задуму. Виготський підкреслював, що «навчити творчого акту неможливо, але це не означає, що не можна... не сприяти його утворенню і появі». Отже, поставимо запитання так: чи варто поетові — аби творити — знати достеменно механізм натхнення і його реалізації? Чи завжди можна свідомо «включити» підсвідомість? З другого боку, відаючи алгоритми творчого акту, чи не може перетворитися художник на ту стоногу, що розучилася ходити після того, коли спробувала пояснити, яку ногу за якою вона переставляє?

А. Макаров підкреслює, що робота латентних творчих установок має для творчого процесу вагу надзвичайну.

Повернімося до Лесі Українки: вона й сама не могла сказати, скільки часу її підсвідомість була зайнята творенням «Лісової пісні». А власне акт написання, як ми знаємо, зайняв надзвичайно короткий строк. Правда, ціною виснажливої, просто-таки подвижницької роботи! Ця «підземна», невидима, до пори не усвідомлена робота прихованих і від самого автора установок вибухає згодом («ерупція нижньої свідомості» — за Франком). І вимагає своєї вербалізації.

Цікаво, А. Макаров спостеріг: на рівні сильних прихованих домінант і установок писалися чи не всі «незапрограмовані» вірші Лесі Українки, які опинилися поза збірками. Поетеса нерідко виправдовувалася, що пише «не те», над чим потрібно було в даний момент працювати. (Між іншим, у М. Рильського є цікавий вірш-коментар з приводу подібного випадку — «Невчасна лірика». Зривається термінова робота — переклад чужого твору, бо раптом прийшло натхнення на власну поезію). Чи такі речі відбуваються поза волею художника? Певно, існує і потаємна, глибинна воля, надзвичайно потужна, існують підсвідомі мотиви, невблаганний тиск латентних творчих домінант. З цим подібна хіба що специфічна «логіка кохання», логіка тих моментів, коли свідомість сперечається із підсвідомістю. І, певно, чим «стихійніший» художник, тим частіше і настійливіше чує він поклик не цензурованого свідомістю «внутрішнього голосу».

Розвиваючи далі тему підсвідомості й мистецтва, А. Макаров залучає цікавий матеріал і з сучасної української поезії, в якій проступають образи, «продиктовані» підсвідомістю, зокрема «сонною фантазією». Цінними є спостереження дослідника про те, як підсвідомість трансформує тривимірний час свідомості в одновимірний час,— так відбувається і у сновидінні. Як на мене, «сонну деформацію» простору і часу, відтворену словом, найвдаліше передає поезія П. Мовчана. Уві сні момент подається як дія, процес, дійство — чи не те саме маємо і в певного роду поезії, де час ніби притримується або вибухає, покірний волі художника. Доречно наведені приклади автором «П'яти етюдів» із поезії І. Драча, зокрема, вдало були б доповнені творами В. Герасим'юка, І. Римарука, О. Лишеги, того ж П. Мовчана... Ці «ірраціональні» поети тонко, пластично, вгадливо трансформують «логіку» візій, фантазій, видінь у своїй творчості. І добре, що не намагаються до кінця «розшифрувати» і її зраціоналізувати. Що, очевидь, знизило б ефект «сонної фантазії», фантасмагоричності, втіленої у слові. Тут, як на мене, цікаво було б простежити (коли це достеменно можливо), як «монтаж», «сюжет» сну відтворюється названими поетами в принципі побудови їхніх творів. «Фабула» і «сюжет» сновидінь різні, як і різняться між собою фабула і сюжет літературного твору. Яким чином стикуються між собою окремі ліричні епізоди, за яким принципом узагалі твориться монтаж? Я абсолютно згодна із спостереженням А. Макарова, що «логіка думки... підміняється в снах логікою емоцій» (с. 65). Хотілося б, аби «сновидний сюжет», «сновидна композиція» знайшли докладніший розгляд і конкретний аналіз. Для таких творів характерне поєднання алогічних (як на формальну логіку) моментів і разом з тим наявність певних семантичних «скрепів», без яких ліричний сюжет абсолютно розвалився б, себто був би позбавлений здатності передавати будь-який зміст (втім, приклади і такої поезії на сьогодні відомі). Отже, розгортаю думку автора «П'яти етюдів» — вві сні зчеплення сюжету тримається не на думці, розмірковуванні, не на логіці загальноприйнятого, а на емоційній індивідуальній основі. Сюжет сну — передусім сюжет емоції (страх переслідування, насолода від любощів тощо). Зруйнувати такий емоційний зв'язок — означає поламати саму структуру сновидіння як «художнього твору». Образи сну є образи наших переживань. Франкове спостереження є справді абсолютною істиною: «Поетична так само, як і сонна фантазія, не любить абстрактів і загальників і залюбки транспонує їх на мову конкретних образів». Має безперечну рацію він і тоді, коли наголошує: «...студіюючи психологію сонних візій та галюцинацій, ми будемо мати важні причинки до пізнання поетичної фантазії і поетичної творчості». Отже, «логіка» сну — логіка метафоричних стрибків, асоціацій. Точніше, «логіка» сновидіння — своєрідна «психологіка» зі своєю специфічною ієрархією значущостей, оцінок. Підсвідомість має свої установки, свої потаємні, часто не відомі й самому «власникові» сну цінності. (Цей феномен добре обіграний у фільмі А. Тарковського «Сталкер». До речі, «сновидні сюжети» цього режисера, згадаймо «Дзеркало» чи «Жертвоприношення»,— дуже яскравий приклад. Спадає на пам'ять також ім'я Фелліні). Сон — своєрідна магія, заклинання, акт самонавіювання. Чи ж не така роль і сугестивної поезії, до тлумачення природи якої звертається А. Макаров і в «П'яти етюдах», і в попередній книжці «Світ образу»? Цього разу дослідник намагається з'ясувати «таємне» підгрунтя сугестивної лірики. «Археологія поетичного мислення» — так названо п'ятий етюд. Це своєрідні «розкопки» ролі «емоціонального мозку» (палеокортексу) у творенні художнього тексту чи передумов його появи. Особлива роль у творчому акті, підкреслює А. Макаров, належить виробленому за час існування людства первісному образному мисленню. Воно керує просторово-образною пам'яттю, яка, в свою чергу, дотична до творення поетичної пластичності. І тут не йдеться тільки про зоровий ряд. Природа пластичності у поетиці, звичайно, значно ширша за поняття предметності, зображальності, наочності. Власне, вдаючись до «археології поетичного мислення», А. Макаров з'ясовує природу художності як раціональної, логічно-понятійної, так і «алогічної». «ірраціональної». Вона, звичайно, принципово різна. У поезії другого типу (тут можна назвати її сугестивною, навіювальною) переважає спроба «ословити» непередаване: переживання, емоційні стани, які не піддаються «остаточній» вербалізації. І тут я згадую вже, мабуть, класичне «Тринадцять руж під вікнами цвіло...» М. Вінграновського. Загалом же його творчість часто постає як відтворення архаїчної магії. Поезія, побудована на основі первісно-емоційного образного мислення, вочевидь, не є таки

ідеальним знаряддям суспільної комунікації, як завважує дослідник. Вона певною мірою елітарна, хоча «чари слів» можуть захопити й непідготовленого читача, скоріше слухача. Як на мене, то А. Макаров дуже влучно спостеріг, що в час засилля, тиску раціоналістичних структур, загальної емоційної бідності нашого життя особливого значення набуває поезія саме «магічного» типу. Вона є відгуком «реліктових почуттів» і якоюсь мірою може компенсувати читачеві навіть почуттєвий дефіцит. Принциповий і ось який момент: оскільки поезія, побудована на емоційно-образному типові світосприймання давніша, первісніша, так би мовити, за раціоналістичну, логічно-понятійну, то всілякі спроби проголосити останню як найперспективнішу, «найсучаснішу» є безпідставними, недалекоглядними і, по суті, догматичними.

Сама поезія, як стверджує А. Макаров, «Древніша за слово». Зачіпаючи проблему співвідношення мови і мислення, згадуючи, зокрема, про досягнення пренатальної психології (тобто психологія ненародженої людської істоти), він підтримує висновок: «Протягом тисячоліть людське мислення репрезентувало не слово, а образ» (с. 191). А сама поезія — «прямий спадкоємець традицій первісного понятійно-образного мислення архаїчного суспільства» (с. 192).

У зв'язку зі згадкою про рептилівський тип мислення, так званий Р-комплекс, А. Макаров намагається з'ясувати на матеріалі сучасної української поезії вплив емоції на часово-просторове сприймання. У новому світлі трактуються поезії В. Свідзинського, І. Драча, Л. Талалая — як своєрідне відтворення архетипу «переселення душі». Відчувається тут і мотив вічного повернення, що завжди наявний у світовій ліриці. Бог його знає, чи існує насправді метемпсихоз — переселення душ. Але на сьогодні почастішало наукових розвідок про специфічну лептонну, хвильову природу будь-якої інформації, що розлита в просторі і часі. І, може, справжні поети саме серед тих, хто має здатність підключатися до своєрідних каналів інформації і засвідчувати потім це у власних творах. Переконана, що плідною є думка про неподільність емоційного й раціонального начал у численних пізнавальних процесах. А мистецтво — особливий спосіб пізнання, яке у повному розумінні може випереджати науку. (До речі, невипадково у політехнічних вузах США і Японії студенти досить серйозно мусять студіювати і мистецтво, окрім техніко-математичних дисциплін). Тобто, власне кажучи, повноцінне, об'ємне пізнання неможливе без плідного діалогу правої і лівої півкуль головного мозку. А поняття «істина» й «емоція» не такі віддалені одне від одного, як може здатися на перший погляд. Отже, ця думка — одна з головних ідей, що їх намагався довести Анатолій Макаров у «П'яти етюдах». Поява цього дослідження надзвичайно прикметна з багатьох міркувань. Передусім це симптом хоч якоїсь нормалізації літературного процесу (таки і в цьому факті — «політика»!).

Дослідження феномена підсвідомого в українській науці перебуває в ембріональному стані. Проблема, поставлена А. Макаровим у підзаголовку книжки — підсвідомість і мистецтво, здається, не розглядалася у нас на Україні в пожовтневий час (окрім 20-х років, та й то негусто). Каталожні шухлядки, що мали б подавати інформацію про такі дослідження, вважайте, порожні (я маю на увазі генеральний каталог Центральної наукової бібліотеки АН УРСР ім. В. Вернадського). Отже, А. Макарову довелося шукати літературу на «чужому полі», бодай у сусідів-росіян... І його спроба зробити своє дослідження на матеріалі української поезії справді унікальна.

Через свідомість ми проникаємо у підсвідомість. І навпаки. Автор «П'яти етюдів», створюючи версію творчого акту, його найзагальнішу модель, рухається від вивчення зародження задуму до його розвитку й реалізації. Іноді здається, що дослідникові найбільше важить саме анатомічно-функціональний аспект творчого процесу — і тоді це йому загрожує певним спрощенням, звуженням дослідницького спектра. Але почасти і справді надзвичайно важко розрізнити «психологію тіла» і «психологію духу». Наша психіка у вищих її (зокрема естетичних) виявах залежна як від соціокультурних, так і від нейробіологічних факторів.

Особливого значення А. Макаров надає ролі сну, сновидінь, сновидних станів — як можливому джерелу творчості. Безперечно, сновидіння — надзвичайно цікава реальність нашого психічного життя, сказати б, підводна частина айсберга людського існування. Нині ціла філософсько-психологічна школа вивчає людські сни, аби зрозуміти природу нашого мислення. Сьогодні доведено, що сновидіння пов'язані з імпульсами життєдіяльності Місяця — так вимальовується новий ланцюжок взаємозв'язків. Словом, таємниць, нез'ясованого ще дуже багато.

Проблема підсвідомості й мистецтва, звичайно ж, невичерпна. Версій, трактувань, моделей, робочих гіпотез може бути необмежена кількість. Приміром, цікаво було б простежити, яка роль психологічних механізмів, що здійснюються на рівні підсвідомого, у власне творчому акті: маю на увазі роль установки, домінанти у доборі матеріалу; явища передбачення, ейдетизму, деперсоналізації і відтворення їх у поетичному тексті тощо.

Отже, всі таємниці ще попереду. І я солідарна із Анатолієм Макаровим, що «творчий процес не повинен бути до кінця з'ясованим, раціонально осмисленим». На це є багато причин. А матеріалу на дослідження у нас задосить. Автор «П'яти етюдів» переконує: «...українським письменникам завжди, навіть у найдавніші часи, був властивий якийсь специфічний інтерес до психологічних проблем. Можливо, це особлива риса української культури взагалі» («ЛУ», 24 травня 1990 р.).

І насамкінець хоч два слова про оригінальне художнє оформлення книжки, виконане В. Василенком. Нарешті це зроблено так, що промовляє до читача: гляньте-но, критика, навіть наукова,— це не так нудно, сухо, нецікаво, як вам здається!..

За книжку «П'ять етюдів. Підсвідомість і мистецтво» А. М. Макарову присуджено премію імені О. І. Білецького в галузі літературно-художньої критики за 1990 рік.

ВАСИЛЬ ШУБРАВСЬКИЙ

"ЯК ВИЙДЕ ВСЕ НАЯВ..."

Творчість Шевченка в інтерпретації П. Куліша

Про оцінку П. Кулішем творчості Шевченка написано немало, але це питання потребує нового прочитання. З двох причин. Перша. Шевченкознавство, як і інші галузі суспільствознавчих наук, було такою мірою заідеологізоване, що про об'єктивне висвітлення проблеми не могло бути й мови. Приклеювані П. Кулішеві вульгарно-соціологічні налички типу «поміщицько-буржуазний ліберал», «буржуазний націоналіст» та ін. так цупко тримали в полоні дослідників, що вони не могли ні охопити всіх без винятку фактів, ні тим більше заглибитись у їхню сутність. Внаслідок цього діяльність П. Куліша висвітлювалась у кращому разі однобоко, переважно із знаком мінус. Друга. Останнім часом намітилася тенденція вдаватися в протилежну крайність, що явно заважає розгледіли в діяльності П. Куліша 70—80- років (в тому числі і в його ставленні до спадщини Шевченка) нічим не виправдане суб'єктивітське, а то й відверто блюзнірське трактування поезії Шевченка. І в тому, і в другому випадку бракує спокійного, ділового аналізу фактів з урахуванням як специфіки художньої творчості, так і суспільно-політичних чинників, які зумовлювали еволюцію в поглядах П. Куліша. Щоб виправдати суворі присуди його над історико-патріотичною і революційною поезією Шевченка, штучно перекидається місток від них до періоду сталінських репресій. П. Куліш підноситься як великий провісник і провидець, якому відкрилася істина в останній інстанції в поглядах на творчість Шевченка і на ті страшні перспективи суспільного розвитку, на які вона спрямовувала читача.

Спробуємо розглянути це питання конкретніше.

Є в тому своя закономірність, що Пантелеймон Куліш, виступаючи як письменник і громадсько-політичний діяч в одночасі з Т. Шевченком, М. Костомаровим, О. Бодянським, М. Драгомановим та ін., ні з ким із них не підтримував скільки-небудь тривалих дружніх стосунків. Окрім частої і різкої мінливості настроїв, думок, на заваді ставали нетерпимість до інакодумаючих. Про те, чому в нього не склалася дружба з Шевченком, П. Куліш пояснював: «Шевченкові не здалась до смаку аристократичність Кулішева. Можна сказати, що це зійшовся низовий курінник, січовик з городовим козаком-кармазинником» («Правда». — 1868. — С. 285—286). Тобто підкреслено різницю походження і соціального стану, що, звичайно, також могло впливати на взаємини. Але Шевченко, гадаємо, і конкретніше, і точніше визначив причину. Закінчивши в Москві переписувати свою невільницьку поезію за 1847 р. з «Малої книжки» до «Більшої книжки», він записав у щоденнику 18 березня 1858 р.: «Жаль, что не с кем толково прочитать. Михаил Семенович в этом деле мне не судья. Он слишком увлекается. Максимович — тот просто благоговеет перед моим стихом. Бодянский тоже. Нужно будет подождать Кулиша. Он, хотя и жестоко, но иногда скажет правду; зато ему не говори правды, если хочешь сохранить с ним добрые отношения». Той, кому не можна сказати правди, не може бути справжнім другом.

Водночас слід сказати, що все це не заважало ні П. Кулішеві високо оцінювати поезію Шевченка, ні Шевченкові бачити в особі Куліша видатного діяча української культури. Якби П. Куліш був послідовнішим у своїх політичних орієнтаціях, то не було б у нього значних перепадів у ставленні до музи Шевченка, особливо у 70—80-х роках.

Друком твори Шевченка й П. Куліша з'явилися одного і того ж року — 1840-го. Та коли «Кобзар» відразу приніс Шевченкові визнання і навіть захоплення читачів, то П. Куліш із своїми фольклорно-етнографічними оповіданнями ще довго залишався мало знаним як письменник. Ця обставина, очевидно, прикро вражала честолюбного П. Куліша, і він ніяк не відреагував на появу в літературі Шевченка ні в пресі, ні в приватному листуванні, хоча, звичайно, знав його твори і відзиви про них. Ще до знайомства з Шевченком 1843 р. він мав якесь найзагальніше уявлення про нього із розповідей своїх знайомих (можливо, Тарновських), бо при першій же зустрічі пізнав його.

Свою думку про поезію Шевченка П. Куліш подав спочатку в листі до нього від 25 липня 1846 р. (тут не беремо до уваги побіжну згадку про «Тризну» в листі до Шевченка від 5 червня1844 р.: «Дещо в їй промовляє до самого серця»): «Перечитывая несколько раз здесь в Петербурге Вашего «Кобзаря» и «Гайдамаков», я от души восхищался ими и многие места заучил наизусть». І далі, зауваживши, що творіння Шевченка належать не лише йому і його часові, а всій Україні на вічні часи, П. Куліш висловив побажання внести більші чи

менші конкретні правки в поезіях «Іван Підкова» і «До Основ'яненка», в поемах «Катерина» і «Гайдамаки». Сам поет, добрий знавець світової літератури, П. Куліш висловлював свої побажання тактовно, щиро, прагнучи надати авторові кваліфіковану допомогу, але надто захоплювався своїми зауваженнями, вважаючи їх безсумнівно справедливими. Тим часом Шевченко пізніше скористався тільки однією його порадою: в поезії «До Основ'яненка» замість рядків «Наш завзятий Головатий Не вмре, не загине» замінив на «Наша дума, наша пісня Не вмре, не загине» (П. Куліш пропонував перший із наведених рядків дати в такій редакції «Наша пісня, наша дума», але Шевченко зробив перестановку: «Наша дума, наша пісня»). Інші залишив без уваги. З особливою наполегливістю П. Куліш відстоював думку про потребу пригасити визвольний пафос гайдамаків, вважаючи, що в поемі аж надто багато крові, яка є наслідком не так запеклої боротьби противоборствуючих сил, як наслідком кровожерності гайдамаків. П. Куліш мав право мати свою думку, і тут нема ніяких підстав запідозрювати його в якійсь зумисності, спрямованій на те, щоб відвернути увагу автора «Гайдамаків» від розправи повстанців над гнобителями, як то намагалися приписати П. Кулішеві в минулі десятиріччя наші шевченкознавці, сповідуючи примат класових інтересів над загальнолюдськими. Тим часом поема «Гайдамаки» воскрешає події національно-визвольної боротьби українського народу. Ця тема переважала тоді у Шевченка в поезіях історико-патріотичної теми. Віковічна боротьба українського народу за свою незалежність хвилювала його не тільки як спогад про давно минулі події, а й як актуальне завдання сучасників. Власне такі мотиви імпонували тоді й П. Кулішу. Свою тривогу за долю батьківщини він висловив у белетристичній праці «Повесть о Южной Руси», яка викликала гнівну реакцію Бєлінського: «Одна скотина из хохлацких либералов, некто Кулиш (экая свинская фамилия!) в «Звездочке» ... напечатал историю Малороссии, где сказал, что Малороссия или должна отторгнуться от России, или погибнуть ... . Вот что делают эти скоты, безмозглые либералишки. Ох, эти мне хохлы! Ведь бараны — а либеральничают во имя галушек и вареников с свиным салом! И вот теперь писать ничего нельзя — все марают». Історико-патріотичними мотивами перейняті й повісті, оповідання і романи П. Куліша, зокрема романи «Михайло Чарнишенко», «Чорна рада», оповідання й повісті «Січові гості», «Мартин Гак», поема «Україна». У відповідях на анкету III відділу під час слідства над кириломефодіївцями він назвав себе серед таких діячів культурного відродження України, як Г. Квітка-Основ'яненко, М. Костомаров і Шевченко. Таке спрямування мала і фольклорно-етнографічна діяльність П. Куліша. Підготовлену і видану ним двотомну працю «Записки о Южной Руси» Шевченко зустрів із захопленням: «Я эту книгу скоро наизусть буду читать (...). Прекрасный, благородный труд. Бриллиант в современной исторической литературе. Пошли тебе Господи, друже мой искренний, силу, любовь и терпение продолжать эту неоцененную книгу» (запис у щоденнику від 17 червня 1857 р.).

Протягом десяти років, коли Шевченко перебував на засланні, П. Куліш із зрозумілих причин не висловлював про Шевченка ніяких суджень, та коли до нього потрапив список поеми «Наймичка», він уперше опублікував її без імені автора у другому томі «Записок о Южной Руси» (1857), відзначивши в передмові її глибоку життєвість і високі художні якості. Як тільки того ж року до нього дійшла звістка про звільнення поета із заслання, він, прочитавши нову редакцію його поеми «Москалева криниця», надіслану Я. Кухаренкові, констатував: «Читав я й одну поемку, котору написав він (Шевченко. — **В. Ш.**), почувши волю. Не ослаб, а окріпнув в йому дух. Великий він поет, воістину! Се в нас найбільший поет на всій Слов'янщині, а ціну йому зложать тільки тоді, як вийде все наяв, що він понаписував» («Киевская старина». — 1899. — № 1. — С. 82).

Протягом 1857—1862 років П. Куліш у кожній своїй праці про явища української літератури і літературного процесу не оминає Шевченка (спеціальної статті про Шевченка, як, скажімо, в М. Костомарова, Д. Мордовця, М. Добролюбова, О. Пипіна, у П. Куліша немає). Шевченка П. Куліш ставить на чільне місце як такого, що вивів українську літературу на рівень світової класики, назнаменував їй перспективні шляхи дальшого розвитку. В «Листах з хутора» автора «Кобзаря» пойменовано не тільки великим поетом, а й першим істориком України.

Не хто інший, як П. Куліш категорично заперечив думку про малу освіченість Шевченка, посвідчивши: «Не було книжки живої і животворящої, щоб йому в руки попала та й лежала в його непрочитана. Пушкіна він знав напам'ять, дарма, що писав не його мовою, не його складом, а Шекспіра возив із собою, куди б не їхав. Ще ж не забудемо, що Шевченко добре працював над малярством і розкидав розумом по всіх малярських школах: то мало хіба там було корму для його голови?» У статті «Простонародность в украинской словесности», роздумуючи над своєрідністю української літератури, П. Куліш наголошував на неодмінності засвоєння кращих надбань як російської, так і світової культури, закликав не уподібнюватися до слов'янофілів, які прагнуть відгородитися від Заходу, пророкуючи Росії месіанську роль у прокладанні шляхів до суспільної гармонії і благодаті. Зауважувалось і те, що Шевченко «восставал только против людських неправд, кем бы они не совершались, великороссами или малороссами». Творчість Шевченка, на думку П. Куліша, «лучшее украшение нашей словесности». Нема сумніву, що П. Куліш був щирим, коли, проводжаючи труну Шевченка на Україну, сказав: «Твоїм слідом, Тарасе, всі ми підемо». Пізніше він мав підстави зауважити, що ніхто стільки похвального не понаписував про Шевченка, як він, П. Куліш.

Одначе після 1862 року П. Куліш надовго замовкав, а коли 1871 р. в «Соборному посланії галичанам» згадав Шевченка, стало ясним, що думка його про Шевченка змінилася — від тези про те, що всі українські письменники наслідуватимуть, розвиватимуть його традиції до порад галицьким

літераторам орієнтуватися не на Шевченка, а на етнографію. Не можна сказати, що це зовсім нова думка П. Куліша. Іще в кінці 50-х — на початку 60-х років він твердив, що українська література зможе внести до скарбниці світової культури щось своє і потрібне всім, коли вияскравить специфічні, властиві тільки українському народові прикмети його буття, а ці прикмети найбільш виражені у фольклорно-етнографічній сфері. В цьому зв'язку особливо підносилася творчість Г. Квітки-Основ'яненка, який, мовляв, зробив для української прози те, що Шевченко зробив для української поезії, а отже, й заслуговує однакової з Шевченком шани й відзначення. Але якщо тоді визнавалося все ж, що на рівень світової класики українську літературу вивів Шевченко, а не Г. Квітка-Основ'яненко, то тепер заявило про себе просто-таки войовниче неприйняття переважної більшості поетичної спадщини Шевченка. Найвиразніше таке спрямування виявилося в «Истории воссоединения Руси», яка з'явилася 1874 р. Обурюючись тим, що Шевченко в поемі «Сон» в різко критичному плані відгукнувся про Катерину Другу, П. Куліш назвав музу Шевченка напівп'яною і дав таку примітку до цього місця: «Я знаю, что эти слова произведут на многих читателей неблагоприятное для автора впечатление, и спешу заявить, что для историка слово правды должно быть дороже благосклонности читателей. В противном случае наша историография (а Шевченко составляет один из ее неустранимых предметов) ничем не превзойдет польской с ее славословиями. Никто не написал столько о Шевченко в похвальном смысле, сколько автор этой необработанной книги; но это не мешало ему видеть все недостатки распущенной музы Шевченка. Как необходимы были в свое время похвалы, так необходимо теперь показать медаль с обратной стороны. Если бы возможно было все произведения Шевченка пустить безразлично в дешевую распродажу по Украине, то само общество явилось бы на току критики с лопатою в руках: оно собрало бы небольшое, весьма небольшое количество стихов Шевченка в житницу свою. Остальное было бы в его глазах не лучше сору, «его же возметает ветр от лица земли». Отвержение многого, что написано Шевченком в его худшее время, было бы со стороны общества актом милосердия к тени поэта, скорбящей на берегах Ахерона о былом умоизступлении своем. «Усе минеться, а правда зостаеться», говорит наша пословица».

Як видно з дальшого тексту, докори у фальшуванні історії, в блудності пошуків суспільного прогресу адресуються не тільки Шевченкові, а й усім громадсько-культурним діячам України, думку яких він виражав. «Ничему другому,— сказано далі,— как влиянию мнимого Кониского и мнимо народных песнопений «Запорожской старины» следует приписать фальшивое настроение всей украинской интеллигенции 40-х годов, которой самым громким органом сделался, к сожалению, Шевченко». Або: «Сигизмунд-католик являлся в глазах наших русских людей личностью почти высокою, будучи крайне неспособен к правлению,— во всяком случае особою священною для всего русского общества, за исключением одичалых в пустыне сіромах, которые позволяли себе спьяна, что называется, гукати всячину, подобно нашему Шевченку».

Мотиви переоцінки фактично відсутні, а характер висловлювань видає в авторові не об'єктивного аналітика, а упередженого суддю, зацікавленого в компрометації поезії Шевченка. І це в той час, коли вона здобувала все далі більше визнання не тільки на Україні, а й у Росії, слов'янському світі і навіть ширше. В чому тут річ? З того, що говорив П. Куліш про характер і завдання української літератури раніше, можна здогадуватися, що гору взяв курс на фольклорно-етнографічну орієнтацію, але цього пояснення буде не досить. П. Куліш, як видно, рішуче не погоджувався з тим, як у творчості Шевченка зображається минуле України та її взаємини з сусідами. «Не такий був Гонта, як змалював його поет,— роз'яснював він у статті «Мальовнича Гайдамаччина»,— не такі були пани, котрих той Гонта повирізував, попалив і помучив; не така була Україна, як би того декому бажалось; не так дивилась Україна на коліїв, як виспівував Шевченко, і ні попи, ні поважні люди, ні тверезі хлібороби не причинились до Залізнякового і Гонтиного розбою».

Навіть коли допустити, що Шевченко некритично поставився до «Історії русів» і «Запорожской старины», то треба пояснити, чому в народі, який не користувався історичними працями, так само оспівані як герої Залізняк, Гонта, колії, тобто Коліївщина. А відомо ж, що головним джерелом, яке надихнуло поета на зображення героїки визвольної боротьби в минулому, були думи, пісні, перекази. Як зауважив Г. Цеглинський, «Шевченко ідеалізує козацтво не яко реакціоніст, бажаючий його повороту, а для того, що козаків, неначе героїв, зідеалізував народ» (Цеглинський Гр. Шевченко і його сучасна критика. — «Правда». — 1880. — № 1 — 3. — С. 55).

Щоб виправдати свою думку про надмірну жорстокість гайдамаків, П. Куліш у наступній своїй праці «Крашанка русинам і полякам на Великдень» (1882) твердив, що православні ченці в літописах понавигадували всілякі страхи про розправу поляків над козаками. Такого, мовляв, не було. Але ж про це йдеться і в ряді польських джерел. Заперечуючи П. Кулішу, М. Костомаров із цілковитою підставою зазначив у статті «Крашанка Куліша», що його праця відзначається «вкрай раболіпною, можна сказати, догідливістю полякам» («Вестник Европы». — 1883. — № 8). П. Куліш навіть запевняв, що польська шляхта завжди найбільше дбала про загальне добро для всіх. У цій брошурі він фактично виправдовує кріпацтво, що викликало обурення М. Костомарова і Д. Мордовця (За крашанку — писанка П. О. Кулішеві. Написав Данило Сліпченко-Мордовець. — Пб. — 1882).

Все це факти, які свідчать, що в 70—80-х роках П. Куліш відступив від своїх же переконань 40—60-х років. Це й позначилось на його ставленні до Шевченка. А чинники, що спонукали його до такої переоцінки, треба шукати в нових суспільно-політичних процесах, якими жила пореформенна Росія. П. Куліша безперечно налякало піднесення визвольної боротьби мас, і він, щоб застерегти громадську думку від можливого

вибуху гноблених, повів рішучий наступ на поезію Шевченка, провідний пафос якої клнкав не миритнся з лихом. Маючн на увазі саме цей період діяльності його, І. Франко зауважнв, що «Куліш давно жнв у царстві своїх власних мрій, відділений китайським муром від жнття і інтересів рідного народа, на яких він умів дивитися тільки крізь окуляри односторонньо дібраних і кепсько перетравлених історичних документів» (Франко І. З останніх десятнліть XIX в. — Літературно-науковнй віснник. — 1901. — Т. XV. — С. 10).

В «Історнчному оповіданні», вміщеному як передмова до поетичної збірки «Хуторна поезія» (1882), П. Куліш зміг, проте, об'єктнвно простежнтн власну еволюцію в поглядах на Шевченкову творчість. Зумовлено це тнм, що він пнсав на підставі спогадів, а ті спогади відбнвалн його мннулу думку. Згадка про зустріч з Шевченком 1847 р. супроводжується такимн деталямн: «Наші молоді мрії знайшли в Шевченкові благословенне оправдания, знайшлн заруку своєї будущнни. Сам Шевчеико зробивсь не тнм, яким я його покииув, їдучи з України. Се вже був не кобзар, а національиий пророк». В іншому місці цієї ж збірки додав: «Держався він осторонь од тієї світлиці, де приятелі иового Тимона Афіиського голосио реготали, весело гукали і підспівували під господарську кобзу. Засівши з тверезими кругом каміна, він бесідував із ииими тверезо й поважно про науку і літературу. Дивуючись і радіючн серцем, постеріг я в нім тогді велику здібність до поетичного критицизму, що ним до такого високого ступня владав єдиинй російськнй поет Пушкін».

На думку П. Куліша, Шевченко мав від природи могутніше обдаровання, ніж Пушкін, але остаиній, маючи грунтовнішу інтелектуальиу підготовку, глибше зазирав у закоиомірності історичного процесу. На доказ цього твердження наводилося ставлення обох поетів до таких історичних постатей, як Петро І і Катернна II. Відомі рядки з поемн Шевченка «Сон» кваліфікувалися тепер як такі, що спотворюють історнчну правду. При цьому зовсім ігнорувалася різниця історико-літературних контекстів у Пушкіна і Шевченка. На Петра І і Катерину II Пушкін дивнвся з позицій розшиpення і зміцнення Російської державн, а Шевченко — з позиції національно гиобленої України, в остаточній ліквідації автономії якої ці російські імператорн відіграли иайбільш зловісну роль.

Як сказаио, царефільські настрої П. Куліша вперше виразно виявилися в «Историн воссоединения Русн». Тепер вонн поглиблюються і конкретнзуються не тільки в «Історичному оповіданні», а й у поезії. Щодо цього красномовиими є вже самі назви віршів «Гімн єдиному цареві» і «Гіми єдиній цариці». Причому дифірамбн Петру І і Катерині II проспівані від імені всього українського народу. Уявлеиня про них дають хоча б такі рядкн-звернення до Петра І:

Ми «праведннм царем» тебе прозвали
Ще аж тоді, як наші людоїдн
З Мазепою та Шведом накладали,
Не чуючн Полтавської побіди.

А Катерині II хвала за те, що зиищила Запорізьку Січ:

Розбоями й руїною неситу
Гадюку за Порогами ти вбила,
І голову єхидно ядовиту
Залізною п'ятою роздавнла.

Аналогічні погляди відбилися і в поезії «До рідного народу»:

Народе без пуття, без честі і поваги,
Без правди у завітах предків диких,
Ти, що постав з безумної відваги
Гіркнх п'яниць і розбншак великнх.

Все це ніяк не узгоджувалося з тим, що пнсав Шевченко про героїку внзвольної боротьбн, в авангарді якої було запорізьке козацтво. Не узгоджувалось воно також із змістом і духом народної творчості. Як засвідчив сам П. Куліш в «Историн воссоедннения Русн», йому милою була монархічна система. Він і народу приписував таке уподобання: «Его (народа. — **В. Ш.**) нсторнческое прошлое привело его к убежденню, что только эта форма правнтельства (монархия. — **В. Ш.**) обеспечивает безопасность личности, семьи, имущества, иаконец, н самой религни».

Звідси виростала непрнязнь до волелюбної поезії Шевченка, яка наводнла на думку про потребу настійно виборювати волю, людські права і гідність. Запевнення П. Куліша 1861 р., що він наслідуватнме традиції Шевчеика, тепер внявилось пустою фразою. Але цього мало. В поезії «До Шевчеика» прозвучав і докір:

Ще не було Овідія й не буде,
Яким тн став над мертвенним Аралом:
Такнх пекельних нот не чулн людн,
Які иа серці в тебе звірство брало.

Шевченкове обурення злом, неправдою кваліфікувалося як вияв звірства, а не глибоко гуманних почуттів, мнлосердя до покривдженого люду. Саме такою енергетнкою свого духу, породженого поклнком доби, Шевчеико не тільки найбільш сильний, а й найбільш неповторний серед великих поетів. На таку особлнвість його поезії звернув увагу ще Добролюбов, коли назвав Шевченка поетом справді народинм, такнм, якого ие знає і російська література. У статті «Вірші Івана Нікітіна» він зазначив: «Тепер, якби з'явився знову поет з тим же змістом, що й Пушкін, ми б на нього й уваги не звериулн; Лермонтов і тепер ще міг би зацікавити багатьох, але він усе-таки не те, що нам треба. Нам потрібен був би поет, якнй бн з красою Пушкіна і силою Лермонтова умів продовжити і розшнрити реальну, здорову сторону віршів Кольцова». Ще раніше критик висловлював невдоволення тим, що життя й інтересн простолюду залишнлнся осторонь у російській літературі. Тільки Кольцов, на його думку, «жив народннм життям, розумів його горе й радощі, умів їх внразитн. Але його поезії бракує всебічності погляду; простнй клас народу внступає в нього відособлено від загальних інтересів, тільки зі своїмн частковнмн житейськнми потребамн.

Отже, коли Добролюбов назнває Шевченка поетом справді народннм, а Кольцов, як зазначив віи, не йде з инм у порівияння, то виходнть, що ота всебічність погляду на народие життя, якого бракувало Кольцову, у Шевченка є. Це, власне, й дало підставн

уже в нашу добу англійській письменниці Полін Бентлі сказати, що ніхто у світовій літературі не виразив такого вражаючого протесту протн рабства, як Шевченко (Полін Бентлі. Українськнй поет свободи. — Світова велич Шевченка. — К. — 1964. — Т. 3. — С. 97).

Стає зрозумілнм, чому П. Куліш, якнй добре знав поему Шевченка «Кавказ» ще з середнння 40-х років і першим спрняв її публікації 1859 р. в лейпцігському внданні «Новые стнхотворення Пушкнна н Шевченки», тількн тепер виявив у ній рядкн, роздум над якими викликав у нього тривогу. Маємо на увазі рядкн «Од молдованнна до фінна На всіх язнках все мовчить, Бо благоденствує», до яких прозвучав з уст П. Куліша коментар: «Не мовчатиме ж воно вічно; колнсь таки та заговорнть. Добре ж, колн б заговорило мовою інтелігенції. А от біда, як днка снла деспотства та викличе з пекла днку силу рабства!» («Хуторна поезія»). А щоб датн уявлення про наслідкн такого повстання мас, він наводить рядкн з послання Шевченка «І мертвнм, і живнм...»:

Заговорять
І Дніпро і горн!
І потече сторікамн
Кров у сннє море
Дітей вашнх... і не буде
Кому помагати.

Страх перед помстою «братів незрящнх, гречкосіїв» за крнвди і наругу є головною прнчиною непрнйняття і осудження революційної поезії Шевченка, спроможної наднхнути маси на повстання. Молоднй, але вже знаний читачеві дослідник творчості П. Куліша Є. Нахлік у зв'язку з цнм робнть у своїй праці «Пантелеймон Куліш» (К., 1989) внсновок: «Осмислюючи ннні трагічннй феномен сталінщнни, ми не можемо не поднвуватнсь Кулішевій прозорливості». Конкретніше ця думка сформульована далі: «Внступаючи протн права прнгноблених на збройну боротьбу, Куліш займав хнбну позицію. Але він слушно застерігав протн «демона тьмн», сваволі ннзів, протн новнх «панів» і бюрократів, які після перемогн повсталих можуть прийтн на зміну старнм, скннутнм, протн загрозн неуцтва і занедбання загальнолюдської моралі. Досить згадатн репресії 30-х рр., зокрема заслання і знищення українськнх (і взагалі радянськнх) письменників і вченнх, щоб збагнути проннклнвість пророчих візій автора «Думи-перестороги». Тут є і певна суперечність, бо неясно, як це можна посідатн хибну позицію і пророкувати щось далекосяжне і мудре. Але в даному разі важлнвіше розібратнся в сутності самої постановки питання. Називаючн Кулішеву позицію хнбною, дослідник, виходнть, не поділяє його заперечень права пригноблених на збройну боротьбу. Одначе в наступній своїй праці «Апокаліпснс Пантелеймона Куліша», прнсвяченій спеціально порушеному пнтанню, він фактично мав на меті внправдатн Кулішеву крнтнку революційної поезії Шевченка. При цьому до аналізу залучаються висловлювання видатних ученнх, пнсьменннків, громадських діячів, почннаючн від Ф. Енгельса і кінчаючи М. Бердяєвнм, про недопустнмість революційного месіанізму, масового кровопролиття. І після всього робиться висновок: «Сьогодні у нас є достатньо підстав для того, щоб зрозуміти, що своя частка правди була і в Шевченка, який закликав народ: «Вставайте, Кайданн порвіте», і в Куліша, котрий застерігав від «дикої силн рабства». Ннні мн самі внзналн шкідлнвість ідеалізації революційного насильства, абсолютнзації революційного шляху суспільннх перетворень та ігнорування діалектнкн революційного й еволюційного» («Вітчнзна», 1990, № 10).

Отже, маємо дві протилежні одна одній часткн однієї і тієї ж правди, але самої правди нема. Залншається з'ясуватн, чия ж частка правдн переважнла в ході історії: Кулішева чн Шевченкова? Судячн з пафосу статті,— Кулішева. Напрнкінці наголошено, що нам іще треба дорости не до Шевченка, а до Куліша. А той факт, що ні сучаснки Шевченка, ні наступні покоління не виявили до правдн П. Куліша навіть сотої часткн тієї уваги, яку вони внявилн до правдн Шевченка, замовчується. А тнм часом це вже суд історії — суд якнайоб'єктивніший, найправднвіший.

В чому тут річ? Коли говорнти найзагальніше (поминаючн, звнчайно, непорівнянні творчі велнчинн Шевченка й Куліша), то можна сказати так: поезія Шевченка — то пристрасннй захнст прав і гідності людннн і водночас рішуче неприйняття всього антилюдяного. Це ключ до розгадки як феномену Шевченкової народності, так і характеру його образного слова, яке так переполошнло Куліша своєю революційністю.

У світлі наведенних вище фактів про творчість і діяльність П. Куліша в 70—80-х роках важко збагнути таке твердження Є. Нахліка: «Зазвнчай вважається, що прогреснвне значення мала тількн рання — 40—60-х років — діяльність і творчість Куліша. Всупереч цій усталеній думці хочу підкреслнти, що саме пізній Куліш — Куліш 70—90-х років — є найцікавішнм, самобутнім і пронниклнвим пнсьменнником-мнслнтелем, воістину унікальним явнщем в історії української культурн». Що тут цікавого, далекоглядного й пронниклнвого, колн Куліш з лютою ненавнстю паплюжнть героїку внзвольної боротьбн українського народу (чн, як пнсав І. Франко, попросту плює на неї!), відмовляє поезії Шевченка в життєвості і славнть російських монархів, які так багато пролнли козацької крові в ім'я покріплення тоталітарного режиму імперії? Чн, може, козацька кров не варта жалю такого, як панська?

У кінці 80 — на початку 90-х років П. Куліш пережнв певне творче піднесення, що засвідчено його поетнчною збіркою «Дзвін» і перекладамн п'єс Шекспіра, але цнм ніяк не виправдати його ретроградності 70-х — 80-х років.

Хибою внхіднних позицій Є. Нахліка є те, що він зовсім не зважнв ні на конкретно-історнчний контекст фактів, які залучив до аналізу, ні на специфіку художньої творчості. В епоху Шевченка з усіх цивілізованих країн тількн в Росії затрнмалося кріпацтво і хтозна-скількн б ще протрнмалося, якбн протн нього не піднеслн свій голос декабристи, Шевченко, Герцен, трохн пізніше Чернншевськнй і всі ті, хто так чи інакше сприяв розхитуванню підвалнн кріпацтва, піднесенню соціальної активности мас, активізації визвольної боротьби. Це стосується і до

Гоголя, на якого посилається Є. Нахлік, щоб довести правоту Куліша, а з тим і неправоту Шевченка. Його «Миргород», «Ревізор», «Мертві душі» не містили прямих закликів до суспільного оновлення, але об'єктивно усім своїм пафосом породжували думку про необхідність такого оновлення.

Особливістю творчої індивідуальності Шевченка було те, що він однаково глибоко реагував і на добро, і на зло, тільки на добро він реагував надзвичайно сердечно, душевно, а на зло — надзвичайно гнівно, обурливо, аж до прямих закликів виборювати правду й волю зброєю. Виразити свої думи й почуття в найбільш вражаючій формі — то право поета. Він прагне передати читачеві пал свого серця так, щоб відчути, як глибоко, невідступно його хвилює порушена проблема, ідея. І нема зовсім ніяких підстав сприймати його образне слово прямолінійно, як заклик, гасла чи прокламації. Та й то треба мати на оці, що своє слово поет адресував не тільки гнобленим і скривдженим, а й усьому читацькому загалу, серед яких були й ті, проти яких спрямовувався гнів поета і які мали б також замислюватись над сказаним. Зло, коли б і в якій би формі воно не виявлялося, потребує рішучого осудження, і з цього приводу бунтівлива поезія Шевченка ніколи не втратить своєї злободенності.

Спроби кваліфікувати політичну поезію Шевченка як передавнену мали місце ще в XIX ст., але саме життя їх відкинуло. Маємо на увазі не тільки П. Куліша, а й такого мислителя, як М. Драгоманов. Здається, тут доречно навести думку Л. Новиченка про Драгоманова з цього приводу: «Він теж підійшов до автора «Кобзаря» не стільки як до поета, поета революційного і разом з тим нескінченно багатогранного в своїй гуманності й народності, в своїх безпосередніх духовних переживаннях, скільки як до політичного мислителя, навіть теоретика, в якого неодмінно треба виявити мало не доктринальну систему ідей» («Слово і час», 1990, № 2).

Судити про творчість Шевченка з позицій 70—80-х років минулого століття і в наступні періоди без урахування того, якою добою вона породжена, яку роль відіграла і відіграє в суспільному й культурному поступі, не можна. Шевченко, як мало хто з великих поетів, соціальний, але це не дає права не рахуватися з його поезією як з явищами художньої творчості. Знамениті рядки Шевченка «Возвеличу Малих отих рабів німих, Я на сторожі коло їх поставлю слово» дають якнайкраще уявлення про його творче кредо. В епіцентрі уваги поета повсякчас були інтереси, уподобання і прагнення поневоленого народу, і цим визначалися як поетизація краси життя по правді, так і звернення до святої сили, щоб наснажила душу гнівом, який би спопеляв зло. Чи ж маємо ми право осуджувати Шевченка за це?

До сталінських репресій поезія Шевченка не тільки не має ніякого відношення, а й усім своїм спрямуванням, духом рішуче протистоїть їм.

Нема сумніву, що, незалежно від того, чи будуть іще повторюватися тлумачення революційної поезії Шевченка, подібні до запропонованих Є. Нахліком, ніхто не зможе похитнути силу її правди і вічно живої насолоди, яку вона дає читачам.

М. Бідняк. Айстри у вазі

ІГОР МАЛИШЕВСЬКИЙ

"Кобзар" під серпом і молотом

Сповіщаємо наших читачів, що редакція «Вітчизни» засновує свою бібліотеку. У ній на книжковий ринок виходитимуть окремими книжками як ті твори, що побачили світ на сторінках журналу, так і ті з неозорого моря літератури, що відповідають профілеві журналу.

Перша збірка досить несподівана за своїм складом. До неї увійде «заборонений Шевченко». Тобто ті твори, які нещадно вилучалися з «Кобзаря» ідеологічною цензурою: «Розрита могила», «Чигрине, Чигрине», «Великий льох», «Стоїть в селі Суботові», «За що ми любимо Богдана?», «Іржавець», «Якби-то ти, Богдане п'яний».

Нижче друкуємо переднє слово Ігоря Малишевського до цього видання.

Отже, шукайте незабаром першу ластівку «Бібліотеки «Вітчизни» у книгарнях Укркниготоргу.

От у чому вже ніколи не можна було звинуватити адміністративно-командну Систему, то це у бракові фарисейства...

З одного боку — прелишно, на державному рівні, не менше, з урядовими посадово-комплектними комітетами, урядовими ж гала-концертами, неодмінним бубонінням «Заповіту» у президії відзначалися чергові ювілеї великого Кобзаря. А з другого (звісно ж, неафішованого, потайного, схованого за подвійними дубовими дверима керівних кабінетів) — виносилися вердикти розганяти киян у парку Шевченка. Там під свічками каштанів у не санкціоновані офіційно травневі дні людей збирали докупи роковини тих жалобних подій травня 1861-го, коли свинцева домовина з прахом великого поета прибула зі студеної столиці імперії додому, на Вкраїну милу, коли скрижанілою сльозою стояла вона посеред церкви Різдва на Подолі, коли плинвла на руках киян до тихохідного пароплавчика «Кременчук», щоб рушити дніпровою водою в останню скорботну путь до Чернечої гори.

Але ж — велику, з державною сухозлотницею ювілейну галочку у березневі Шевченківські дні вже поставлено? А відтак ретельно, під лупою вивчалися й ідентифікувалися обличчя в парковому травневому натовпі, зафіксовані «шевченкознавцями» в цивільному та сексотами у вишиванках; наче в достопам'ятні миколаївські часи, з університету його, Кобзаря, імені «за академзаборгованість» чи ще якісь гріхи тишкомнишком виключалися студенти, котрі наважувались зібратися в парку біля бронзових ніг Тараса; поети-шістдесятники, які читали вірші на «мітингах у кущах» (глузливу дефініцію змайстрували, звичайно, у тих самих кабінетах за подвійним дубом), занотовувалися поіменно в чорних ідеологічних списках. Машина молола.

І шана, і журба — все мало бути дозволене згори. Усе, навіть природні людські почуття, іменем народу присвоїла собі Система.

Проте в задушливій атмосфері духовної несвободи, що її утворило суспільство «розвиненого соціалізму», найбільшим, найцинічнішим фарисейством було те, що, вшановуючи прилюдно, запровадивши щорічні Державні літературно-мистецькі премії імені Кобзаря, Система водночас тайкома заносила руку на самого Шевченка.

В «Автобіографії», написаній в останній рік життя для ліберального петербузького журналу «Народное чтение», Шевченко залишив свідчення прижиттєвих цензурних утисків: «После долгих двухлетних проволок Главный цензурный комитет разрешил ему напечатать только те из своих сочинений, которые были напечатаны до 1847 года[1], вычеркнувши из них десятки страниц (прогресс!)». О, яким би жирним став знак оклику в цих іронічних дужках, коли б великий революціонер-демократ бодай здогадувався крізь товщу прийдешніх літ, що й в омріяній ним сім'ї вольній, новій його рядки опиняться під ножицями ідеологічної цензури, чи пак — під серпом і молотом...

Ще якось можна зрозуміти імператорські цензурні комітети, які забороняли начинені потужним антицарським зарядом твори цілком або по живому різали окремі рядки чи строфи. «Царська цензура і Шевченко» — то велика окрема тема, що її досить ретельно дослідили наші шевченкознавці В. Данилов, І. Айзеншток, Г. Владимирський, І. Ковальов, В. Бородін та ін. за документами цензури і охранки, циркулярами міністерств внутрішніх справ і народної освіти.

Усе було в тій історії — і пильний олівець

[1] Тобто до арешту (І. М.)

цензора Корсакова, що ıвечив иайпершнй «Кобзар» 1840 р. аж до «Катерини» включно, і цензорські втручаиия в поему «Гайдамакн», а далі знущальна багатомісячна затрнмка дозволу в світ навіть у такому скаліченому вигляді, і купюрн в «Тризні» водночас з довільним недолугим перепнсуванням шевченківськнх рядків у журиалі «Маяк» на внмогу вочевидь того самого недремного ока, і глуха, цілковнта заборона з наступннм вилученням прнмірників «Кобзаря» за вказівкою зловісного Третього відділеиия його Імператорської Величності канцелярії по тому, як Шевченків статус «вільного художнника» змінився на статус арештанта, себто державного злочинця, ворога «царя и Отечества».

Два рокн цензурних поневіряиь і приниження після солдатської каторги, про які згадує Шевченко в «Автобіографії», закінчилися лнше перевнданням старого, друкованого вже «Кобзаря» доарештантського періоду, та й то в кастрованому складі. А десятки й десяткн нових внбуховнх поезій, мережаних крадькома у захалявних книжечках, в надії на скоре вндання переписаних у «Більшу кннжку», істотно перероблених і поліпшених,— усе так і залншалося невідомим чнтачеві, щомнті боліло авторові, як прнхована рана. То ще одна велнчезна драма поета: з ласки двох цензур — і світської, і церковної, що обклалн його, наче на полюванні подвійним, непроннкним колом прапорців, він ніколн вже так і не побачить, як у друці думн його засланя стануть на папері сумними рядамн. Лнше скрушно перепнсуватиме свої кннжки від рукн та з'їденими офортною кислотою пальцями оправлятиме їх у сап'яи. Накинуті на його, геніального речника українства, горло цензурні зашморгн позбавили голосу, якнм він хотів докричатися до світу, а його народ — найбільшого духовного скарбу, кннги над кннгами нації.

І по тому, як після останнього чаю з вершками поет за півгодини до шостої раику впав мертвим на сходах своєї майстерні у Петербурзі, слово його — мов уповільнена бомба для приневолювачів української нації. Цензорські ножі мордували подальші, посмертні «Кобзарі», наче відрізали й відрізали шматочки живого серця. А те з недрукованого, опального, шкідлнвого для режиму, що проривалося за кордоном то в Лейпцігу, то у Празі, а то в Женеві чи Львові, тут же заносилося до протоколів і списків забороненого до перевезення повз смугасті прикордонні стовпи з двоголовими орлами.

Лише 1907-го під тиском відомих революційних обставин, що прнтисли саму цензуру, виходить нарешті повний, як на той час, «Кобзар». З любов'ю укладений і текстологізований ліберальним філологом, істориком і фольклористом Василем Доманицьким, пізніше він рік у рік тричі перевидається. Щоб невдовзі (історія зафіксувала той чорний день: 26 січня 1911 р.) разом з усіма перевиданнями потрапити під арешт.

Проти видавців бунтівних книжок порушили крнмінальні справи. Самого ж крамольного автора, загнаного ними ж передчасно на той світ, вже не потягти до крнміналу із забороною писати і малювати. А тому до суду віддали його Слово.

Санкт-петербурзька судова палата винесла смертний вирок. До стратн засуджувалися: «Юродивий», «Марія», «Гіми черничні», «Світе ясний! Світе тихий!», «І Архімед і Галілей», «Саул», шматками — поемн «Сон», «Кавказ», «Неофіти»... разом аж шість друкованих аркушів поетичних текстів. А задля більшої поважності ухвали Правнтельствуючнй Сенат на вироці вседержавно, як довічне тавро, вдушив у гарячий сургуч свою гербову печатку — нині, прісно й навіки-віків. Амінь!

Усе те, повторимо, бодай якось береться голови: із затятим ворогом царату в царату і балачки короткі. Незрозуміле, днвне почнеться пізніше, відколи роль потаємних спадкоємців царської охранки та імператорської цензури переберуть на себе люди пролетарського походження, які на всіх перехрестях присягатимуть «най-най» — найпередовішим, найпрогресивнішим, найреволюційнішим ідейним віросповіданням.

Після жовтневого перевороту спочатку все йшло, як належиться в шляхетному сімействі, тим паче коли воно вольне, нове. І «Кобзарі» відновлено в громадянських правах, вони безперервно виходять — здебільшого у варіанті забороненого Сенатом Доманицького, що довго вважався взірцем для видавців, і окремі твори йдуть потоком у цілому гроні тодішніх видавництв, і кишенькові книжечки, вкладені до спільного футляра. Розпочалася справжня підготовка текстів на наукових засадах, відновлювалися цензурні перекреслення, пропуски, усувалася редакторська сваволя попередників. Кожен новий шевченківський рядок з автографа чи з не прнступнних досі джерел зустрічався як свято. В обігу з'явився заборонений вірш «Якби-то ти, Богдане п'яний», у тридцять дев'ятому надрукували і «За що ми любимо Богдана». Держлітвидав під фанфари преси розпочав «Повну збірку творів» у п'яти томах. Інститут літератури на всіх парах готував академічний десятитомник — так зване комплексне видання, що мало обійняти і літературну, і мистецьку спадщину великого Кобзаря. (Щоправда, його видання від 1939 ювілейного року розтягнеться аж до не менш ювілейного 1964-го...).

Поет поставав дедалі повніший, без пропусків, нашарувань і перекручень, живий, могутній, у всьому повноголоссі того, що можна назвати космосом Шевченка.

Але й Система не дрімала. Вона досягала застиглої ідеологічної викінченості. В усіх без винятку царинах духовного життя витворено корисні їй міфи. Розцяцьковано в своїх інтересах історію та її персонажів, і поміж них прогресивного царя Петра і Богдана, хто навік присягнув у Переяславі на вірність столиці нашої Батьківщини. На площах і в підручниках встановлено статуї канонізованих класиків, в яких на віки вічні одміряно «від» і «до», наближене до пролетарської ідеології. Визначено сучасних, живих класиків, напівкласиків і чвертькласиків, котрим опісля перевірок на вірність доносительством та охранительством наймилостивіше дозволено виголошувати присуди і в історії, і в літературі. Аби ж на користь новій робітничо-селянській імперії.

Перші громи над канонізованим Шевченком прогриміли тоді, коли офіціозна пропаганда загодя розгорнула довготривалу, бага-

томісячну акцію під кодовою назвою «Навіки разом». Наближалося бучне і бундючне свято 300-річчя возз'єднання України з Росією, в час якого згадане вікопомне гасло виписуватиметься не лише на цукеркових етикетках, а й літаками в небі.

Наша рідна професійна цензура, що чимало років цнотливо ховала свої принади за офіційним фіговим листком «Головліт», ох як не любила залишати пальчиків та прізвищ своїх «редакторів» — так нам, видавцям, надсуворо наказувалося йменувати цензорів. Лише БФ на гумовому персональному штампику та цифри, які заміняють прізвище. І Боже борони, щоб цензори самі торкалися версток пером чи олівчиком. «Закресліть, будь ласка, те й те і — розпишіться на полях». (Заледве, щоправда, причиниш за собою двері, цензорські пера-невидимки — мерщій за доповідні про перепинене порушення у дві адреси на Банкову та Володимирську). Такі Система нав'язала нам правила гри.

А для шевченкознавства історія — з недогляду, чи як? — зберегла одне прізвище. Певно, через те, що належало не рядовому цензорові, чи пак «редакторові», писалося не цифрочкою на штампі, а метровими літерами на театральних афішах або золотом на ледерині.

О. Є. Корнійчук з 1939 р. був призначений Системою на центральну фігуру у виданні Т. Г. Шевченка. Мабуть, через те, що мав славетний наш академік незаперечні здобутки в шевченківській науці — тиснув перед тим просвітницьку статейку «Т. Шевченко и М. Щепкин» в ілюстрованому «Огоньке» та не менш наукову розробку в «Правде» під дослідницькою шапкою «Знаменательный юбилей».

Хоч би як там було, але попервах новоспечений шевченкознавець цілком вдовольнявся генеральською роллю в ювілейних Шевченківських комітетах. А тоді нічтоже сумняшеся очолив усі редколегії будь-яких видань — у п'яти томах, у трьох, а хочеш — і в десяти академічних. А також залюбки писав передмови, де такий-сякий переказ підручникової біографії Шевченка поєднував з останніми передовицями та науковими відкриттями на кшталт: «його (Шевченка. — І. М.) захищала велика партія Леніна — Сталіна» («Кобзар», К., Держлітвидав, 1950, с. 14), «український народ знає так звану «культуру» зоологічних націоналістів — грушевських, петлюр, єфремових, винниченків, шаповалів,— наймитів іноземних» (там само, с. 16).

Однак згодом і щодалі запопадливіше, заповзято «центральна фігура», не вдовольняючись вже суто науковими відкриттями, втручатиметься і в склад «Кобзарів». Принаймні факт залишається фактом: саме з його легкої руки під гримотіння гопаків та салютів 300-річчя з шевченківських видань зникнуть два, як називають дослідники, «Богдани»: вірш, який дав назву пропонованій вам збірці, та «За що ми любимо Богдана».

Дізнавшись, я к е питання хоче ставити на обговорення Корнійчук, члени редколегії,— а серед них були О. Білецький, М. Рильський, П. Тичина,— влаштували справжню обструкцію. Засідання за засіданням зривали через неявки.

Генерал лютував.

З протоколу, що майже випадково зберігся у відділі шевченкознавства Інституту літератури АН УРСР, зрозумілі й позиції, і брутальний тиск, якого зазнали члени редколегії. На засідання їх зібрали мало не за судовими повістками, під розписку.

Оборонити шевченківські тексти, на жаль, не вдалося. У письменницьких колах добре знали, що Генерал щодня буває в ЦК та у будь-який час вхожий до Першого. А звинувачення, ба навіть натяк на забивання клину у предковічну дружбу народів могли на грані сталінської та хрущовської епох закінчитися зрозуміло чим.

Видатний драматург, котрий, як відомо, терпіти не міг у репертуарі конкурентів, і тут лишився вірний собі — очистив од Шевченкової скверни свого театрального героя — Хмельницького. Обидва «Богдани» зникли. Надовго. Аж до наших днів.

Попервах у посткорнійчуківських «Кобзарях», коли ще не зовсім позичили в сірка очі, зазначали, що «Кобзар» неповний. А далі...

Дату, коли сірий кремлівський кардинал і головний ідеолог тодішнього відтинку біографії Системи М. А. Суслов послав на Україну своїм намісником, ідеологом місцевого штибу (себто секретарем ЦК КПУ з ідеології) В. Ю. Маланчука, на скрижалях шевченкознавства не зафіксовано. Навіть у томі УРЕ зразка 1981 р. останнього видання виявити її нам не пощастило. Колись усевладний, зник, бідолаха, розчинився, розвіявся, як був, у ніщо між «МАЛАНГ — місто в Індонезії, на о. Ява» та «МАЛАХІВ КУРГАН». А шкода. Бо ж залишив свій слід у шевченкознавстві. Загалом наслідив в історії нашої культури.

Невдовзі після його воцаріння на ідеологічне сідало під крилом великого друга української культури В. В. Щербицького почнеться... Накачки, в які з готовністю підпряжуться всілякі чалі й булані. Гучні скандали навколо нових публікацій. Розсипання набраних книжок. Заборонені імена. Чорні списки для видавців та редакцій, які належало не нотувати, а запам'ятовувати. Окремо — списки для цензури, вже, звісно, писані, для сейфів. (Як ветеран редакції можу посвідчити, що майже щоденного силового тиску зазнавала і «Вітчизна»: щономера рознос — то Гр. Тютюнник, то Драч або Гуцало, то І. Жиленко, а то «Катастрофа», «Мертва зона», «Суперники», «Дебора», «Собор»...)

На новому витку — полювання на відьом, що мають хвостики на «ізм», потім погроми, провокації, пошуки самвидаву, виклики до КДБ, підписки, допити, арешти, фабрикації справ, відкрито-закриті суди. І як вінець розвиненого соціалізму імені В. В. Щербицького — поступова вибудова досить представницьких українських земляцтв у пермських та мордовських таборах.

У своїй літературній політиці (якщо можна так назвати) Маланчук дуже скоро зробить винахід — використає Шевченка... як знадіб для закручування гайок. Логіка була вельми проста, аби не сказати примітивна (а втім, кого з «ідеологів» і до, і після нього вирізняла тонкість Макіавеллі?). Коли, мовляв, уже взялися за Шевченка — то засъ вам грішним, іншим письменникам.

За командою з «білої хати» з усіх поспіль

видавнництв відкликаио шевченкознавчі рукописи Інституту літератури. Рядок за рядком почали брати на зуб персоналії. Спершу в директорському кабінеті Шамоти, а далі невідь у яких кабінетах. (Вірнмо, що битий киянин, напевне, легко поставить відомі адреси вулиць Банкової та Володимирської). Ну, наприклад,— навіщо згадувати в збірнику «Шевченкознавство: проблеми та підсумки» Івана Стешенка? А Науменка?

З шевченкознавства Маланчуковий винахід буде поширений зрештою на всю літературну справу. Цензура зобов'яже редакції розписуватися на кожній верстці: «Небажаних персоналій немає». У нечистих своїх ділах Система завжди прагла пов'язати усіх круговою порукою, зробити «подільниками».

Назимові Хікмету приписують сумний, але до болю всім нам знайомий жарт: коли в Москві стрижуть нігті, на Україні ріжуть пальці.

Коли Суслову доповіли, що в Києві розпочалася підготовка «Шевченківської енциклопедії», він розлютивсь. Яка ще такасяка енциклопедія? Націоналізму?!

Ні, недаремно сірий кардинал засилав на Україну свої очі та вуха. Дуже швидко «Енциклопедія» перетворилася на «Словник». А редколегію Маланчук примусив засідати довгі тижні й місяці. Реєстр майбутніх статей повертали й повертали на додаткові перегляди. Що доцільно включати? А то й перекреслювали самі, не обговорюючи. Проводирі наші духовні загалом запрограмовані на заборонний рефлекс, він спрацьовує в них раніше навіть за першу сигнальну систему.

Паралельно — й рука не здригнулася — взялися і за класичні тексти, очищаючи від скверни вже самого Шевченка. Добре, перший, Корнійчуковий, досвід був. Ну, нема в «Кобзарі» отих двох віршів — і небо не впало?

Певно, неважко уявити хід думок тих, хто глибокомудро схилявся з ножицями над шевченківськими сторінками.

«Розрита могила»?..
Чи не надто прозорі асоціації —

> Моя Україно!
> За що тебе сплюндровано,
> За що, мамо, гинеш?

Паплюжиться Переяславська рада, точно:

> Ой Богдане, Богданочку!
> Якби була знала,
> У колисці б задушила,
> Під серцем приспала.

А «Перевертні»? У чий город камінчик?

> А тим часом перевертні
> Нехай підростають,
> Та поможуть москалеві
> Господарювати,
> Та з матері полатану
> Сорочку знімати.

Ну, тут уже явний підрив дружби народів! Як тоді розуміти нову історичну спільність людей — радянський народ? Чи єдиний народногосподарський комплекс?

А «Великий льох»? Загалом цілий букет високої політики: і Січ, і зрадник Мазепа, і Богдан знову-таки не той, і цар Іван Грозний, і Петро з Катериною не в тому контексті.

Ми навмисне примітивізуємо «потік свідомості» вершителів з ножицями в руках. А чи не примітивна сама ідея — поліпшити класика, аби став зручний для постулатів брежнєвсько-сусловського гатунку? Тож сучасні київські перевертні запопадливо і складуть задля цієї потреби цілий список забороненого наново Шевченка (див. сторінку змісту нашої книжки).

І тлумачники, коментатори, пояснювачі не забаряться, щоб науковоподібно посваритися на класика. Не в ті гуртки політграмоти ходив.

«РОЗРИТА МОГИЛА»: «Заклики на адресу Б. Хмельницького були своєрідною критикою тогочасного ладу»; «негативне ставлення до розкопок могил має тут суб'єктивно-емоційний характер» (?!).

«ІРЖАВЕЦЬ»: «Дещо однобічне висвітлення особи Петра І — це одна з форм осудження самодержавства».

«ЧИГРИНЕ, ЧИГРИНЕ»: «...Водночас вірш не позбавлений ідеалізації минулого».

«ВЕЛИКИЙ ЛЬОХ»: «Певна однобічність в оцінці Хмельницького і Петра І пояснюється тяжким становищем українського народу, як і інших народів імперії за часів кріпацтва».

Ну, чим не зворушлива турбота про недоторканість міфів історії та цноти російських самодержців з боку марксистів?

Так у трудах і турботах київських перевертнів поставав новий, зручний класик, що цілком вписувався всіма членами в розраховану «від» і «до» статую.

І дарма, що операція з резекцією не минулася в світі непоміченою. Французька «Монд» обурювалася обкроюванням великого поета. Одна з австралійських газет іронізувала: статті про твори в «Шевченківському словнику» є, а їх самих у радянських «Кобзарях» катма.

Отака, брате читачу, історія...

Немає, напевно, нічого невдячнішого, як підмальовувати на свою потребу класика. Час все одно поверне його таким, як він був.

Ми свідомо не аналізуємо вміщених у даній збірці поезій, обмежуючись публіцистично-історичним окресом ситуації, за якої рідненські наші яничари-різники наважилися піднести руку на святиню українського народу. Читач нині достатньо політизований, обізнаний з проблемами національної самосвідомості, щоб зрозуміти біль і гнів Тараса, збагнути, чого саме смертельно лякалася Система-імперія, яка залюбки поміняла двоголового орла на двоголовий серп і молот, і помітити, що в таких різних і за часом, і за поетикою творах охоронительський свербіж крутиться навколо тих самих національних мотивів, навколо тих самих персонажів історичної драми — Хмельницького, Мазепи, Петра Першого...

Отже, Шевченкові поезії, з яких збиткувалася недавня ідеологічна цензура, перед тобою, читачу. І якщо в твоїй книгозбірні старий, урізаний «Кобзар», долучи до нього цю книжечку.

...Де сьогодні оті корнійчуки, суслови, маланчуки? А Шевченко живе і житиме, доки живе на білому світі українське слово.

● ●

МИКОЛА САППА

ЛИЦАР ШЕВЧЕНКІВСЬКОГО СЛОВА

Публікуючи в «Літературно-науковому віснику» 1899 року поему Василя Семеновича Мови (Лиманського) «На степу», І. Франко подав до неї невелику статтю про літературну спадщину поета, котру закінчив побажанням, аби було «якнайшвидше видано всю збірку віршів В. Мови окремою книжкою».

Книжка поезій Мови побачила світ лише 1965 року в «Бібліотеці поета», а проза його ще й досі очікує на свою публікацію. Автор вступної статті до «Поезій» Мови С. Крижанівський, глибоко аналізуючи поетичний доробок письменника, називає його поетом соціальної теми, що діяльно й самостійно розвивав волелюбні традиції Тараса Шевченка, поетом, котрий відіграв певну роль у розвитку українського віршотворення.

На жаль, С. Крижанівський полишає без уваги вірш «У роковини смерті Т. Шевченка». Упорядник збірника Н. О. Вишневська віднесла його до небагатьох творів поета, не опублікованих у збірнику «з різних причин». У книжці вказане місце зберігання оригіналу — відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (принагідно скажемо, що він був надрукований 1885 року у двотижневику «Зоря», а через рік у газеті «Діло» — за межами Російської імперії).

Тема вірша — звеличення Т. Г. Шевченка, борця за свободу пригнобленої царатом України, де саме ім'я народного поета і «гарні в родній мові твори» зазнавали переслідування. Тож і панахида по Шевченкові в Карпатській Русі — подія в Росії неможлива — стала приводом до написання вірша. (Зазначимо, що панахида по Т. Г. Шевченкові в ті часи не була лише церковним обрядом в його утилітарному значенні, а була, очевидячки, єдиною легальною можливістю всенародно вшанувати пам'ять поета).

Не будемо робити спроби нині, через чверть віку після видання в Києві «Поезій» Мови, пояснювати причини того, чому вірш «У роковини смерті Т. Шевченка» не ввійшов до збірника. Сьогоднішній читач, прочитавши його, сам зрозуміє це. До революції названий твір у Росії не друкувався, не публікувався він і в радянських українських виданнях. (В газеті «Діло», звідки ми його передруковуємо для першої публікації, вірш В. Мови має позначку: «З Украины»).

Жінко моя люба,
Люби дітенята!
У людей сёгодня
Превелике свято!
Там в Карпатской Руси,
По той бок кордону,
Церковни сёгодня
Зрана гудуть дзвони,
До святого храму
Людей зазывають,
И усе на зазыв
Радо поспішають,
Правлять панахиду
За впокой Тараса,
За вечную память
Хлопа-вещогласа.
Що оплакав першій
Славную Руину,
Вбогую на щастье
Неньку Украину;
Що з'яснив нам першій
Давню її долю,
Ізрадливість шляхти
В боротьбе за волю;
Що звернув нас в лоно
Рідного народу,
Написав на стязі
Ровность и свободу;
Що державсь до смерти
Моцно того стягу,
Витерпів неволю,
Кару и зневагу.
Що и вмер с тим стягом,
Лихом знеможений,
Але мощний духом
І непобежденний!
То зразок наш, дети!
Мотора народу!
То зразок великій
Рицаря свободи!
Тим-то, мои люби!
Люди його славлять
И в церкве за нёго
Панахиду правлять!
Але ми сёгодня
Не почуєм дзвона,
Бо й на панахиди
Впала заборона.

* * *

Жінко моя люба,
Люби дітенята!
Полетім думками
В родніи Карпати!

Там в Австрійськой Руси,
По той бок границі
Люде впоряджають
Ради, вечорниці;
Про народні справи
Будуть радувати,
Мысли и надії
Будуть висловляти.
Будуть читать гарни
В родній мові твори,
В співах оспівають
Спольне щастье й горе,—
И отако чувства
И мысли поделивши
Та на дальшу працю
Духа подкрепивши,
Розойдуть ся люде
В родніи оселі,
Горді своим ділом,
Жваві та весели.
Але нам не вольно
За дверима хати
Откривати серце
И мысли высловляти...

* * *

Жінко моя люба,
Люби дітенята!
Як же ми се свято
Будем святкувати?
Отсвяткуєм дома
В родном своїм крузі!
Там дамо ми волю
Радощам і тузі.
Саме меж собою
Поговорим тихо
Та чарки шампаном
Понаповним з лиха,—
Випьєм за Тараса
Вековічню пам'ять,
Випьем за здоровлье
Всех, що день сей тямить,
Випьем за все теє,
Що нам дорогеє!

* * *

Поздоровь же, Боже,
Неньку Украину!
Пронеси от неи
Тяжкую годину!

Та поздоров, Боже,
Наш народ забутий,
Вбожеством прибитий,
Томой обгорнутий!

Та поздоров, Боже,
Всіх на дух ненищих,
Всіх, хто любить щиро
Вбоге родовище!

Всіх, хто свого часу
Дармо не марнує,
На народне щастье
Сколько сил працює!

Всех, хто перепоны
Сміло поборяє.
Хто храбрує серцем,
Розумом буяє!

Всех, хто кобзареви
Держить заповіты,—
Всіх поздоров, Боже!
Всем на многи літа!

Вас. Лиманський
Укр. Лютий 1885 р.

Коли автор вірша і прикрасив становище українців в Австро-Угорщині, то зробив це свідомо, аби безправна доля українців у царській Росії постала контрастом до долі рідного народу у великій, багатонаціональній Австро-Угорській державі, де він вільно послуговується рідною мовою та літературою, «Кобзареві держить заповіти».

Вірша «У роковини смерті Т. Шевченка» Василь Семенович написав наприкінці життя. Вірність Кобзаревим заповітам, його славному імені, рідній мові поет проніс з юних літ до передчасної кончини.

Народився Мова 1842 року на Кубані в небагатій українській сім'ї. Батько його був сотником війська Чорноморського, однак твердження, що поет «родом з козачої старшини» (УРЕ, 1982, т. 9), доволі перебільшене. Сам Василь Семенович 1883 року в листі до О. Я. Кониського попереджає про можливу помилку щодо цього: «Та треба Вам сказати, що у нас «сотник» значить не те, що колись на Україні значило. Це просто другий з ряду офіцерський чин (перший — хорунжий, третій — ісавул»)». З віршами Тараса Шевченка Василь Мова познайомився, очевидно, ще в ранньому дитинстві — в їхньому домі часто бував український письменник та етнограф Я. Г. Кухаренко, батьків товариш по службі. Яків Герасимович не тільки добре знав і любив поезію Шевченка, а й впродовж багатьох років листувався з ним, морально підтримував поета на засланні, допомагав йому і матеріально. Тарас Григорович ділився з Кухаренком своїми творчими планами. «Я дорожу его мнением чувствующего, благородного человека и как мнением неподдельного, самобытного земляка моего»,— записав Шевченко у щоденнику. Він присвятив своєму кубанському другові поему «Москалева криниця», мав намір, повернувшись із заслання, приїхати погостювати до нього на Кубань, та не вільний був тоді їхати, куди йому заманеться...

Звісно, Я. Г. Кухаренко був одним з тих, хто прилучив Василя Мову до творчості геніального Шевченка. Знайомство Мови із забороненою поезією Кобзаря зробило на нього глибокий вплив, визначило його літературну долю. Вже перший вірш молодого поета «І бачу я тоді широке синє море...», надрукований 1861 року в «Основі»,— це ніби відгук на «Івана Підкову» Шевченка. Того року, року смерті улюбленого поета, дев'ятнадцятирічний Мова був далеко від рідного дому — на Україні, батьківщині предків. Він навчався в Харківському університеті. «Сперва йшов по філологічному факультетові, але з третього курсу перейшов на юридичний і закінчив курса кандидатом прав»,— писав про себе Василь Семенович О. Я. Кониському. В «Записках Імператорського Харківського університету» за 1895 рік вдалось виявити назву його кандидатської роботи — «Про звичаєве народне право», поданої ним до університету в 1867 році.

Університетський Харків, значний культурний центр України, мав чималу притя-

гальну силу для українців, що жили на Кубані. Василь Мова не був єдиним стипендіатом Чорноморського козачого війська в Харківському університеті, там навчались його земляки Павло та Іван Барилки, Федір Зарецький, Михайло Якименко та інші. Чимало кубанців значиться і в списку вихованців 1-ої Харківської гімназії. Це діти офіцерів Чорноморського війська С. Демченко, К. Ширай, М. Мова, С. Голуб та інші.

У Харкові Василь Семенович створив поему «Троїсте кохання» (1863 р., перероблена 1878 року), «Переклади з думи про Ігорів похід» (1866—1867 рр.), ще ряд невеликих творів, а в Люботині під Харковом написав п'ять із тринадцяти пісень поеми «Ткаля». Через два роки по одержанні кандидатського ступеня Мова полишає милу його серцю Україну, повертається на Кубань. Тоді ж, 1869 року, він пише вірш «На прощання з Україною» (він також не ввійшов до збірки «Поезії» 1965 року), де є такі рядки:

Ой вийду я в чисте поле,
На могилі стану.
Та на рідну Україну
На прощання гляну!

. . . .

Гей, прокинься, Україно,
Скинь з очей облуду,
Глянь, що сталося з тобою,
Зваж, що далі буде!

Твоя пісня, твоя мова,
Все твоє святеє
Відкинуте, зневажене,
Мов зле та лихеє.

Важко судити без достатніх підстав про причини від'їзду поета з України. Та рядки його віршів, в яких звучить заклик до боротьби за її волю, змушують гадати, що навряд чи він добровільно покинув рідний край, залишив друзів, з якими його єднала любов до української мови й літератури, спільна праця на ниві народної освіти. У вірші «Гук до товариства молодечого віку», датованому 1886—1890 роками, Мова із сумом пригадує часи, коли вже «невзамітку промайнула чверть столітку...» Тоді, в пору студентської юності автора, діяв у Харкові український літературний гурток — «гурт метких, гарячих», і молодий кубанець був його членом.

Ми горнулися в громаду,
І була в нас рада в раду
За Вкраїну сміло стати,
Її з злиднів рятувати,
Та будить народ з дрімоти,
Та піднять його з темноти,
Та на путь звернути праву,
Путь шаноби, честі й слави.

Так зване літературне товариство у Харкові виникло ще в 1856 році як легальне прикриття Харківського таємного політичного товариства, що стало згодом відоме під назвою Харківсько-Київського таємного товариства. Цей літературний гурток давав змогу членам таємної організації знайомитися з широким колом прогресивно мислячих студентів і залучати деяких з них до товариства. В 1858 році чимало членів Харківського таємного політичного товариства були виключені з університету за політичну діяльність, більша частина з них переїхали до Києва, Москви та інших університетських міст, де продовжили свою роботу.

Український літературний гурток, до якого ввійшов Василь Мова, складався із студентів, недавніх випускників Харківського університету, місцевої інтелігенції, до нього входили, очевидно, й ті, хто раніше був зв'язаний з Харківським таємним товариством або тяжів до нього. Були тут і відомі (В. Гнилосиров, Х. Алчевська), і невідомі діячі харківських недільних шкіл. «Гурт», «громада» — ці назви досить схоже передають організаційну розпливчатість літературного українського гуртка, що не мав ні статуту, ні довгострокової програми дій, ні списку своїх членів. Це було, кажучи сучасною мовою, неформальне об'єднання однодумців, що ставили за мету просвіту свого народу. Деякі прізвища членів літературного гуртка можна взнати з протоколів його засідань, що зберігаються у відділі рукописів та рідкісної книги Центральної наукової бібліотеки Харківського державного університету, деяких згадує В. Гнилосиров (літературний псевдонім А. Гавриш) у своєму щоденнику. Це А. Шиманов, П. Лобко, І. Бницький, Ф. Павловський, І. Паученко, Д. Оробченко, М. Жученко, К. Жученко, Г. Сиренко, І. Вілик, І. Шам, С. Сукачов, Я. Станіславський, Леонович та інші. Був близький до Харківської громади і вчений-мовознавець, викладач університету О. О. Потебня.

Вже в щоденниковому запису від 1 березня 1861 року Гнилосиров згадує В. Мову серед членів гуртка, котрі вирішили влаштувати музично-літературний вечір на користь сім'ї покійного Т. Г. Шевченка. Вечір відбувся 19 березня, і з цього приводу академік П. О. Павловський, викладач університету, писав О. М. Бодянському: «З приводу смерті Шевченка затягли й мене в літературний вечір. А втім, я не шкодую: все ж таки сто два чоловіки зайвих довідалися про слов'ян, про стан яких прочитав я кілька сторінок... Товариства було чимало, а цього й досить при тій упевненості, що хоч небагато чим і не в багатьох все-таки знання про слов'янство посунулося вперед».

Шевченківський вечір, в організації якого брав участь і Василь Мова, пройшов успішно і дав досить вагомий грошовий збір. На ці кошти вирішили закупити шість тисяч примірників «Букваря южнорусского» для безплатного розподілення у недільних школах. Творчості Тараса Григоровича присвячувались і окремі засідання літературного гуртка. Так, в одному з протоколів, що зберігається в бібліотеці ХДУ, йдеться про обговорення доповіді Леоновича «Розбір віршів Шевченка «Тарасова ніч» та «Іван Підкова».

Яке ж місце посідав дев'ятнадцятирічний Василь Мова в цьому харківському об'єднанні? Цілком можливо, що його роль тут була допоміжна, через те що молодому кубанцеві, не знайомому з місцевими порядками, важко було б займатися організацією у Харкові недільних шкіл, літературних вечорів та ін. А втім, літературну діяльність Мови в Харківській громаді цілком можна назвати видатною. П. Жур у книжці «Третя зустріч» зазначив цикл статей Василя Семеновича,

присвячених творчості Т. Г. Шевченка. Публікувалися вони 28 червня, 3 липня, 22 вересня та 4 грудня в газеті «Харьков», додатку до «Харьковских губернских ведомостей» за 1861 рік, і були підписані більш ніж прозаїчним псевдонімом «В. Зм-о-ве». (На жаль, це свідчення Жура, як і статті Мови, пройшли повз увагу дослідників-шевченкознавців). У своїх працях поет-початківець несподівано (для сучасного читача) постає гострим і грізним для опонентів публіцистом, що вміє аргументовано заперечувати й настійно переконувати, талановитим критиком, що добре знає свій предмет. Його праці засвідчують глибоке знання життя й літературної творчості Шевченка, широке знайомство з творами класиків російської літератури. І якщо колись літературна спадщина В. Мови (Лиманського) буде видана, то, окрім відомої й маловідомої поезії, напівзабутої прози, до неї обов'язково мають ввійти публіцистичні та критичні праці Василя Семеновича.

Їхня публікація в газеті «Харьков» була відповіддю на нападки з боку буржуазних ретроградів, котрі звинувачували Т. Г. Шевченка в національній обмеженості, намагались применшити його велич, пояснюючи популярність поета серед демократичної громадськості урядовими репресіями проти Шевченка за його революційну діяльність.

Полеміка В. Мови з реакційними критиками Шевченка, захист ним права молоді заперечувати усталені думки і догми, а також брати участь у політичному житті суспільства висвітлені у згаданій книжці П. Жура (видання 1970 року). Обмежимось коротким оглядом статей Василя Семеновича в газеті «Харьков» за 1861 рік, нині дуже рідкісному виданні.

Мета цих статей — не лише відсіч ідейним супротивникам Шевченка, а й широка пропаганда його творчого спадку, його справжньої величі. Мова стверджував, що поет, котрий обрав сферою своєї творчості життя рідного народу, його думи і сподівання, повно і всебічно відбив у своїх творах душу народу, без сумніву, поет народний. До шевченківської поезії, пише дев'ятнадцятирічний літератор, «ввійшли всі елементи народної душі, починаючи від тихого благоговіння, що мимоволі виливається в молитву, та від чистої й високої любові до шаленого розгулу й несамовитої люті. Словом, у його творах ви побачите південноруса в найрізноманітніших станах та з найрізноманітнішими почуттями, які в сукупності й складають характер південноросійського народу і його душу. І все це в нього так просто, природно, правдиво! Ось чому Шевченко — поет у повному розумінні цього слова, поет великий».

Порівнюючи двох великих поетів — Пушкіна і Шевченка, В. Мова підкреслює: «Відмінність сфери поетичної діяльності Шевченка від сфери Пушкіна анітрохи не применшує його значення, навіть навпаки — ще більше говорить на користь його величезного таланту. Пушкін переважно змальовував життя вищого товариства або взагалі людей освічених і торкався суто народного життя лише у тій мірі, якої сягає взаємний зв'язок цих двох верств суспільства — освіченого і неосвіченого — в дійсності. А Шевченко відтворив життя простого народу, якого не торкнулася найновіша цивілізація, тоді як, справедливо сказав Бєлінський, відтворити художнє життя простого народу, підмічати в ньому все прекрасне й високе не тільки не легше, а навіть значно важче, ніж у вітальнях вищого товариства. Для цього треба мати великий талант, котрий зумів би стати в самій сфері народного духу, був би сам сповнений цим духом...»

І ще одна цитата з Василя Мови. Про так званий націоналізм Шевченка: «Хто читав Шевченка глибоко розуміючи, той знає, що він стояв понад усіма міжнародними забобонами і упередженнями, і тому він не був злий не тільки на всіх росіян, але навіть на поляків чи євреїв, коли брати їх як національність... Він із запалом виступав лише проти неправди, зла й пороку, в чому б вони не були втілені — в російському офіцерові, чи в польському шляхтичі, чи в орендареві-єврееві. Найулюбленішою його мрією, як відомо, було братерське єднання слов'ян, і тому, змальовуючи картини кривавих міжусобних битв, він обливає їх сльозами». Певна річ, не все у працях Василя Мови незаперечне, деякі з його міркувань не спираються на всебічний аналіз. Проте не можна не відзначити безперечної цінності його статей як першої (чи одної з перших) по смерті Т. Г. Шевченка спроби осмислити й оцінити літературну спадщину великого поета.

Про подальшу діяльність українського літературного гуртка, активним членом якого був Василь Мова, збереглося небагато свідчень.

1862 року А. Мітченко, опонент В. Мови, знову опублікував у тому ж таки додатку до «Харьковских губернских ведомостей», єдиному тоді у Харкові друкованому виданні, статтю із злісними нападками на Мову й черговою критикою творів Т. Г. Шевченка. Але ця стаття не дістала відповіді. Одну з можливих причин мовчання В. Мови, можна гадати, мав на увазі Гнилосиров, коли у своєму щоденнику писав: «Ходять чутки, що в Харкові стежать за малоросами...» Однак це не означало, що гурток українців припинив свою роботу — 28 лютого 1862 року в тій же газеті Василь Мова повідомляє (підпис «В. М.») про музично-літературний вечір пам'яті Т. Г. Шевченка, що має невдовзі відбутися: «Студенты-украинцы Харьковского университета, понимая и любя своего дорогого поэта, положили себе каждый год праздновать р о к і в щ и н у Т а р а с а и делиться своим празднеством со всяким человеком. Но как праздновать? Уж, разумеется, не какой-нибудь героической вакханалией с пьяным пением, криками и пляской, как это к стыду университета было в обыкновении у всех студентов в недавнее время, да и теперь еще водится едва ли не у большей части их. Нет, мы не возмутим тени великого народолюбца. Публичное наше празднование — это музыкально-литературный вечер. Мы хотим, чтобы всякий сочувствующий Шевченко провел несколько часов в истинно прекрасном настроении души, получил порядочное удовольствие и вышел бы из залы с сознанием, что он не даром провел время. А рубль, кинутый на это удовольствие, пойдет на

помощь и развнтне не одного бедняка-поселяниииа...»

Той шевчеиківськнй вечір у Харкові пройшов успішио, окрасою його програмн було хорове внконання україиських иародиих пісеиь. Згідно зі звітом М. Жученка прибуток від проведення вечора, не рахуючн витрат иа афіші, освітлення, прокат, иастроюваиня інструмеитів і таке іише (зокрема «жандармам даио 1 руб. 50 коп.»), стаиовив 292 карбованці. Отже, иа вечір пам'яті Тараса Шевченка прийшло того дия поиад трнста шаиувальииків його поезії. Ці гроші громадою призиачалися на безплатие пошнрения иа Харківщині українських киижок і брошур. «Відомо з досвіду, яке значения в народі мають н а с ь к і к и и ж к и — кннжкн, написаиі його рідною мовою і в його чисто иародному дусі»,— писав Жучеико.

Не випадковою була й участь українського хору иа шевчеиківському вечорі. Пропагаида иародної поезії, народної пісиі — одна із сторіи діяльності Харківської громади. В. Мова пнсав про це у статті «Два-три слова о студеических хорах»: «...Студенты захотелн изучать иародную музыку, которая так тесио связана с иародной поэзней, и следствием этого явились хоры. А так как изучеиие народиой музыкн у иас дело далеко ие разработаииое и большинство народиых песен и вовсе иезиакомо публнке, то отчего же ее ие позиакомить с ними по мере возможностн». І от уже на святкуванні другої річинці від дия смерті Тараса Шевченка чнтанню його віршів і творів іиших україиських авторів передувало виконания україиськнх народиих пісеиь двома хорами — чоловічим і змішаиим.

Коштн, виручені гуртком українців від проведеиия пам'ятнңх шевченківських вечорів, від показу спектаклів українською мовою, надснлалнся до Петербурга М. І. Костомарову для «видання книжок півдеииоруською мовою задля допомоги справі иародиої освіти». В 1863 році Костомаров практично щомісяця звітував у харківській газеті за одержані з різних місць суми й повідомляв про свої видавничі планн.

Тоді ж у Харкові за редакцією О. О. Потебні був складеиий збірник «Українські пісиі, видані коштом О. С. Балліиої», надрукований у Петербурзі. (На жаль, спроба українського революційиого демократа Є. М. Моссаковського та видавця Валліиої надрукуватн у Харкові зібраиня творів Т. Г. Шевченка закіичилась иевдачею).

З 1862 року для багатьох ентузіастів иародної освітн, діячів недільннх шкіл настали дуже важкі часи. За рік до цього пішов у відставку міиістр освіти Євграф Петровнч Ковалевський, котрий ліберально ставнвся до студентськнх рухів (його звинувачувалн в «потураиині відвертнм безпорядкам»). На своєму міиістерському посту Є. П. Ковалевський намагався провестн в життя різиі прогреснвні реформи в галузі народної освіти. Віи порушив питаиия про загальну початкову освіту і відкрив перші иедільні школи, розпорядився про заснуваиия при уиіверситетах курсів з підготовкн вчнтелів для середиіх навчальних закладів. Уряд з трнвогою стежнв за діяльиістю иедільиих шкіл, зростаииям їхнього значения в пропаганді революційиих ідей. Міиістр внутрішиіх справ Валуєв прямо вказував, що «злонавмисиі агітаторн у Києві й Харкові мали на увазі використовуватн недільні школи для здійсиення своїх цілей...», тобто «у змінеиии існуючого способу правліиия в Росії». У липиі 1862 року на засіданиі Ради Міиістрів заслухано доповідь «Дані про шкідлнвий напрямок, виявлеиий у деяких недільиих школах», після чого скрізь, у тому чнслі і в Харкові, иедільиі школи були закриті.

А у вересиі у «справі про поширеиня малоросійської пропаганди» були арештоваиі й иа кілька місяців ув'язнені до Петропавловської фортеці засновники і члеии Харківсько-Київського таємного товариства Я. Бекман, В. Португалов, О. Строиін, Зеленськнй, члени харківського та полтавського гуртків «крайнього малоросійського спрямуваиня» А. Шнманов і В. Лобода. Усіх їх звинувачували в «діяльній участі в утворенні гуртків задля розпалюваиня під внглядом товариства грамотиості невдоволення иароду до уряду з метою відокремлеиня Малоросії». Кілька місяців відсидів у Петропавловці і член Харківської громади І. Паучеико за участь у студентських заворушеннях у Петербурзі 1861 року (його ім'я згадував Герцен у «Колоколе»).

Через чверть століття В. Мова (Лнманськнй) пнсав про ті важкі часн:

Через тяжкі заборони
Німувалн наші дзвонн...
І иімують до сьогодні...
Де ж бо ви, борці народні?
(«Гук до товарнства
молодечого віку»)

Немає сумніву в тому, що Васнль Семеновнч Мова (Лнманськнй), століття від дня смерті якого відзначаємо ннні, не шкодував своїх снл та енергії для захнсту й уславлення імені Шевченка, все своє жнття прнсвятнв внконанню його заповітів.

На жаль, марно було б шукатн в «Шевченківському словиику» поряд із замітками «Мовчан Єгор Хомич — український рад. кобзар» та «Мовчун Петро Феодосійовнч — український рад. скульптор» статтю про Василя Мову. Її там иема. Від часу вндання цієї нездійсиеиої шевченківської енциклопедії мннуло вже чнмало літ. Хочеться сподіватнся, що прн підготовці иового, справді енциклопедичиого шевченківського вндання розповідь про Василя Мову посяде там гідне місце.

Велика книжка А. Майєрберга, посла цісаря Леопольда I при московському дворі, під заголовком «Relation der Kaiserl. Ablegaten Augustin von Mayern und Horatius Wilhelm Calvucce über ihre Reise nach Moscau und ihren Empfang daselbst. Der 12 Juni 1661» містить у собі прецікаві відомості про Московщину, життя і побут москалів, тоді як про Україну здибуємо там дуже мало, і то переважно відомості, почерпнуті з тодішньої польської літератури. Зокрема, історичні дані про окремі українські землі, написані дуже сухо й формалістично, не представляють більшого інтересу (Київське князівство, Запоріжжя, Волинь, Поділля, Чернігівщина).

А. Майєрберґ, описуючи жахливу пиятику на прийняттях великих московських достойників, пише:

«Розмова гостей (москалів), як людей, не вихованих ніякою школою або освітою, разить нісенітницею, дуже часто образлива для порядної людини. Лайка, захоплення найбільш бридкими ділами або нахабне хвастання, котре ображає чисте ім'я інших, становлять замітні вислови (мову) і дотепи багатьох промовців».

«Брешуть москалі,— каже автор,— з неймовірним нахабством і без всякого встиду... Посли чужинецьких держав нехай не очікують і від царських уповноважених правдивіших слів, тому що ці особи збирають разом усі тонкощі закостенілого лукавства, щоби підвести їх, або видаючи брехню за правду, або замовчують, про що треба говорити, й ослаблюють обов'язкову силу всяких рішень на нарадах тисячами хитрих викрутасів, що дають викривлений їхній зміст, так що вони зовсім падуть».

Купці й ремісники теж незвичайно брехливі, обмежені і злодії і з того, власне, наживаються, тоді як судової кари на них звичайно ніякої не накладають.

Про козаків (Cosacorum ortus) пише А. Майєрберг, що вони «первісно були хлібороби, які жили в околицях Києва, пізніше оселилися на Запоріжжі; відзначаються своєю сміливістю, «невтомною непохитністю і щасливою війною змусили Польщу повернути їм незалежність».

Про Волинь читаємо, що це обширна й плодюча земля, Поділля — незвичайно багате ґрунтом, мармуром і алябастрою, «в старовину заселене певкінами (pencini) з племені бастарнів, вигнані пізніше сарматами... Відзначається тут місто Кам'янець (Camenecia), побудоване на високій

Продовження. Початок див. «Вітчизна», 1990, № 12, 1991, № 1—3.

горі, на думку деяких, старовинна Клепідава (Clepidava), знамените більше своєю місцевістю, ніж своїми укріпленнями».

Чернігівщина — «колись складала величезне і знамените Сіверське князівство з численними містами і твердинями, від Дніпра до руїн твердині Мценська (Mscenek)».

До років 1656—1657 відноситься подорож на Україну шведського посла до гетьмана Б. Хмельницького — Готгарда Веллінга. Опис цієї подорожі зробив член цього посольства К. Я. Гільдебрандт (1629—1679), який зладив його у 1668 р. під заголовком: «Dreyfache Königl. Schwed. Legations-Reiss-Beschreibung ihn Siebenbürgen, die Ukrain, und Türkey nacher Constantinopel...» (Переховується рукопис в архіві у Штеттіні, опублікований Д. Олянчиком). «Подорож» К. Я. Гільдебрандта цікава не тільки відомостями про українських козаків, але є також поважним джерелом для історії етнографії.

Посольство Г. Веллінга вирушило на Україну з Яс 27 грудня 1656 р. шляхом через Бєльці у Бессарабщині, Сороки над Дністром, Косниці, Вільшану, Ободівку, Сумівку над Богом, Янів, Гумань, Звенигородку, Костянтинівку і Суботів до Чигирина — «де має двір гетьман Богдан Хмельницький».

Перше «козацьке місто», до котрого вступило посольство, були Косниці: «Тут ми знайшли добре зроблені шанці (укріплення). Подібних я не бачив більше на цілій Україні, поскільки я її проходив. Тут пан посол звелів купити великий кольоровий килим, який жителі самі тчуть і якого він уживав на санях від снігу й холоду». Переїжджаючи через українські села, посол у всьому мав достаток, та загалом автор «Подорожі» описує Україну як багату країну:

«Жителі кожної місцевості приносили нам кури, яйця, білий хліб, горілку, пиво, питний мед та сіна для коней... Україна гарний на збіжжя, багатий край. Один корець збіжжя коштував тоді 8 півтораків».

Спиняється автор також на взаємовідносинах з жидами і поляками:

«Україна була повна порозкиданих по цілому світі гебраїв, які її жителям аж надто залили були горло ріжними кольоровими горілками або брандтвайном (який вони дуже охоче пили), та ще вони (гебраї) важилися над ними панувати. Отак козаки повинні були давати жидам чинш за відмикання церков, коли хотіли хрестити свої діти. А далі ця шахрайська нація (diese schacherende Nation) виоарендувала у відсутніх польських воєвод їхні добра, тим-то козаки, роздратовані та розлючені, тисячами убивали жидів шаблями (ті жиди, що залишилися, прийняли грецьку віру, отже, їх у краї терплять), звільнилися зі стану рабства і своєю зброєю, опісля ще з інших підхожих причин, встановили свободу за гетьмана Хмельницького і повстали проти польської корони, що відомо з явної війни, яка потім відбулася. Тоді козаки давали зрозуміти, і як потверезому, і по-п'яному, що, доки вони живі, зовсім не будуть коритися Польщі».

Про відношення до німців посол ознайомився в Гумані: «Оповідали нам декотрі німці-ремісники, котрих козаки полонили були в польській війні,— їх козаки люблять, та не так легко випускають».

Про українських козаків Гільдебрандт пише, що вони «відважні та меткі вояки». «Хвалилися,— каже автор,— що, маючи один перед собою якийсь корч, кожний з них міг би щасливо боротися з чотирма татарами. Особливо тодішній канцлер, пан Іван Виговський (der damahlige Canzler Herr Johan Vihotsky), який опісля став гетьманом, багато вихвалював так званих запорозьких козаків, які вони, мовляв, завойовники... Жили вони в великій кількості над Дніпром, чи Бористеном, в особливому місці, під власним гетьманом, але ж український гетьман таки зробив його від себе залежним. Коли Хмельницький був із татарами в мирі та союзі, то цей гетьман (запорозький) напав був на татар і побив. Тим-то Хмельницький, коли йому татари були пожалілися, звелів самому татарському

послові цього гетьмана схопити й покарати його на горло. Цих запорожців стережуть татари, щоб вони не могли перепливати через Дніпро й робити їм шкоди. Там повинно їх бути так багато, що вони мусили б, як оповідав вельмишановний пан канцлер, жити не в дуже великому мешканні, яких тридцять осіб один коло одного».

Їдучи до Чигирина через українські села, автор зазначає: «Хоч і як малі й незначні видаються ці оселі, та, проте, майже з кожної виходила одна сотня (eine Campagnie) зі своїм прапором. Вони вирушали до семигородського князя Юрія Ракоці II, лучилися з його армією та йшли на поміч шведам проти поляків. Їхня суворість виявилася [у війні з поляками] по совісті. Невтомно йдучи на ворога, вони (козаки) його палили й без милосердя рубали, кажучи, що поляки в їхнім краї тиранізували багато суворіше, не милували вони й малих дітей. Особливо жидам у Польщі було дуже боязко перед козаками».

Про одяг українців-козаків читаємо, що носять вони «довгі кожухи без покриття та з великим ззаду коміром із чорного смушку. Одягу з сукна на них не видно. Вони мають: шаблю, прив'язану до боку простим ременем; рушницю з ременем через плечі; ці рушниці враз з порохом вони самі роблять; пістоль у руці й нагайку, щоб підганяти нею коня. Деякі носять і сагайдак, і лук. Над стрілами в сагайдаку звисає червоне полотно, яким вони їх прикривають, щоб не повипадали. Деякі мають шолом (casket), який насувають (на голову) під час бою, і взагалі вони носять його при боці, пристромлений коло сагайдака. На голові, до чола обстриженій, мають оселедець, носять довгі вуса й виглядають дуже суворо.

Про жінок читаємо:

«Їхні жінки (козацькі) теж такі відважні, підпивають доброго хмелю, заглядають до чарки, а працювати кажуть чоловікові. Їхньою одежею в зимі був довгий кожух без жадного покриття. Окрім того, вони мають навколо нижчої частини тіла червону запаску, виткану з вовни й перетикану білими нитками. Нею вони дуже обтягаються, так що сильно виступають форми тіла.

Проте спереду вони підв'язують фартух, носять чоботи, а зверху голови білу хустку з бавовни та ходять здебільша у шнурованих [вишитих] сорочках без блузки. Вони добре танцюють, достроюються звичайно до ходи й до кроку чоловіка, а проте в танці поводяться легковажно і з серцем (завзято)». Тут же описує автор весілля на українському селі у супроводі співів і... напитків.

Про сільські хати зауважує, що вони «взагалі погано побудовані, покриті очеретом, з малими вигодами всередині. У хаті стоїть велика піч, де вони печуть і варять, а зверху на ній, на овечих шкірах (на старих кожухах), сплять діти і прислуга (господар зі своєю жінкою має осібне ліжко на підвищеному тапчані). Коли вони розпалять (в хаті), відсувають у стелі декілька отворів, щоб виходив дим. Коли дим вийде, закривають щільно отвори, і так мають тепло в хаті. В цих печах є звичайний горщик із горохом. Замість скляних вікон мають раму, натягнену свинячим бурдюком, через нього видніє день. На них (рами) вони дуже вважають і щовечора їх здіймають та добре зберігають, а отвір засувають дошкою-засувою. У хаті в них широкі лавки, де можна протягнутися. В хатах біля дверей стоїть звичайно (як на Угорщині великий жбан) горщик із руркою, в ньому всередині внизу є вода, а зверху вгорі — маленькі дірочки. Там лежить тютюн, який вони запалюють вуглем. І коли хто чужий прийде в хату, бере цю дивну люльку, потягне раз, то й має його повну губу».

«Їхні (козацькі) церкви є зверху круглі [банясті?], але ж побудовані лише з дерева, мають милий голос з ріжних дзвонів».

Щодо української мови, то Гільдебрандт зауважує, що вона «трохи грубша, ніж (мова) поляків». З генер. писарем (канцлером) І. Виговським розмовляли латинською мовою, а під час подорожі мали з собою одного козака, що вмів говорити по-французьки. Цього козака «призначили нам,— пише автор,— на дорогу до Брацлава (Bratikslak), але

він рушив з іншими козаками і з тими, що з ними їхали аж у Польщу до козацької армії, що перебувала при армії Ракоці».

Досить докладно спиняється автор на прийнятті у гетьмана:

«Як тільки пан посол Веллінг увійшов до Чигирина, йому відвели особливий Logement, окреме приміщення, де міг мешкати зі своїми людьми та своїми кіньми. Окрім того, гетьман звелів запровіантувати пана посла. Ранком (на другий день) прислав спершу цинкову сулію, повну оковитої (vol Aquavit), а потім пішла провізія... Через те що пан посол не був зовсім ласий на таке питво, бо жив надзвичайно помірковано, то оковиту вручили спедиторові, Томі Зібенайхові, якого через погане пияцтво кликали «Siebesauffer-om». Він обіцявся цю оковиту перелляти в барилочку («ins Barilchen») для людей, як будуть вертатися. Одначе цього не зробив, а сам її випив і цілий день був п'яний, і це Веллінгові було не до вподоби.

Окрім провізії, надіслали йому також ще й пашу для коней. Все це йому нічого не коштувало. Вісімнадцятого січня (1675 р.) запросили пана посла на аудієнцію. Гетьман прислав по нього добре вичищеного гарного гнідого коня, на якому було мале польське сідло, вишите золотом по боках. На ньому їхав пан посол до двору, його ж люди йшли за ним пішки. Мешкання гетьмана було замкнене знадвору брамою, як, зрештою, кожний шляхетський двір в цій країні. На будинку сиділи голуби, яких гетьман тримав безліч. Пана посла впровадили в авдієнційну кімнату до гетьмана, біля якого з боку стояв пан канцлер Іван Виговський з декількома сенаторами в кожухах, з великими комірами на плечах».

Після обміну чемностями і закінчення конференції, що провадилася латинською мовою, було прийняття. За стіл сіли п. гетьман, з боку від нього п. посол і шотландський купець, що на той час теж прибув до гетьмана з листом від шведського короля. Далі сиділи пан канцлер І. Виговський з кількома сенаторами. «Дружина гетьмана теж присілася на хвилину коло гетьмана».

Після їжі, каже автор, посла дуже запрошували пити ріжні напитки. Людей пана посла приймали á part в окремій кімнаті. На другий день гостив пана посла у себе канцлер І. Виговський. «В його їдальні,— каже автор,— був і я. На стіні (в ній) я бачив маленький вівтарець з декількома образами, намальованими на дощанках; вони віддають (святим) пошану так, що перед ними схиляються й тричі хрестяться. Після того пан посол був ласкав списати дезидерати його королівської величності на папір і подати панові канцлерові. Але на це не дали жодної відповіді на письмі, а лише усно. Козацькі війська, які були при семигородській армії, мали б бути до послуг його королівської величності. А так на цей раз полишалось, щоб не посилати більше військ (козацьких). Гетьман, мовляв, хоче сам у власній особі прибути незабаром до його королівської величності в Польщу. Між тим пан посол зволив домагатися складених пунктів знов, і тоді там були підкреслені такі слова «Contra quosvis hostes».

Пан посол мав від його королівської величності лист із великою печаткою і до татарського хана. Його передали панові канцлерові, який цінив татар дуже невисоко, й коли він читав (його) копію, то сказав: «Такого титулу ми їм не даємо». Так козаки відрадили пана посла, щоб не їхав до татар».

До формальної угоди поміж Швецією і Україною під час побуту шведського посла Веллінга, як знаємо з «Реляції» самого посла, не прийшло, бо гетьман чи то старшинська Рада головною умовою союзу бажали, щоби шведський король признав «за ними [Українською козацькою державою] права на всю стару Україну, або Роксолянію, де була грецька віра і мова (їх) ще існує — до Вісли».

Перед од'їздом посла з Чигирина «гетьман подарував послові білого коня, декілька соболевих шкір та мішечок грошей, де було 50 державних талярів,— це було на прохарчування. Його обслузі зволив (гетьман)

Фрагменти «Спеціальної карти України» Боплана. 1650 р.

виплатити яких 15 державних талярів польськими ортами (тимфами), за них вони мали собі купити чоботи.

Немила історія приключилася з п. послом через обманство якогось жида Абрагама. Цей впросився взяти його з собою ще в Сороках, на що посол згодився, «бо жид говорив по-німецьки і по-руськи (українськи) і міг по дорозі бути перекладачем». Цей жид, стоячи весь час на санях посла, «довго та сумно розповідав йому про велику різню на Україні його народу, гебраїв, якої допустилися козаки». Так жид Абрагам доїхав з послом аж до Чигирина, де, як каже Гільдебрандт, «встругнув панові таку штуку: хотів продати (послову) синьо-зелену матерію з Молдавії й за це купити панові послові (Веллінгові) добрих соболів. Та замість добрих жид приніс йому кілька поганих, які йому (послові) не подобалися. На другий день він приніс послові матерію назад. Коли її перемірювали, то виявилося, що жид від неї відрізав собі саме половину. За таку штуку посол його добре виганьбив і прогнав від себе».

З Чигирина їхав посол через Суботів, Жаботин, Смілу, Брацлав і Чернівці. В Брацлаві «пан посол відпочивав 2 дні через те, що було надмірно зимно, коні були поморені, а дорога була тяжка, та було інших невигод більше. Ми спинилися в містечку в долині. На високій горі, на яку тяжко дібратися, було місце для твердині. Але тут не було жодних хат, і стояла на цей час пустка». Дня 12 лютого прибули до Озаринець — «останнє місто на Україні, на високій горі, проте добре забудоване. Від цього міста їхали з паном послом сотня хоробрих козаків, яка супроводила його у зв'язку з небезпекою до Молдавії, аж до Какачан». Переїжджаючи через буковинську Сучаву, згадав Гільдебрандт, що в цій твердині Юрій Ракоці осадив був козаків, які помагали господарю Василеві Луполові. «Козаки, що з нами їхали, оповідали, як вони тут уже були, причому вони з презирством висловлювалися про семигородських угорців, які їх били». З Семигородщини посол їхав через Токай на Пряшівщину (Закарпаття), переїжджаючи через Вранів (Wirnau), Бистру, Куріму, Бардіїв (Bartfa) і зупинився у маковицькому замку (Maccovitz), с. т. у Зборові, коло Бардієва, що належав тоді родині Ракоці. Тут на зборовському замку «Наші козаки вправлялися стріляти з лука». Коли надійшла до Маковиці

сильна частина «fon Ungarn und Cosaken», рушив з нею посол далі на Польщу і дня 30 березня був уже в Пінчеві у головній квартирі шведської армії. «Отож,— пише Гільдебрандт — привели ми перших угорців і козаків до шведської армії».

В «Подорожі» Гільдебрандта знаходимо також дуже цінні відомості про похід Юрія Ракоці II (Молодшого) на Польщу в 1657 р. з участю українських козаків під проводом полк. Ждановича у кількості 20 000 козаків».

«Своїх спільних союзників, козаків, семигородці цілком зневажливо лаяли. Семигородський генерал пан Йоган Янош Каменій дуже сварився з козацьким генералом Ждановичем за те, що наче Каменій посилав козаків до чорта. Це він сказав, але умовно, «коли властиво козаки не хтять слухатися (підпорядковуватися)».

Загалом, каже Гільдебрандт, між семигородською й козацькою армією не було «жодної приязні й довір'я». Автор спиняється на причинах неуспіху цього походу: вказує на дволичну політику Ю. Ракоці (таємні переговори з поляками), погану його стратегію, не слухав він також порад шведського головного штабу. Загалом Гільдебрандт усю вину складає на Ю. Ракоці. Під час відступу семигородської армії між Львовом і Замостям почався в його частинах бунт. Тоді багато з його війська порозбігалося, за винятком лише угорців. Зате козацькі частини трималися міцно. Через ослаблення цілої армії «Чарнецький мав нагоду нападати на обоз козаків і угорців та постійно їх непокоїти, так що таким чином полягло яких 1000 козаків». «Семигородський князь вів загальну справу за цілий час не по-лицарськи (nicht tapfer), особливо нехтував він усяку добру хосенну пораду. Отак нікому, а тільки самому собі та своїм м'яким дорадникам,— каже Гільдебрандт,— він має приписати і завдячувати втрату своєї армії та всю небезпеку свого власного становища».

Сам **Готтард Веллінг** так описує свій приїзд до Чигирина і розмови з гетьманом Б. Хмельницьким та генеральним писарем Виговським:

«Двадцятого січня 1657 [після прибуття до Чигирина] я зараз же привітав п. канцлера Виговського, і він просив у мене короткої розмови перед авдієнцією. Я з повною готовністю на се погодився, заявивши, що маю виразний наказ увійти з ним, як з високим міністром, в цілком довірчі зносини. Але за кілька годин він мене перепросив, що не може зо мною побачитись тому, що зайшли важні справи і не дають йому сеї змоги. Другого дня по тім визначив мені авдієнцію гетьман і, обмінявшися чемностями, запросив мене до столу, як це в них прийнято. При цім обіді було спом'януте з похвалами ім'я й діла В. корол. величності».

«По двох днях Виговський запросив мене на переговори, і я нітрохи не загаявся, зараз ставився, наговорив йому комплиментів, привітав від В. вел., обіцяв усяку ласку, бо, мовляв, Ваша величність певні, що він візьме до серця цю спільну справу і зробить усе, що може послужити щирому союзові й приязні. Виговський відповів коротко, що завсігди був вірним слугою і приятелем В. вел. і Ви можете бути певні, що таким лишиться до свого кінця. Далі просить мене, щоб я цілком щиро виложив доручені мені від В. вел., бо у них не прийнято довго трактувати. Тоді я докладно представив йому, як В. вел. завсігди ставився прихильно (до них), не тільки задля старої приязні, яку вони підтримували з короною шведською, але і з огляду на ту довірчу кореспонденцію, яку вони вели весь час з В. вел. В. величність, тримаючи в своїй протекції їхні інтереси за таку їх вірність, постановив не тільки продовжувати ці старі приязні відносини, а й укласти більш формальний союз, тим більше що обставини складаються так, що для обох держав (beyder Stats) він дуже потрібний».

При переговорах виявилося також відношення українського уряду до поляків і москалів. При обіді у гетьмана Б. Хмельницький «остерігав В. кор. величність не давати себе переконати брехливим полякам і не входити з ними в ніякі союзи... А я запевнив, що В. кор. вел. ніколи ні в гадці не мали цього, тим більше не ввійдете в довірчі зносини і трактати з таким кривоприсяжним народом, і йому (гетьманові) приємно і мило».

Про москалів посол говорив Виговському, «як В. корол. велич. були несправедливо ображені московитами і зазнали великих шкод, і щоб вийшло для них (козаків), коли б вони, сидячи тихо, пустили це повз себе. Канцлер (Виговський) схвилювався сими представленнями, виявив великий жаль з приводу того, що так несправедливо поступалося з В. вел., заклявсь і писанням своїм хотів доказати, що прикладе всі зусилля, аби відвести (царя) від його намірів. Той (цар) не тільки не відчув цього, але був невдоволений на козаків за те, що вони йому не помагають проти В. корол. величності. А тепер, побачивши, що йому (цареві) не йде так (у війні з шведами), як він собі то уявляв, і затривожившися, що (козаки) теж можуть проти нього виступити,— він (цар) незадовго перед моїм приїздом прислав посла до гетьмана [очевидно, мова йде про Лопухіна] з виправданнями за те, що він учинив перемир'я з поляками. Він хоче його зірвати, раз воно не подобається гетьманові, і взагалі готов зробити все, що гетьман хоче. На се гетьман дорікнув, що цар не послухав його ради і почав несправедливу війну з В. кор. вел. Казав упімнути в. князя, щоб він постарався, аби війна з В. кор. вел. була якнайскорше скінчена, і попередив, що він (гетьман) Вашої величності приятель, і доки буде живий, нічого не почне проти Вашої величності».

Розмови з українським урядом кінчилися на тому, що рада ухвалила «не вступати в ніякі трактати, доки Ваша кор. велич. (король шведський) не признає за ними права на всю стару Україну, або Роксолянію (totius Ukrainae Antiquae vel Roxolaniae), де грецька віра була і мова (їхня) ще існує до Вісли. Аби вони могли затримати, що своєю шаблею здобули, і були б осміяні, коли б вони не вернули собі при нинішній нагоді того, що було ними втрачено і несправедливо у них забрано».

Також при кінцевих розмовах український уряд запевнив шведського посла, що буде закликати вел. князя (московського), щоб він стримався від яких-небудь ворожих кроків проти В. кор. велич., а за всі вчинені шкоди вчинив сатисфакцію і реституцію; в противному разі він пошукає інших способів. Своєму полковникові Антонієві він уже наказав, на випадок коли б в Польщі знайшлися якісь московити, трактувати їх як неприятелів. Післав також до Оттоманської Порти і до татарського хана, сповіщаючи їх, що він увійшов у тіснішу приязнь з В. кор. величністю (швед. кор.), з князем семигородським і з обома волоськими князями, і просить їх (султана і хана) нічого проти них не починати, бо інакше буде змушений виступити проти них».

Франц Шебеші з Болгарфальви, міністр семигородського князя Ракоці, післаний на переговори до гетьм. Б. Хмельницького, у своєму щоденнику (Monumenta Hungarie, XXIII) пише, що 10 липня 1656 р. прибув на козацький кордон до м. Рашкова. Полковник Зеленський зустрів посла на березі Дністра з сотнею козаків і гостив його обідом.

«Почавши від Рашкова все спустошене, через цю пустелю йде татарська дорога; боязко і небезпечно». Дня 14 липня був посол в Умані у полковника Ханенка, а 17 липня в Орлівці у «військового судії, дуже поважної людини», де в нього посол обідав. Сам гетьман прийняв посла в Чигирині 20 липня і запросив його на обід.

Які вимоги ставило Запорозьке Військо, довідуємось з листа воєводи Стефана на підставі інформацій Ф. Шебеші і козацьких послів Ковалевського і «писаря гетьмана» — Груші, з дня 14 серпня 1656 р.

«Вчора вечором приїхав п. Фр. Шебеші з послами п. гетьмана, сьогодні рано з'явився він у нас з тими козацькими послами. Їх два, один зветься Ковалевський, він бере участь у всіх нарадах і секретах гетьмана, другий — писар гетьмана, дуже освічений і розумний чоловік, а Ковалевський фальшивий і лукавий. Як ми довідались, п. Шебеші небагато міг осягнути в цій справі: на поставлені В. милостю пункти і жадання козацтво не схотіло погодитися... хочуть наперед мати присягу В. милості і Вашого краю, потім В. м. пришлете їхніх послів зі своїми послами, і тоді вони зложуть присягу, так як В. мил. бажає, інакше ні. Вони сказали ще, мовляв, гетьман вислав їх з такою інструкцією: довідатись у нас, чи

В. мил. і Ваші радники на се згодяться і чи зроблять так, як вони собі того бажають, коли ми їм того не обіцяємо, то вони зовсім не поїдуть до В. м., а вернуться назад. Ми всяко їх умовляли; говорили, що у князів і королів нема такого звичаю, щоб вони персонально складали присягу, і з огляду, що В. мил. абсолютний монарх, вони можуть покладатись на те, що В. м. стверджує своїм княжим словом. Але вони таки на се не пристали і сказали, що князі міняються і союз не може стояти, коли він не асекурований краєм. Наше переконання таке, що коли В. м. не покінчите з ними тепер, то пізніш буде ще тяжче з ними договоритися, бо вони сказали б, що пізніш вони вже не дадуть згоди, коли В. м. тепер з ними не покінчать так, як вони собі бажають. Ми набрали також переконання, що вони хотіли б включити у договір (такий пункт), що коли їм треба буде, В. м. повинні будете дати їм поміч на поляків і ми також або Волоські князівства, бо вони згоди з Польщею не хочуть ніколи. По приїзді п. Шебеші В. м. зможе з ним все це докладніше обговорити».

Дня 1 вересня козацькі посли приїхали до Фейєрвара і мали тут офіційну авдієнцію у Ракоці. Козаки обіцяли на кожне жадання Ракоці поставити йому стільки війська, скільки він забажає, на час і місце, яке він вкаже; за се зажадали собі «всю Русь до Вісли», при чім козаки готові розірвати з Москвою, бо мають для того причини («Transaylvania» II, 164—6).

По-друге, був на Україні Франц Шебеші з посольством шведського короля до гетьмана Б. Хмельницького під проводом королівського камергера Лілієкрони. Шебеші був у Чигирині від 20 червня до 16 серпня 1657 р. і у своїх «Записках» подає цікаві відомості, як український центральний уряд, та зокрема гетьман Б. Хмельницький, пильно стежили, щоби західноукраїнські землі не попали в чужі руки, навіть і найвірніших союзників.

Отже, Шебеші записує, що посол Веллінг розповів гетьманові, що ніби шведський король вимагає собі Кам'янець, Львів і Бар, а «по довших запевненнях [Шебеші, що це не відповідає справжнім намірам короля] він (гетьман Хмельницький) заспокоївся.

«П. Виговський обіцяє постаратися, щоби татари полякам не дали помочі. Він оповідав, що поляки пообіцяли туркам Кам'янець, але (козаки) цього міста туркам не попустять, а заберуть собі».

Про московське посольство до гетьмана Б. Хмельницького Шебеші записує:

«Від московського царя прийшло посольство до козацького гетьмана, 150 коней [посольство Бутурлина]. Пункти такі:

1. Чи гетьман бажає замирення (царя) з шведським королем? Гетьман сердито відповів, що цар мусить замиритися і нагородити шкоди, вчинені в краях (шведського короля), в Лівонії й Інфлянтах, бо коли вони не замиряться, (гетьман) разом з Татарами і Турками воюватиме Москву.

2. Московський цар жадає собі городи і фортеці Старого Бихова в Білорусі, що піддався гетьманові; але гетьман відказав, що його не віддасть. Він (гетьман) хоче відібрати від нього (царя) Могилів — тому що його здобули козаки. «Гнівався гетьман на шведського короля, що він затитулував московського цісаря Moskoviae dux».

«На границі Московії й Окраїни (Okraina) стоїть напоготові 75 тисяч московського війська; московський цісар полишає гетьманові вести їх, куди хоче».

«Виговський сказав, що поляки пообіцяли туркам Кам'янець, аби лиш їм помогли. Вся їхня надія в Татарах була і тепер є, але козаки їх затримують. А про Кам'янець Виговський казав, що він їм самим (козакам) буде належати, і вони його не попустять нікому».

«Антін, козацький генерал [Жданович], що тепер з нашим князем, прислав гетьманові скаргу на нашого пана, і гетьман був нею збентежений. По-перше, що угри (мадяри) зле з ними поводяться, вбили 300; де вони стрічають їх в такій кількості, що можуть з ними упоратись, вони їх (козаків) грабують і побивають. Гетьман сказав (з цього приводу):

— Коли вони так поводяться з моїм військом, я вже знаю, що маю робити! Моє військо здобуло всі побіди, і воно побороло всі труднощі. А тепер, коли так буде справа йти і далі, я пішлю туди 50 тисяч козаків, і всі семигородці за один день будуть знищені».

З приводу здобуття Берестя угорцями гетьман сказав:

— Як це вони (угорці) взяли? Що по сей бік Вісли, то належить нам, і я не попущу того нікому!»

Ще в двох інших місцях записок Шебеші згадується питання розграничення земель:

«Про поділ Польщі — гетьман хоче одержати ту частину, що по сей бік Вісли».

«Казав також (гетьман), що хто б не володів Польщею і хто б не панував у ній, вони (козаки) хочуть затримати за собою Польщу по Віслу, і її нікому не попустять». Далі читаємо:

«Гетьман висловився перед шведським послом так, що він більше сприяє шведам, ніж Москві. В присутності сина він сказав:

— Коли я буду вмирати, я накажу синові, щоб він тримався союзу з шведським королем».

Під датою 28 червня Шебеші записав:

«Виговський, говорячи з другим московським послом, сварилися про те, як се без відома царя зложено союз з шведами і семигородським князем і чому гетьман ніколи не приїде персонально порозумітися з царем, а посилає послами простих козаків. Виговський на се говорив, що як цар в своїй землі цар, так гетьман у своїм краю князь або король, він свій край шаблею здобув і з ярма визволив. «Коли хочете, заховуйте приязнь і жийте з нами по-доброму, коли ні — будемо боротися і наведемо на вас татар, шведів, угрів». На се москаль сказав спочатку, що будуть наступати на козаків. Виговський на се відповів: «Ви хочете тільки городів, а про християнство не дбаєте. Як перше, нам церкви забирано — і ви не кращі від жидів! різниця тільки та, що ви хрещені, але повні поганства (pogánság)».

«Говорив (Хмельницький) шведському послові і таке, що скорше розірве союз з Москвою, ніж з шведами, і коли йому вдасться замиритися з татарами, то він таки розірве союз з Москвою, візьме татар і спровадить на них (на Москву). Чекають, з чим повернеться їхній козацький посол від турків: чи Порта добре до них настроєна».

Нарешті про зносини з литовськими чинниками записано під днем 1 липня слідуюче:

«Приїхали посли з Литви, від Сопіги і від маршала,— піддаються гетьманові: коли гетьман буде стояти по московській стороні, вони також, коли гетьман буде триматися шведів, вони також будуть на його стороні».

Петро Парчевич, архієпископ, національністю болгарин, був послом від австрійського цісаря до гетьм. Б. Хмельницького і перебував на Україні в місяцях лютий — квітень 1657 р. В його реляціях, які були записані його секретарем Христофором Маріяновичем, знаходимо деякі відомості з українського побуту.

Прибувши до Суботова, у дорозі зустрінув посольство уповноважений гетьмана, який «привітав нас з повагою і проїхав з нами до палати гетьмана... Велике число війська з рушницями стояло навколо неї, і канцлер провів (через цей шпалер) нас до гетьмана, що лежав у ліжку (хорий).

Посол виголосив до гетьмана таку промову:

«Світлий і вельможний пане, гетьмане славного і воєвничого народу запорозького й ласкавий пане! Фердінанд III, з Божої ласки імператор римський і всіх володарів християнських від сходу до заходу, законний, найвищий і августійший голова, обіймаючи своєю любов'ю всіх заслужених, здавна пізнав славні вчинки Твоєї світлості і прийняв твою світлість у свої батьківські почуття, а нині через мене, свого посла, засвідчує твоїй світлості батьківську приязнь і ласку. Знаючи об'єднувати духи славних мужів — раніш порізнених, але згодом нерозлучно об'єднаних про всяке

людське добро і примножене своєї честі, бажає він у своїй приязні і доброті, що все це залягло свобідно, тривко і щиро в духу Твоєї світлості — можу це посвідчити від усього серця. Відкриваючи це слово батьківської любові святого цісарського маєстату, пана мого найласкавішого перед світлою і веліпною твоєю вельможністю і перед вельможними і славними радниками, що становлять цю славну і воєвничу республіку».

Х. Маріянович також додає:

«Під той час поз'їздилося до гетьмана сила послів: від шведів і Ракоці по двічі, від турків двічі, від татар двічі, з Молдавії тричі, з Валахії також тричі, від польської королеви один: перед нашим приїздом від'їхав був і вдруге при нас був разом з послом від короля польського. Через такий наплив (гетьман) відправив нас пізніше, ніж хотів. Тому що архієпископ (П. Парчевич) був зв'язаний хворобою, я кілька разів мав приватні розмови в наших справах з начальником штабу [очевидно, з військовим осаулом] і навіть з самим гетьманом козацьким; але той мене завсігди відсилав до свого канцлера — як йому сподобається те, що ми з собою говоримо, і той все похваляв».

Під час прийняття у гетьмана записано прикінці:

«Приємно розмовляли з нами (радники) під час снідання і по скінченні його дуже чемно відпровадили нас аж до нашого мешкання».

Доба Хмельницького ще довгий час займала увагу західноєвропейських письменників, котрі, згадуючи Україну, конче торкалися часів козацької державності.

З таких новіших видань, що з'ясовували питання московсько-українського союзу, згадаємо працю професора бреславського університету Х. Стієдіюса: «Реляції про сучасні відносини в Московській державі» (Франкфурт 1706). Там читаємо такі уступи:

«Хмельницькому, вождеві повстанчих військ, зробили (з боку Москви) надію, що йому віддадуть усю Правобережну Україну й зроблять його київським князем, але він небавом побачив, що його обманули, та зрозумів, що москалям діло не до нього, а до власних інтересів».

З праць енциклопедичного характеру можна відмітити цілий ряд підручників географії, де згадується Україна, головно доби Хмельницького. До таких між іншим належить «Le Nouveau Théatre du Monde» **Бусенгольта**, вперше видана в Парижі коло 1666 р. і вдруге в 1677 р. (Опубліковано переклад А. Яковлєвим). Майже усі відомості про Україну тут почерпнуті зі знаного «Опису України» Боплана, але цікаво, що в середині XVII ст. географи вважали своїм обов'язком згадати про нашу Батьківщину. В географії Бусенгольта між іншим читаємо:

«Україна лежить між Московщиною та Трансільванією. Київ, головне місто цієї великої провінції, належить до старовинних міст Європи, про що свідчать ще й досі широкі вали, глибокі рови, руїни церков та стародавні могили численних королів. З давніх церков лишилося тільки дві: Св. Софії та Св. Михаїла. Храм Св. Софії має гарний фасад і величавий вигляд, з якого боку не дивитись, бо стіни його прикрашено багатьма постатями та історичними образами з мозаїки, себто з різнокольорових маленьких камінців, блискучих як скло, які так гарно припасовано, що не можна відрізнити, чи це мальовила, чи килим. В цьому храмі зберігають надгробки й могили багатьох королів. Храм Св. Михаїла зветься Золотоверхий, бо він вкритий золоченою бляхою... Місто Київ стоїть на горі, яка панує з одного боку над полем, а з другого боку над Дніпром, що тече під горою. Римо-католики мають тут 4 церкви, в тому числі катедру. Греко-руси мають 10 церков. Київ має три гарні вулиці; він досить торговельний: торгують хлібом, хутрами, воском, медом, салом, соленою рибою й т. п. (ст. 380)... Київ має єпископа, воєводу, каштеляна, замок і чотири юрисдикції... Земля тут [на Україні] родить стільки хліба, що нарід не знає, що з ним робити, тим більше що нема тут судоходних рік, що вливалися б у море, крім Дніпра, але на ньому плавба можлива тільки на просторі 50 миль униз від Києва, бо далі перешкоджають 13 порогів».

ОЙ ЗАВ'Ю ВІНКИ ДА НА ВСІ СВЯТКИ

Третім після Різдва й Великодня найбільшим святом вважається Трійця (зелена неділя, зелені, клечані або троїцькі святки). Традиційно в Україні їх відзначали протягом тижня — аж до Петрового посту. Це ціла вервечка вельми цікавих і неповторних дійств, пов'язаних із плетенням вінків. Одне з прислів'їв мовить: «Ой зав'ю вінки да на всі святки».

У народі це свято, що не тримається числа, особливо пошанівне, хоч про його походження серед простого люду нема чіткої думки. В одних випадках інформатори, відповідаючи на запитальник, розісланий в 20-х роках Етнографічною комісією Всеукраїнської Академії наук (надійшло понад 15 тисяч відповідей з усіх сільських регіонів України), стверджували, що в цей день начебто Бог створив землю і засіяв її зеленню; інші вважали, буцімто Христос, Петро й Павло, йдучи дорогою, присіли під зеленою кроною дерева, а тому й триденне свято, дехто вважав, що Христос, в'їжджаючи до Єрусалима на ослику, обрав собі шлях не по килимах, що їх розстеляли багаті, а по галузках, якими встеляли путівець бідняки,— звідси і прикрашання обійсть зеленню. Чимало анкет підтверджують думку, що триденність свят пов'язана з Богоотцем (неділя), Богосином (понеділок) та Богодухом Святим (вівторок).

На моє ж глибоке переконання, початки цього свята сформувалися ще в дохристиянських віруваннях, а християнство змушене було залишити його в ранзі великих, хоча церковні відправи й не мають такої урочистості, як, скажімо, Різдво або Великдень.

Отже, можна вважати, що у давнину наші пращури пов'язували трійчанські свята з буйністю і живосиллям природи, в яку вони свято вірували. Це потверджує вся сукупність дійств — клечання помешкань різнотрав'ям та гілками дерев, а також русалієвими дійствами, супроти яких виступала церква.

Практично зелені свята починалися з п'ятниці. Жінки до схід сонця йшли до лісу, щоб заготувати лікарські трави. Дехто намагався нарвати їх «на дев'яти межах» і давав коровам, щоб було багато молока. В цей день збирали також росу, якою лікували хворі очі.

У суботу, власне, напередодні Трійці, селяни рвали материнку, чебрець, полин, лепеху тощо і прикрашали запашним зіллям світлиці — обтикували стіни, лави, вікна, образи, а лепехою притрушували долівку.

Ввечері на клечану суботу йшли босоніж (щоб дерево не всохло) до лісу, аби запастися галузками клена, липи, ясена, і вбирали обійстя — ворота, тини, хлів, одвірки хати і стріху, а також оселю. Крім того, стежку, яка вела від дороги до порога, обтикували високими галузками.

У Карпатах з клечаною суботою пов'язаний звичай просити вибачення. Переважно так вчиняли старші з найменшими і навпаки.

Першого дня Трійці дівчата йшли в поле чи ліс, плели по віночку і тримали їх до петрівки, щоб у цей час русалки не залоскотали. У деяких регіонах також «ворожили на вінках»: кожна юнка несла до річки два вінки і пускала їх за водою — якщо вони сходилися, то в цьому році відбудеться шлюб.

На Богосина, тобто в понеділок, широко відзначали так званий «поминальний день» (на Кіровоградщині — у п'ятницю, на Вінниччині — в клечану суботу). Жінки зранку, взявши мисочки з їством, йшли до церкви, відправляли панахиди, а потім одвідували могилки. Як правило, поминальний день призначався лише для самогубців — тих, хто втопився чи наклав на себе руки. Таких людей ховали обіч могилок.

М. Бідняк. Довбуш

На значному терені України на клечаний понеділок, після відправи в церкві, з процесією всім селом обходили поля, щоб «град не побив посіви і засуха не випалила збіжжя». Хоругви та хрести прикрашали віночками з живих квітів. Такий хід супроводжувався піснями світського характеру. Для прикладу наведу одну з них:

Із збором ідем, полон несем.
— Виходжай, зборе, з села на поле,
А з полянойки до царинойки.
Наша царинойка вся поорана,
Сріблом-злотом вся засіяна,
Стожовим пірком[1] заволочена.
Гей, на Великдень, на слов'янський день,
Садило дівча зелене віно,
Садило, садило, Богу ся молило:
— Спусти, Божейку, чорну хмаройку,
Чорну хмаройку, дрібного дощику —
Не й би ся прив'яло зелене віно,
Гей, віно ж моє зеленейке!

Нарешті надходив третій — Богодухів день, котрим, власне, і завершувалися трійчанські свята. У кожному регіоні його відзначали по-своєму. Але з наявних у нас матеріалів найцікавіші обрядодії проводилися на Лівобережжі, зокрема на Полтавщині. Відомий дореволюційний дослідник К. Семантовський в 1842 році зафіксував у Лубенському повіті таке дійство.

Відзначали його лише юнки. Гурт дівчат вибирав з-поміж себе «тополю» — найудатливішу красуню. Вона мала ходити з піднятими над головою руками. Для зручності їх прив'язували до двох палиць і прикрашали стрічками, намистом та хустинами. Обличчя, щоб не впізнали «тополі», обвішували віночками, а стан — різнокольоровими плахтами.

Під супровід пісень гурт обходив односельців. Господарі,до яких заходила віншувати «тополя», щедро віддячували дівчат. Після цього ватага йшла в поле, щоб розібрати «тополю».

Ця обрядодія мала свій цикл пісень. Ось зразок полтавського варіанту:

Стояла тополя
Та посеред поля.
— Стій, тополенько, стій,
Стій, не розвивайся!
А на тій тополі
Чотири соколи.
— Стій, тополенько, стій,
Стій, не розвивайся!

На Чернігівщині побутував інший:

Сиділа русалка
На кривій березі,
Просила русалка
В жіночок наміток,
У дівочок сорочок:
— Жіночки-подружки,
Дайте мені наміточку.
Хоть вона худенька,
Та аби біленька.

Наведені вище пісні згадують про русалок. І це не випадково, адже з трійчанськими святами тісно пов'яза-

[1] Пірком (діалектне) — пером.

М. Бядняк. Бандурист

ний обряд, який у народі називали русальською неділею, або русаліями: русалії, русалчин великдень, нявська неділя.

Їх відзначають у перший четвер після Трійці. У давнину це було вельми поетичне дійство, яке безпосередньо пов'язане з дохристиянським віруванням. У народі жило безліч легенд і повір'їв про русалок та мавок. Відмінність між першими і другими та, що русалки начебто живуть у воді, а мавки — лише в лісі або полі.

За народним уявленням, русалки й мавки вельми вродливі, в них неодмінно розмаєне волосся й тонкий стан. Ними стають дівчата, котрі померли на зелену неділю, небіжчиці, яких не встигли охрестити, а також незаконнонароджениці та утоплениці.

Вважається, що у четвер (в цей день поминали лише самогубців) русалки вилазять з води, щоб відсвяткувати «русалій великдень», тому батьки намагалися не пускати дітей у ліс, на луки та поля, забороняли купатися в річці, бо «лоскотавка утопе». Ображені своєю долею русалки начебто можуть залоскотати до смерті будь-кого, а особливо дітей та молодь. Щоби вберегтись од них, треба тримати при собі пучечок полину, якого вони найбільше бояться. До речі, на Трійцю полином убезпечували оселі, щоб до хати не залізла русалка,— клали його на підвіконня та біля дверей як своєрідний оберіг.

Зустрівши людину в полі, як оповідають численні легенди, русалки запитують: «Що тобі лучче — полинь чи м'ята?» Якщо відповісти «полинь», то вони відкажуть: «Іди в долинь». А коли «м'ята», то накинуться гуртом і почнуть лоскотати, приказуючи, доки людина не вмре: «Тут тобі й хата!» Тому деінде русалій день називали ще мертвецьким великоднем.

На своєму великодневому святі «нечестивці» буцімто люблять гойдатися на деревах, а тому в деяких селах спеціально зв'язували дві берези — «аби забавити русалок, щоб вони не зачіпали людей». Крім того, дівчата випікали спеціальні коржики і несли їх під супровід пісні в поле для нявок; батьки плели віночки, відносили їх на могилки самогубців і клали навхрест.

Цього дня намагалися не полоти буряків (бо будуть гіркими) та картоплі (щоб не точили черви), а також нічого не садили, бо «все, посіяне на русалчин день, висохне».

Після русалчиного четверга заступала поминальна субота, діди. Її на Поліссі відзначають у суботу. По-місцевому цей обряд називається «дзеди». Як ви пам'ятаєте, на Україні чотири рази на рік відзначають «вечерю для дідів» — вшанування померлих пращурів. Один з них і припадає на суботу.

Вечерю готують пісну, а сніданок та обід скоромні. Переважно варять борщ

та вареники. Зготовлену вечерю ставлять на припічок, так, щоб пара йшла по хаті і запрошувала всіх померлих. Потім їжу подають на стіл, і всі сідають довкола. На столі має бути багато ложок. Кожен з присутніх, посмакувавши страви, клав ложку поруч, щоб причащалися покійники. Так вчиняють за сніданком та обідом.

Завершувала трійчанські свята петрівка (Петрів піст, розигри). Початок петрівки припадає на перший після зелених свят понеділок. Загалом це найкоротший за кількістю днів піст (два тижні). Про його походження побутує цікаве народне повір'я. Цей піст начебто встановив святий апостол Петро (звідси й однойменна назва) на прохання жінок, чоловіки яких на сінокосах (якраз у цей період починається косовиця трав) поїдали всі молочні продукти («скопи»), що збіднювало сімейний бюджет. Так буцімто виник один з найкоротших, але такий, що не регламентується особливими заборонами, постів; якщо в інші пости вважається за великий гріх вживати скоромину, то в петрівку все-таки можна. Очевидно, це пов'язано з важкою працею — сінокосом. До речі, на петрівку припадають найдовші дні.

М. Бідняк. Натюрморт

З понеділком, тобто першим днем посту, так звані розигри (на Вінниччині — розгари, розори, Кіровоградщині — дядини). Їх відзначали лише заміжні жінки. Переважно це жартівливо-сатиричні дійства чи сценки. На Полтавщині (Зіньківський повіт) жінки, зготувавши обід, потайки від чоловіків несли його в сад і, поївши, покрикували: «Га-га-га!» Це означало, що в такий спосіб гонять «до Бога шуліку, котрий мусить передати їхнє прохання, аби всевишній продовжив вік інтимного життя». На Вінниччині ця обрядодія мала інший зміст — «гонити шуляка» для того, щоб «він не хапав курчат».

Загалом термін «розигри» безпосередньо пов'язаний з конкретним обрядом — проводжати весну, а відтак і зустрічати літо. Це потверджують найдавніші обряди, генетичне коріння яких сягає язичеської доби. Скажімо, на Новгород-Сіверщині цього дня молодь йшла до лісу, вирубувала кілька гілок берези і, прибравши квітами, несла з піснями в село, обходила довкола нього, а потім кидала в річку.

Про давній обряд розигрів довідуємося і з записів М. Максимовича. Він, зокрема, наводить свідчення, що в цей день наші далекі пращури ховали солом'яну ляльку у вигляді чоловіка, яка називалася «Кострубоньком». Гурт жінок, імітуючи обряд похорону, вчиняв ритуальні голосіння:

Помер, помер Кострубонько,
Сивий, милий голубонько.
Зісталася хатка,
І ще сіножатка,
І ставок, і млинок,
Ще й вишневенький садок.
Що у ставок купатися,
А у млинок проспатися,
А у садок погуляти —
Кострубонька поминати!

Згодом, на думку вченого, цей обряд перейшов до весняних дійств. Зібравшись на луці, юнки водили танок довкола Кострубонька, якого виконувала одна з дівчат, що стояла посеред гурту. Решта ж, ведучи хоровод, наспівували:

Помер, помер наш Кострубонько,
Помер, помер наш голубонько!
Кобила ж наша білобокая,
Не впади з моста,
Не вмочи хвоста.

Дівчина-кострубонько схоплювалася, а решта голосно співали:

Ожив, ожив Кострубонько,
Ожив, ожив наш голубонько!

Таким чином, петрівськими розиграми і завершувалися трійчанські обрядові дії.

ДУША СОЛДАТА

Пам'яті Овксентія Мусієнка

В українській поезії, в славетній плеяді поетів-фронтовиків, є зовсім молоді поети, які так і лишилися назавше вічно молодими. Їхній талант ледве встиг дозріти,— вірші з'явилися в товстих і тонких журналах,— як бойова тривога в червні 1941 року покликала поетів-юнаків на фронт. Багато з них стали жертвами першого року війни. Вже піввіку тужить Україна над їхніми могилами. А в пам'яті багатьох з нас лунають карбовані рядки їхніх віршів, що увійшли в посмертні збірки, видані вже по тому, як відгриміли бої і над могилами героїв звелися обеліски.

До когорти поетів-фронтовиків, що загинули в перший рік весни, належить і Овксентій Мусієнко. Народився він у селі на Київщині, став педагогом. Викладав літературу в школі. І писав вірші. Творив поетичну книгу свого молодого життя, сподіваючись, що вона стане надбанням його народу. Він так і писав додому, коли в 1939 р. був призваний до армії:

І прагну я, щоб піснею моєю
Жививсь народ, як хлібом, як вином.

Поет мав підставу прагнути цього, тому що вся його лірика, довоєнна і фронтова, близька до народної пісні, сповнена любові до рідної землі і її народу, сином якого по праву вважав себе Овксентій Мусієнко.

Більшість дочасно загиблих поетів — автори однієї книжки. Мусієнко — також автор єдиного маленького томика. Далеко не все туди ввійшло, що написав поет, надто з його ранніх, довоєнних віршів. Брат поета Іван Овксентійович знайшов у сімейному архіві ранні твори поета. Деякі з них пропонуємо увазі читача.

Ця невеличка лірична добірка звучить як ліричний літопис суворого часу. Вона починається тихою, щиросердою піснею і закінчується трубним кличем бойової тривоги, що лунає в двох останніх віршованих листах, написаних до матері й батька у сорок першому.

Вірші, що їх ми публікуємо, мовби домальовують образ поета-воїна, який гаряче і віддано любив свій народ і віддав за нього молоде життя.

Борис ПАЛІЙЧУК

ОВКСЕНТІЙ МУСІЄНКО

У ЖИТІ

Як люблю я рідне поле,
Рідні ниви неозорі,
Рідну стежку і налиті,
Обважнілі колоски!

Ось піду я по цій стежці,—
То почую перепілку,
То метелика спіймаю
На високому стеблі...

— Здрастуй, здрастуй, перепілко,
Зупинися на хвилинку,
Я тобі свої турботи,
Свої думи розповім.

Не послухала — злетіла,
Прошуміла над колоссям
І сховалась в синім небі
У безхмарній висоті.

А внизу жита шуміли,
І шуміли, і шуміли...
Колихались буйні хвилі,
Розсіваючи пилок.

І вела мене стежина
Проти сонця, між вітрами,
І тулилися до мене,
Мов до батька, колоски...

1937

●

Слід на білім снігу до дверей, що закриті,
За водою зійшов в голубу каламуть...
Кров шумить в деревах,
розправляються віти,
Первоцвіту разки понад шляхом цвітуть.

Прорізаються трави, і гомін пташиний
Про любов і про радість
під сонцем дзвенить...

Ми зустрінемось тут, на зеленій стежині,
І не буде докору,
не буде обид.

Тільки будуть слова про дороги відкриті,
Про вірші і про мрію твою і мою.
І сосна, наче мати, нас буде глядіти,
І гаї проспівають веснянку свою.

Ми у Київ підем, де дніпрові причали,
У потік многолюдний вваллємо свій крок,
Щоб каштани шапки перед нами знімали
І веселку весна заплітала в вінок...

1939

ОНИСЯ

Є у нашім краї,
де сади вишневі,
писанка-хатина
вікнами на шлях.
А навколо неї
виросли вербиин.
Там цвіте малина
в молодих садах.

В тій хатині чути
голосне співання
з першим блиском сонця
вранці на траві.
То співа Онися
про своє кохання,
про дівочі мрії,
вільні, степові.

Побіч, на леваді.
річка Бережанка
сонно відпливає
в синю далечінь.
І пливуть над нею
золоті світанки,
першого кохання
ніжна голубінь...

І шумлять, як віти,
над шляхами весни.
І шумлять попутні
співуни-вітри...

О, які ви свіжі,
о, які чудесні,
співи і світанки
юної пори!

1939

●

Чуєш, кличуть, як сурми, своїми гудками
в розтривожену даль поїзди...
В час останній не плач, усміхнись,
моя мамо,
поцілуй на прощання і в путь проведи.

Буде смерть лютувать
на солдатських дорогах
і пожарища дим, і розгул канонад,
але вір ти в одне, що прийде перемога
і до рідного дому вернусь я назад.

Може, юність на скронях обпалять сивини,
може, в ранах пройду закривавлену путь,
а можливо, у пісні до тебе прилину
отаким, як прощаюсь сьогодні отут...

1941

ВСТАВАЙ НА БІЙ!

Вставай на бій! Вперед!
Великий мій народе!
Одкинь зневіри муть! Вбивай своїх катів!
Топчи печаль важку у бурянних походах!
І кров'ю ворога вгамовуй лютий гнів!

Вставай на бій. Іди!
Хоч перші лави впали,
Та твій безсмертний край ніколи не впаде!
Не закують вовік фашистські канібали
В священній боротьбі розкованих людей!

Вставай на бій! Не плач!
Хай подвиг друзів мертвих
Звитяжно поведе на вогнянних путях!
Грудьми трощи багнет!
По трупах йди — на жертви!
І знай: крізь смертний бій —
дорога до життя!

15 липня 1941 р.
Під Смоленськом

ДО УВАГИ АВТОРІВ:

Редакція не рецензує рукописи, а лише повідомляє про своє рішення.
Рукописи менше двох друкованих аркушів редакція не повертає.
Редакція приймає тільки перші примірники машинопису.

«Витчызна»(«Отчизна»).
Литературно-художественный и общественно-политический ежемесячник. На украинском языке.
Учредитель Союз писателей Украины.
Зарегистрирован Госкомитетом УССР по печати. Серия КП № 94.
Издается с 1933 года.
№ 6, июнь 1991.
Главный редактор АЛЕКСАНДР ГЛУШКО.

Киев, издательство «Радяиськый пысьмэнык», 252054,
Киев-54, ул. Чкалова, 52. Тел. 216-25-92.

Адрес редакции: 252021, Киев, ул. Кирова, 34.

Комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47, проспект Победы, 50.

Художня редакція ОЛЕКСАНДРА БИЧКА
Технічна редакція СВІТЛАНИ КУЗНЕЦОВОЇ
Коректори СВІТЛАНА ГОЛУБ
ЛЮДМИЛА ПИЛИПЧУК

Здано до набору 19.03.91. Підписано до друку 13.06.91. Формат 70×108/16. Папір книжково-журнальний.
Офсетний друк. 18,2 умовн. друк. арк. 26,25 умовн. фарбовідб. 22,9 обл.-вид. арк.
Тираж 30 493 прим. Зам. 01250061. Роздрібна ціна — 1 крб. 90 коп., по передплаті — 1 крб. 50 коп.

Адреса редакції: 252021, Київ, вул. Кірова, 34.
Тел. 293-28-51, 293-58-12, 293-42-08, 293-01-73, 293-06-29, 293-26-00.

Комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47, проспект Перемоги, 50.

UKRAINIAN CANADIAN CENTENARY
УКРАЇНСЬКЕ СТОРІЧЧЯ В КАНАДІ

М. Бідняк (Канада).
Гайдамака

Анонс «Вітчизни»

ШАНОВНІ ЧИТАЧІ!

Незабаром розпочинається передплата «Вітчизни» на 1992 р.

Наступного року журнал має намір, зокрема, опублікувати:

МИКОЛА ВІНГРАНОВСЬКИЙ. СЕВЕРИН НАЛИВАЙКО.
Історичний роман.

Напружений, гостросюжетний твір, сповнений героїки й небезпечних військових пригод, які випали на долю одного з найславетніших борців за свободу України у XVIII столітті.

МИКОЛА РУДЕНКО. ЕКОНОМІЧНІ МОНОЛОГИ.

Катастрофічна помилка Маркса
привела нашу країну на грань економічного краху.
Книжка виходила лише у США.

ВСЕВОЛОД ПЕТРІВ.
Спомини з часів української революції (1917—1921).

Революція і громадянська війна
очима генерал-хорунжого УНР.
У Радянському Союзі публікується вперше.

ЛЕОНІД НЕВІДОМСЬКИЙ. К-577 — ЦЕ Я.

Сталінські маршрути вісімнадцятирічного «ворога народу»-комсомольця: миколаївська тюрма, томські, марійські, колимські концтабори. 16 років ув'язнення, принижень, страждань — про все це записки колишнього зека.

ЛЕВКО ЛУК'ЯНЕНКО. ЖИТТЄПИС.

Гострополемічні роздуми голови Української республіканської партії, народного депутата УРСР, котрий за двадцять п'ять років позбавлення волі пройшов усі кола пекла — камеру смертників, табір особливого режиму та «психушку».

«ВІТЧИЗНА» — це романи, повісті, оповідання,
гострі соціально-політичні нариси,
публікації з архівів і спецсховів —
на вашій книжковій полиці.
ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ «ВІТЧИЗНУ!»

Починаючи з наступного числа
«Вітчизна»
поспіль в кількох номерах
буде друкувати на своїх сторінках
релігійні українські вишивки,
що їх створив наш земляк
Дмитро Блажейовський,
який зараз живе в Римі.

ISSN 0131-2561. Вітчизна. 1991. № 6. 1—208